

ТҰРСЫНБЕК
КӘКІШЕВ

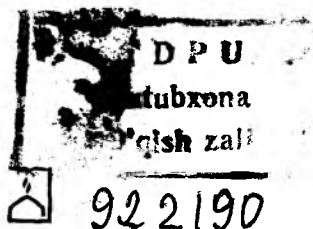

**Қазак
әдебиеті
сынының
тарихы**

ТҰРСЫНБЕК
КӘКІШЕВ

**Қазақ
әдебиеті
сынының
тарихы**

АЛМАТЫ, «САНАТ», 1994

ББК 84 Қаз 7—4

К 24

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ

8063

Кәкішев Т.

К 24 Қазақ әдебиеті сынының тарихы (Оқу құралы).— Алматы, «Санат», 1994.—448 бет.

ISBN 5-7090-0143-0

Оқу құралында қазақ әдебиеті сынының тарихына, жанрлардың сипаттамасына баса назар аударылып, сыни ой-пікірлердің шығу, даму, қалыптасу кезеңдеріне жан-жақты талдау жасалған. Әдеби сының эстетикалық мұраты, оның әдебиеттану ғылымымен байланысы, әдеби мұраны игеру мәселелері туралы парасатты тұжырымдар айтылған.

Кітап жоғары оқу орындарының студенттеріне, сондай-ақ әдебиетшілерге арналған.

К 4702250000—017
416(05)—94 12а—93

ББК 84 Қаз 7—4

ISBN 5-7090-0143-0

© Кәкішев Тұрсынбек, 1994

КІРІСПЕ

Қазақ әдебиеттануы нақты мәселелерді зерттеуде әдебиеттің ішкі даму заңдылықтарын, жанрлардың ерекшеліктері мен туу, қалыптасу жолдарын анықтауға батыл қадам жасап отыр. Әдебиетімізде зерттеліп жүрген проза, поэзия, драматургия жанрлары сияқты әдебиет сынының да тарихы мен қалыптасу процестері, өзіне тән шығармашылық ғылыми мәселелері арнайы зерттеуді талап етеді.

Бұл мәселе тек ғылымдық тұрғыдан ғана емес, практикалық тұрғыдан айрықша қажеттілікке айналып отыр. Сондықтан әдебиеттің басқа жанрларының ішкі түрі, нақыштары тарамдала зерттеліп жатқан уақытта сол игі істі жүзеге асырып отырған сын жанрының өзі тасада қалып қоюы орынсыз болар еді. Оның да басқа жанрлар сияқты өзіне тән творчестволық, ғылыми проблемалары, тарихы бар.

Қазақ әдебиеті сыны мен ғылымының тарихи белестерінен үш кезеңді анық байқаймыз. Бірінші кезең — қазақ әдебиет сынының туу дәуірі. Қазақ әдебиеті сынының туу процесі Қазан төңкерісіне дейін созылған. Екінші кезең — қазақ әдебиет сынының жанр ретінде қалыптасу және әдебиеттану ғылымының туу дәуірі. Бұл процесс 1917—1937 жылдардың арасын қамтиды. Үшінші кезең — қазақ әдебиет сынының өсіп-өркендеу және әдебиеттану ғылымының қалыптасу дәуірі 1938—1985 жылдар аралығы.

Қазақ әдебиеті сыны мен ғылымының өсіп-өркендеуінің соңғы екі кезеңі пәлендей дау туғызбайды. Ал бірінші кезең, яғни Қазан төңкерісіне дейін қазақ әдебиет сынының туу дәуірі жайлы әр қилы сиырқұймышақ ой-пікірлер бар.

Бұл жөнінде европacentристiк кейбiр ой-пiкiрлердi сөз етудiң қажеттiгi шамалы. Қоғамдық сананың әрбір саласын, әсіресе қазақ әдебиеті жанрларының ғана

емес, тіпті ешбір шұба тудырмайтын, тарихи желісі үзілмеген мәселелердің өзі төңкерістен кейін сапалық жаңа қасиеттермен толысқанын тілге тиек етіп, бұрынғыны мансұқтайтын, місе тұтпайтын кезіміз аз болмайды. Соны әдебиет жанрларына жақындатқанда, әсіресе қазақтың әдебиет сыны туралы шолақ пішіп, нығырта айтуды мақұл көріп келдік. Мұның өзі аксиома түрінде тұжырымдалды. «Қазақ әдебиетінде сынның белгілі орын алуға ұмтылуы тек кеңес өкіметі тұсында, айналасы осы 10—15 жылдың ішінде. Қазанға дейін бізде сын атаулының болмауы тіпті заңды нәрсе» (М. Қаратаев) деп таптық, ойланбадық, ізденбедік.

Халық болған жерде өнер бар, оған деген көзқарас, эстетикалық талғам бар. Халық ауыз әдебиетінен тартылған жайлар жазба әдебиет туындыларына ұласып, өзінше бір көркемдік әлем жасағаны даусыз. Қазіргі қазақ әдебиеті сыны мен әдебиеттану ғылымы дүниеге келген әрбір көркем туындының идеясын, айтар ойын, эстетикалық өреге қол созғанын, қандай әлеуметтік мәселені көтергенін, нені насихаттайтынын саралап алуға міндетті. Әдеби сынның туу, қалыптасу проблемалары тек творчестволық қана емес, саяси-әлеуметтік мәселелермен де тікелей байланысты болғандықтан әдебиет сыны тарихында оны орағытып өту мүмкін емес. Сынның социологиялық және эстетикалық дәрежесі көркем әдебиеттің шыққан биігіне тәуелді.

Әдебиет сыны көркем әдебиетпен үзеңгілес дүниеге келеді. Көркемдік даму мен эстетикалық талап-талғамның өркендеу процесі уақыт жағынан бір-бірінің ілгері-кейінділігіне қарамастан, өзара байланысты болады. Бұл заңды да. Ал енді көркем әдебиетпен үзеңгілес дүниеге келген сынның дәрежесі қандай болмақ деген мәселеге келгенде, екі себепке, атап айтқанда, субъективтік және объективтік себептерге тоқтала кеткен жөн.

Түптеп келгенде, сынның эстетикалық дәрежесі көркем әдебиеттің шыққан биігімен өлшенеді. Сынның кейде социологиялық, кейде эстетикалық таңдауларға ден қоюының өзі де әдебиеттің қамтыған өмір шындығына белгілі дәрежеде тәуелді болатын кезін естен шығармау қажет.

Субъективтік себепті сөз еткендер, ең алдымен, сыншының білім деңгейі мен эстетикалық талғамының мол-аздығын еске алуы керек. Қай кез болмасын, әдебиеттің өрлеу кезінде де, оның кейде көркемдік жағы-

нан да, қоғамдық пікірді ұйымдастыру жағынан да биік деңгейден табылмай қалатын шағында да сыншының білім-парасаты мен эстетикалық талғамы санаттан шығып қалған емес. Мұның өзі сын дәрежесін аңғаруға қажетті субъективтік себеп.

Екінші, объективтік себеп — көбіне әдебиеттің жалпы дәрежесіне тәуелді. Егер көркем шығармалар өзінің қоғамдық мәні жағынан көркем бейнелер жасау, типтік жағдайларды көрініспен суреттеу, тіл байлығын игеру, оқушыны ілгері ұмтылдыратын эстетикалық идеяларды белгілеу жағынан биік деңгейден табылып жатса, онда сынның өресі биік болғаны. Сыншы әрқашан көркемдік дамудың кезеңді асуларында ойын өрбітуге қажетті дәлелдерді әдебиеттің күнделікті шындығынан ала отырып, келешекте шығар биіктерді бағдарлайды, әдебиеттің өркендер арнасын анықтайды, әдеби процеске белсене араласады.

Сын жанрының арнайы зерттелуінде бұрынғы одақтас республикалардың қал-жағдайы бізбен қатарлас. Екі томдық «Орыс сынының тарихының» жарық көргеніне біраз болды. Ол тарих орыс сынын кеңес дәуіріне дейін қамтиды. В. Кулишев жазған оқулық та осы кезеңді аңгімелейді. Ал кеңес әдебиеті дәуіріндегі сын туралы бірталай ізденістер мен зерттеулер бар болғанымен әлі оқулық жазыла қойған жоқ. Сондай-ақ К. Талыбзаде бастаған әзірбайжан әдебиет сыны мен ғылымының зерттелуі едәуір биікте. Өзбек әдебиетшілері де көне дәуірге бағышталған жинақ шығарып үлгерді.

1972 жылы «Әдеби-көркем сын туралы» қаулы алынды. Эстетикалық ойды тереңдетудің бір жолы — сыншы кадрлар даярлау мәселесіне айрықша назар аударылып, ол міндеттің негізгі салмағы университеттерге жүктелді. Оқу жоспарларында әрбір ұлт әдебиеті сынының тарихы жалпы пәнге айналды. Оған қоса, ыждаһат білдіргендерге арнайы семинар, яғни нақты тәжірибеге негізделген сабақ өткізу де ескерілген.

Әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік ұлттық университетінде «Қазақ әдебиеті сынының тарихы» 1967 жылдан бастап арнайы, 1974 жылдан бері жалпы курс ретінде оқытылып келеді. Оның бағдарламасы 1982 жылы жасалып, гуманитарлық оқу орындарында басшылыққа алынууда. Енді студенттерді оқулық зәрулігінен құтқару қажеттігі туып отыр.

І БӨЛІМ

ҚАЗАҚТЫҢ СЫНИ ОЙ-ПІКІРІНІҢ ОЯНУЫ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ СЫНЫНЫҢ ТУУЫ

Бірінші тарау

ӘДЕБИ СЫН АРНАЛАРЫ

1. ХАЛЫҚТЫҚ ЭСТЕТИКА

Сынның жазба әдебиетке тән жанр екені, онымен үзеңгі қағыса тарихи-эстетикалық сахнаға шығатыны, көркем әдебиеттің бүгінгісіне назар аударып, келешегіне барлау жасайтыны, алынбаған шеберлік камалдарын нұсқайтыны, жаңалықтың жаршысы болып, қалың жұртшылыққа әдебиеттің әлеуметтік мәнін түсіндіретіні, насихаттайтыны теориялық тұрғыдан анық тұжырымдалған шындықтар.

Алайда әсемдікті танып-білу, оны ардақтау, сұлулықтың сырын ашып, ажарсыздық пен келіссіздікті мінеу сияқты эстетикалық түсініктер халық творчествосына, оның ауыз әдебиетіне жат па? Әрине, жоқ. Жазба әдебиетке дейінгі немесе жазба әдебиетпен қатар дамыған, күні бүгінге дейін өркендеп келе жатқан ауыз әдебиетінде, оның озық үлгі-өрнектерінде эстетикалық талап-талғамның элементтері молынан кездеседі. Мұның бәрі де оқушы мен тыңдаушыны ажарлылықты ардақтауға, көркемдікті танып-білуге, ләззат алуға, сұлулықты қастерлеуге үйретеді де, халықтық эстетиканың негізін қалыптастырады.

Әдебиеттану ғылымы ауыз әдебиетінің өсіп-өркендеу заңдылығын зерттеп, оның әлеуметтік-эстетикалық нәріне айрықша мән беруде. Сын жанрының туу, даму жолдарына назар аударсақ, халықтық эстетиканы сыни ойдың бастауы деп танып, халықтың көркемдік түсінік-танымы мен талап-талғамының өресін байқауға болады.

Талай ғасырдан бері халықтың рухани азығы болып келген ауыз әдебиеті эстетикалық мұратты қалыптастыру барысында елдік пен ерлікті, әсемдік пен сұлулықты, әділдік пен имандылықты ардақтауды, қадірлеуді, жалғандық пен жамандықтан, зорлық пен зомбы-

лықтан, ажарсыз бен көріксіздіктен жиренуді үйрету, ұғындыру арқылы жұрттың көркемдік талап-талғамын жетілдіруде озық үлгі-өнегесі бар ауыз әдебиеті көне дәуірде де, бүгінгі заманда да өзінің ықпалынан арылған жоқ.

Мысалға ертегілерді алайық. Одан керемет поэзияның желі еседі, көркемдік шеберліктің тамаша үлгісі көрінеді. Халық ертегілері әрқашанда адамды тәрбиелеудің тамаша құралы болып, әділдік жолына бас байлатып, зұлымдықтан жирентеді. Пушкинді еске түсіріңіздерші, ол балалық шағында ғана емес, атақты ақын аталған соң да Арина Родионованың айтқан ертегілерін құмарта тыңдаған ғой. Осы ойды қазақтың халық батыры, жазушы Бауыржан Момышұлының: «Менің осы күнгі келіндерім бесік жырын айта білмейді. Бесікте жатқанда құлағына анасының әлди үні сіңбеген баланың көкірегі кейін керек болып қала ма деп қорқамын»— деп қоюлата түскені тағы бар.

Халық даналығынан туып, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін білдіретін мақал мен мәтелдердің өміршендігін, жиі қолданылатындығын, оның эстетикалық қуаты мен қауқары, әсері мен ықпалының молдығын кім жоққа шығара алмақ? Ән әуені естілген жерде қуаныш-шаттықтың желі еседі. Халықтың өнер сайысына, ақындар айтысына айрықша ілтипат білдіруі де тегіннен-тегін болмаса керек. Бұл күнде тұрмыс-салт жырлары той-томалағымыздың сәніне айналуға.

Ата мұрасы, халық өнері әлі күнге дейін қазақ әдебиеттану ғылымында социологиялық және эстетикалық тұрғыдан терең зерттеле қойған жоқ. Халықтық эстетиканың көп мәселелері қаға берісте қалып келе жатыр. Біз соның бір ғана саласына, атап айтқанда, халықтық эстетиканың ауыз әдебиеті үлгілерінен көрінуіне назар аударып, сыншылық ойдың бастауын аңғартпақпыз.

Басқа халықтар сияқты, қазақ елі де көне заманнан бері сұлулық пен әсемдікті айрықша ардақтай білген. Оны сөз өнерімен қастерлеген. Көрік пен келбеттің, шынайы сұлулық пен табиғи әсемдіктің тамаша үлгісі «Қыз Жібек» жырындағы көш суретінен аңғарылады. Қыз Жібекті іздеп келе жатқан Төлегеннің талай көшке жетіп, қыз дидары мен қылығына көз салған тұстарында қаншама көркемдік таным жатқанына әрдайым мән бере бермейміз. Әйтпесе,

Көш алдына қараса
Бір қыз кетіп барады,
Шытырма көйлек етінде,
Нұр сәулесі бетінде,
Бұралып кетіп барады
Перінің қызы секілді.

Бұл сипаттаудағы әсем де ажарлы суреттер эстетикалық әсер туғызатыны даусыз.

Толған айдай толықсып,
Ақ сазандай бұлықсып,
Алтынды қамшы қолға алып,
Әбжыландай толғанып,
Бұралып кетіп барады,
Жың соққандай текселіп,—

дегендегі сөз бояулары нақты портрет жасауға қажетті қимыл мен детальдарды аңғартады. Он бір көштен өткен Төлеген:

Орта бойлы дембелше,
Алтын шыны кеседей,
Екі көздің шарасы.
Бейіште жанған шамшырақ
Көзінің ғауһар қарасы
Туған айдай иілген,
Екі қастың арасы
Сымға тартқан күмістей
Он саусақтың саласы.
Сондай-ақ боп туар-ау,
Адамзаттың баласы,—

дегенде сөз бояуы кірігіп, ажарлы ару портреті көлеңдейді. Бұдан да асқан сұлу бар ма екен деген ой қылң бере бастағанда жаңа бір көшке жетеді. Жыр әуені өз тыңдаушысын әсемдік пен сұлулықтың буына әбден жығып алған соң, әсірелеудің биік шегіне жетеді де кілт бұрылады. Бұдан әрі суреттеу қиындап, сөз бояуы ғаусыла бастаған шақта көркемдік «қулыққа» көшеді. Тыңдаушысын тәнті еткен ақын енді өзінің поэтикалық мүмкіндігінің азайып қалғанын сезген соң, көш алдындағы келбетті бәйбішені, яғни Жібектің анасын суреттеуден басқа амалы қалмайды. Салдығы мен серілігі қыздардан асып түсетіндігін жыр өрнегіне қосып өріп, әсемдікті ардақтау, одан ләззат алу сезімін эстетикалық танымға айналдырады.

Осындай ажарлы көрініс пен шынайы әсемдіктің әр алуан құбылысын түсіне білген оқушы енді өз қиялына

ерік беріп, Қыз Жібектің сұлулығын көңіл көзінен өткізеді. Бір ғажабы — жырда Қыз Жібектің бейнесі жасалмайды. Ақынның осалдығынан емес, қиял жүзіндегі сұлулықтың әсері күшті екендігін ескергендіктен туған көркемдік тәсіл. Сондықтан тыңдаушы, оқушы өзінің көркемдік танымында әсемдік пен сұлулықтың келісті ажарын енді өзі кестелейді. Әркім өз сұлуын таңдайды, құшады. Міне, осындай жыр маржандары халықтың көркемдік таным-түсінігін, эстетикалық талап-тілегін қалыптастырмады дегенге кім сенбек?

Ол ол ма, халықтың керемет қиялы тек адамның ажар, көрік, сұлулықты тану-сезінумен шектелмей, қимыл әсемдігін, іс-әрекет жарастығын да келістіріп айта білген. Оны шын поэзияға айналдырған, көзге көрсеткен.

Шырағым Бурыл, шу,— деді,
Құбылып Бурыл гүледі,
Табаны жерге тимеді
Тау мен тасты өрледі...
Көлденең жатқан көк тасты
Тіктеп тиген туяғы
Саз балшықтай иледі...

Осы суреттегі әсем қимылды әсірелеудің күштілігі мен нанымдылығы сонша, болмайтынды болдырады да, халықтың эстетикалық талғамын оятады. Сөзбен жасалған осындай тамаша суреттер, көрікті келбеттер, ажарлы әсемдіктер талай ұрпақтың көркемдік танымын тәрбиелеп, сезімін жетілдірді, түсінік өрісін биіктетті.

Сынның негізгі мақсаттарының бірі — ажарсыз бен келіссізді мінеу емес, ең алдымен адамның жан дүниесін, талап-талғамын әсемдік пен сұлулыққа, ізгілікке тәрбиелеу. Ендеше ауыз әдебиетіндегі талай тамаша көркемдік тәсілдерді қадірлеп, оның шын мән-мағынасын ашуға тиіспіз.

Қазақ ауыз әдебиетінде ерлік пен ездік, адамшылық пен зұлымдық, жақсылық пен жамандық, достық пен қастық, адалдық пен опасыздық, баяндылық пен тұрақсыздық, саналық пен санасыздық бір-бірімен қашаннан бері арпалысып келе жатқан құбылыс екенін саралайтын ғибратты шығармалар көп. Халық әшейін ермек үшін емес, оны өмірде пайдалану үшін шығарған, кереметтің ақ-қарасын айыра отырып, өзінің көзқарасын білдірген. Халықтың эстетиканың, әдеби сынның бастауы, қайнар көзі болып табылады.

Фольклордың қай туындысын алсақ та ғибрат айтарлық, жөн-жоба мен үлгі-өнеге көрсетерлік қасиеті мол. Мұның бәрі де халық пікірі, келешек ұрпақты тәрбиелеудің эстетикалық құралы деп тануды қажет етеді. Тіпті тұрмыс-салт жырының бір саласы — беташардың мәніне назар аударыңызшы. Қайын жұрттын бар адамын мінездей, сипаттай келіп, жас келінге олардың әрқайсысына қандай сый-құрмет көрсетуді айтқанда ибалы тәрбиенің қағидаларымен қатар тіршілікке қажетті іс-әрекеттерді түсіндіруі басым жатады. Демек, мұның өзі тек дидактикалық сипат алып қана қоймай, ғасырлар бойғы тәжірибеде шындалған шындықтарды іріктеп, сұрыптап айтуға негізделеді де, эстетикалық мәнге ие болады. Творчестволық саралаудан өткен осындай көзқарастан халықтың сыншылық ой-пікірі көрінеді.

Қазақ әдебиетінде адамның жас мөлшеріне байланысты шығармалар көп. Адамның тууы, өсуі — табиғат заңы. Бірақ халық санасы адам өмірінің әр кезеңіне әр қилы сипаттама беріп, сәбилікке мәз болады, жігіттікті айрықша қадірлеп, кәрілікті сықақтайды.

Он бес жас құйын қуған желменен тең,
Жиырма бес дауыл ұрған перімен тең,
Отыз бес ағып жатқан селменен тең,
Қырық бес аю аспас белменен тең,
Жетпіс бесте көңілің жерменен тең,
Сексенде селкілдеген шал боларсың...

деген тәжірибе түйіні өлең өрнегіне талай өріліп, тыңдаушысына ғибрат дарытқаны сөзсіз.

Сонымен ауыз әдебиетінің қай үлгісі болмасын халықтық эстетиканы, халықтың сыншылдық көзқарасы мен парасатын танытып отырады. Өйткені көркемдіктен ләззат алу, әсемдік пен сұлулықты ардақтау, озық үлгі-өнегеге бастап, жамандықтан жирендіріп отыру — халықтық талап-талғамның жемісі, сыншылдық көзқарастың нышандары.

Қазақ ауыз әдебиетінің ең көне түрлерінің бірі — айтыс жанры. М. Әуезовтің сөзімен айтқанда, «өлең жарысы, өнер жарысы» ретінде «ақынның сынға түсетін майданына» (Е. Ысмайылов) айналады. Демек өнердің қадір-қасиетін айқын тану үшін белгілі бір эстетикалық критерийлер жасалады. «Ақындар айтысы тыңдаушы, сыншы жұрттың көз алдында туып, орындалады. Мұнда тыңдаушы жұрт құр естуші ғана емес,

айтысушылардың сөздерін сынаушы, қорытушы болып отырады. Ақындардың бірі жеңіп, бірінің жеңілгеніне төрелік айтушы да сол жиынның өзі болады» («Қазақ әдебиетінің тарихы» I том, 1-кітап, 1960, 673-бет).

Қызу айтыс үстінде ағыл-тегіл өлең шумақтары ақындық қиял-шабыттың жемісі ғана емес, әлеуметтік шындықтың сыртқа шыққан көрінісі. Міне, осы кезде творчестволық саралау принципі бой көрсетіп, көркемдік ажар табады. Сондықтан да ақындықтың сыр-сымбаты мен психологиясын арнайы зерттеген Е. С. Ысмайылов: «Ақын өмір шындығын қайшылық көркемдік бейнемен қабылдап танитын болса да, оның түпкі реалдық негізі ақынның саналы ойынан мықтап орын алады. Сондықтан шапшаң айтыс, суырып салып жырлау үстінде түйдек-түйдегімен айтылатын өлең, жыр санадан тыс, тек сезімнің, шабыттың ғана жемісі емес, ақынның саналы образды ойының түйінді, жинақты көрінісі» деп айтыс жанрының ішкі сырын ашып, соны эмоциялық тұрғыдан түсіне білген халықтың эстетикалық талап-талғамының жетілгендігін аңғартады («Ақындар, 1956, 32-б.). Халықтық эстетиканың мәнді принциптері ақындар айтысынан, айшықты сын пікірлерінен анық байқалып отырады. Ақындар тек сұлулық пен асқақ сана-сезімді ғана қастерлемей, әлеуметтік қиястық пен о жарлықты, қоғамдық зорлық-зомбылықты, кем-кетіктерді айтып, өздерінің өнерін өрелендіріп отырады. Ажарлы сөз, тапқыр образ, өткір теңеулерге айрықша мән береді. Әуелінде тілек айту, ықылас білдіру сияқты эстетикалық сәттер ұшырасқанмен шабыт шалқары алысты шалар кезде сатыр-сұтыр сөз найзасы сұңғыласып жатады.

«Жүз толқытып жібектей өлеңінді айт»,
немесе «Сусындайық өлеңнің тұнығынан»—

деген сияқты тілек білдіру айтыстың алғашқы сәтінде аңысын аңду, ақынның дарын қуатын аңғару үшін қолданылатын өнерпаздық амалдар. Ал озық өнерімен, ән думанымен қадірлі болған ақын өз басын асыра бағалап, қарсы ақынды кішірейте сөйлеп, мысын басып алуға ұмтылуы да эстетикалық заңдылыққа бағынады. Өйткені сөз өнерінің сипаты туралы халықтық түсінік айқындалып, талап-талғамның қалыптасуына жағдай жасалады.

Өлеңге бейсауат сөз қосамын деп,
Қалтырап топ ішінде пақыр болдың,—

не болмаса:

Көсілген көмекейің акын емес,
Суындай сөзің нәрсіз шалшық көлдің,—

дегенде бірін-бірі сынап, мысын басу ниеті басым жатқанын көреміз. Жамбыл мен Құлмағамбет айтысындағы:

Болғанда мен — ақ сұңқар, сен — бір тауық,
Сен әтеш — айқайлағыш ауық-ауық.
Болмаса аты шыққан Сүйінбайың
Басқасын қою керек жылы жауып.
Ажал түртіп жүрмісің аңдамастай
Оқтаулы ақ беренге қарсы шауып.

Әсет пен Ырысжан айтысындағы:

Айыр көмей, жез тандай, қаусырма жак,
Алты арыска білінген әкең менмін.
Сөз тамырын байқарсыз тартысқанда,
Жығылмай түзу кетсең, акын дермін,—

дегеннің бәрі де қарсылас акынның сағын сындыру мақсатын көздеумен қатар, сөз өнерінің құдіретіне қанша мән берілетінін айқындайды. Осының классикалық үлгілерін Біржан мен Сараның айтысынан анық көреміз. Бұл айтыста от шашып, найзағайдай жарқылдаған сөз өрнектері мен бедерлері өзінің образдылығымен ғана емес, эстетикалық нәрімен асқақтай түседі. Сондықтан олардың өнер тартысы халықтық эстетиканың негізгі талаптарын аңғартып отырады. Әрбір акын өзін көтере сөйлеген уақытта ойлы, ажарлы сөзге халықтың қаншалықты мән беретінін ескеріп:

Сайраған Орта жүздің бұлбұлымын,
Арғынның Алтай, Қарпық ақтан көрі.
Барабар сөзі теңдес адам болса
Көңілімнің тарқаушы еді қайғы-шері...
Алтын менен, күмістің нақысындай
Міні жоқ бізден шығар сөз бедері,—

дегенде, бейнелі сөзді көркемдік талғам деңгейінде түсіну жағы басым. Осындай сөз құдіретіне табынған, оны аспанға көтерген Біржанға Сара оңтайлы жауап бермесе, мұндай айтыс та болмас еді. Сара:

Данышпан білгіш қой деп ойлаушы едім,
Арғын да айтады екен жоқты мақтап.
Найманда екі жүзді наркескенмін
Желкенді кимақ үшін қойған сақтап,
Тозаның анда-санда бір бұрқ етер
Саулатсам қызыл тілді екі жактап,—

деп жауап қайырғанда, Біржан қарсыласының тегін еместігін, сөзден тұзақ құра алатындығын сезеді де үлкен өнер тартысына жетектейді. Сара да бөтен сөзбен айтыс шырқын бұзбай, өнер еліне беттеп:

Сөзбенен жеңемін деп ойламаңыз
Бір жерде мүдірер деп, көңіл бөліп,—
Жүз Жанак, он Орынбай жолдас алсаң,
Мен кепіл сен жеңілмей тұрмасына.
Санаң болса осымен тоқта, Біржан
Арғынды бос қаздырмай ұрғашыға,—

дегенді естіген соң, Біржан Сараны шын өнердің өзегіне тартып, айтысты өрелендіре түседі.

Барынша өнерінді аянбай сал,
Көңілімді көтермей-ақ сөзбен жуып,—

деп алады да, соны әуенмен өзінің өнерімен таныстырады.

Ой желке, қамыс құлақ, қаракөкпін,
Тұнықтан жүзіп ішпей қанбайтұғын...
Әнімді он екі взвод жіберейін
Есіңнен өле-өлгенше қалмайтұғын.

деп, Сара бұрынғыдан да өрлеп, қолға оңай түспейтін бұлбұл екенін аңғартады. Соны сезген Біржан:

Шіркін-ай, мұндай жүйрік туармысың,
Сөйлейсің алтындай қып сөздің жезін,—

деп, айрықша ардақтап, өнеріне тәнті болады. Енді «мақтамен бауыздамаса» алдырмайтындығына көзі жеткен Біржан шырайлы шындыққа дақ салатын өмір өткелін іздейді. Бұл әуелінде сүріндірудің тәсілі болғанмен, Сараның жүрек жарасына айналған Жиенқұл сұлу өмірге жасаған қастандықтан көрініп, жалындаған сөз тартысы, өнер тартысын біртіндеп қайғы-мұң торлайды. Ақындық интонация да өмір шындығына оралып Сараның мысын құртады. Сөйтін екі ақын «екі жақсы бір жерге қосылмайды» деген халық даналығын растайды, өнердің қор болғанын паш етеді. Бірін-бірі

жеңу, мұқату ойы енді екінші қатарға шығып, халықтың жанын жадырататын өнерпаздың қор болып бара жатқанын көрген Біржан Сараның ақындық дарынына бас иіп:

Садаға тырнағыңнан кетсің, Сара,
Сан жүйрік көріп едім мен нелерді!—

деп алады да, халыққа, ел-жұртқа қарап:

Қылайын көп ұзатпай сөзді қысқа
Өлеңге жан көрмедім мұнан ұста,
Аты ұрғашы демесең, қарындасым,
Адамның артығы екен осы тұста.
Шынымен баптап күнде дауға салса
Ілеспес ақын түгіл, ұшқан құс та,—

деп марапаттауының өзі өнерді тану, оны қадірлеудің эстетикалық астарын аңғартып, сыншылық ой-пікірмен сабақтасып кете барады. Біржан мен Сараның айтысы — ақындар айтысының классикалық үлгісі және өнер қасиетін айрықша ардақтаған тамаша туынды ғана болып қалмай, күні бүгінге дейін ел жадында өнерді құрметтеу, өнерпазды қадірлеуді өнеге тұтар халықтық эстетиканың шыңы. Ақындық дарынның қоғамдық мәнін айқындау арқылы көркем сөздің қадір-қасиеті, өнерпаздардың абыройы, елге тигізер әсер-ықпалы еселе-лене түсіп, халықтық эстетиканың мәнді принциптері қалыптасады.

Қазақтың ақындар айтысындағы сыншыл ой-пікірлер мен көзқарастың жаңа бір соны сілемдері Сыр бойы ақындарының айтысынан көрінеді. Олар көбіне жазып айтысатындықтан және екеу ара емес, бірнеше адам сөз сайысына түскендіктен жазба поэзияның сілемдері, эстетикалық сынның элементтері байқалады. Шығыс дәстүрінің ықпалдары, көбіне сюжетті әңгіме-аңыздары, жұмбақтары араласып, оның шешуін іздеу де, сондай-ақ өздерінің өмірін сынауы да, айтысушыларға төрелік айту да айтыстың жаңа бір түрі ғана емес, халықтық эстетиканың бір парасы болып көрінеді. Ол айтыстар тарихта аты қалған Шораяқтың Омары, Ізтілеудің Тұрмағанбеті, Кете Жүсіп, Таубай Жүсіп, Қаңлы Жүсіптердің өзара сөз жарыстыруынан тұтанып, әлеуметтік-эстетикалық мәселелерді қозғап отырған.

Шораяқтың Омары Ботабайдың Әбішіне мін тағып, басшы болсаң ақылды бол, сөздің нарқына түсін деген-

де Таубайдың Жүсібі Әбіштің «намысын» қорғап, Омарға тиіседі:

Болды ғой шайырлығың халыққа мәлім
Жүйріктей заманында озған топтан,
Ұялмай ұйқас сөзге мәз болатын
Өтпеген бала емессің балиғаттан.

Бұған «шамданған» Ыбыраш Ержанұлы Омарды жақтап жауап жазады. Оның ақындық өнеріне көңілі толмаған Таубай Жүсіп:

Әбият, назым, гәзел, бәйіт, мұхаммас*
Мазмұнын көріп едім бірталайдың.
Кітаптың, не қазақтың ұйқасына
Келмеген екісі боп бір ынғайдың.
Шарлапсың, сөз көшесін шамадан сырт
Қырық құрап қиындысын қиқымдардың.
Термесі ия өлеңіне ұқсамайды
Қырғыз бен қарақалпақ, сарт, ноғайдың.
Білмеймін орыс назымы бола қойса
Ұзынды-қысқалысы осындайдың,—

деп Ыбыраш өлеңін сынап, оның ешбір жөн-жобаға келмейтінін, өзінің әр ел поэзиясынан хабары барын аңғартады. Мұндай шумақтан сынның элементтерін бірқыдыру мол кездестіреміз. Кете Жүсіп, Қаңлы Жүсіп, Нақып Қожаның жазбаша айтысы бірнеше жылға, яғни 1908 жылдан 1915 жылға дейін созылып, айтысушы үш ақынға кейде жарастыру, кейде от беріп тұтату, кейде билік айту мақсатымен Кеңесбай Сүйінішбайұлы, Аппаз Жарасбайұлы, ақын Тұрмағанбет Керейіт Данмұрын, Мықан Балтекейұлы, Мансұр Бегежанұлы араласқанда екі Жүсіпті Тұрмағанбет татуластырып, айтысты тоқтатқан екен. Мәселе олардың ұзақ айтысуында, көп ақынның араласуында ғана емес. Осы айтыста бір-бірінің өлеңін сынау тенденциясының айқындығында. Кете Жүсіп өзінің бір жауабында:

Екі «ұят» бір орында қате түсіп,
Сөзімді халық сынапты болған алжас.
«Гүл» мен «бақ» бір орында төрт айтылып,
Кеткен жоқ кеңесінен келмей ұйқас.
Топқа айтып мұнан былай мін тақтырма,
Ағаңның сөзі болса жазған оғаш,—

деп өз өлеңінің кемшілігін мойындайды. Бірақ Қаңлы Жүсіптің шақпа тілі, әсіресе менсінбеу ниеті жанына

* Шығыс поэзиясындағы өлең түрлері

батқанын жасырмай айтқанда айтыс тағы да үдеп сала береді. Бір сүріндіріп алғанына мәз болған Қаңлы Жүсіп енді дыбыс үндестігін, ұйқасын, жүйесін сақтауды талап етеді, сөзді мәніне қарай қолдану қажеттігін ескертеді.

Сынменен сирағымнан сонша басып,
Емлесі келмегендей басқа ұйқастың.
Түспей-ақ біздің ізге, өз бетіңмен
Білікті емес пе едің адаспастың,—

деп тың тыныс, өзіндік өрнек таба алмаған ақынды сынайды.

Осы ұзақ-сонар айтыстың негізгі арқауы — екі ақын бір-бірінің өнерін, ақындық арынын мінеп-сынаудан өрбиді де, шын өнердің қадір-қасиетін ардақтауға, өнерпаздардың тату болып, ел мұңын жырлауға, өнеге боларлық сөз тудыруға үндеген. Ал көркемдік жағынан болымды-болымсыз айтылуы екінші мәселе.

Ақындық өнерге қойылар талап жайында Нұриланьң Үмбетәліге айтқанынан анық көреміз:

Бұл Үмбет ақын емес, анық шатпақ,
Ежелден ескі мінез сөзге таппақ.
Әйгілі ақын болсаң ел мақтайтын
Сөзінді сөйлесеңші екі жақтап.
Әйтеуір ақынмын деп әуектейсің
Білмейсің не айтқаныңды қылжалақтап.
Белгісі өлеңшінің олай емес,
Жақсының сөзі балдай сырлы кеңес.
Майда тіл, жұмсақ көңіл болмайынша
Ақындық адамзатқа оңай емес,—

деген ойлар сыншылдық ауылының алыс еместігінің, ақындық дарынға қандай талап қойылатындығының дәлелі.

Ақындар айтысы — өнер жарысы, сөз сайысы. Ол халықтық эстетиканың ең мәнді де құнарлы принциптерін белгілейді. Осындай озық дәстүрден нәр алған халықтың сөз қадірін білуге, оған айрықша мән беруге ұмтылуы — мақтапыш. Ақындар айтысы бір жағынан эстетикалық мән-мағынасымен елдің көркемдік талапталғамын тәрбиелесе, екіншіден, тарихи деректерге толы. Көптеген тарихи мағлұматтар хатқа түспегенімен, мүлдем ұмыт болып кетпегенін ақындар айтысынан көреміз. Көпшілік айтыста ең әуелі ақынның қай елден, қай рудан екені, оның қандай өнерпаздары болғаны, тарихтан өткен билері мен батырлары жайлы айтыла-

ды. Осы айтыстардан талай ақынның өмірбаянын суыртпақтап, тіпті қай жерде болғанын, кіммен кездескенін, қандай ақынмен сөз сайысына түскенін, нендей олжа, абырой-атақ алғанын білуге әбден болады. Ата-бабаларының шежіресін шертетіні қаншама. Сонымен қатар, айтыс барысында әр өлкенің кәсібін, шаруашылығын, әдет-ғұрпын, этнографиялық ерекшелігін, аймақтық айырмашылығын аңғару қиын емес.

Қарақалпақтың классик ақыны Әжінияз бен Менеш қыздың, молда Мұса мен Манат қыздың, Түбек пен Құлмағанбеттің, Орынбай мен Шортанбайдың, тағы басқа айтыстардың бәрі дерлік тарихи, әдеби, этнографиялық деректерге толы. Ақын өміріндегі кезеңдік оқиғаны әдейі қадай айтатын сәт көп. Мәселен, Ақан серінің:

Омбыда патша келіп болған жиын
Қалдырмай бәрін тегіс болыс, биін.
Министр, губернатор, советниктер
Бас қосып, мәжіліс болған ұлы дүйім.
Николай император күзіретіне
Сөйледім бұл қазақтың жайы-күйін,—

деген дерегін архивтерден іздеп тауып, «қазақтың жай-күйі» туралы не айтқанын біліп алу тарих үшін айрықша қажет. Демек, қазақтың ақындар айтысына тек эстетикалық қана емес, тарихи-этнографиялық тұрғыдан қарап, арнайы зерттеу — қазақ әдебиеттану ғылымының кезектегі өзекті проблемасы.

Халықтық эстетиканы сөз еткенде оның ең мәнді де айшықты көрінісін ақындар айтысынан кездестіреміз дегенде, халық творчествосының басқа саласына назар аударудың қажеттігі жоқ деген пікір тумаса керек. Ауыз әдебиеті өмірдің алуан саласын қамтитындықтан халықтың ой-арманы мен тілегі, дүниеге көзқарасы, көркемдікті тану процесі, оған өз ойын білдіру әрқашан көрініс беріп отырады. Халықтық эстетиканың сілемдері юмор мен сықақтан, әзіл-оспақ өлеңдерден, әжуалағыш сатиралардан, сондай-ақ лирикалық толғаулардан да аңғарылады.

Халықтың эстетикалық танымы мен сыншылдық ой-пікірі ауыз әдебиетінің қай саласынан болса да кездесетіні туралы сөз болғанда, біреу жайға назар аударған жөн. «Қазақ ауыз әдебиетінде жерге, елге, малға айтылатын шешендік сынның алуан түрі бар. Түйенің қомы, аттың жалында өскен малшы, аңшы қазақ аса сыншы келеді. Жүйрік ат, қыран құсты шаппай, ұшпай тани-

тын саяткер, құсбегілер болған, ізіне қарап түйенін тұсін айтатын, қозыға қарап қоралы қойдан енесін тауып салатын, жоғалған биенің іште кеткен құлынын ат болғанда танып алатын сыншылар туралы аңыздар көп» («Қазақ әдебиетінің тарихы», I том, 146-бет).

Сол сияқты, «ата балаға, көпті көрген көне жаңа талап жасқа сын айтып, болашағына болжал жасау — қазақ елінде ежелден келе жатқан дәстүрлердің бірі» (бұ да сонда, 147-бет) екендігін еске алғанда, қазақтың билер және шешендік сөздерінен нелер шұрайлы ойларды кездестіреміз. Қазақ халқының бай ауыз әдебиетінің эстетикасын терең зерттеп, мән-мағынасын жарқырата түсіндірсек, әр халық өзінің дүниетанымының шама-шарқына қарай адамзат мәдениетіне үлес қоса алатындығын, түйінді ойлар мен қомақты пікірлер айта алатындығын байқаймыз. Сонымен қазақ ауыз әдебиетінің тамаша үлгілерінде, әсіресе ақындар айтысында халықтық эстетиканың таным-түсінігін қалыптастыратын шұрайлы өрнектер мол, жиі кездеседі. Айтылар ой, қорытар пікір, берер баға өнердің, әсіресе сөз өнерінің қадір-қасиетін, өнерпаздың дарын қуатын айқындайтын халықтық эстетиканың әр алуан принциптері бой көрсетеді. Нақты дәлелдер, жүйелі талдау-анализдермен тұжырымдала бермесе де халықтың сыншылдық ой-пікірінің, эстетикалық таным-білігінің айшықтары анық көрініп жатады. Оны сыншылық ой жүйесінің бастауы, қайнар көзі деп біліп, әрбір көркемдік құбылысқа жіті назар аударған абзал.

2. КӨНЕ ДӘУІРДЕГІ СҮБЕЛІ ОЙЛАР

Бағзы замандардан өнер мен талғам қатар жүрген. Талғам тек тамсанудан, қоштаудан ғана тумайды. Жаксы мен жаманның, ізгілік пен зұлымдықтың, сұлулық пен ажарсыздықтың ара жігін ажырататын таным-білік, парасат, түсінік әрқашан әділдік туын тіккен. Бұл процесс халықтық эстетикада ғана емес, көне замандағы түркі ескерткіштерінде, ортағасырлық жазбаларда, мұсылман, қараханит, Алтын Орда замандарындағы, Қазақ хандығы тұсындағы жыраулардың, шешен-билердің туындыларында, мемлекет қайраткерлері мен ғұламалардың тарихи зерттеулерінде, жарғыларында кездеседі.

Қазақстанның кең өлкесін жайлаған тайпалардан қалған ескерткіштер ежелгі мәдениет үшін де, оның әр қилы салалары үшін де айрықша құнды. Сондықтан V—XV ғасырларда жасалған рухани байлықты бүкіл түркі тілдес халықтардың ортақ мұрасынан бөлмей, әр халық өзіне қатысы барларын жалпының бөлшегі ретінде зерттеп, өзіндік таным-білікке пайдалануға тиіс. Сондықтан қазақ әдебиет сынының қайнар көзі, мәнді бір арнасы ретінде сонау көне заман ескерткіштерінен бастау алғаны жөн.

Көне дәуірдегі туындылардың көркемдік сипатына Б. Кенжебаев пен Ә. Марғұлан Ұлы Отан соғысына дейінгі кезеңде-ақ көңіл аударды. Ал «V—VIII ғасырлардағы халық фольклорында эпостық поэзияның Орхон ескерткіштерінде жазылып қалған ең ертедегі ақындық тәсілдері мен дәстүрлері белгілене бастаған. Бұл поэзияның элементтерін Күлтегін мен Білге ханның басына қойылған құлпытастардағы жазулардан көруге болады. Бұл жазулардың тексі эпостық әңгіме стилінде жазылған» (Қазақ ССР тарихы», А., 1957, I том, 117-бет). Көркемдік танымның алғашқы элементтеріне жататын пікірлер мен бейнелі ойлар Орхон-Енисей, Талас-Шу ескерткіштерінде көптеп кездеседі. Мәселен, «Табғаш халқының сөзі тәтті, бұйымы асыл еді. Тәтті сөз, асыл дүниесіне көп алданып, түркі халқы қырылдың, түркі халқы жойылдың» (М. Жолдасбеков, «Асыл арналар», А., 1990. 44-бет) дегендерді де немесе «Қол қосылса — күш өсер», «Жұқаны таптау — оңай, жіңішкені үзу — оңай» деген мақал-мәтелмен қатар «Орхон» ескерткіштерінде шешендік арнауың, келісімді ырғақтың, ойлы мақалдың, азалы жоқтаудың» (сонда, 76-бет) үлгілері көп ұшырасуы халықтың эстетикалық таным-білігін, сайып келгенде, көркемдік түсінігін қалыптастыра беруге септігін тигізді. М. Әуезов сол жазуларда «эпостық аңыздардың шағын да ықшам фабулалық желілері бар» деп тапқан болатын.

✓ Қорқыт әфсаналары мен «Оғызнамадан» біз талай үлгілерді көреміз. Қорқыттың Желмаямен желіп жүріп жерұйық іздегенде әр өлке-аймақа берген бағаларында сыни көзқарас басым жатады. Шешендік нақыл, өсиет сөздерде «Ат тұяқты келеді, ақын тілді келеді», «Ескі темір біз болмас, ескі дұшпан дос болмас», «Күйің үшін өлейін, тілің үшін өлейін, құлыным», «Тізгіңсіз тіл бас жұтқызар», «Ақын тілі қақсауық», дегендерде сыни

көзқараспен қатар пәлсафалық ой ағыны күшті екенін көреміз («Жалған сөздің дүниеге келмегені мақұл. Адам ішпес ащы судың ақпағаны мақұл»).

Көне әдебиетіміздің мұсылмандық дәуірі ғылыми-әлеуметтік ой-пікірлерімен қатар эстетикалық таным-біліктің қайнар көзін бұрынғыдан да кеңірек ашып, адамзаттық мәдениетке үлес болып қосылатын үлгілерді мол тастап кетті. Өзгелерді былай қойғанда, әл-Фарабидің қолынан жүзден аса еңбек шыққан. Оның социология, этика, әсіресе эстетика мәселелерін қамтитын күрделі де қомақты еңбектері, атап айтқанда «Ақылдың мәні туралы трактат», «Мемлекет қайраткерлерінің афоризмдері», «Қайырымдық мағынасы хақында», «Ғылымды меңгеру және оның мақсатын түсіндіру», «Ғылымдардың шығуы», «Сөз ғылымын классификациялау», «Аристотель еңбектеріне түсіндірме (поэтика, риторика, софистика)», «Музыканың ұлы кітабы», «Өлең кітабы», «Өлең өнерінің қағидалары туралы трактат». «Поэзия туралы» әлі күнге дейін таптырмай келе жатқан «Өлең ырғағы туралы», «Ырғақ пен өлең туралы трактат», «Поэзия өнерінің негіздері туралы», «Өлең және ұйқас туралы сөз» атты еңбектері әдебиеттанудың өзекті салаларына арналған, әдебиет теориясын жан-жақты зерттеген.

«Сөз өнері дертпен тең» екенін әл-Фарабидің ғылымдарды жүйелегенде бірінші орынға қоюынан-ақ анық байқаймыз. Бар ғылымды бес салаға жіктеп, бірінші кезекте тіл туралы ғылым және оның бөлімдеріне назар аударады. Тіл туралы ғылым әр халықта жеті ірі бөлшектен тұрады дей келіп, сөз құрастыру ғылымының ең өзекті саласы — өлең құрастыру өнері екенін айтады. Атақты шешендер, ақындар мен сөзуарлардың артында қалдырған мұраларын зерттеу амалына, поэтика заңдылықтарына тоқталады. Ал ол өз кезегінде буын-бунақ, сөз әуезділігі мен ұйқас жүйелеріне бөлінетіндігін айтып, теориялық толғамдар жасайды.

Аристотельге қанша сыйынып отырғанмен, әл-Фараби риторика мен поэтика жайындағы ойларын таза эстетикалық тұрғыдан: «Сәннің кілті — сәйкестікте, сәйкестік жоқ жерде сұлулық аз», «Сұлулық сүйсіндірсе, ұсқынсыздық жиіркентеді» деп табады да, осының ішкі заңдылықтарына үніледі. Әл-Фараби поэтиканы үшке бөліп қарайды: 1. Өлең құрылысы мен оның өлшем түрлері. 2. Ұйқас. 3. Әуезділік.

Поэзияның алғашқы негізгі элементі — фонема — сөз болса, музыканікі — тон, әуен, ал живописьтің (жанды жазу) — бояу екенін айтып, оқығанда да, тыңдағанда да, көргенге де олардың үндестігі сезілмей, адамды қуаныш сезіміне батыруы керек. Сондықтан әуен мен сөздің, бояудың үйлесімі мен пропорциясы қатаң сақталуы тиіс.

«Поэтика (көркем ой) және оған қатысты нәрселер сезіммен, қиялмен және санамен бірдей байланыста болады. Өлең біздің сезімімізге, қиялымызға, ақыл-санамызға әсер ететін сыртқы дүниенің көрінісін қайта еске түсіре білу» деп тапқан әл-Фараби («Философиялық трактаттар» А., 1973-бет) одан шығатын салдарларды, оны жазушыларды, әсіресе ақындарды өз ерекшеліктеріне қарай жіктейді.

Кейбір ақындарда елестету, қиялдау қабілеті күшті болса, әуен ырғағына көбірек ден қойып, дарын қуаты дараланады. Қайсыбір ақында түйсіну қабілеті басым болса, сезімге сүйенбей-ақ өлең шығара береді. Осы қабілеттер тұтастық тауып, кемелденсе, ақын өзінің қиялын да, елестету қабілетін де, сезім түсінігін де ақыл-санаға бағындырып, көркемдік шеберліктің биігіне көтеріледі деген тұжырымдар жасайды.

Әбу Нәсір әл-Фараби «Өлең өнерінің қағидалары туралы трактатында» көне грек өнерін Аристотельдің түйіндегендерінен гөрі тарамдата баяндап, трагедия, дифирамба, комедия, ямба, драма, диаграмма, сатира, поэма, эпос, риторика, амфигенезис (космогония), акустика деп әрқайсысына анықтама береді. Әрине бұның бәрі бүгінгі жанрлық жіктеулерге қабыса бермесі өзінен-өзі түсінікті. Бұлар — көркем шығарманың жанрлық сыртқы көрінісі. «Поэзия туралы» деген еңбегінде араб поэзиясының сыр-сымбаты, әсіресе бәйіт жазудың он бір шартын атаған. Мұның негізгі принциптері адамзаттық шығармашылыққа жанасымды болғандықтан, сонау көне заманның өзінде өлеңнің сыртқы көрінісіне ғана емес, ішкі заңдылықтарына көңіл бөлген ғұламалықтан ғибрат алуға тиістіміз.

Әл-Фараби араб ақындары шығарма жазғанда міндетті түрде қалыптасқан ережелерді басшылыққа алғандарын айтады. Олар:

1. Бәйіт шумағы дәстүрлі, бұрыннан белгілі не мүлдем тың образдармен тұйықталады. Бәйітті түйіндеуге

арабтар айрықша мән бергендіктен өлең өрнегі әрі ажарлы, әрі көркем болады.

2. Образды сөз ұқсатылған затын көзге елестетуі керек.

3. Ұйқас міндетті түрде сақталуға тиіс.

4. Сөз ағыны бунақа бөлінеді.

5. Ырғақ, бунақ бөлшектері бірынғай болуы шарт.

6. Сөздер белгілі жүйемен орналасады.

7. Сөздердің әуезділігі бірдей болуы шарт.

8. Буын сандары бірдей болмақ.

9. Әрбір тармақтың ұйқасы әрқашан бірдей.

10. Ұқсатылған заттың сыр-сипаты сөз әуенінен аңғарылуы шарт.

11. Сөздердің ішкі ұйқасы мықты сақталмағаны жөн деп табады («Логические трактаты» А., 1975, 545—546-беттер).

Сонымен әл-Фараби «ежелгі дәуірдегі араб, парсы және грек поэзиясының тарихы, тақырыбы, композициялық құрылысы, ұйқасы, түр-тұлғасы т. б. мәселелерін әдебиетші ғалым ретінде жан-жақты зерттеді». (Н. Қс-лімбетов, «Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірі». А., 1986, 104-бет).

Әл-Фараби көне түркі заманы мен келесі кезең бастау алар өліарада өмір сүргендіктен оның осы екі этапқа да қатысы бар екенін естен шығармау керек. X—XIII ғасырларда араб тілі жалпы қолданыстан шеттетілгенімен алфавиті (жазуы) сақталды. Ал Орта Азия мен Қазақстанда түркі тілінің өз алдында қалыптасу процестері зор қарқынмен жүріп жатты. Өйткені «қыпшақ, оғыз, қарлұқ және ұйғыр тайпалары мен халықтарының тілдері негізінде X—XII ғасырларда араб графикасындағы түркі жазуы қалыптасты. Әдебиеттің көптеген ескерткіштері аралас қарлұқ-ұйғыр және қыпшақ-оғыз тілдерінде жазылды» (Қазақ ССР тарихы. А., 1983, 2-том, 113-бет). Ол тіл осы аймақты мекендеушілердің ортақ қарым-қатынас құралы, эстетикалық арнасы болды.

Түркі тілінің ең кесек және әлемдік мәні бар бір туындысы — Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігі» (XI ғ.). Бұл шығармада сол кездегі түркі халықтарының, оның ішінде қазақ халқының құрамына кірген ру-тайпалар тілдерінің тұтастық тапқаны соншама, әр ел, әр жұрт өзімдікі деп иемденуге хақылы болды және шығарманың тілін түсіну жағынан онша қинала бермеді. Сондықтан талай ғасырдың тәжірибесінен туған дана-

лық, шешендік сөздер, мақал-мәтелдер, қанатты тапқыр орамдар, жыр-толғамдар өзіңнің төл дүниендей сезіледі.

«Құтты білік» — бүтін бір тарихи кезеңнің көркемдік, саяси-әлеуметтік арқауын жинақтаған рухани қазына. «Бүкіл тіл орамдары, тарихи мекен-жайлар, сөз толғамдары туысқан халықтармен қатар қазіргі қазақ тіліне де үндес. Поэтикалық, қоғамдық-әлеуметтік мәні жағынан, философиялық терең тұжырымдарымен туған еліміздің рухани, моральдық-этикалық тұлғасын, Қазақстан мәдениеті мен әдебиетінің бай тарихы мен дәстүрін көреміз». (А. Егеубаев, «Жақсының аты, ғалымның хаты өлмейді». Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» кітабына жазылған алғы сөзден. А., 1986, 20-бет).

Халықтың көркемдік таным-білігін аңғартатын толып жатқан арналардың біреуін ғана, яғни тілдің қоғамдық-әлеуметтік, эстетикалық мәнін айқындайтын бәйіттерге назар аударсақ, қазақ жағдайында бір ауыз сөзбен адам тағдырын шеше беретін дәстүрдің алғашқы бастауын көрін. өткенімізде қаншама рухани байлық жатқанын аңғарамыз. Шынында да «ақыл көркі — тіл, тілдің көркі — сөз», «таяқ еттен, сөз сүйектен өтеді, сөз қалады, таяқ табы кетеді» сияқты нақылдардың тек ғибраттық қана мәні бар деуге болмайды.

Тілімізде қаншалықты күш-қуат, ызғар-айбат, үлгі-өнеге, аталы сөздер бар екенін мақал-мәтелдерден көреміз: «Тіліңді бақ, басың аман болады. Сөзді қысқарт, жасың ұзақ болады», «Ақынның тілі қылыштан өткір, қылдан жіңішке», «Сөз — ойдың көрінісі», «Тіл — елшінің қылышы», «Тіл мен сөз — көңілдің айнасы», «Ақыл мен білімнің тілмәші — тіл». «Қылыш елді күзейді. Қалам ерді түзейді». «Білім қадірін оқыған білер, зер қадірін тоқыған білер». «Жамандық озбайды, жақсылық тозбайды». «Айтылмаған асыл сөз ауыздан шықса бақыр болар», «Басыңа саулық тілесен, тіліңе мықтап кісен сал», «Адамның көңіл күйі бейне ат секілді: бірде семіреді, бірде азады». Бұларға ақыл-парасатпен қатар сыни ойдың тән екенін жоққа шығара алмаймыз.

Тілді меңгеріп, сөзді ұқсатудың, оны эстетикалық тұрғыдан сипаттаудың бір амалы поэтикалық оралымға айналдыру болса, осы көркем ескерткішті қазақ тіліне аударып, ғылыми зерттеу жасаған А. Егеубаевтың «Құтты біліктің» өлең өлшемі — қазақ өлендерінде ықылым заманнан келе жатқан 11 буынды кара өлең өлшемі. Поэма негізінен тұтасқан осы өлшеммен, бір

тыныспен жазылған. Әрине, бунақ пен ырғақ тараулардың мазмұнына, тынысына қарай өзгеріп, ауысып отырады. Поэманың поэтикасындағы бір ерекшелік — қазіргі қазақ өлеңінің төл қасиеті болып табылатын аттамалы ұйқаспен жазылуы. Бұл, көбіне, Абай поэмасынан, XV—XX ғ. аралығындағы қазақ ақындарының шығармашылығынан кеңінен таныс тұр. «Терме, толғауларда дәстүрге айналған аттама ұйқаспен де сайма-сай, әдіптес» (бұл да сонда, 31-бет) дегендерінде мән бар. Өйткені өлеңнің үлгі-бітімі оп-оңай және тез өзгеріске ұшырай бермейтін, жеңіл-желпіге құбыла салмайтын, көбіне баянды өрнек екенін естен шығармаған абзал.

«Құтты білік» кітабының сын саласына айрықша жақындасар тұсы — тұңғыш рет қарасөзбен де, өлеңмен де алғы сөз жазылуы. Әрине, әл-Фараби ғалым ретінде қай еңбегіне болмасын түсіндірме беріп, талдау жасап отырады. Ал поэма жазып отырғандарын қысқаша кіріспемен өз шығармасының қалай туғандығын айтып, оқушы назарын белгілі арнаға бұруы керектігін тамаша ескерткен.

Алла тағалаға арналар дәстүрлі мінәжатты орындағаннан кейін «бұл бір бек әзіз кітап» деп алады да, оның мұндай қасиетке ие болуы Шынының мысал-хикматтарымен, Машынный өлең-жырларымен безендірілгенін ескертіп, оны насихаттаған пенделердің игі де ізгі іс атқаратынына назар аударады. Түркістан елдерінде, яғни бүтін түркі халқы жасаған жерлерде Бұғраханға «түркі сөзімен бұл кітаптан жасырақ кітапты ешкім ешқашан жазған емес» (сонда 38-бет).

«Шығыс елі, күллі түркі ішінде,
Дүниеде — кітап жоқ бұл пішінде»—

деген ой-пікірін айтып (41-бет), әр елде жоғары бағаланғанын дәлелге келтіреді. Шындықтар «Шаһтардың әуен қағидалары», Машындықтар, «Мемлекеттің дәстүрі», Машырықтар «Өмір зейнеті», Ирандықтар «Түркі шаһнамасы», енді біреулер «Падишаларға насихат» десе, тұрандықтар «Құтадғу білік» деп атағанын, өмірді терең парықтап пайымдағаны үшін, керемет көркемдігі үшін сол елдердің хакімдері мен ғалымдары ықыласпен қабыл алып, жоғары бағалағанының өзі кітаптың қаншалықты мән-маңызының болғандығын аңғартып, уақыт пен әр ел сынынан өткендігін көрсетеді.

Кіріспе мен алғы сөзге тән баяндау мен түсіндіру принципі де қатаң сақталған. «Бұл кітапты Баласағұнда туған бір сахаба, тақуа кісі жазып шығарған. Әмма бұл кітапты Қашғарда тамамдап, Машырық мәлігі Табғаш Бұғраханниң құзырына ұсынған. Мәлік оның еңбегін қадірлеп, жарылқап әрі ұлықлап Хас Хажыб деген атақ беріп, ерекше ілтифат білдірген» (39-бет) дегеннің де айтары анық сыни түсіндірменің бір түрі. Алғы сөзде жазылған кітаптың қысқаша сюжеті, ұзындығы, тобықтай түйіні айтылатын сәт жиі кездеседі. Осы «Құтадғу біліктің» композициялық ерекшелігі былай баяндалған: «Бұл әзіз кітап төрт ұлы ұғым, төрт қымбат қасиеттердің сұхбатынан құрылған: бірі — Әділ (Әділет), екіншісі — Дәулет (Бақыт), үшіншісі — Ақыл, төртіншісі — Қанағат» деп алады да оларға түрікше ат қояды.

Әділге — Күнтуды деген айдар тағып, хан мағынасын аңғартады, ал Дәулетке — Айтолды — уәзір, Ақылға — Өгдүлміш — уәзірдің ұлы, Қанағатқа — Одғұрмыш — уәзірдің туысы мағынасын дарытады. Поэма негізінен монолог, пікірлесу, сұрақ-жауап түрінде жазылғанын баяндайды.

Осындай ой-пікірді енді поэтикалық өрнекпен оқушыға жеткізерде Жүсіп Хас Хажыб Баласағұн:

Кітабында талай жайды айтады ол,
Бұл төрт ұлық сөздерінен байқалар:
Бірі оның — шындық жолы — Әділет,
Екіншісі — құт пен ырыс, Дәулет
Үшіншісі — ақыл менен парасат
Төртіншісі — ұстамдылық, Қанағат, деп

(44-бет) түсіндіріп алады да, «Әзіз кітап — бұл ұлылық негізі» екенін, оның құнын тек парасатты пенде біледі деп санайды. Сөз соңын «Кітаптар көп арабша да тәжікше, Біздің тілде бұл жалғыз-ақ әзірше», деп хабарлаған Хас Хажыбтың 85 бабтан, он шақты өсиеттен тұратын еңбегінің әрбір тарауында «Тіл өнерінің қасиет-сипаты мен пайда-зияны айтылады», «Білім, ақылдың қасиеттерін, пайдасын айтады», «Сөздің қадір-қасиеті және турашылдығы, шыншылдығы жайында», «Ұл-қыз туса, оларды қалай тәрбиелеу айтылады», «Сөз сиқыры туралы», «Ақындар туралы» деген айдармен беріліп, оқушы ойын негізгі мүдде мен тақырыпқа аударуы сыни пікірден ау-

лақ емес. «Өлең сөзді күдірет тұтқан халайық, енді ақынға біраз назар салайық» деп бастайды да:

Олар шебер мактауға да даттауға,
Сөзі ыңғайлы жұрт жадына сақтауға,
Еркін ұста, ақын жанын ұғын да
Сыйла бәрін, көтер қайғы, мұңын да,—

деп акындық дарынның негізгі сипаттарын тізіп өтеді. Өйткені сәулелі сөз «шаштай нәзік, өткір алмас қылыштан» деп біледі. «Өлең — теңіздегі лағыл, маржан, оны терең сүнгімей қолыңа түсіре алмайсың, шын сөзге бөбегінді бөле, ақындарды ұқ әуелі, кір тигізбей ұста, ойыңның өресін»,— деген сияқты ғибраттардың бәрі де сыни ой-пікірдің көне заманда да қадірлі болғанын көрсетеді.

Біздің қазақ әдебиеттану ғылымында күні бүгінге дейін арылмай келе жатқан бір жаман әдет бар. Ол — өлең жолдарымен айтылған ой-пікірлерге эстетикалық, пәлсапалық трактат ретінде қаралатынын бұдан былай ескерер болсақ, онда қазақ халқының көркемдік, тарихи таным-біліктерінің өресі биіктен көрінеді. Сонда ғана оның басқа халықтардан деңгейінің төмен болмағанын анық байқаймыз. Өйткені қазақтың мақтанары, тіпті моральдық та, материалдық байлығы, көзге көрсетіп, қолға ұстатары да — сөз, сондықтан сөз өнерінің әрбір кезеңін қалт жібермей, жіті бақылап, халқымыздың терең рухани өресін басқаларға танытуға тиіспіз.

Түркі әдебиетінің өзіндік ерекшелігімен тарих сахнасына шығып, Әлішер Науаиға дейін тартылған желісінде екі кезең жатыр. Онда әдеби құбылыстармен қатар сөз-лұғаттар және тарихи құжаттар аз емес. Махмуд Қашғаридің «Диуани лұғат-ат-түрк» сынды еңбегі тек тілдік, сөздік тұрғыдан да тексерілгені абзал. Соңғы кезде бұған көңіл аударыла бастады. Өйткені «Диуани лұғат-ат-түрктегі» әрбір «әдеби шығармалар мен халықтық фольклордан алынған үзінділерді Махмуд Қашғари осы сөздіктегі әрбір сөздің мағынасын оқушысына тереңірек түсіндіру үшін» (Н. Келімбетов, «Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірі». А., 1986, 138-бет) түсіндірме, талдауларды қарасөзбен де, өлеңмен де беріп отырған болатын.

«Мен түріктер, түрікмендер, оғыздар, шігілдер, яғмалар, қырғыздардың шаһарларын, қыстақ пен жайлауларын көп жылдар кезіп шықтым, сөздерін жина-

дым, түрлі сөз қасиеттерін үйренін, анықтап шықтым» деген кіріспе түсіндірмесінің өзі талай өлең-жыр, ертегі-аңыз, мақал-мәтел, қанатты сөз сияқты көркем үлгілермен жарқырата түскенін көріп отырмыз. Олардың ішінде «Жақсы адамға сөз ереді», «Ағаш басына жел үйір, жақсы адамға сөз үйір», «Тілмен түйгенді тіспен шешпейді», «Тәрбие басы — тіл», «Ауыз көркі — тіл, тілдің көркі — сөз», «Күндестердің күліне дейін жау, «Ұшынған істі пара шешер», «Кең киім тозбайды, кеңескен білім азбайды», «Күш есіктен кірсе, әділдік түңдіктен шығады», «Жаза тимес мерген болмас, жаңылмас көреген болмас» («Сөз атасы», жинақты құрастырған Ә. Құрышжанов, А., 1987) деген даналық сөздер мен мақал-мәтелдерді іріктеу, сөз жоқ, үлкен ғұламалықтың жемісі, кемел де саналы ойдың олжасы.

Я болмаса Махмуд Қашғаридың сөздігінде өлең шумақтары мен жырларды көбірек жинағанын, олардың композициялық құрылысы, өлеңдік жүйесі, ырғақ, ұйқастары түркі қалпымен сақталғаны белгілі. Оны қазақ тіліне аударған Ф. Оңғарсынованың «ата-бабаларымыздың бұдан тоғыз жүз жылдан астам бұрынғы жыр үлгілерінің ерекшеліктерін байқадым. Біріншіден, түпнұсқада жыр жолдары көбінесе етістікті ұйқастар болып келеді. Екіншіден, әр шумақтың алғашқы үш жолы ұйқасады да, төртінші жолы келесі шумақтың төртінші жолмен үндеседі» (М. Қашғари, «Жаз бен қыстың айтысы». А., 1985. 3-бет) деген сияқты бақылауларын айтуы әрине біздің эстетикалық таным-білігіміздің бір арнасы осы жақта жатқанын аңғартады.

Түркі тілдес классикалық әдебиеттің ішінде Қожа Ахмет Иассауидің орны ала бөтен. Көркем туындыға таптық тұрғыдан қарап, алла-құдай араласып кеткендерін діни мерездер деп тапқан кезде ең зор теперішті көрген дарын — Иассаун. Тіпті үріккеніміз, шошығанымыз сонша, өмір бойы Түркістанда жасап, өзінің бар шығармасын сонда жазғанын ескермедік. Мәйіті сонда жатқанын ғана емес, Әзірет Сұлтандай әлемдік мәні бар кесенесі тұрғанын да көзімізге ілмедік. Небір зиялыларымыздың өздері оның «Хикмет» деген еңбегінің атынан шошып, қадір-қасиетіне жетпеді. Насыреддин Рабғузи, Сүлеймен Бақырғанилар оның жолын қуды деп тұлан тұттық. Соның салдарынан жалғыз түркі тіліндегі әдебиетте ғана емес, бүкіл Шығыста, жалпы адамзат әдебиетінде софылықты өркендетушілердің бірі болған-

дығы қазақ жұртына орасан зор абырой екенін енді-енді түсінгендейміз.

Көркемдік дүниесінде өзінің даралығын таныту көбінесе дарын қуатына байланысты. Оның тек табиғаттың бергенімен ғана емес, зор еңбек, ауыр бейнетпен қанаттанатынын ХІІ ғасырда айрықша көрінген софылық әдебиеттің өкілдері дәлелдеді. Әсіресе, Қожа Ахметтің пәни тірлігі мен шығарымпаздығы айрықша құбылыс еді. Өз елінен алған білімді араб, парсы тіліндегі шығыстың мәдени орталықтарында толықтырып, өлендерін таза түркі үлгісінде шығарғаны қандай ғанибет. Даналығы, шешендігі, әділдігі, насихат ғибраттары елге танылған тұста «Пайғамбар жасына жеттім» деген желеумен өмір шындығынан іргесін аулақ салып, тақуалық-софылық жолға түседі де, жер астында он жыл өмір сүріп, атақты «Диуани Хикметті» жазады.

Меніңше, дүнияуи сөзден безіп, софылыққа көшкенде Қожа Ахмет өзі бастаған жолды мистикалық деңгейге көтеру үшін емес, өмір бойғы өз уағыздарын жүйелеу үшін, көлемді де арналы салаға айналдыру үшін әдейі жасаған тақуалығы сияқты. Бұған төрт жүз шумақтан тұратын, негізгі мазмұны адамгершілік қасиеттерді дәріптеп әділдікке, адал еңбекке шақыратын, жетім-жесір, мүгедектерге қамқоршы болуға үндейтін, әкімдердің зорлығына, жемқор-парақорлығына қарсы тұруға, әсіресе ислам шариғатын өрескел бұрмалайтын, халықты сүліктей сорып, қараңғылықта ұстаған сопы, молда, ишандарды әшкерлеуге шақырған «Диуани Хикмет» бір күннің жемісі емес, ұзақ жылғы ой-толғаудың түйіндісі екені сөзсіз.

«Ағаш бесіктен жер бесікке» дейінгі аралықта адамға қажетті сабыр, инабат, қажыр, іждағат, өнер-білім, өрелі мақсатты уағыздау әрине жаманшылыққа, мистикаға бастау емес. Құранның сүрелерін ғибратты афоризмге айналдыру да үлкен саналы көзқарастың жемісі. Әл-Ғымыран сүресінің 200-аятын былай түсіндіруінде қандай айып бар: «Расул алла ғалым адамнан тәрбие алғандарда әділдік болады, ал топас адамдардан тәрбие алғандарда әділдік болмайды»,— деп жалпы моралистік сипатқа берілін, «ақылды, білімді адамдардан үйренуден қашқандарды оттан жасалған жүгенмен нокталау керек, өйткені біліммен іс қылу — тұңғыш, білімсіз іс қылу — шұғанақ» дейді. Мұнда ғұламалық, әрі сыншылық ой бар екені анық.

Сондай-ақ Ирранмен сүресінің 78 аятын «Расул алла тек ғылым арқылы бәрі жасалады» дегенін әрі қарай суыртпақтағанда әділдіктен кетпеу үшін ынсапқа шақырады, бұрмалаудан аулақ болуға үндейді. Құран сөздерін осылай түсіндіріп, адамгершілікке, білікке шақырады. Оны өзінің «Хикметінде»—«Өсиетінде» жасырмайды:

Менің хикметім фәрмән-сүбхан,
Оқып білсең мағынасы құран.
Менің хикметім әлемге Сұлтан,
Сусын болар шөлде дастан.

(Ауд. Хамит Зейнелұлы Иманжанов).

Құранның аят-хадистерін өз еңбегінің өзегіне айналдырғанын айтып-түсіндіруі, сөз жоқ, алғы сөздің, кіріспенің әуселесі. 109 хикметтен тұратын даналық өсиеттердің ішінде:

Түрлі пәле халыққа түсті достар,
Ақыр заман ғалымы зәлім болар.
Сұмы — сопы, қуы — молда болар.
Дұрысын айтқандарға қарсы болар,—

дегенде өмірдің ашы шындықтарының сыни тұрғыдан айтылып отырғаны даусыз.

Көне дәуір әдебиетінде әр қилы діннің ықпал-әсері болмауы мүмкін емес. Сондықтан олардан бұрынғыдай үрікпей, ізгі адамгершілікті насихаттауға бағышталған уағыздарын да, бүгінгі өмір шындығынан туған кемеңгер ойларын да, жасаған ғибратты тұжырымдарын да санатқа алып, жүйемен баяндауға тиіспіз.

Егер Қожа Ахмет Иассауи өмір шындығы софылық, тақуалық жамылғымен көмкерілсе, Ахмет Жүйнекиде дала табиғатына лайық ой-пікір ашық та ажарлы айтылады. Тіпті ақындық қуаты, көркемдік шеберлігі жағынан Ахмет Жүйнекидің басқалардан ерекшелене түсетін жайлары көп. Оның «Хибатул-хақайық»—«Ақиқат сыйы» еңбегі дидактикалық сарында жазылғандықтан қазақ тіліндегі қарасөзбен немесе поэзиялық аудармасында адамның оқу-білімге құмарлығын оятып, ар-ожданды ажарлай түсетін ұнамды мінез-құлық дарытынын көп мысалмен дәлелдеуге болады. Зағип ақын қомақты тұжырым жасап, әр өлеңнің шумағын ақылмен оюлап, әр сөзге мақал-мәтелге татырлық қасиет дарытады.

Ей достым, жаздым кітап түркішелеп,
Мейлің сөк, мейлің қала ерекшелеп.
Артымда ат қалсын деп жаздым мұны,
Ғажайып таңсық сөзбен ерекшелеп,—

дегені әшейінгі ақындық лепіру, астам сөйлеу емес. Өзінің поэзиялық сипатымен, әуез-интонациясымен, сөз қолдану машығымен, буын-бунақ жүйесімен қазақ өлеңіне етене жақын келетін шумақтар Жүйнекиде өте көп.

«Білімнің пайдасы мен надандықтың зияны жайында» деп аталатын жырларында:

Білімді — алтын көзі ашылатын,
Надан жан — қара бақыр шашылатын.

немесе:

Білікті біліп айтар сөзін ұтар,
Ол емес бос сөзінді бедел тұтар.
Білімсіз не айтса да білмей айтар,
Өз тілі өзінің кеп басын жұтар,—

дегендерінде, сөз жоқ, шендестіру арқылы ненің артық, ненің кем екендігін баяндаудан гөрі, дүниені сарапқа салар сыншылық көзқарас басым.

Ә.Құрышжановтың мәнерлі аудармасы Ахметтің түпнұсқасынан өрбігендіктен әрине жалпы дидактикалық жол-шумақтардың өзінен ғұламалық талғамды, толғақты ойларды, түйінді пікірлерді кездестіреміз және көне дәуір кеменгерлерінің жалпы әлеуметтік-эстетикалық танымдарының өресін байқаймыз. «Өнерлінің қапасы жоқ, өнерсіздің өкініші көп», «Кедейдің кертіп жейтін малы — білім», «Атақпен білген өтер ірі жүріп, білместі «өлген» дей бер тірі жүріп», «Біліммен ғалым өсіп, көкке жетер, адамды наданшылық төмен етер», «Оқ жарасы жазылады, тіл жарасы жазылмайды», «Не келсе де тілден келер бір басқа, осы тілге табынбайды құр босқа», «Тіл мен жақтың көркі — шындық сөз», «Қайырсыз адам жеміссіз ағаш сияқты», «Сараң дүниенің малын жиса да тоймайды», «Өз ашуын баса білген адам — күшті адам», «Өзі білмейтіннің «білем» дегені айып», «Әр қасіреттің соңында қуаныш бар», «Он дәруін бір кілемге сияды, екі әкім бір елге сыймайды» («Сөз атасы», А., 1987) секілді мақал-мәтелге, афоризмге оп-оңай айналып кетер сөз орамдарында, әрине, өмір құбылысын саралай білетін сыни көзқарас бар. Әдеби

эстетикалық трактат кездеспейді деп қам жемей, осындай ой-пікірдің жаңғырығы, бастауы деп есептеуге тиіспіз.

Монғол шапқыншылығы және онан кейінгі кезеңдер түркі тілдес халықтардың әдебиеті үшін ақтандақ болды деп есептемеуіміз керек. Әрине европоцентристік қысас көзқарас бұл дәуірді түгелдей қаралап, іліп алары жоқ деп есептегені шындықтан алыс. Біз тілейік-тілемейік, қазақ халқының құрамына кірген ру-тайпалар қарулы да найзалы монғол қолын бірге жасақтап, абырой-атаққа да, жеңіліс мазаққа да ортақ болғаны тарихи шындық. Сондықтан ат үстінде, майдан өтінде жүрген елдің ойын-сауығы, қайғы-қасіреті, әдебиеті мен мәдениеті болмайды деген қисын еш рабайға келмейді. Ол өзінің тұрмыс-тіршілігіне қарай жана тұр тауып алғаны даусыз. Қазақ эпосының осы кезде айрықша дамуы бұл пікірдің оңтайлығына, шындықтан туғандығына мықты дәлел. Олай болса, аттың жалында, түйенің қомында жасалған рухани байлықтың мән-мағынасы да, қорытылған ой, түйінделген пікір атаулының бәрі де бізге асылдың сынығындай болуға тиіс.

Алтын Орда дәуіріне біз түгелдей ортақпыз. Ал оның негізгі әдеби тілі — қыпшақ тілі болса, онда қазақ даласы мен тілі жетекшілік сипатқа ие болғанынан қашсақ та құтыла алмаймыз. Парықсыздықпен «монғол-татар езгісі» дегендерді орынды-орынсыз даттаудың/нәтижесінде тарихи жадымыздан айрылдық, қыпшақтың мөлдір де көркем сөздерін естімейік деп құлағымызды тығындап, бітеткенге мәз болып, жалғанның жартысындай сахараның рухани дүниесінен азар да безер болдық. Қазір ондай пиғыл тас-талқан болып жатқандай Сайф Сарай, Хорезми, Кули Ғали, Дүрбек, Лутфи, Әли Атай, Рабғузилердің шығармалары «түркі тілдес халықтардың тарихын ғылыми дәлдікпен, көркем әдебиетке тән бейнелі сөздермен баяндайтын Мұхаммед Салихтың «Шайбанинаме», Захариддин Бабырдың «Бабырнаме» Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарихи-и-Рашиди», Бейбарыс пен Халдун жазған «Қыпшақ шежіресі», Усман Кухистанидің «Тарихи-и-Әбілқаир-хани», Әбілғазының «Шежіре-и-түрік», Ұлықбектің «Сұлтандар шежіресі» сияқты» (Н. Келімбетов. «Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірі» А., 1986, 193-бет) ғылыми-зерттеу еңбектері бізге жат еместігін мықтап ұғынуымыз керек. Осылардан көркемдік таным-білікпен қатар ғылымның әр тара-

уына ынғайы бар тұжырымдар мен ой-пікірлерді суыртпақтап алып отыру — ендігі міндет.

Қазақ әдебиет сынының арғы көздерін ашып, кәусәр ой, толымды пікір айтып кеткендерін азды-көпті үзінділермен-ақ дәлелдеуге болады. Ол үшін V—XVII ғасырлардағы жазба ескерткіштердің материалдары негізінде құрастырылған «Сөз атасы» жинағына ойлана көз жіберудің өзі-ақ жеткілікті. «Ауыздың көркі — тіл, тілдің көркі — сөз», «Жанжалдың шоғы қызарса — ақылдың суын сеп», «Білім — адамның байлығы, ердің дәулеті», «Надан тілін безесе, ақылды аңырып қалады» (С. Сарай), «Ойлай білген ер көзсіз батырдан мың есе қымбат», «Ізгі оймен ашатын есікті қатты жаппа», «Біреуден күнә іздегенше, өнер ізде», «Баққа кірсең, тікен тергенше, гүл жина» (Құтб), «Данышпанның тілегі де қарапайым келеді» (М. Әли), «Аз-аздан үйреніп дана болар» (Ә. Науаи), «Әр үйдің өз ханы бар», «Бір төрге екі төре сыймайды» (Әбілғазы), «Өз жүрегін тазарта білген бүкіл елді ұры-қарадан қорғай біледі» (Рашид-Әд-дин) сияқты ойлы да өрнекті сөз орамдарын молынан кездестіреміз.

Қай елдің әдебиеті болса да әрқашан қарапайым ұғым-түсініктен жетіле бедерленеді, көркем образ жасау дәрежесіне көтеріледі. Міне, осы кезеңдерде бейнелі сөздер мен кемел ой, кем-кетікті байқағыш сыншылдық көзқарас қатарласа жүріп жатады. Сәті түссе, әсіресе әл-Фараби мысалын еске алсақ, ғылымға айналып, шын мәніндегі эстетикалық таным-білік қалыптасады. Осылардың бәрі аспаннан даяр түседі деп есептемей, аузымызды құр шөппен сүртіп, «Жоқ еді, болмаған да надан едік» дегенді өзіміз айта бермей, басқалардың белгілі мақсат үшін пайдалануына жол бермей, көне дәуірдің көрікті ойларына айрықша мән беріп, өз табиғатымыздан туындаған кемеңгерлік екенін әрқашан қадай айтуға тиіспіз.

Бір мәселеге назар аударған жөн. Біз осы уақытқа дейін Абайға дейінгі көркем дүниеміздің бәрі ауыз әдебиеті — фольклор деп келдік. Осы қағиданың шындықтан алыс екенін Мырзабек Дүйсенов 70-жылдары «Қазақ әдебиеті» газетінде көтеріп, ақын-жырауларды өз алдына бөліп шығару идеясын айтқанымен, дабыра атақ-даңқ іздегендер тоқырау жылдарында шын ғылыми арнадан сырт қалды, парасатымыздың өрлеу бағытын аластырып, жәреуке күйге түсірді. Қате қағидаға айнал-

ған көзқарас, яғни «қазақ әдебиеті Бұқарға дейін болған жоқ» деген жалған тұжырымнан аса алмадық. ҚазМУ-дың профессоры Б. Кенжебаев бастаған әдебиеттанудың тарихи мектебі, оның ғұламалары Х. Сүйіншалиев, М. Жолдасбеков, А. Қыраубаеваларға қосыла Мұхтар Мағауиннің қазақ хандығы тұсындағы рухани байлығымыздың сыр-құпиясын анықтауы, әдебиет ғылымын едәуір ілгері жылжытқаны, шындыққа жақындатқаны рас. Алайда талай өнімді ойлар, оның ішінде М. Дүйсенов көтерген проблема әзірге тиянақты шешімін таба қойған жоқ. Өз әдебиетіміздің ұлттық дәстүріне енді селқос қарауға болмайды. Ауыз әдебиетінің табиғатын айқындау арқылы тарихта аты қалған ақын-жыраулардың көл-көсір мұрасын көшпелі тұрмыс шындығы туғызған қазақ әдебиетінің өзіндік ерекшелігі ретінде көрсету қажет.

Ауызекі тараған дүниенің бәрі бірдей фольклор емесін қазақ әдебиеті көрсетіп отыр. Халықта жазу болмаса құйма құлақ болған, сөз қадірін түсінетін таным-білік болған. Оны шашау етпейтін тарихи-көркемдік жады болған.

Бір дәуірде өзінің жазуы, сол негізінде өскен әдебиеті мен мәдениеті бар елдердің әр қилы тарихи тауқыметтерге байланысты өз дәстүрінен айырылып қалып, сахнадан шығуы не басқа бір мықты мәдениеттің шылауында кетуі болып жататын процесс. Оған кішігірім халық-этностардың 70 жыл ішінде жұтылып кетуінің өзі-ақ дәлел. Ал қазақ халқының құрамына кірген ру-тайпалар көшіп-қонып жүргенде өздерінің көне алфавитінен көз жазып, монғол жаугершілігі тұсында қол үзіп алғандығының өзі жаттап алу қабілетін дамытқанын, «құйма құлақтарды» көбейткенін, сөйтіп көркем әдебиетті ғана емес, бүкіл тарихи тұжырымдарды, өмірлік тәжірибелерді ауызекі сөзге айналдырып жібергенін енді аңғармау әбестік болар еді. Өңгені былай қойғанда, халықаралық қатынаста елшінің бар ақыл-парасаты ғана емес, ұстан барған сөзі, бекітер түйіні, пәтуаға келген мәселелер ауызекі айтылып, өмір қажетіне айналғанда, өнер арнасы кең ашылып, шешендік жанр, билер сөзі көркемдік сахнаға шыққан жоқ па? Шынайы өнер екені айрықша қадірлеуімен-ақ дәлелденген ғой.

Ал қазақтың әншілігі жайынан да осындай ой толғауға болады. Мал соңында айдалада оңаша жүру, арасы алшақ ауылға барып-келу машығы әр адамнан ой

теңізінде жүзуімен қатар өзінің вокалдық дарынын, яғни даусын байқап алуына мол мүмкіндік бергендігін кім жоққа шығармақ. Сегіз сері, Біржан салдардың ғажап композиторлығы өріс алуына, әнші-ақындардың көп шығуына негіз болғандығын ескеріп, «профессионалдық театры, өнері, мектебі, консерваториясы болмаған, бәрі де Қазаннан кейін туды» деген жәреуке жалғандықтан іргені аулақ салу керек.

Мәдениеттің екі ұлы арнасынан шыққан рухани қуат айтыс жанрында басы бірігіп, бір халықтың көркемдік талап-талғамынан қайталанбайтын дәстүріне айналып кеткеніне дұрыстап мән бермегендіктен, талай парасатсыздық жасағанымыз бүгін көрініп отыр.

Қазақ өнері, оның ішінде сөз өнері әдемілік пен сұлулықтың, эстетикалық ләззаттың қайнар бұлағы болумен қатар үлкен мемлекеттік, қоғамдық-әлеуметтік деңгейге көтерілгенін естен шығармаған абзал. С. Мұқанов: «Сыпыра жырау, Асан қайғы, Бұқар жыраулар ХІХ ғасырға дейінгі қазақ ақындарының символы. Олар хан қасында отырып, батырларды жырлаумен қатар, сол кездегі мемлекет мәселесін шешуге қатысқан. Абылай хан мемлекет мәселесін шешерде Бұқар жыраумен үнемі ақылдасып отырған» («Айтыс», І том, 1942, 11—12-бет) деген идеяны 1942 жылы айтса да, біз оған дұрыстап мән бермедік. Өйткені хан дегеннен, би дегеннен зәреміз ұшты да, әдебиеттің қоғамдық парыз-міндетін естен шығарып алдық. Ал ақыл-сана жүрген жерде сыншылық көзқарас еріксіз араласып отаратыны табиғи процесс. Олай болса біз сонау қазақ хандығы құрылған заманнан әбден бодан болғанға дейінгі, яғни ХІХ ғасырға дейінгі жыраулық поэзиямызда дейміз бе, әлде ауыз-екі әдебиетімізде дейміз бе, әйтеуір бүкіл қазақ қауымының керегі, шындығы жыр шумағына өрілгендігі тарихи құбылыс. Біз басқа елдердің мәдениетінде болғанды сол күйінде, сол пішінде қазақ әдебиетінің үлгілерінен іздемей, өзіміздің тұрмыс-тіршілігіміз, эстетикалық ортамыз үшін жасалған туындылардың ерекшеліктерінен, қадір-қасиетінен тауып, мән-мағынасын аша алсақ, сонда қазақ деген халықтың өзіндік сана-сезімі, ақыл-есі ғана емес, көркемдік таным-түйсігі, сыни ой-пікірі болғандығын айны қатесіз дәлелдейміз.

Қазақ халқының тарихи сахнаға шығып, өз қалауымен өмір сүрген заманында, яғни бодандыққа дейінгі

кезеңде қандай сана-сезім биігіне көтерілгенін сөз өнерінен анық байқаймыз.

К. Маркс «Тіл мен ойлау — еңбектің жемісі. Тіл ойдың сыртқа шыққан көрінісі» дейтін болса, оны Асан қайғы «таза мінсіз сөз — ой түбінде жатады, ой түбінде жатқан сөз — шер толқытса шығады» деп, поэзиямен бейнелеп жеткізгенін, керемет даналық түйін жасағанын байқаймыз. Ақтамбердінің: «Білімді туған жақсылар — аз да болса көппен тең. Жақсысы кеткен ауылың — өртеніп кеткен жермен тең» немесе Бұқардың «Үлгісіз сөз болмайды, мақтасыз бөз болмайды», қазақтың азаттық жолындағы күресінің алғашқы жыршысы Махамбет:

Жаманнан туған жақсы бар
Атасын айтса нанғысыз.
Жақсыдан туған жаман бар
Күндердің күні болғанда,
Жарамды бір теріге алғысыз,—

дегендерінің бәрін тек моралистік шумақтар деп қойсақ, онда қазақ кемеңгерлігінің көп сырын аңғармай қаламыз.

Қазақ халқы көркем сөзді өз тірлігінің тұтқасы деп білген, күрес құралы еткен. Ол тек көңіл көтерудің, ойын-сауықтың ермегі емес, ел мен елді табыстырған елшінің тілі, ру мен руды татуластырған бұғалық, мемлекет басқарған хандарға әлеуметтік ақыл-кеңес, көпшілік мәдениеттің сырт көзге көрінген сахнасы, өткенмен қордаланып, бүгінгімен жарқыраған тарихи жады, көркемдік әлеміндегі өзіндік таным-біліктің әсем де ажарлы қоржыны екені даусыз. Өйткені «Асан қайғы, Қазтуған, Шалкиіз, Бұқарлар айтқан толғауларға қарап отырсақ, терең ойлардың толқынында жүргендей сезінеміз. Олар өмір, тарих, адам жөнінде ғажайып топшылаулар, толғау-түюлер айтады» (Ә. Тәжібаев, Қазақ драматургиясының дамуы мен қалыптасуы, 1971, 20-бет).

Жалпы адамзат тірлігінде жақсы мен жаманды, сұлу мен ажарсызды, ізгілік пен зұлымдықты қарсы қойып суреттеу, көрсету мықты дәстүрге айналған болса, сол машық қазақтың, әсіресе, ауызекі әдебиетінде, яғни жыраулар поэзиясында классикалық биікке көтерілді. Дүниені салыстыру, теңестіру, қарама-қарсы көрсету, әсіресе, құлақпен естіп отырғанды көзге елестетіп, санаға құюдың ең төте жолы болса керек.

Сонымен қалыптасып қалған қате түсініктен, жетесіздіктен құтылғанда ғана өз тарихымыздан өзекті арналар табамыз. Қазақтың сыни ой-пікірін зерттеген уақытта европалық тұрғыдан қарау, соған бейімдеу қатерлі де қате. Әр халық өзінің көркемдік таным-білігінен өнікті ой тапқанда ғана адамзат әлеміне бекер келмегендігін түсінеді, ұғады. Міне, сондықтан көне заманда туған көрікті ойларды қазақ әдебиет сыны тууының бір қайнар көзі ретінде қарастыру ғылыми жағынан дұрыс, эстетикалық тұрғыдан өнімді жол болмақ.

3. ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛЫ АҒARTУШЫ-ДЕМОКРАТТАРЫНЫҢ СЫНИ ОЙЛАРЫ

Өз заманының саяси-әлеуметтік мәселелері жайында талай толғанған Шоқан, Ыбырай, Абай көркем әдебиет туралы көптеген соны ойлар мен тың пікірлер айтқан. Ұлы ағартушы-демократтар қазақтың сыншылық ойын оятып, құнарлы аңызға асыл дәндер екті. Көркем сөзге эстетикалық талап қою, оған тиісті баға беру, насихаттау, ұғындыру, түсіндіру мақсатындағы ой-пікірлер қазақ әдебиет сынының туа бастауының белгісі.

Қазақтың тұңғыш ғалымы Шоқан Уәлихановтың еңбектерінің қайысысы болса да әрі қызықты, әрі тартымды жазылып, көркемдік бояулары ажарлы, публицистикалық сазы қалың болғандығы Т. Н. Потанинге «қазақ халқы оның жазғандарын оқыса, Шоқан өз халқының данышпаны болар еді және өз елінің әдебиетін өркендетуге негіз сала алар еді» деген пікір айтқызған болатын. «Жоңғария очеркі», «Ыстықкөл сапарының күнделігі», «Шығыс Түркістан», «XVIII ғасырдың батырлары туралы тарихи аңыздар», «Қырғыздың ата-тегі» және т. б. еңбектері ғылыми тереңдігімен қатар, оқушыны баурап алатын көркемдік қасиеттерімен де құнды. Қоғамдық ғылымдардың саласы туралы жазған еңбектерінде Шоқанның оқымыстылық парасаты мен сыни көзқарасы ажырамас бірлік тауып, үлкен әлеуметтік мәнге ие болды. В. Г. Белинскийдің: «Сумароковтың жазған мақалаларында сол замандағы қоғамның күйі мен рухының көп сыры бар. Сол шығармаларымен өзінің нағыз сыншы екенін танытты, тек өнер мен әдебиеттің ғана емес, сол дәуірдегі сана-сезім, ақыл-ойдың да,

әдет-ғұрыптың да сыншысы екенін танытты» (Үш томдық, 1948, II том, 377-бет) дегенін түгелдей Шоқанға бағыштаған орынды.

Шоқан қазақ ауыз әдебиетінің үлгілерін көп жинады және қажетті кезінде пікір айтып отырды. Қырғыз халқының ұлы дастаны «Манас» туралы ғылыми қорытындылар жасап, орыс тіліне аударды. «Қазақтың халық өлеңінің түрлері туралы» ғылыми еңбек жазды. Өзінің басқа шығармаларында әр елдің әдебиеті, аңыз-жырлары жөнінде тамаша ойлар айтып, көзқарасын білдіріп отырды. Сөйтіп Шоқан әдебиет туралы талай құнды пікірлер айтып, өзінің белгілі көзқарасы болғанын Ш. Сәтбаеваның «Шоқан — әдебиетші» монографиясында кең айтылған.

Шоқанның әдеби-эстетикалық көзқарасының дәйектілігі мен құнарлылығын дәлелдейтін еңбектері өте мол. Өзгенің бәрін былай қойғанда, қырғыз халқының «Манас» эпосы туралы айтқандары күні бүгінге дейін ғылымы мәнін жоймай, дүние жүзіндегі ең үлкен эпосты зерттеушілердің аттанар өрісі болып отырғаны осының айғақты дәлелі. Шоқан — «Манасты» бірінші жинаушы ғана емес, оның қоғамдық-әлеуметтік мәніне, көркемдік құнына тұңғыш рет дұрыс ғылыми анықтама жасаған ғалым. «Сөз жоқ, қара қырғыздардың халықтық кемеңгерлігінің ең басты және бірден-бір шығармасы — «Манас». Ол өлеңмен шығарылған эпос. «Манас» — белгілі бір дәуірге және бір адамның, атап айтқанда, Манас батырдың төңірегінде бүкіл қырғыз мифтарын, ертеке, аңыздарын топтастырған энциклопедия. Бұл — дала Илиадасы. Қырғыздардың тұрмысы, әдет-ғұрпы, тіршілік жайы, діни және медициналық түсініктері, олардың басқа елдермен қарым-қатынасы осы ұлан-ғайыр эпопеядан анық байқалады. Бұл поэма, біздің ойымызша, соны қоспалар мен өзгерістерге ұшыраған тәрізді. Мүмкін, прозалық жұмуктардан (яғни ертегілерден — Т. К.) өлең түріне аударылуы, біртұтас қалыпқа келуі кейінгі заманның ісі болар. Манас біртұтас болып көрінгенмен, әр түрлі эпизодтардан құралған. «Семетей» эпосы — «Манастың» жалғасы — дала «Одиссеясы» (Бес томдық, I том, 1961, 490-бет. Бұдан былай томы, беті көрсетіледі — Т. К.) Сондықтан ол «халықтық эпос» деп бұдан бір ғасыр бұрын ғылыми қорытынды жасау Шоқанның шын мәніндегі ғалымдық көрегендігін, асқан ғұламалығын танытады.

Шоқанның «Манас» эпосы туралы айтқан пікірлері мен тұжырымдары эстетикалық талап-талғамы әбден қалыптасқан, социологиялық талдау-анализі мейлінше жетілген, оқымыстық парасаты айрықша мол әдебиетші-ғалымның сипатын анық аңғартады. Шоқанның ұлап-ғайыр еңбектерінен қазақ халқының өнерпаздық дарыны жайындағы пікірлерді, әсем ән, келісті мақам, үйлесімді ырғаққа құмарлығын, құлақ құрышын қандыратын өлең-жырлардың қандайлық поэтикалық қасиеті бары туралы шұрайлы ойларды молынан кездестіреміз.

Қазақ халқының ақынжандылығын, көркем сөздің қасиетін қадірлей білетіндігін Шоқан шығысты зерттеуші ғалымдардан көп бұрын айтқан және сөз өнерінің сыртқы көрінісіне ішкі маңызын қабыстыра, терең зерттеп айтқан. «Оңтүстік сібір тайпаларының тарихы жайында» деген еңбегінде Еуропаның халықтары мен оның зиялыларының көшпелі тайпалар мен елдерді әлі күнге дейін тағылық деңгейіндегі надан халықтар деп түсініп келе жатқандығына Шоқан қарсы шығып: «Бұл тағылардың басым көпшілігінің жазбаша да, ауызша да әдебиеті мен аңыз-жырлары бар. Жазба әдебиеті барлар — монғолдар мен жоңғарлар, ал ауыз әдебиеті барлар — монғол-түрік тұқымдас көшпелілер. Дала халқы — қазақтар өзінің моральдық жағынан да, ой-сана-сы жағынан да отырықшы қара шекпендерден, татар түріктен әлдеқайда биік. Поэзияға құмарлығы, әсіресе, өлеңді шығарып айтуға құмарлығы — көшпенділердің айқын бір белгісі» (I том, 390-бет) деп пікір айтты да, мұның негізгі себебіне назар аударды. «Дала көшпенділерінің поэзия мен шынайы сезімділікке бейім болуына өмір бойы табиғат құшағында жүруі, жасыл желекті даланың, ашық аспанның көріністері мен көшпенділік тұрмысы әсер етпесіне кім кепіл» деген оңтайлы ой айтып, осының сырын түсінуге үндейді.

Жалпы көшпелі елдерге, әсіресе, Оңтүстік Сібір тайпаларына тән осы қасиетті айта келіп, Шоқан «өзінің поэтикалық дарындылығы жағынан қазақтар бірінші орынға ие екеніне дау айту қиын» деп білді. Мұндай пікірді көптеген ориенталистер, әсіресе, В. Радлов пен Г. Потанин ашық айтты. Тіпті олардан бұрын А. Левшиннің 1832 жылы «Кез келген қазақ — суырып салма ақын, көзіне түскеннің бәрін өзінің ақыл-ой, сезіміне лайықты суреттейді» (Описание... III бөлім, 136-бет), — деп ой түйіп Шоқан тұжырымын дәлелдей түседі. Шоқан

қазақ халқының поэтикалық қуатына, оның әрбір өлең-жырының тарихи оқиғалардан туып, кейінгі ұрпаққа мұра болып қалып келе жатқандығына және бір тамашасы, ешбір бұрмасыз, қоспасыз тарихи шындыққа сай жетіп отыратындығына ерекше мән берді. Тарихи шежіре деп те санады. Әр кезеңде жасаған ақындар өз заманындағы ұлы оқиғаларды жырға қосып, халықтың жүрегінде қалдыра білді, соның нәтижесінде шежіреге айналды, елдің әдет-ғұрпы, мақал-мәтелдері, өсиет-нақылдары дастандар арқылы бүкіл бір халықтың әлеуметтік және өнерпаздық тіршілігінің толық картинасын жасап берді деп түйіндеді.

Шоқанның: «Қазақтардың көне аңыз-ертегілерді таза қалпында сақтай білгендігі қайран қалдырады, ол ол ма, өлең түрінде таралған дастандардың қазақ даласының қай түкпірінде болса да егіз қозыдай болуы, яғни бір кітаптың көп данасындай бір-бірінен айнымайтын бірдейлігі мүлде қайран қалдырады. Көшпелі, сауатсыз халықтың ауызша таратқан шығармаларының осыныша дәлме-дәл болуы таңғажайып» (I том, 391-бет) деп ой түюі шығыстану ғылымында бірінші рет тұжырымдалған пікір болуының үстіне, сырттай тон пішіп, долбарлай салатын ориенталистерге қарсы бағытталды. Г. Потанин қостап, қазақ халқы өтірік айта білмейді, ақындық жанынан туған шығармалардың бәрі де тарихи шындыққа сай нақты деректермен дәлелденеді деп айрықша бағалаған болатын. Демек, халық творчествосының арғы негізі қазақ елінің басынан өткен тарихи оқиғалардан туып, кейін шежірелік сипатқа ие болды деген Шоқан тұжырымы әдебиеттің әлеуметтік мәнін жете түсінуге бағытталған тұңғыш ғылыми қадам екенін еш уақыт естен шығармауымыз керек. Осы тұрғыдан алғанда, күні бүгінге дейін мәнін жоймаған тамаша бір тұжырымы, яғни «Жазу дәстүрі болмаған көшпелі халықтар мен тайпалар тарихының ең негізгі қайнар бұлағы олардың шындыққа жанасымы бар аңыз-ертегілері және қарым-қатынас жасаған мәдениетті елдердің жылнамаларында ізін қалдырған үзінді деректер болды және бола бермек (I том, 346-бет),— деп ескерткенін естен шығаруға болмайды, өйткені біздің тарихи өткеніміз ғана емес, бүкіл көркемдік-эстетикалық, этика-педагогикалық, тіпті саяси-әлеуметтік таным-біліктеріміз жалғаны жоқ сөз өнеріне тікелей байланысты. Олай

болса XVIII ғасырға дейін өмір сүрген ақын-жыраулардың толғаулары ғана емес, Алтын Орда заманында туған батырлар жырының, аңыз-ертектің ел тарихы үшін айрықша мәні бар. Сондықтан Шоқан өзінің осы көзқарасын бар еңбектерінде дәйекті қолданып отырды.

Апполон Майковқа 1862 жылы жазған бір хатында: «Қазақтың өлең-жыры көп, ақылды бабаларымыз шығарып кеткен мақал-мәтелдер мен нақылдары телегей-теніз» екенін айтып, қазақ жырлары жайындағы зерттеуін жолдамақ ниеті барын хабарлайды. Шоқанның бұл еңбегі әзірге бізге бимағлұм. Алайда қазақ поэзиясының өсіп-өркендеу және іштей жіктелуі жайындағы алғашқы еңбектерінің бірі — «Қазақтың халықтық поэзиясының түрлері туралы» деген зерттеуіне айрықша назар аудару қажет. Өйткені бұл еңбекте өлең-жырлардың жалпы мән-мақсаты ғана емес, олардың қалың тыңдаушыға қалай әсер ететіні, қай формада жететіні сөз болады да, Шоқанның эстетикалық талап-талғамы мен білігінің биік өресі айқындалады. Үлкен бір зерттеудің үзіндісі іспетті осы еңбегінде Шоқан өз тұсындағы қазақ поэзиясын бес түрге (формаға) бөледі. Бұл — поэзияның ішкі ерекшеліктерін ескере отырып айтылған тұңғыш эстетикалық пікір.

Қазақ әдебиеттану ғылымы Абайға дейінгі поэзиясында екі түр — жыр мен қара өлең түрі — болған деген тұжырым жасағанымен, ойланатын мәселелер жоқ емес. Шоқан өз тұсындағы қазақ поэзиясының сыртқы көрінісін, ішкі мән-мазмұнын ұйқас, ырғақ жүйесін бес түрге бөледі. Олардың тууы, жетілуі, қолданылуы жайынан қызықты мәліметтер мен деректер келтірді. Шоқан «Жыр» мен «Өлең» түрлеріне мол тоқтап, «жылау», «қайым», «қара өлеңдердің» мәні мен ерекшелігін қысқа қайырған. Қазақ өлеңінің «жыр» түрі көбіне белгілі бір батырдың өмірі мен ерлігін баяндауға қолданылатындығын айтады да, «жыр дегеніміз — рапсодия. Жырламақ етістігі ұйқастырып айту деген мағынаны білдіреді. Дала жырларының бәрі де қобыздың сүйемелдеуімен айтылады... Жыр әдетте көне заманның атакты батырларының өмірі мен ерлігіне арналады. Батыр өмірінің бел-белесі, оның ерлігі, не керек, баяндауды тілейтін оқиғалардың бәрі де прозамен әңгімеленеді. Ал поэманың қаһарманы не басқа негізгі кейіпкерлері сөйлеуге тиіс болған кезде ғана өлеңмен жырланады» (I том, 196-бет) деген анықтама береді.

Батырлар жырынан нақты мысал алып, оның өлеңдік құрылысын талдамағанмен, Шоқан жырда әуен мен ойдың үйлесімді («полная гармония азбуков и мыслей») шығатындығын атап көрсетеді. Шоқанның ерекше назар аударғаны — жырдың тарихи тағдыры. Жанақ, Орынбай, Шөже, Арыстанбайлардан бірқыдыру батырлар жырын естіп, жазып алған Шоқан қазақ поэзиясында жыр формасы ескіре бастады деп пікір айтып, «көне жылдар жаңа ұрпаққа түсініксіз болғандықтан, жылдан-жылға айтылуы кеміп барады және оны білетіндердің өзі мүлде азайып келеді. Қобыздың сүйемелдеуімен жыр айту атақты ақын-импровизатор Жанақ өлгеннен кейін модадан шығып қалды» (1-том, 199-бет) деп жазды.

Тарихи деректер мен кейінгі даму барысы Шоқанның бұл пікірін қостамайды. Өйткені Шоқанның аяғы жеткен өлкелерде жыр дәстүрі Батыстағыдай терең тамыр жая қоймағаны, Орта жүзде батырлар жыры онша жырлана бермеген соң, қазақтың басқа өлкесінде де жағдай осылай шығар деп жорамалдауы ықтимал. Сондықтан да «Домбыра мен соңғы шыққан өлеңдер қобыз бен жырды мүлдем ығыстырып тастады» деген пікірді тарихи шындық деп қабылдау қиын. Жырдан кейін Шоқан қазақ поэзиясында жиі кездесетін жоқтауға тоқталып, оның кімге, қалай арналатындығын баяндаған. Шоқан жоқтауды «жылау» — «надгробная песня» деп түсіндірме берген. Айғаным мен атастырылған 14 жасар қыздың жоқтауы жыр үлгісімен жырланатын адамның жан-жүйесін босататын әсерлі, қайғылы шумақтар екендігін хабарлайды.

Шоқанның қайым өлеңге: «үйлену тойы кезінде жігіттер мен қыздардың сұрақ-жауап түрінде айтатын өлеңі... Бұл өлеңдер кейде жұмбақ, арнау, кейде қалжың-қағытпа боп келеді, кейде тым анайылау кететіні де бар», — деп түсіндірме беріп, қазақ поэзиясының бір түрі деп тапқан. Содан кейін Шоқан қара өлеңнің төрт жолдан құралып, белгілі мағынаны білдіретіндігін, көбіне әнге салып айтылатындығын айқындайды. Ал Шоқанның қазақ поэзиясын жіктеуінде бесінші түр — «өлең» деп аталады. Бұл түр қазақ поэзиясына соңғы елу жылдың ішінде енуі, қазіргі ақындар оны шығарып айтуға да, ұзақ сонарлы дастанды жырлауға да қолданады. Бұл түрдің қазақ поэзиясына сіңісіп кетуіне

Орынбай мен Шөже көп еңбек сіңірді. Бұл түр бізге татар поэзиясынан ауысты деген пікір айтып, оған дәлелдер келтіреді де ақындар өлең формасын өлең шығаруға ыңғайлы деп импровизацияға қолданады, бұл түрге олар қазір әбден машықтанып алды» (1-том, 200-бет) деп тұжырым жасаған. Шоқанның осы мәлімдемесін ескеріп, он бір буынды өлең қазақ поэзиясының ең көне түрі деген мәселеге ойлана қараған жөн сияқты. Өйткені қазақ поэзиясының бар дәуіріндегі, әсіресе XVIII, XIX ғасырдың алғашқы ширегіндегі ақындардың өлеңдерінің басым көпшілігі (тіпті барлығы) жыр үлгісімен келетіндігін ұмытпайық. Ал XIX ғасырдың екінші жартысынан былай қарай ақындардың шығармаларында он бір буынды өлеңнің белең алып, бірқыдыру мол кездесуі Шоқанға жыр формасы ескіріп бара жатыр деп пікір айтуына негіз бола алғандай.

✓ Шоқан «өлең» түрінің құрылысын басқа түрлерге қарағанда ашығырақ талдайды. «Өлең төрт жолдан құралады, алдыңғы екі жолы мен төртінші жолы силлабикалық жүйемен бір ырғаққа ұйқастырылады, үшінші жол ұйқаспайды» деп анықтама береді де қазақ поэзиясының үлгілеріне араб поэзиясының мөлшері сай келе бермейтінін, әр поэзияның өзіндік ерекшелігі болатынын ғылыми тұрғыдан дәлелдейді.

Шоқан осы еңбегінде қазақ поэзиясын тудыратын, оны ұрпақтан ұрпаққа жеткізетін өнерпаздарды салса-салаға ажырата жіктейді. «Өлеңші», «ақын» деген атаулардың Шоқан талдауында біраз жігі ашылды. «Өлеңші» дегенді «жыршы» мағынасында түсіндіріп, кейінгіге мұра болып келе жатқан шығармаларға олар өз тарапынан тек кіріспе мен соңғы сөз қоса алатындығын хабарлады. Ал «ақын» деген сөзді өз жанынан өлең шығаратындарға лайықтайды, бірақ кейде оларды да «өлеңші» деп кететін кезі жоқ емес. Бұл топтау процесі Е. Ысмайыловтың «Ақындар» атты монографиясында оңтайлы шешімін тапты.

✓ Сыни ойдың таң шапағында осындай эстетикалық категорияларға Шоқанның ой жүгіртуі, зерттеу жұмысын жүргізе беру қажеттігін ескертуі игі бастама екені айдан-анық. Әрине, Шоқан тек қазақ поэзиясының табиғатын зерттеумен ғана шұғылданса, талай соны ойлар мен пікірлер айтары хақ еді. Жол-жөнекей айтқан пікірінде осындай эстетикалық жүйелерге көз тастауы,

мәнді де жаңа тұжырымдар жасауы оның сыншылық көзқарасының тереңдігі мен молдығын аңғартып, профессионал әдебиетші деңгейіне көтерілгенін көрсетеді. Сонымен Шоқанның әдебиет туралы айтқан шұрайлы ойлары мен зерттеулері қазақтың сыншылық ойын ғылыми өңірден өрбітіп, кең арнаға бастады. Қазақ халқының рухани байлығын ғылыми тұрғыдан зерттеп, тұжырымды пікірлер айтқан Шоқанның тарихи еңбегі қазақтың сыни ойы мен әдебиеттану ғылымының қарлығашы болды.

Қазақ мәдениетінің ұлы өкілдерінің бірі — Ыбырай Алтынсарин ілгерішіл ой-сананы ғана емес, эстетикалық талап-талғамды да қалыптастыруға зор үлесін қосқан дарын. 1879 жылы «Қырғыз (қазақ) хрестоматиясын» жасауының тарихи мәні айрықша зор. Өйткені «дарындылық қасиеттерімен көзге түсіп, бүкіл адамдық өмір майданында ақындық қабілеттің, таза және қуатты ойлардың таусылмас асыл қазынасымен көрінген халықтың әдебиетіне негіз болуға мүмкіндігі бар қазақ тіліндегі бірінші кітаптың» әрине, жөні ала-бөтен) («Оренбургский листок» газеті, 02.12.1879).

Ы. Алтынсарин мұрасын зерттеушілер хрестоматияның әдебиеттік және педагогикалық мәнін ашып, мәдениет тарихындағы орасан зор орнын анықтаған уақытта, оның бір қырына назар аудармай келді. Хрестоматияға енетін шығармалардың бәрі өзінің педагогикалық мақсаты жағынан да, оқушыларды көркем сөзге баулуы, эстетикалық талап-талғамдарын қанағаттандыруы, қалыптастыруы жағынан да құрастырушыға үлкен міндет артады. Осы міндетті анық түсіну және ойдағыдай орындап шығарудың өзі барынша талғампаздықты, жүйелі білімдарлықты, ненің артық, ненің кем екенін аңғара алатын сыни көзқарасты талап етеді, яғни әрі педагог, әрі әдебиетші, әрі сыншы-ғалым болуы керек. Осы қасиет Ыбырайдың творчестволық тұлғасынан түгел табылады да, талап-талғамы әбден жетілген әдебиетші екендігін танытты, әдебиеттану ғылымының алғашқы аңызына құнарлы дән екті.

«Қазақ хрестоматиясы» негізінен Ыбырайдың төл шығармаларынан «құралып», педагог Ыбырай — ақын Ыбырайға, жазушы Ыбырайға айналып қана қоймай, сыншы-ғалым ретінде бой көрсетті. Өзінің төл шығармаларын, ауыз әдебиеті үлгілері мен аудармаларды белгілі жүйемен орналастыра білген Ыбырай сыншы-

лық ой мен оқымыстылықтан кенде емес. Міне, осы қасиеттер «Қазақ хрестоматиясын» әдебиеттану ғылымының сонау XIX ғасырдағы үлкен көрінісі етті.

Ал Ыбырай Алтынсариннің «Қазақтарға орыс тілін үйретудің алғашқы нұсқасы» және араб әрпімен басылған «Мақтубат», мұсылман дінінің аят-хадисі негізінде жазған «Шариат-әл-ислам» атты оқулықтары «Қазақ хрестоматиясының» ғылымдық, педагогикалық және әдебиеттік өресінен көтеріле алмағанымен, сыни-оқымыстылық тәжірибені молайта түскені даусыз.

Ыбырай Алтынсарин оқу құралдарын жасау, құрастырумен ғана шектелмей, өзінің қарауындағы мектептерде орыс мектептеріне арналған оқулықтардың қайсысын оқыту-оқытпау жөнінде пікір айтып отырған. Өйткені қазақ балаларына қандай кітаптарды оқытқан жөн, қайсысы пайдалы деген мәселеге творчестволық тұрғыдан қарай білудің өзі де сыни ойдан бастау алады. Демек, Ыбырайдың озық педагогикалық көзқарасы оның сыни ой-пікірімен бірлік тауып, утилитарлық мақсатқа жетудің жолын жеңілдетті. Ыбырай қазақтың әдет-ғұрпына байланысты бірнеше мақала жазғанмен, әдебиетке тікелей байланысты онша көп пікір айта қойған жоқ. Жора-жолдастарына жазған хаттарына қарағанда, ауыз әдебиетінің үлгілерін жинап, бастырмақ ойда жүргендігі, бірақ жүйелі желіге түспей, игі ниет болып қалғандығы байқалады.

«Қазақ хрестоматиясын» жасау кезінде Н. Ильминскийге жолдаған хатында «Мысалдарды (басни) енгізгім келмейді, өйткені қатаң тұрмыста өскен қазақтарға бұдан гөрі мәндірек әңгімелер керек. Мысалдарды қазақ балалары оқығысы келмейтінін, оқыса оған күлетінін, ал олардың ата-аналары: балаларымызға сауысқан мен қарға сөйлеседі деген сияқты жоқ нәрсені үйретеді деп ренжитінін тәжірибемнен білемін. Қазақ балаларына меніңше, мағыналы әзіл-қалжыңдар, жұмбақтар, ойына ой қосатын әңгімелер немесе оларды қызықтыратын, мысалы, жібек құрты көбелектерінің өзгерулері сияқты, құндыздың өзіне үй салып алатыны сияқты эпсаналар тәуірірек болады. Өлең жағын мен мүмкін болғанынша, қазақ өлеңдерінің арасынан іріктеп аламын» (Избранное, 1957, 87—89-бет) деп жазды. Оның бұл пікірі Л. Н. Толстойдың «Балаларды формамен алдауға болса да, мазмұнмен алдауға еш болмайды. Шын мәнділікті, көркемдікті немесе ғибраттылықты талап

ету бізден гөрі балаларда күшті болады» дегенін еріксіз еске түсіреді.

Алтынсариннің қай еңбегі, қай шығармасы болса да оның утилитарлық көзқарасын айқындап отырады. Ненің пайдалы, ненің зиянды екендігін әрқашан сыншылық електен өткізіп отырады. Қазақ тілінің тазалығын сақтау мәселесіне Ыбырай айрықша мән берді. Қазанда басылатын кітаптарда да, әкімшілік жолымен қазақ еліне жіберілетін хат-хабарлар мен жарлықтарға да қазақ тілінің тазалығын сақтау қажеттігін ескертіп отырды. 1862 жылы Н.И. Ильминскийге жазған бір хатында Ыбырай «қазақтың табиғи тілін бұзатын татаризмге өте қарсы екенсіз, ал мен де көптен бері осы пікірде болатынымын» (Таңдамалы, 1955, 270-бет) деп жазып, прогрессивті мәні бар пікірлерге ойысты Ы. Алтынсарин «Татарша жазу қазақ тілінің тазалығына және бүтіндігіне зиян келтіретінін (сонда, 279-бет) айқын айтып, саналы түрде күрес жүргізді.

Қазақ тілінің тазалығын сақтау жолындағы күрес Ыбырай Алтынсариннен басталған. Шоқанның да бұл жайлы жазғандары бар, бірақ Ыбырайдай принциптік деңгейге жеткізбей, жол-жөнекей ғана айтқан. Бұл мәселенің Қазан революциясына, тіпті бүгінгі күнге дейінгі қазақ қоғамының ең бір түбегейлі проблемасы болғаны Абаймен Сұлтанмахмұттың сыншылық ойларынан, газет-журналдарда жарияланған материалдардан анық байқалады.

Ана тілінің тазалығын сақтауды Ыбырай тек жалпылама түрде көтереді, араб, парсы, татар тілінің сөзі болса, оның пайда-зиянына назар аудармайды деп ұғуға еш болмайды. Тілдің шұбарлануына қарсы күрес ашқан уақытта Ыбырай ұтыс пен ұтылысты түгелдей ескеріп, аса сақтықпен пікір айтқан. «Қазақтың төл тілінде қажетті сөз табылмай қалған жағдайда, кейбір парсы немесе араб сөздерін» (сонда, 270-бет) пайдаланудың еш сөкеттігі жоқ, деген пікірінің ғылыми тұжырымға негізделгенін байқаймыз. Демек, Ыбырай Алтынсарин тілдің сөздік қорын байытатын, түбінде қазақ тілі жатсынбайтын, лексикалық байлығын арттыратын «қажетті» сөздерден безбеу керек, пайдалану керек деп бірден-бір дұрыс пікір түйген. Мәселе — тілді орынсыз шұбарландыратын шата сөздер мен тіркестер, тілдің грамматикалық құрылысында жаттығы сезіліп тұратын орамдар,

баламасы бар сөздердің орнына қайдағы бір түсініксіз сөздерді тықпалаудың зиянды екендігі жайында болып отырғаны өзінен-өзі түсінікті. Ал сол дәуірде мұндай пікірді айтып, насихаттаудың өзі үлкен прогрессивті құбылыс еді.

Сонымен Ыбырай Алтынсарин ең алдымен әйгілі «Қазақ хрестоматиясын» ғылыми жүйемен жасап, ана тілінің тазалығын сақтау жолында саналы күрес ашу арқылы қазақтың қанат қаға бастаған сыни ойына үлкен олжа салды.

Қазақ халқының әлеуметтік ой-пікірінің оянуы ғалымдық, педагогтік тұрғыдан ғана емес, эстетикалық тұрғыдан басталғаны да белгілі. Шоқан мен Ыбырай қоғамдық ой-санасының әр саласына лайықты құнарлы ой, тұжырымды пікірлер айтқан уақытта Шоқан өзінің асқан ғалымдығымен, Ыбырай тамаша педагогтігімен жарқырап көрінеді. Ал Абай өзінің эстетикалық арнамен көркемдік дүниесін тапты да, «көңілдегі көрікті ойды ауыздан шыққанда өңі қашпауына» күш салды.

«Қазақтың жаңа жазба әдебиетінің негізін қалаған, әдеби тілді қалыптастыруда орасан зор еңбек сіңірген ұлы Абай тұңғыш рет реалистік әдісті өзінің шығармаларында бар сыр-сипатымен, мән-мақсатымен жүзеге асырды. Адамның жан жүрегі тербейтін, ұлан-ғайыр әдемілік пен сұлулық құндағына бөлейтін, сана-сезімді әлдилеп уататын Абай поэзиясы — ермек таба алмаған жарым көңілдің ызыны емес, өз заманының кем-кетігін жетік білген, оны түзетейін деп әлек болған ұлы ойшылдың күрес құралы. Сондықтан да ол өлеңге де, әнге де, оны шығарушы өнерпаздарға да қатаң эстетикалық талаптар қойды. Данышпан Абай ақындық сөздің әлеуметтік мағынасына және ақын-жазушының қоғам алдындағы міндеті мен парызына айрықша мән берді. Көркем сөздің зор әлеуметтік-қоғамдық маңызын ұққан кемеңгер ақын өзіне де, өзгеге де өрелі талап қойды.»

Абай — қазақ әдебиетінде сыншыл реализм әдісінің негізін салған дарын. Оның шығармалары жеке адамның қара басындағы кемшілікті әжуалаудан гөрі қоғамдық құрылыстың кем-кетігін сынау-мінеу дәрежесіне көтерілген. Дидактикалық, моралистік әуендерден гөрі Абай шығармаларында сатиралық шенеу басым. Сатираны өз өнерінің ең қуатты арнасына айналдырған Абай қоғамдық мәселеге сын көзімен қарап, өз үкімін шыға-

рып отырды. Демек, оның сатирасы мен сыншылық ойы бір өңірден өрбін, әрқашанда бірін-бірі толықтырып отырды да, үлкен әлеуметтік мәнге ие болды.

Абайдың эстетикалық ойлары мен сыншылық пікірі алдымен өнер иесі — ақын, композиторлар кім, олардың қоғамдағы орны қандай деген түбегейлі мәселеден өрбіді.

Ескі бише отырман бос мақалдап,
Ескі ақынша мал үшін тұрман зарлап,—

деген уақытта Абай ең әуелі өнердің саудаға түспеуін, оны кәсіпке айналдырмау керектігін айрықша ескертеді. Егер өнерпаз кәсіпқорлықты көздесе, онда оның қадір-қасиеті болмайды («қазаққа өлең деген бір қадірсіз, былжырақ көрінеді бәрі дандақ»), ол өзінің негізгі қоғамдық нысанасын орындай алмайды деп білді. Мұндай «өнерге» деп қоюшыларды ашына әшкереледі де:

Сый дәметпе, берсе алма еш адамнан,
Нең кетеді жақсы өлең, сөз айтқаннан.
Сүйінерлік адамды құрмет кыл,
Аулақ бол жіп сатып, нәрсе алғаннан,—

деп өзінің сөзіне құлақ салатын шын өнерпаз — дарындарға ақыл айтады, тіпті:

Өлеңі бар өнерлі інім сізге
Жалынамын, мұндай сөз айтпа бізге.
Өзге түгіл өзіңе пайдасы жоқ,
Есіл өнер қор болып кетер түзге,—

деп жалынғанын жадымыздан шығара алмаймыз. Өйткені Абайдың өнерпаз жастарға айтқан ақылы, жалбарына өтінгені — есіл өнерді қор қылмай, игі мақсатқа, халық қажетіне жұмсау ниетінен туған. Мұны ол өзінің үлгісімен де көрсетпек болды.

Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,
Жоқ-барды, ертегіні термек үшін,
Көкірегі сезімді, тілі орамды
Жаздым үлгі жастарға бермек үшін,—

деп ашық айтып, өзінің негізгі көздеген эстетикалық идеалы:

Мақсатым — тіл ұстартып, өнер шашпақ,
Наданның көзін қойып, көңілін ашпақ,—

екенін халыққа да, оның тілеуін тілеген өнерпаз-дарындарға да жар салды. >

Бұл шумақтардың негізгі эстетикалық арқауы — ақын-жазушылардың орны қандай болуы керектігін, өнердің халыққа қаншалықты қажетті екендігін айқындау. Міне, сондықтан да Абай поэзиясының азаматтық үні мүддесінен туып, оған қызмет еткісі келген өнерпаздардың орнын қазақ әдебиетінде бұрын-соңды болмаған биікке көтереді. Демек, өнерді өнегелі іспен, әлеуметтік мәнмен, үлкен мақсат-арманмен сабақтастыру, оған қатаң эстетикалық талаптар қою — Абайдың сыншылық ойының өрелі биігі.

Ақынның қоғам алдындағы борышын, көркем сөздің әлеуметтік маңызын айқындаған Абай енді шын өнердің қандай болуына назар аударады. Оны өзінің тамаша творчествосымен бір көрсетсе, екінші жағынан, өзіне дейінгі жыраулар мен замандас ақындардың өлең-жырларын сынауы арқылы тағы да аңғартады. Өзіне дейінгі ақын-жырауларды Абайдың қатты сынауы қазақ әдебиетін жаңа арнамен өркендетуді көздеген эстетикалық талабынан туғанын аңғармасқа болмайды.

Абайдың кемеңгерлігі оның данышпандығында ғана емес. Жаңа қоғамдық-әлеуметтік жағдайды, яғни Қазақстанның Ресей қол астына мықтап кіргенін түсіне білген және оның озық үлгілерін, әсіресе, әдебиетін бойына сіңіре білген таным-білігінде жатыр. Ұлттық мәдениет зорлық жолымен келген жаңалықты қабылдауға тиісті болды. Абай осыны қатты ұқты. Сондықтан оның:

Бұрынғы ескі биді тұрсам барлап,
Мақалдап айтады екен, сөз қосарлап.
Ақындары ақылсыз, надан келіп
Көр-жерді өлең қыпты жоқтан қармап,—

дегені немесе әдебиет тарихында өздеріне лайықты орны бар дарындарды:

Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырау,
Өлені бірі жамау, бірі кұрау.
Әттен дүние-ай, сөз таныр кісі болса,
Кемшілігі әр жерде-ақ көрініп тұр-ау!—

дегені де өскен эстетикалық талап деңгейінен айтылған сын екенін аңғармасқа болмайды. Абайдың бұл пікірі қаншама қатты үкім болғанымен, нигилистік ой емес. Қарқынды қуатпен келе жатқан жаңалық әрқашанда

өзіне дейінгіге сын көзімен қарайды. Одан кем-кетіктер тауып, жұрттың назарын озық та өрелі өңірге, прогресті бағытқа сілтеп отырады. Бұл — диалектика заңы. Осы тұрғыдан алғанда өзіне дейінгі ақындардың өнерін қаты сынауы тек көркемдік жағынан ғана емес, эстетикалық мұрат тұрғысынан да қажет болғанын көреміз.

Кемеңгер Абай әдебиеттің қоғамдық рөлін, еңбегін жоғары бағалаған уақытта, өзінің ағартушылық-демократтық идеалына сүйенген болатын. Сондықтан ол халықтың эстетикалық талап-талғамына, көркемдіктің ендігі даму барысына ненің сай келетінін, көркем сөзге нендей міндет жүктелетіндігін айқын түсінді. Абайдың «Заманды түзетпек болған» өр идеалы «өткірдің жүзі, кестенің бізіне» теңелген өлең өрнегімен сыртқа шығып, көркемдік шеберлікті үндеген зор эстетикалық талап болып қалыптасты.

Өлең — сөздің патшасы, сөз сарасы
Қиыннан қиыстырар ер данасы,
Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы.

дегенде Абай қазақтың жаңа жазба әдебиетінің ендігі шығар биігі осы өңірден өріс алуына, түр мен мазмұнның тұтасуына назар аударады да, «іші — алтын, сырты — күміс сөз жақсысын» жасай алмағандарды, көркем сөздің қасиеті мен идеялық нысанасын бір деңгейден шығармағандарды «ол — ақынның білімсіз бишарасы» деп табады.

Сөйтіп Абайдың көркем сөзге қояр талап-талғамы қазақ әдебиетін өркендету жолындағы эстетикалық жаңа норма болып қалыптасты. Абай өзіне дейінгіні де, қатарлысын да сынап қоймай, халықтың ғасырлық тәжірибесінен қорытылып бұзылмас ереже-қағидаға айналғандарын да тезден өткізу керек деп білді. Халық даналығының асыл қазынасы — мақал-мәтелдерді түсіну, тыңдаушыны тәрбиелеу, өнерді қадірлеу мәселелері төңірегінде Абайдың сыншылық ой-пікірі айрықша қомақты болғандығы да осыдан.

Халықтың ғасырлар бойғы өмірлік тәжірибесінен туған аз сөзді, терең мағыналы мақал-мәтелдерге Абай әрқашан идеялық өнерпаздық тұрғыдан қарап отырған. Мақал-мәтелдердің мәнділерін, өзінің озық ойына сай келгендерін Абай кейде сол қалпында, кейде өзгеріске ұшырата пайдаланып, реті келгенде өз жанынан жаңа

мақал-мәтелдер шығарғаны әмбеге аян. Сондықтан Абай мақал-мәтелдердің мәніне айрықша назар аударып, өзінің сыни ой-пікірін білдіруден тартынған жоқ. Абайдың «Жиырма тоғызыншы сөзі» осының айқын айғағы. Кейбір мақал-мәтелдерді сынағанда Абай өзінің идеялық-эстетикалық талап-тілегін ашық танытып отырды. Ол «Қазақтың мақалдарының көбінің іске татырлығы да бар, іске татымақ түгіл, не құдайшылыққа, не адамшылыққа жарамайтұғыны да бар» деп білген. Абай үшін қатып қалған қағида, сын тезіне түспейтін нәрсе шамалы. Ол әрқашан «іске татырлық» пен «іске татымайтындардың» арасын ажырата білді де, өзінің эстетикалық-утилитарлық түсінігіне сай өктем үкімін шығарып отырды. Абай ақын, әнші, молда, ишандардың сөзі түгілі кейде пайғамбардың сөздерінің өзіне де күдікпен қарап, терең ой толғайды. Міне, мұның бәрі де Абайдың сыншылық ойының әбден ұшталғандығының көрінісі.

Абайдың қаһарына ең алдымен «жарлы болсаң арлы болма» деген мақал ілігеді. «Ардан кеткен соң, тірі болып жүргені құрысын» деп шорт кеседі Абай. Адамгершілікті қорлауға үндеген мақалдың мәнсіздігін, идеясыздығын дәлелдеп, حرکتке қарсы айтылған нақыл екендігін ашады. «Егер онысы жалға жүргенде жаныңды қинап, еңбекпенен мал тап деген сөз болса, ол — ар кететін іс емес, тыныш жатып, көзін сатып, біреуден тіленбей, жанын қарманып, адал еңбекпен мал іздемек — ол адамның ісі» деп еңбекші адамның жанашырына, адамгершіліктің қорғаушысына айналады Абай. Өйткені Абайдың негізгі идеялы — еңбекті сүю, еңбек адамын кәдірлеу.

Еңбек қылсаң ерінбей —
Тояды қарның тіленбей,

деп, өзі мақал шығарған, осы идеяны өз творчествосының өзегіне айналдырған Абайға бұл мақал жат, оның эстетикалық идеалына мүлдем қарсы. Өйткені еңбекші халық өзін осынша жәбірлейтін мақалды өзіне-өзі арнамаса керек.

«Қалауын тапса, қар жанады», сұрауын тапса адам баласының бермейтіні жоқ деген — ең барып тұрған құдай ұрған сөз. «Сұрауын табамын, қалауын табамын деп жүріп қорлықпенен өмір өткізгенше, малды не жерден сұрау керек, не терден сұрау керек қой» — дейді Абай. Сондай-ақ Абай «Атың шықпаса — жер өрте», «Алпыс

күн атан болғанша, алты күн бура бол», «Алтын көрсе періште жолдан таяды», «Атадан мал тәтті, алтынды үйден жан тәтті» деген мақал-мәтелдердің моральдық негізін әшкерелеп, өзінің сыншылық көзқарасының әбден қалыптасқанын, эстетикалық ойының өрелі биікке көтерілгенін танытады.

Ендігі бір мәселе — Абайдың оқушы, тыңдаушы қауым іздеуі, оны тәрбиелеуі. Ақын-жазушы мен оқушы-тыңдаушының арақатынасы жәй мәселе емес. «Жазушы жазады, оқушы оқиды» деген өкінішті тезисті «Шәкірт-сіз — ұстаз тұл» деген қазақ мақалы ұшықтыра түседі. Сондықтан бұл мәселе үнемі эстетикалық талап-тілекпен қабысып жатады. Абайға дейін бұл мәселеге назар аударып, айрықша мән берушілер болған емес. Абай шығармаларында оқушы мен тыңдаушыны жөн сөзге құлақ қоюға шақыру, түсінуге талаптандыру, пайдалыны зияндыдан айыра білу, жетесіздікті сөгу, надандықты ашына сынау жиі кездеседі. Бұл мәнді, мағыналы көркем сөзді ұғына, түсіне алатын оқушы мен тыңдаушыны тәрбиелеу, олардың эстетикалық талғамын қалыптастыру мақсатымен айтылған сөздер. Мұның өзі Абайдың көркем әдебиетті қоғамдық сана-сезімнің бір мәнді арнасы деп түсінуінен туған. Сондықтан да:

Жұртым-ай, шалқақтамай сөзге түсін,
Ойланшы, сыртын қойып сөздің ішін.
Ыржандамай тындасаң нең кетеді,
Шығарған сөз емес қой әңгіме үшін,—

деп назалануында үлкен мән, утилитарлық мақсат бар. «Сыртын қойып, сөздің ішіне» үңілуге үндеген уақытта Абай әйтеуір ауыздан шыққан сөзге құлағыңды тоса бер демейді.

Білімдіден шыққан сөз,
Талаптыға болсын кез.
Нұрын, сырын көруге
Көкірегінде болсын көз,—

деп өзіне пайдасы тиер «білімді сөзге» үндейді.

Абай өз оқушыларының көңілі соқыр екендігін көбірек айтқанмен, сөз қадірін түсіне білетіндер жоқ деп әсте есептемейді. Сондықтан көпшілікке үлгі ететіндері де бар.

Жақсыға айтсаң, жаны еріп,
Ұғар көңіл шын беріп,

Дертті ішіне ем көріп,
Неге алтынды десін жез,—

деп табады да, ақын-жыршыларға үлкен талап қояды. Білгішсініп көрінген жерде әңгіме шерте бермей, сөз жақсысын танитындар кездескенде ғана мағыналы сөз айт және тартынбай, ағынан жарыла айт:

Қадірін жақсы сөздің білер жанға,
Таппай айтпа оған да айтар кезді,—

деп ақыл-кеңес беріп, көркем сөздің әлеуметтік-эстетикалық қуатын күшейте түсуге үндейді. Көкірегі ояу, көңілі ашық оқушы мен тыңдаушының қаншалықты қадірлі екендігін, оған «көр-жерді шатып-бұтып айта бермей», мәнді, мағыналы, ғибратты сөз лайық екенін Абай айрықша ескертіп, білімдіден шыққан сөздің қасиетін нағандардың қолы жетпейтін биікке көтерді. Сөйтін, оқушы мен тыңдаушыны да ел үшін еңбек етіп жүрген ақын-жырау, өнерпаздарды да тәрбиелеу мақсатының тізгінін тең ұстады.

Абай «қазақтың құлағының төсері мен кесері» барын жасырмай, қанатын қомдап алыс сапарға аттанғалы отырған жаңа әдебиеттің идеялық нысанасы айқын, көркемдік қасиеті нәрлі де әсем болсын, «халықты тәрбиелейтін анық ұстаздық сөз өзіне бөлек, бір алуан болсын. Онда терең оймен, ашық шындықпен аралас үлкен тәрбиелік мән-мағына болсын» («Қазақ әдебиетінің тарихы», 1961, 2-том, 1-кітап, 402-бет) деп ұран салды. Сондықтан Абай өзінің көздегеніне жету үшін, яғни жұртшылықтың ынтасын жаңа әдебиет үлгісіне аудару үшін «сөз түзелді, енді сен де түзел» деп оптимистік пікір айтты.

Оқушы мен тыңдаушы қамын ойлау, оларды тәрбиелеу проблемасы көркем сөздің әлеуметтік мәні мен қуатын арттыра түсудің практикалық шарасы болғандықтан, сыни ойдың кең арнасынан табылады да, эстетикалық категорияға айналады. Осыны өзгеден бұрын аңғарып, ойлы өлеңмен өнегелі пікір айтқан Абайдың эстетикалық танымы сан-салалы қазақ әдебиетіндегі ғажайып құбылыс.

Сонымен, көркем сөздің қоғамдық мәнін ұғып, қадірлеу, ақын-жазушылардың тарихи еңбегін жоғары бағалау, халықтың бай рухани мұрасын игеріп еңбекші елге жеткізу, оқушы мен тыңдаушыны тәрбиелеу проблема-

лары жөнінде өзінің айтар ойы, тұжырымдар пікірі бар Абай қазақ әдебиеті тарихында жана эстетикалық норма жасап қоймай, қалыптасқан көзқарасы бар сыншы екенін де тынатады. Оның эстетикалық тұжырым-қағидалары қазақтың реалистік әдебиетінің өркендеу барысында ақын-жазушыларға зор ықпал жасап, социологиялық-эстетикалық сынның жанр ретінде туып-өсуіне игі әсерін тигізді.

Қазақтың ұлы ағартушы-демократының сыншылық ой-пікірлерін шола баяндаған уақытта үшеуіне тән үш ерекшелік анық бой көрсетеді де, олардың ой-пікіріне арна болған сөз өнерінің үлкен сілемі көрінеді. Қазақтың сыншылық ойының оянып, туа бастау шағында Шоқан, Ыбырай, Абай қоғамдық сананың үш мәнді саласы бойынша ой өрбітті. Шоқан Уәлиханов өзінің әдебиет жайындағы ойларын ғылыми арнамен, Ыбырай Алтынсарин педагогикалық жүйемен баяндаса, Абай Құнанбаев эстетикалық таныммен тұжырымдап отырды. Демек, қанатын қомдап ұшуға талпынған сәби сынға бұл үш сала, яғни ғылыми, педагогикалық және эстетикалық танымдар мен түсініктер үлкен таяныш болып, оның алар қамалдары мен асар асуларын бірсыдырғы дәл белгіледі. Келешекте айтылар социологиялық-эстетикалық ойлардың озықтығы мен жарқындығы ғана емес, өрелі де биік болуы әдебиеттің өркендеуіне, өркен жаяр кейінгі ұрпақтың көркемдік таным-біліміне тәуелді байланысты екені анық аңғарылды.

Мұның өзі тарихи, сондай-ақ әдеби-мәдени даму барысында қазақтың ағартушы-демократтары нәр алған ұлы арналардың үлгі-өнегесін ардақтап қана қоймай, барынша терең игере білуге, тиімді насихаттай білуге, жаңа дәуірге сай жаңалық нышандарын өркендетіп, салаландыра түсуге үндейтіні сөзсіз.

Қазақтың әлеуметтік ойын ояту жолында тарихи ұлы еңбек сіңірген Шоқан, Ыбырай, Абайлар сыншылық ой-пікірдің алымын молайтып, айтарын нақтылай түсті. Сөйтіп жаңа заман тудырған қазақтың үш данышпаны ғылыми, педагогикалық, эстетикалық тұрғыдан сыншылық өнердің қарлығашын ұшырып, мәнді өнеге көрсетті.

Екінші тарау

БАСПАСӨЗ ЖӘНЕ СЫН

1. ОЯНҒАН ОЙҒА КЕҢ ӨРІС

^XIX ғасырдың соңғы ширегінде «Түркістан уәлаятының газеті» (1870—82) мен «Дала уәлаятының газеті» (1888—1902) патша үкіметінің отарлық саясаты мүддесінен ғана емес, сонымен қатар қоғамдық ойдың тегуірінді дүмпуінің әсерінен де шыққан еді. Сондықтан патша өкіметі «қазақ оқығандарының ұлт баспасөзі жөнінде қойған талаптарын өз мүддесіне орай шешуге тырысты» (К. Бекхожин, «Дала уәлаяты» және мәдениет мәселелері.—«Қазақ тілі мен әдебиеті» журналы, 1958, № 10).

«Түркістан уәлаятының газеті» мен «Дала уәлаятының газеті» қаншама ресмиліктің қыспағына түссе де, қазақтың қоғамдық ой-пікірін оятуға себепші болды. Осы газеттердің өркендеп кетуіне тілектес болғандар хат-хабарлар мен мақалалар жазып, ресмиліктің тар шеңберінің өзін әлеуметтік ой-пікірді таратып отыруға пайдалана білді. Осыны анық аңғарған патша шенеуніктері бұл газеттерді қазақ еліне тек өкімет хабарларын таратушы жарнама органға айналдырмаққа тырысты. Мұны дәлелдеу үшін надан, дөрекі шенеуніктердің арыз-өтініштерін былай қойып, миссионер, профессор Н. Ильминскийдің 1892 жылдың 16 желтоқсанында Қасиетті Синодқа жазған хатын дәлелге келтірудің өзі ақ жеткілікті.

«Дала уәлаяты газеті» бір жылға толған күнде Н. Ильминский «бұл газеттің тек ресми бөлімін ғана қалдырып, ресми емес бөлімін мүлде жауып тастау керек деп әлдеқашан жазған едім, өйткені қатаң бақылау мен тығырық басшылықты талап ететін тәжірибесіз және білімсіз тілмәштарға сену, оның үстіне күрделі ғылыми және саяси мақалаларды жариялау өте қауіпті» (М. И. Фетисов «Зарождение казахской публицистики», 44-бет) деп шағым жазды. Бұдан кейін 1894 жылы жазған бір мақаласында «Дала уәлаятының газеті» «мән-маңызы жоқ көк мылжың» деп даттады. Әрине, мұндай пікірлер қазақ баспасөзінің тез өркендеп кетуін көздемегені өзінен-өзі белгілі. Қазақ мәдениетінің көгінде дүниеге келген газет-журналдардың қай-қайсысы

болса да осындай қиыншылықтар мен қарсылықтарды басынан өткеріп, әлеуметтік ой-пікірді қалыптастыруға өзінің септігін тигізді.

Қазақтың мәдени-әлеуметтік өміріндегі зор оқиға «Түркістан уәлаяты газетінің» 12 жыл бойына шығып тұруы. Бұл газетте саяси-экономикалық мәселелермен қатар, оқу-ағарту жұмысының жай-күйін, өнер-білімнің пайдасы, орыс ғылымы мен мәдениетінің жетістігі туралы бірқыдыру мақалалар жарияланған. Қазақ елінің өнегелі ұлдарының ісі мен қызметі де орайын тауып әңгімеленген. Қазақтың мәдени өмірінде тұңғыш рет жарық көрген «Түркістан уәлаятының газеті» алғашқы санынан бастап өзінің еліне, отанына адал қызмет етіп, еңбек сіңірген адамдарды қадірлеп, оған сый-құрмет көрсету қажеттігін ескертіп отырды.

«Түркістан уәлаятының газеті» бетінде қазақтың мақал-мәтелдері мен жұмбақтары, ақындардың өлең-жырлары, айтыстары, батыс пен шығыстың көптеген аңыз әңгімелері мен ертектері біршама мол жарияланған. Олардың ішінде «Мың бір түннің» хикаялары, араб, иран, орыс ертектері, аңыздар бар.

Газет редакциясының айрықша іждағат салғаны — қазақтың төл әдебиеті. Халық әдебиетін сөз етерден бұрын, газеттің қай үлгі-нұсқаларға мән бергендігін аңғартып алған жөн. Өйткені бұдан газетті шығарушылардың көзқарасы мен позициясы да, сонымен қатар сыншылдық ой-пікірлері де айқын аңғарылып қалады.

1876 жылы Қазан қаласында «Қисса Қожа Ғафан һәм Сәдуақас» деген кітап басылып шықты. Оны Мұқаметжан Муфтахиддинов өз ақшасына бастырғанын хабарлай келіп: «Өзіңіз оқып көріңіз, қазақша жазылған деп айтып болмайды. Сөзінің бәрі сол қалыпта. Қазақ тілін бұзып басып шығарыпты. Енді бұл кітапты оқыған адам қазақ тілі осы деп ойласа керек. Қазақ тілі қандай жарасып, бір-біріне жабысып тұрғанын білгіңіз келсе, біз бір-екі ауыз сөз жазалық» (№ 29, 10.11.1876) деп, қазақ тілінің тазалығын сақтау, оны бөтен, түсініксіз сөздермен шұбарламау жөніндегі Ы. Алтынсарин бастаған идеяны жалғастыра түскен.

Қазақ тілінің қандай ырғақты, әуенді, жүйелі келетінін, сөздері «бір-біріне жабысып» тұратынын көрсету үшін Абайдолла ханның Сібірден қайтып келгенде Орынбай ақынның шығарған өлеңінің алғашқы екі шумағын келтіреді.

Хан келді Абайдолла он жыл жатып,
Бұл тәжірінің бұйырған дәмін татып,
Орта жүздің ханы еді бұл мезгілде,
Мен келдім он күннен соң күн-түн қатып.

Ханымды айдап келді құдай дедім,
Жұртқа қуаныш болар ма мұндай дедім.
Төре, кара жиылып отыр екен
Мен ханға келген жерде былай дедім,—

деген шумақтарды тілдің тазалығы мен мақамдылығына үлгі етеді. Өздерінің осы бағытына бекем болғанын талай материалдардан айқын көреміз.

Демек, «Түркістан уәлаятының газеті» қазақ тілінің тазалығын сақтау, оны орынсыз шұбарландырмау жайында берік көзқарасты ұстаған. Онда жарияланған әдеби шығармалардың дені ертегі, аңыз әңгімелер болғанмен, қазақ ауыз әдебиетінен жұмбақтар мен мақал-мәтелдердің «базары» қызу болып, газеттің бірнеше санында көптеп басылды.

Редакция ауыз әдебиет үлгілерін іріктеп, жүйелеп, құндыларын басуға назар аударды. Газетте басылған мақалдар мен мәтелдердің, жұмбақтардың мән-маңызына назар аударсақ, көбіне-көп халықтың ақыл-ойыча әсер ететіндерін, ғибраты айқын, насихаттары мәнді, үлгі-өнегесі ашықтарын іріктеп, саралап басқанын, қолдарына түскенге мәз бола бермегенін байқаймыз. «Түркістан уәлаятының газеті» шыға бастаған кезде Орта Азияны Ресей империясын отарлауы әлі де болса аяқтала қоймағанды. Сондықтан материалдардың басым көпшілігі Орта Азияның оңтүстігі мен Таяу Шығысқа және Қытай еліне байланысты болды. Осы мәселені тек ресми түрде ғана емес, «поэтикалық көрікпен» жеткізу жөнінде генерал-губернатор тарапынан белгілі бір нұсқау болуы да ғажап емес. Қазақ және өзбек тілінде аз уақыт ішінде арнайы газет шығарудың арғы мақсатының бір сыры да осында. Сондықтан орыс қаруының патша ағзам әмірінің мықтылығын насихаттау, тіпті мадақтау қажет болды.

Осы тұрғыдан алғанда, «Шымкент уезіне қараған Мәделіқожа деген ақынның Сырдария облысының әскери губернаторы Головачевтың Хиваға барғаны тақырыпты шығарған өлеңін» (1875) бірнеше санға жариялануының негізгі идеялық себебі де сондықтан.

Қаратып түрікменді алмақ үшін,
Тәртіпті Хивадай қылып салмақ үшін.

Головачев губернатор өзі аттанды,
Кауфманнан бөлініп бармақ үшін.

Түрікмен қарсылықты қылып жатыр,
О дағы сансыз әскер жиып жатыр.
Қияметтей майданды бір қылсам деп,
Бұл әскердің келерін біліп жатыр,—

деген шумақтың айтары көп.

Газеттегі осы тенденцияны Құрама уезіне қараған Досанбай ақынның өлеңі дәлелдей түседі. Орыс өнерін мадақтау арқылы жарамсақтану ниеті байқалады.

Ұшқан құс арқасынан ілеспейді,
Қарсы келсе адамдар тілдеспейді.
Кетіп барған арбаға қарасаңыз
Көзіңіз арбасына ілеспейді,—

деген өлеңнің сыры белгілі. Осымен қатар, «Түркістан уәлаятының газетінде» жарияланған өлеңдердің ішінен бүгінгі шындықты жырлаған, түйінді ойын қара дүрсін-деу баяндаған өлеңнің екі шумағын келтірейік.

Бір жан жоқ болыстыққа талас емес,
Бір-бірінен көңілі аласа емес.
Бір құдайдан басқаға сенбегін,
Біздің қожа үш жүздің баласы емес.

Басынан бұлт кетпейді күн жайланып,
Сақау озды, шолжандаған тіл байланып,
Тұлпардан есек озды, бәйге алып жүр,
Бұ күнде заман кеткен теріс айналып,—

дегенді (№ 12, 09.10.1878) газет редакциясы «өлең тәуір жазылған» деп тапқанда, оның мазмұнына мән бергені сезіледі. Ел арасында болыс, старшын сайлаулары ендеп кіріп, бірін-бірімен қырқыстырып қою, ара жігін алшақтата беру сияқты құбылыстарды отаршылдар іштей де, сырттай да тілеген болатын. Осыны әшкерелеуге бағытталған мұндай өлеңдер бұдан кейін газет бетінен мүлде көрінбей кетті, тыйым салынды.

«Түркістан уәлаятының газеті» әдебиетке, оның ішінде сыншылдық ой-пікірге қатысы бар материалдарды 1875—1878 жылдар аралығында бірқыдыру жариялады. Олардың көркемдік сапасынан гөрі мән-маңызы газеттің ресми бағытына тәуелді болды. Әр қилы айқыш-ұйқыш, кейде қарама-қарсы ой-пікірлердің айтылуы сыни ойдың оянуға бет алғандығын аңғартқандай еді. Газет қаншама ресмиліктің қыспағында жасаса да халықтың

әлеуметтік, эстетикалық ойына қозғау салды, қазақ тілінің тазалығын сақтау жолындағы игі идеяны жалғастырды, қазақтың ұлы азаматтарын, әсіресе, Шоқан Уәлихановты құрмет тұтып, оның өмірі мен өнерін насихаттады, мәнді де ажарлы шығармаларға орын беріп, әдебиетке жанашырлық көрсете білді деп тапқан орынды.

«Түркістан уәлаятының газеті» 12 жыл бойында қалыптастырмақ, айтпақ болғандарының эстафетасы «Дала уәлаятының газетіне» ауысты. Әсіресе, қазақ тілінің тазалығын сақтау, оны өркендете беру идеясы тек сыншылық ой-пікірмен ғана емес, бүкіл әлеуметтік санамен жалғасып жатқаны «Дала уәлаятының газетінде» жарияланған материалдардан анық көрінеді. «Түркістан уәлаятының газеті» бұл мәселеге игі тілек тұрғысынан келсе, «Дала уәлаятының газеті» оны қоғамдық дамудың заңдылығына жанастыра баяндауға зер салды. Сондықтан әдебиет пен тілге байланысты арнайы жариялаған материалдарында да, тіпті басқа мәселелерге арналған мақалаларында да тілдің таза болуын, шұбарланбауын үнемі ескертіп отырды. Бұл жөнінен қазақтың алғашқы публицистері Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Әлихан Бөкейханов, Асылқожа Құрманбаев, Отыншы Әлжанов, Шоқанның немере інісі Дінмұхамет Сұлтанғазин, Рақымжан Дүйсенбаевтың еңбектерін айрықша атау керек. Өлеңдер мен аңыз-ертегілерді, тарихи шежірелерді жазып, газеттің гүлдене өркендеуіне үлес қосқан Иманбазар Қазанғапұлы, Бөкен Адықов, М. Миропиев, Ташмамбет Хасенұлы Сейфуллин, Көкбай Жанатайұлы, Жәке Сақатайұлы Тұрапов, Шахзенде Исімұлы Шорманов, Мәтен Ботбаев, Мұхаметқали Төлебайұлы, Н. Жетпісбаев, Әбдірахман Қылышбаев, Ысқақ Шүленбаев, Бейбіт Дауылбайұлы, Қалмақ Болатов, Дүйсембай Тұрапов, поручик Бекметов, Жағыпар Айманов, Корабай Жапанұлы, Мейрам Жанайдарұлы Нұржанов, А. Нөгербеков сынды дарынды қаламгер азаматтарды естен шығармаған абзал.

Бұл авторлар ауыз әдебиетінің үлгілері, тарихи сипаты бар шежірелерді батыс, шығыс, орыс ертегілері мен хикаяларын, ақындардың өлеңдерін үнемі жариялап, кейде түсіндірме беріп отырған.

«Дала уәлаятының газеті» әдебиет пен өнерге, аңыз бен жырға, тарихи шежірелерге байланысты орасан көп материалдар жариялап, елдің санасын ояту бағытында

үлкен еңбек сіңірді. Патшаның халық ағарту министрлігі 1870 жылғы жарлығында Ресейдегі бұратаналарды мүмкін қадерінше оқытпау, қараңғылықта ұстау, ал алда-жалда өлермендікпен оқи қалатын болса, онда «бұратаналарды оқытудың түпкі мақсаты, сөз жоқ, оларды орыстандыру және орыс халқына сіңіріп жіберу» болуға тиіс деп бұйырып жатқанда, «Дала уәлаятының газеті» объективті түрде қазақ халқының санасын оятып отырғанын Н. Ильминский сияқтылар көріп, талай қиястық жасады.]

«Дала уәлаяты газетінде» әдебиет пен тіл мәселелеріне арналған материалдар жарияланды. Оларда терең эстетикалық талдаулар аздау болғанмен, әдебиет пен тілдің жалпы мәселелері оңтайлы әңгімеленеді. Қазақ елін өркендету, мәдениетін көркейту жөнінде А. Құрманбаев пен Д. Сұлтанғазин біршама айқын көзқарас ұстап, Шоқан, Ыбырай, Абай салған даңғыл жолдан айрылмау керектігін насихаттады.

«Дала уәлаяты газеті» қазақ тілінің тазалығын сақтау жайында жариялаған материалдарында Ы. Алтынсарин идеясын дәйекті қорғап, әрі дамытқан. [Асылқожа Құрманбаев өзінің «Қазақ тілі хақында» деген үлкен мақаласында қазақ тілін араб, парсы, татар сөздерімен шұбарлауға қарсы шығып, «тек өзінің ана тілін ғана емес, сонымен қатар көптеген шығыс тілдерін білген, демек оларды бір-бірімен салыстыруға құдіреті жеткен әйгілі Алтынсарин қазақ тілін мейлінше өте бай тіл деген, ол тілде қандай кітап болса да жазып шығуға болады деген» (№ 27, 10.07.1894) деп, Ыбырайдың өнегелі ойын дәлелге келтіреді.] Өз пікірін әбден нығыздай түсу үшін автор «Алтынсарин қазақ тілінің қасиетін сөзбен ғана емес, іс жүзінде дәлелдеді. Ол мысалы, таза қазақ тілінде үп-үлкен «Қазақ хрестоматиясын» (орыс әрпімен) жазды» деп қарсыластарына тұзақ құрып, «Қазақ халқын және оның тілін сүйушілер марқұм Алтынсарин салып кеткен жолмен жүрулері керек және ол бастап кеткен істі, қазақ тілінің ережелерін жүйелеп, тәртіпке келтіру ісін жүргізе берулері керек» деп өз пікірін айқын тұжырымдады.

Осы автордың мақаласынан, ең алдымен, Ыбырайды аса қадірлейтінін, оның тарихи еңбегін жоғары бағалайтынын аңғарсақ, екінші жағынан, өз пікірін дәлелдеу үшін мәнді деректерді барынша ұтымды пайдалана білгенін көреміз. Пікір таласы — сыншылық ойды өр-

кендетер мәнді арна екені осындай мақаладан анық байқалып, нақтылана түседі. А. Құрманбаев өзінің пікірін дәлелдеу үшін көркем сөз саласына да көз салған. Бі. Алтынсариннің «Сөз басы» (кейінгі кезде «Кел, балалар, оқылық» аталып жүрген өлеңі — Т. Қ.), «Түлкі мен қарға», «Жаз» және басқа өлеңдері бөтен тілдерден кұлан тазалығымен ғана қадірлі емес, оның үстіне қазақ тілінің, қазақ өлеңі мен поэзиясының тамаша үлгісі болуымен де қадірлі, ел қазіргі сахараға жайылған және қазақтар құмартып оқитын өлеңдерді, мысалы, «Салсал», «Зарқұм» және басқаларды қазақ тілін әлдеқалай білген татарлар жартылай қазақша, жартылай татарша құрастырған» (бұ да сонда — Т. Қ.) деп өз ойын білімдарлықпен түйіндеген.

Әдебиеттің ерекшелігін нақты әңгімелей қоймағанымен, автор қазақ хақының сана-сезіміне, эстетикалық таным-талғамына қандай шығарманың қадірлі екендігін айтып, шала сауатты, тілі шұбар, мағынасы тұманды кітаптарды сынаған. Құрманбаев басқа мәселелер жайында жазған мақалаларында да өзінің осы ойына айнала соғып, әрқашан өрбіте дамытып отырды. «Қазақ тілін қолдау және өркендету үшін... орыс оқуын-жазуын тарату, менің ойымша, қазақ халқының оқыған азаматтарының адамгершілік борышы болуға тиіс (№ 27 10.07. 1894) деген пікірі осыны айғақтай түседі.

Осы мәселелерді әдебиет сынына «құлағынан тартып» жақындатып отырғанымызға А. В. Луначарскийдің «Ломоносовтан Белинскийге дейінгі орыс сыны» деген еңбегінде әдеби сынның әдеттегі қарапайым түрінің өзі әдебиеттің алғашқы адымына, сөз қолдану амалына жанаса туады, сөздің мәнін дұрыс жеткізу жөніндегі ойдың өзінде сыни таным жатады дегені бұған нақты дәлел. Қазақтың әдебиет сынының бастау алар кезеңіндегі материалдарда сыншылық ой көбіне тіл мәселесіне сабақтаса айтылса, бұдан кейінгі уақытта да олардың үзеңгі қағысып, жанаса жүретіндігін, жаңа сапалық қасиеттерге ие болатындығын анық байқаймыз. Сондықтан да тілге байланысты өрбіген пікірлерді сынға сабақтастырып отыру, алғашқы нышан ретінде сыр-сипатын ашып отыру әбден орынды болмақ.

«Дала уәлаятының газетінде» тіл мен әдебиет жайында құнды пікір айтқандардың бірі — Дінмұхаммет Сұлтанғазин. Сұлтанғазин газеттің ресми редакторы мен аудармашысы ғана емес, қазақтың алғашқы публицис-

терінің бірі екендігі оның жазған мақалалары мен өлеңдерінен айқын байқалады. Оның «Жазғытұрым», «Қырдағы жазғытұрымғы уақыт» деген өлеңдері Абай поэзиясымен үндесіп, ақындыктан да құр алақан еместігін танытады. Ал қазақ тілі жайында жазған мақалаларында, әсіресе, «Біздің қазақ тілі туралы бес-алты ауыз сөз», «Қазақ тілінде жазу турасында» деген еңбектерінде қазақ тілінің ережесін жасау, жазу мәдениетін көтеру, басқа тілдердің сөздерін мүмкіндігінше аз қолдану, ал бұрыннан сіңісіп жеткен сөздерді қазақ әуеніне бағындыру, яғни қалай сөйленсе, солай жазу керек деп біледі, де, өзінің ойын былайша түйіндейді: «Қазақ тілін таза сақтаймыз деп оны қатқан қалпында қалдырудың еш мәні жоқ және бұл біздің қолымыздан келмейді. Өйткені тіл — халықтың өзі сияқты өзгеріп, дамып, жетіліп отыратын организм. Бұдан мәдениетті халықтардың әдеби тілінің тарихы дәлел болады. Бұл жалпыға бірдей лексикологиялық заң өз дамуының алғашқы фазасын басынан кешіп отырған қазақ тіліне де тән (№ 32, 11.08. 1896) деп ғылыми дұрыс қорытынды жасады».

Д. Сұлтанғазин қазақ тілін өркендету қажеттігіне назар аударған уақытта қай әліппені таңдау мәселесін де қоса әңгімелейді. А. Құрманбаев екеуі Ы. Алтынсариннің хрестоматияны орыс алфавитімен шығарғанын, миссионерлік қоғам онан басқа да көп кітаптар бастырғанын, бөтен сөздерді әдейі сіңдірмекке талаптанғандарын айтқанда, араб әліппесін баяғыдан бері қолданып келе жатқанымызды көлденең тартады. Алыс-түйісті екіге бөліп, ертеден сіңіп кеткендерін естілу күйінде, ал соңғы кезде енгендердің түбірін сақтай жазуға шақырады да, негізгі ойын «қазақ тіліне қай жұрттың тілінен болса да сөз қосуға қарсы келгеніміздің орны жоқ және мүмкін емес, не себептен десеніз, сөз көбейсе халықтың пайымын ұлғайтып, зейінін арттыруға себеп болады және ақыл да молаяды» («Дала уәлаятының газеті», Әдеби нұсқалар. Құрастырушы Ү. Сүбханбердина, Алматы, 1990, 317-бет. Бұдан былай басылым ДУГ деп қысқартылып, жылы, беті көрсетіледі) деп түйіндейді. Және оны әдеби мысалдармен дәлелдеп, жол-жөнекей сыни ой-пікірлер айтып отырған.

«Қазақтың өз тілінің де бөтен жұрттардың тіліндей өзгергенін байқауға қазақтың бұрынғы заманда шығарған өлең-жырға осы соңғы замандағы жыр-өлеңдермен

салыстырса көрінеді. Мәселен, бұрынғы «Едіге», «Тоқтамыс хан» жырларын байқап қарағанда һәм соңғы уақыттағы Шортанбай ақынның «Зар заманын» қарағанда «Едігенің» жырларының сөзі тым аз, өңкей қысқақысқа, бағзы жырларының сөздері жырға да келмейді. Жырменен осы күнде қазақтар көп өлең шығармайды (Шоқан ойының сілемі бар — Т. К.) мұңлы-зарлы нәрселер турасында болмаса. Осы күні ақындар жырды менсініп көп айта қоймайды (көтеруге қысқа болып келмейтін болған соң). Осы күнгі өлеңдердің көбі ұзақ болып әнге келеді. Шортанбайдың сөздерінің көбі толық, ұзақ келеді және өлеңдерінде араб-парсы сөздері де көп һәм орыс сөздері де бар» (318-бет) .

Д. Сұлтанғазин мәнді де ғылыми мақаласының соңында толық аударма мәселесіне, әсіресе, ресми бұйрық-жарлықтарды, заң-закондарды «келістіріп, ұғымды анық қылып переуаттау бір зор жұмыс. Қиын сөздер келгенде қазақша балама сөздер болмаса да қазаққа ұғымды болса, орыс сөздерінің өзін қалдыру керек, я қазақша екі-үш сөзбенен айту керек. Сол себептен орысшадан переуат қылғанда тұп-тура сөз қалдырмай орысша ретіменен переуат қыламын деп әуре болу жарамайды» (321-бет) деп ең бір оңтайлы принцип ұсынады. Халыққа түсінікті болу жағын қарастырады. Осындай дұрыс үлгілерден ауытқығандықтан қазір сөзбе-сөз аудару етек алып, оны оқу азаппен пара-пар болып отыр.

Прогресті жақтаған қазақ ақындары, әсіресе, осы газеттің төңірегіндегі көңілі ояу, көзі ашық публицистер қазақ әдебиетінің даму жолын замана талабына сай оңға бұрып, әдеби шығарманың тілі мен стилі ғана емес, мазмұны да айқын әрі түсінікті болуы керек деген көзқараста болды.

1889 жыл әдеби тұрғыдан алғанда газет өміріндегі ең бір елеулі жыл болды. Абайдың екі өлеңі («Жазды күні шілде болғанда», «Күлембайға») тұңғыш рет баспасөз бетінде жарияланып, әдебиет тарихындағы елеулі оқиғаға айналды. Бірінші өлеңі «кісіден үйреніп жаздым, Көкбай Жантайұлы» деп қол қойылып, «Семей уезі Шыңғыс елінің қазағы Ибраһим Құнанбайұлы аулының Бақанас өзенінің Көкбейіт деген жерге қонып жатқандағы түрі», ал екінші өлеңі — «1888 жылы май айында Ақтау деген жерде Семей облысы мен Жетісу облысының чрезвычайный съездегі түрі» деп ешкімнің аты-жөні көрсетілмей жарияланған. «Дала уәлаяты газе-

тін» зерттеуші-ғалым Қайыржан Бекхожиннің құнды диссертациясында және баспасөз тарихына арналған еңбектерінде Абай өлеңдерінің жариялану жайы, оның ықпалы және цензураның қандай қиянат жасағандығы туралы қызғылықты деректер, толымды ойлар бар. Өлең жарияланғаннан кейін оны өзінің қазақтар туралы библиографиялық көрсеткішінде А. Алекторов Абайдың «Күлембайға» деген өлеңі патша чиновниктерінің жандайшабы болып кеткен болыстарды масқаралап мазақтайтынын, паракорлығын ажуалағанын атап өтудің өзі шын сатираның елеусіз қалмайтынын аңғартады.

Абай өлеңінен кейін басқа авторлардың бірқыдыру өлеңдері жарияланды. Қапал уезі Арасан болысының ауылнайы Демеубай Итжемесовтің: «Найманның жеті атасынан билік үзілмегендерін баян қыламыз» деген жәреуке өлеңі, Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің болыстар мен жатақтарды сынаған өлеңіне қарсы Мәтен Ботбаевтың өлеңмен қайтарған жауабы әр қилы ақындық өнермен, әр алуан идеялық мағынамен жарияланып, қазақ поэзиясы баспасөз бетіне үйір бола бастағанын аңғартады. «Дала уәлаятының газеті» өлең жырларға едәуір орын берді.

Абай өлеңі жарияланғаннан кейін «Қыр баласы» деген бүркеніш атпен А. Бөкейхановтың хаты басылды. Онда Шортанбай, Шернияз, Құнанбайлардың қазақтың ескі билерінің сөзі мен өлеңдерін жариялау керек (№ 24, 16.06.1889) деген ұсыныс жасады. Ауыз әдебиеті үлгілерін жинау, жариялау қажеттігі сөз болды. Алайда кейбір оқығандар бұл пікірге қарсы шығып, қазіргі тұрмысты реалистік тұрғыда суреттейтін шығармалардан безбеу керек, қазақ халқының рухани дүниесін байыта түсетін тарихи, ғылыми деректерді мол насихаттап, көршілес елдердің өнерімен таныстырып отыру керек деп тапты. Абдолла Шонаевты Қорған елінің қазағы Ешмұхаммет Жаңбыршаұлы Наурызбаев қолдады да «Қазақ» газетінің 24 санында басылған «Қыр баласының» жазған хатын көріп, Шортанбай, Шөже һәм ғайриларының (басқалардың — Т. К.) өлеңдерін сұрап жатқанын көрдім. Мен білдіріп тұрамын: ол ақындардың өлеңдері газет оқушыларына еш пайдасы жоқ. Себебі олар, менің байқауымша, өлеңді сый алу үшін айтты, өсиет емес,— деп жазды да, Абдолла Шонаевтың «Айрықша қосымшаның» 26 санында халыққа тарихи, ғылыми пайдалы мағлұматтар мен басқа елдердің тұрмыс-

тіршілігімен таныстыратын шығармалар болу керек дегенін әбден орынды және әділетті деп есептеймін,—деп ой түйді. Осы пікір қақтығысын ұмытпаушылар да табылды: Мұқаметқали Төлеубайұлы «Шонаев пен Наурызбаевтың сөзі бас алғаннан бұзылып еді, әлі түзелмей келеді» (№ 19, 1890) деп түсінді.

Осы азғана деректің өзі бір жағынан, қазақ әдебиеті туралы әр қилы ойлайтындар, көркем шығарманың танымдық сипатын қалайтындар бар екенін көрсетсе, екінші жағынан, қазақтың әдеби сынының қылаң бере бастағанын, әр автор өз ойын дәлелдеп айтуға тырысқанын анық байқатады.

Уақыт өткен сайын қазақ авторларының қаламдары ұшталып, айтарлары нақтылана түсті. Қарқаралыдан жазылған хатта газеттің шыққанына қуана келіп, «Баянауладан екі кісінің сөзі ұнамды тиіп, көңілденіп отырмыз. Бірі — Сәдуақас Мұсаұлы Шорманов дегеннің сөзі, атасы жақсы болған адам еді. Бірі — Жүсіп Көпеев деген. Сөзі қарасөзбен болса да, өлеңмен болса да дәмді болып көрінеді. Көпеевтің сөзінен сөз танушыларға ғибрат көп табылып тұр. Сол кісінің қай түрлі жазған сөзі газетпен келсе, оқып көңіліңіз ашыла берер еді. Және естуші едік Сүйіндікте Мәшһүр ақын бар деп, оның өзін көрмесек те, өлеңі жұртқа жайылып еді» (№ 19, 1890) дегендерде баға беру, өзіне ұнағанын айту ниеті бар, халықтық таным-біліктің сыртқа шыққан бір түрі екенін көреміз. Газет сөзі, айтар ой-пікірі, түйіндер тұжырымдар осылайша жетіле, толыса берді. Сондықтан сол кезеңде жарияланған әдеби процестің ішкі сыры мен дамуына эстетикалық талдау жасаған сынды саф алтындай тұтас кездестіре қою қиын болғанымен, әдеби сынның элементтері бар материалдар көбінесе әлеуметтік-саяси мәселелерге қосарланып, аралас айтылып отырылғаны анық.]

Осы реттен алғанда, «Дала уәлаятының газетіне» бес жылдай тілші болып, алғашқы жазғандарын жұрт ұната бастаған, көптеген мақалалары мен өлеңдерін жариялап өз пікірін ортаға салған, әлеуметтік ойды оятуға үлкен үлесін қосқан Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің бір мақаласына айрықша тоқтала кету қажет. Бұл мақаланың бізге екі тұрғыдан мәні бар: бірінші — қазақ әдебиеті тарихында тұңғыш рет Абайдың аты аталып, оған ілтипат білдірілуі болса, екінші — қазақ әдебиет сынының

«таза күйінде» кездеспей, әлеуметтік-қоғамдық мәселелермен араласып, анда-санда бой көрсетіп қоятындығы.

Мәшһүр Жүсіп Көпеев өзінің осы мақаласында «Дала уәлаятының газетінде» жарияланған өлеңдерге сын айту мақсатын көздеген.

Мәселенің құнды және бізге айрықша қажетті жағы — Абай өлеңінің тұңғыш рет оқушылардан, оның ішінде Мәшһүр Жүсіптей көзі ашық адамдардан көтеріңкі бағасын алуы. Абайдың поэзиясына алғаш рет зор ілтипат көрсеткен және оның атын тұңғыш ауызға алған Көпеев екені тарихи шындық. Құнанбайға ас бермедің деп Абайға мін таққанмен, оның ақындық өнеріне әбден ден қойған. Газетте «басылған бір тақпақ өлең Құнанбай баласынікі деп естіген едік. Біз Ыбырай мырзаның өнерін Құнанбайдан артық деп естіген едік. Артында байлығы һәм келісті болып өлеңге қосылып тұрған соң, өлеңіне өнерін муафик қылып сөйлесе керек қой деп айтып жатырмын» (№ 48) деп жазған болатын. Абайдың Көкбай атынан 1889 жылы жарияланған екі өлеңінен шын поэзияның ұшқынын көріп, оған ынтасы ауған жұрттың Абай шығармасын «аңсап, іздей бастайды, алайда жұрттан бұрын іздеген кісі — Мәшһүр Жүсіп» болғандығын Қ. Бекхожин тұңғыш айтқанды. Қай уақытта, қашан болса да адамның сөзі мен ісінің бір жерден шығуын қалаған еді. Сондықтан да Мәшһүр Жүсіптің «Почтенному Ибраю, как стоящему во главе своего общества и имеющему большое состояние, удостоенное даже предметом поэтического творчества, следовало бы согласовать свои поступки и деяния с той репутацией и мнениями, которые распространяют о ней молва, печать и пр» (№ 48, 1889) дегенінің ізгі тілектен туғандығын аңғармасқа болмайды.

Абайдың жарияланған екі өлеңі оны қай сөзден болса да арашалап алуға жарағанын омбылық Хасен Көкеновтің редакцияға жазған мына хатынан байқаймыз: Ыбырайдың өзі, Көпеев онша мақтамаса да, біз алыстан естиміз, мейлінше құрметтеу қазақ — байлығымен емес, өзінің ақылымен. Сондай ақылымен халыққа құрметлу, сүйкімді һәм сенімді, бір өз төңірегіне емес, бүтін уезге (№ 1, 1890) деп жазуы Абай даңқының сол кездің өзінде көп елге мәлім болғанын аңғартып қана қоймайды, сонымен қатар оның поэзиясының мәнділігін де, оқушыларға әсерлі болғандығын да көрсетеді.

Сонымен «Дала уәлаятының газеті» бір жылда, яғни

1889 жылы әдеби-мәдени құбылыстарға жанастыра өнімді ойлар, талас пікір айтқанын ескерсек, онда халықтың қоғамдық және эстетикалық таным-талғамдары мен түсініктері қаулап кетерін анық байқаймыз. У.Н. Ильминскийдің «шырылдауы» осыдан болатын. Әрине, газет шыққан 14 жылдың ішінде әкімшіліктің қас-қабағына қарап, редактордың ынтасына, күш-жігеріне қарай, әр қилы сипат алып отырғаны байқалғанмен, қай сөзі, қай материалы болмасын құнарлы топыраққа, яғни қазақтың әсершіл де қызыққыш зердесіне түсіп, әлеуметтік сипат ала берді. Соны эстетикалық-мәдени жайларға жақындатсақ талай қызықты жайларға кездесеміз. Кітап шығару, ғылыми бағдарлама жасау, экспедицияға шығу, мүшелтойлар қызықтары, қазақтың түрлі әдет-ғұрыптары мен тарихына қатысты дүниелер мейлінше көп жарияланды.

Мәселен: «Ғылыми хабарлар» деген материалда Петри деген оқымыстының Петербургте жасаған баяндамасында Ресейге қараған «қазақтың қисабы екі жарым миллиондай» (Түркістан өлкесін қоспағанда, түгел алғанда екі жарым миллиондай еркек кіндікті болған Т. Қ. «Ана тілі», 13.02. 1992) екені, «Орынбор округіндегі 8236 қазақ балалары 250 қазақ медреселерінде» оқып жатқаны, «қазақтардың өнерлі, білімді, ғылымды болатын белгісі бар. Айтылмыш Петри сөйлегенде Петерборда тұратын қазақтардың көбі келіп тыңдап, білімдінің сөзін қостап, дуылдасып тұрды» деуіне қарағанда (№ 5, 1890) сонау солтүстіктегі астанада өзгені былай қойғанда едәуір қазақ болғанға ұқсайды. И. Н. Березин. Ғылым хабарлары (№ 7) «Жаңа кітаптар» (№ 30), «Ташкенттің күншығыс халқының жазулары» (№ 32), «Қазақ ақыны Үлкенбайдың өлгені» (№ 52, 1890), Минакиб Н. И. Ильминский (№ 2), «Халықтардың мақалы» (№ 20, 21), «Қазақтардың естерінен кетпей жүрген бір сөз» (29, 40 сандары «Еңлік — Кебек» пен «Қалқаман — Мамыр» жайында) «Кім тұрар сөз сөйлемей көңіл қызса» (№ 47, 1892), «Қазақтарға пайдалы кітаптар» (№ 39, 1894), «Г. Н. Потаниннің Ақмола облысындағы Көкшетау оязына баратұғыны тұрасынан» (№ 24), «Бір әйел адамның тірлігінде ғылым үшін меңат шеккені тұрасына» (№ 26, 1995), «Дорджи Банзарұғлы» (№ 22) «Торғай газетінің бір нөмірінде» (№ 30) «Қазақтың тәуір адамдарының қылар ісі — задачи киргизской интеллигенции» (№ 43, 1896), «Асан қайғы» (47), «Басы-

лып шыққан кітап туралы» (№ 50, 1897) сияқты көптеген сын мен ғылымға байланысты материалдар жарияланды.

Қазақ әдебиет сынының алғашқы қарлығаштарын газет бетінде библиография тұрғысынан берілген материалдардан көруге болады. Олардың қайсыбірі рецензия дәрежесіне дейін көтерілгенін аңғару қиын емес. Қазақтың алғашқы публицистерінің бірі және осы газеттің белсенді авторы Отыншы Әлжанов бірнеше қазақ мұғалімдері Орынбор оқу округінің инспекторы Катаринскийдің ақылымен «Практические уроки для киргизов», «Жазуға үйрететін кітап», «Первоначальный учебник русского языка для киргиз» «Орыс тілінің әуелгі оқитұғын бөлімі», «Краткий русско-казахский словарь» («Қысқа ғана орыс һәм қазақ переуаты») деген кітаптар шығарғанына айрықша құрмет көрсетіп, «бұл кітаптар орыс тілін үйренеміз деген қазақтар түгіл, қазақ тілін үйренеміз деген орыстарға көп пайда келтіреді» — деп табады да, кітаптардың құрылымын педагогикалық талаптарға жауап беруі тұрғысынан талдайды. «Бұл кітаптың басында орысша әліпби бар. Қазақтардың сөйлеген даусына қарай қосымшасы бар. Бұдан соң оңай болып, қиын болып айтылатұғын әріптердің қосылғаны келеді. Одан әрі екі бөлікті, үш бөлікті қазақ сөздері келеді. Осы сөздерді оқыған соң балалармен әңгімелесіп сөйлесуге болады... Әр бөлегі әр түрлі жөні басқа сөздерден тұрады (егерде жөні бір сөздерден жазылса, балалардың оқығанда іші пысар еді)» деп (ДУГ, 1989, 607—608-беттер) кітапқа орналасқан материалдардың мән-маңызына көз салады. Өз ойын «қазақ медреселері үшін бұл кітаптан жақсы кітап болмасқа керек» деп түйіндейді.

1897 жылы Орынборда «Қазақша-орысша сөздік» шықты. Оны Сұлтан Бақтыгерейұлы, Балғынбайұлы, Бейсенұлы, Сарбатырұлы, Жұмалыұғлы жасаған. Сөздікті әңгімелерден бұрын қазақтардың оқуға ықыласы соңғы кезде күшті ауғандығын, ауылда медреселердің көптен ашылып жатқанын, әсіресе, «орыс тілін білу үлкен қажет болып» отырғанын, одан түсер пайданың көп екендігін шалқып айтып алады да «орыстың тілінің шатағы көп, қиын. Сонысына қарамай орыстың өз балаларынан қалыспай, жараткерлігі мен зеректік һәм ізденгендігімен қайсы уақытта орыс балаларынан артық та біліп кететін болып жүр (ДУГ, 1990, 514-бет) дейді

де, сөздіктің дұрыс жасалғанын айта келіп, «жалғыз-ақ сынауға тұратыны мынау: өзі орыс әрпімен жазылған, араб әрпімен переуат қылып, басына жазбаған екен. Сондай басына әліпби басып һәм бұл кітапты қалай оқуын айтып жазса, кімге болса да пайдалануға өңкей жақсы болар еді» (сонда, 516-бет) деп, осындай пайдалы кітаптар шығара берулеріне тілектестік білдіреді.

«Бір жаңа кітап турасынан» деген мақалада Неклюдовтың «Өзі үйретеді» (самоучитель) деген кітабы қатты сыналады. «Қазақша тілдерді өздігінен үйретуге тіпті жарамды емес һәм ноғайша тілдерді тәуір қылып үйретуге де онша мәнісі көрінбейді. Осы Неклюдов деген адамның переуат кітабын сатып алып ақшаларыңды шығарып, уақыттарыңды өткізіп, бейнеттеніп оқып әуре болмай-ақ қойыңыздар» (ДУГ, 1990, 41—42-беттер) деп ақыл-кеңес берсе, А. В. Василевтің «Исторический очерк русского образования в Тургайской области...» деген кітабының кемшілігін қаза айтады. Оны әсіресе Д. Сұлтанғазин ғылыми тұрғыдан дәлелдеп жазып, қазақ фонетикасын білмей тұрып кітап жазудан сақтандырды.

Кітаптар жайынан осындай азды-көпті сыни ой-пікірлер айтылғанда үнемі қосарлана жүретін бір күрделі мәселе бар. Ол — кітапты қай әріппен, әліппемен басу мәселесі, Отыншы Әлжанов өзінің рецензиясында орыс алфавитін қолданған адам — Ыбырай Алтынсарин еді деген пікір айтқанда, редакция өз тарапынан «әуелі араб әрпін тастап, орыс әрпімен қазақ тілінде сөз жазған ғалым Ильминский еді» деп түзету жасайды да, «Алтынсарин Ильминскийдің шәкірті еді. Бұл қазақ бек зерек, жұмыскер адам еді һәм әр ғылымды өзі оқып біліп еді. Алтынсарин марқұм қазақтарға ғылым, өнер үйретуді жпһат етіп жүруші еді. 1879 жылы Алтынсарин қазақтардың әр түрлі терме өлеңдерін һәм әңгімелерін жиып, кітап қылып шығарып һәм қазақтарға орыс тілін үйрепуге тағы бір кітап шығарып еді. Бұл кітапта бұл адам араб әріптерін тастап, қазақ сөздерін анық қылып, орыс әріптерімен жазып еді» (ДУГ, 1989, 609-бет) деп Ыбырай және әдебиет жанрлары жайында иман жүзді пікір айтқанымен, соңғы ойына, яғни орыс әрпімен кітап шығару жайында салмақ сала, назар аудара айтуы әшейінгі жай әңгіме емес еді.

Бұл жайында қазақ тілінің тазалығын сақтау, жазу емлесін дұрыстап жүйелеу жөнінде Асылқожа Құрман-

таев, әсіресе, Дінмұхамет Сұлтанғазин сақтана, бұландата айтқанын да естен шығармайық. «Қазақтар араб әріптерімен жазады, оқып жаза білетіндері недәуір. Осы уақытта қырда қазақ арасында жазба уақ кітаптар толып жатыр, араб әрпіменен жазған уақ баспа кітаптар да бар» (ДУГ, 1990, 314—315-беттер) дегендері орыс алфавитіне ашық қарсы шыға алмағанының нышаны еді. Ал қазақтарды орыс графикасына көшіру идеясы ерте басталғанымен кейінгі оқиғалар, әсіресе, интернационалдық қызыл тудың пәрменімен 1940 жылы ешкіммен ақылдаспай-келіспей отаршылардың көктен тілегенін жерден тауып беріп қазақ халқының мәдениетін, дәстүрін түп тамырынан солдыру, тарихи негізін талқандау арқылы мәңгірттендірудің шарасы болғанын енді сезініп біліп отырмыз.

Сонымен, XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасырдың бас кезінде өмір сүрген «Дала уәлаятының газеті» қазақтың тұмшаланып келген қоғамдық-әлеуметтік ой-пікірін оятып қана қоймай, кең өріс бергенін айрықша атау орынды. Оңымыз бен солымызды, өткеніміз бен болашағымызды бағдарлаған материалдардың бәрі де өркениетті елдердің қатарына қосылу тенденциясын тудырды. Соның нәтижесінде бір халықтың күш-қуаты мен рухани тірегі — қазақ тілі мен әдебиетінің дамуына жағдай жасалып, тілдің тазалығы, шұбарланбауы, көркем шығарманың ажарлы да көрікті, түсінікті болуы, кітап шығару ісін жандандыру, елге ұғымды сапалы басылым беру, сөз өнерінің сыр-құпиясына үңілу, кімнің қандай іс тындырып кеткенін анықтап, олардың есімдерін қадірлеу, құрметтеу, ұлттық дүниетанымымен білім-білікті баспасөз базарында бағалату, пікір таластыру, ой айту рәсімдері, сөз жоқ, қазақ әдебиет сынының кең арна тауып кетуге мүмкіндігі барын көрсетті.]

Өкінішке орай, XX ғасырдың басындағы аумалы-төкпелі кезең қазақ баспасөзінің үздіксіз дамуына мүмкіндік бермеді. Анда-санда үздік-создық шыққандардың «Дала уәлаяты газетінің» эстафетасын іліп әкетуге мұршасы болмады. Сондықтан 1907 жылы Петербург қаласында Шаһмардан Қосшығұлов, М. Дулатовтар алғашқы санын шығарып, екіншісінде тұтқындалған «Серке» газеті, Троицкий шаһарында бір ғана саны шығып, тоқтап қалған «Қазақ газеті» кетікке жамау бола алмады. Ал 1911—1913 жылдары Орал қаласында шығып тұрған «Қазақстан» газеті көбіне-көп саяси-әлеуметтік, эконо-

микалық мәселелерге назар аударып, қоғамдық ойды ояту бағытында біраз еңбек сіңірсе де әдебиет-мәдениет саласына жөндемді көңіл бөле алмады. Рас, «Қазақстан» газетінде «Әдебиет таңы» (№ 3, 1911) деген мақала басылды. Онда әдебиетіміздің жалпы жай-күйі, әсіресе, тілімізге бөтен сөздердің омыраулап еніп жатқаны айтылып, тек ақындарға ғана емес, бүкіл елге:

Әсемпаз болма әрнеге
Өнерпаз болсаң арқалан.
Сен де бір кірпіш дүниеге
Кетігін тап та бар қалан,—

деген Абай сөзін үлгі етті. Осындай кемеңгерлік пікір айтқан ақынды әдебиетіміздің таңы деп орынды пікір түйді.

Сонымен қазақтың қоғамдық өмірінде пайда болған баспасөз орындары, әсіресе, «Түркістан уәлаятының газеті» мен «Дала уәлаятының газеті» халықтың әлеуметтік сана-сезімін ояту бағытында бірқыдыру үлкен еңбек сіңірсе, екінші жағынан, қазақ әдебиет сынының тууына дайындық жасады. Бұл кезеңдегі әдеби сын элементтері әлі де болса жалпы саяси-экономикалық, тарихи-әлеуметтік мәселелермен қабаттаса айтылып, мәнді арна табуға ыңғайы бар екенін аңғартты. Қазақ әдебиет сынының эстетикалық дәрежесі мен өрісі онша биік талапқа жауап беріп, алқалы өңірден көріне қоймағанымен ел-жұртты елең еткізер екпінін аңғартып, өзінің жанрлық сипатын «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінде айқын танытты.

2. «АЙҚАП» ЖУРНАЛЫ МЕН «ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНІҢ ӘДЕБИЕТ СЫНЫН ТУДЫРУДАҒЫ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ

1905 жылғы орыс революциясы Ресейдің өзін де, оның айуандық езгісінде зар плеген бодан елдерді де дүр сілкіндірді. Ептеп болса да ойлағанынды айтар, көздегеніне қол созар, армандағаныңа талпынар мүмкіндіктерге қоғамдық-әлеуметтік жіктердің, әсіресе, жұмысшылар мен кедей-кепшіктердің қозғалысы жеткізді. Ресей әкімшілігінің іштей іруі, берекесіздіктің күшеюі, майдандарда жеңіліске ұшырап, өзгенің жерін о жарлықпен отарлап, сырттай кампайғанымен, іштей ешқандай жігер-қайраты, береке-бірлігі жоқтығы әмбе-

ге аян болған уақытта қоғамдық-әлеуметтік ойдың базары күшейіп, әркім өзінің қам-қарекетін жасай бастады. Халықтардың ұлттық сана-сезімі шығар арна, бағыт-бағдар іздеді. Міне, осыны әбден жыға түсінген Мұхаметжан Сералин Троицк қаласында қазақтың тұңғыш демократиялық журналы «Айқапты» (1911—1915), Ахмет Байтұрсынов Орынборда қазақтың жалпыұлттық газеті «Қазақты» (1913—1918) шығарып, қазақтың қоғамдық-әлеуметтік, саяси, мәдени, әдеби ой-пікірінің базарын қыздырды. Осы екі басылым қазақ қауымының құлағы мен тілі болып үгітші-насихатшылықпен шектеліп қалмай, қазақ «көзі жоқ соқыр, құлағы жоқ керен, тілі жоқ мақау болар да отырар, бұған көз, құлақ, тіл болғандай нәрсе қажет деп газет шығарғанын» (А. Байтұрсынов. «Ақ жол», 1991, 264-бет), ұйымдастырушылық міндетін атқара білгендігін енді қысылмай айту парыз.

Әрине, ауызбірліктері күшті болып, қоғамның жоқ-жітігін, кем-кетігін бірлесе, қосыла іздесе олардың тарихтағы істері бұдан да қомақты, зор болатын еді. Әр қилы әлеуметтік мәселеде, әсіресе, отырықшылыққа көшу, съезд шақырып бас қосу, ел ісіне араласу, ұлт-азаттық күресіне бағыт сілтеу жайындағы сүбелі мәселелерде әр қилы пікірде болмай, ауызбірлік тапқан шақта қазақ қауымының жалпы ұжымы бір бағыттан табылып, 1917 жылдың төңкерістерін өз пайдасына ыңғайлай, пайдаланар ма еді деген ой да қылаңдап қояды. Соның өзінде де істеп кеткендері, жазып жариялағандары, армандаған тілек-мұраттары буырқанған XX ғасырда жасап жатқан халықтардың ешқайсысынан, тіпті метрополиямын деп кеуде соққандардың бірдебірінен кем емес. Соның ішінде көркемдік түсінік пен эстетикалық таным-білік қосарлана жүргені шындық. Қазақ қоғамының сана-сезімі мен парасаты бүкілресеілік дамудың деңгейінде көрінуін Қазақстанның географиялық жағдайының әсері аз еместігін де естен шығаруға болмайды. Алым-берім, әсер-ықпал XX ғасыр басында мейлінше күшейді.

Қазақ қауымына атар таң, шыққан күн болуға талаптанған «Айқап» журналы саяси-әлеуметтік, шаруашылық, жер-су, оқу-ағарту, өнер-білім мәселелерімен қатар әдеби шығармаларға — әңгіме, өлең, оқшау сөздерге, сыншылық пікірі бар материалдарға үнемі орын беріп отырды. Мұхаметжан Сералиннің, Ахмет Байтұрсыновтың, Міржақып Дулатовтың, Шәкәрім Құдайбер-

диевтің, Сұлтанмахмұт Торайғыровтың, Сәбит Дөнен-таевтың, Бейімбет Майлиннің, Сәкен Сейфуллиннің, Самат Нұржановтың т. б. шығармалары «Айқап» журналында үзідк-создық жарияланып тұрды. Бұлардың шығармалары қазақтың жазба әдебиетінің даму тенденциясын аңғартып қана қоймай, қандай арнамен өркендеу бағытын да белгілеген болатын. Осы тұрғыдан алғанда «Айқап», әсіресе, тарихи сахнаға шыққаннан кейінгі «Қазақ» газеті айрықша еңбек сіңірді де, қазақ әдебиетіне үлкен олжа салды.

Қазақ әдебиетінің сол дәуірдегі творчестволық проблемаларын мүмкін қадерінше сарапқа салып, жұрттың эстетикалық талап-талғамын қалыптастыруға алғашқы қадам жасаған да «Айқап» журналы мен «Қазақ» газеті. Сондықтан бұлардың қазақ әдебиет сынын тудырудағы тарихи орны ерекше.

«Айқаптың» 1911 жылғы бағдарламалық бірінші мақаласында журнал бетінде әңгіме болатын сегіз тақырыптың төртеуі, атап айтқанда, «фельетондар, өлең-жырлар, кітаптар қаһында һәм ғылым бабынан кеңес» әдебиет пен мәдениет үлесіне тиді. Мұның өзі бұрын газеттерде ыңғайы келгенде ғана орын алып жүрген мәселенің жүйелі желіге түсерін аңғартады. Кейінгі сандарында журнал бұл мәселеге баса көңіл аударып, бұдан былай көбірек әдебиет (литература) жағына көз (№ 24, 1912) салатындығын хабарлады.

«Айқаптың» тұңғыш санынан бастап «Кітаптар жайынан» деген арнаулы бөлім ашылып, жаңа шыққан кітаптарға аннотация, жарнама-сын беріліп отырды. Журналдың бірінші санында «Қазақ тілінде қазіргі-заманда кітап бастырушылық өнері көп жайылған жоқ. Соңғы жылдарға шейін қазақ тілінде басылып келе жатқан кітаптар: «Зарқом», «Сал-сал», «Қаһарман Бозжігіт», «Шәкір-Шәкірат» секілді хикаялардан ғибрат еді. Соңғы замандарда «Қыз Жібек», «Айман-Шолпан» секілді қазақтың милли хикаялары да басыла бастады. Ләкин бұл кітаптарды бастырушылар ноғай болғандықтан сөздері де бытқын, әсте өте нашар болып шығады. Қазақтың жаңа шыққан кітаптарының арасында басылуы көркем, жазылуы дұрыс кітаптар» да кездеседі делінді. Осы айтқан мақаладан кейін «Айқап» редакциясы жаңа шыққан кітаптарды жеке-жеке сөз қылып, қажетті дегеніне сын-ескертпелер айтып, тәуірлерін оқушы көңшілікке насихаттап отырды.

Жаңа шыққан кітаптардың халыққа пайдасы тиетіндеріне орын бергенде, ол әдеби шығарма ма, өлең жинағы ма, әлде әліппе, оқу құралы ма, не жаңадан шыққан газет пе — оларды іштей саралап жатпаған. Сондықтан эстетикалық тұрғыдан сыншылық ой-пікірі бар материалдарды белгілі бір жүйеге түсіре баяндаған жөн. Өйткені журналда жарияланған сын-ескертпелердің бәріп түгел қамту мүмкін емес, екіншіден, басылған материалдардың ізіне түсіп қуа беру айқындық пен нақтылыққа нұқсан келтіреді, үшіншіден, өзіміз арнайы әңгімелеп отырған сын тарихы көп мәселемен араласып, тасада қалып қоюы да ғажап емес.

«Айқап» бетіндегі сын-ескертпелер мен мақалаларды негізінен екі салаға бөле қарастырамыз. Бірінші — педагогикалық сипаты айқын сыншылық ой-пікірлерді алдымен әңгімелейміз, өйткені бұл кезеңде мектептерді оқу құралдарымен қамтамасыз ету мәселесі ең көкейтесті практикалық іс болатын. Екінші — әдебиетке тікелей қатысты жайлардан өрбитін сыни ойларға назар аударып, олардың жанрлық болмысы мен табиғатын айқындау қажеттігі негізгі проблема болмақ.]

1911 жылдың 10 қаңтарынан 1915 жылдың 28 тамызына дейін 89 саны шыққан «Айқап» журналында педагогикалық сипаты бар материалдар және оқу құралдарына жазылған аннотациялар бірқыдыру мол кездеседі. Мұның өзі сол кезеңде оқу-ағарту ісінің ерекше жандануына байланысты екенін де ұмытпаған жөн.

«Айқап» журналында педагогикалық мақсатты көздеген алғашқы сыни пікір Мұхамедораз Нұрбаевтың «Қазақша әліппе» атты кітабына айтылды. Алфавиттің тиісті тәртібін сақтамағанын міней келіп, «кітапқа жазылған сөздердің мағыналы сөздер болуы, балалардың зейініне лайық білімдер, пайдалы насихаттар болуы тиіс» деп педагогикалық талап қойды. Сондай-ақ осы әліппені сынаған тағы да басқа хаттар бар екенін хабарлай келіп, «кітапты уақ ғарыппенен бастырыпты, балалар үшін ірі ғарып керек еді» (№ 8. 1911) деп ескертпе жасаған. Былай қарағанда, әкетіп бара жатқан кемшілік емес сияқты болғанмен, мектеп табалдырығын алғаш аттаған баланың әліппесінің ірі болып, бадырайып көрінуі техникалық емес, шын педагогикалық талап. «Айқап» редакциясы осындай мәнді мәселелер жөнінде пікір айтқан уақытта «тоқсан ауыз сөздің тобықтай тү-

йінін» айтатын аннотацияға, кейде жарнама-сынға көбірек орын беріп отырған.]

Журналдың оқу құралдары жөніндегі көзқарасын аңғару үшін мына жарнама-сынды келтірген орынды: «Медресе Ғалияда оқушы қазақ шәкірттері «Әліппе яки төте оқу» есімлі қазақ һәм қырғыз балаларына арнап бір кітап басып шығарып, сатып ала бастады. Бағасы 17 тиын. Қайырлы сағатта болсын!

Шәкірттердің тағы бір іждағаты бұл «Әліппеден» соң, қазақ балалары оқу үшін тағы бір кітап жазып шығармақ екен. Біздің білуімізше, марқұм Торғайский область инспекторы болып тұрған Ибраһим Алтынсариннің орыс ғарпімен бастырған «Хрестоматия» деген кітабын орталарынан лұқсат алып, араб ғарпымен қайта бастырған мақұл болар еді. Алтынсарин 10 жылдықтан артық учитель болып, тәрбие көрген адам болғандықтан оның жазған «Хрестоматиясы» ғылыми-педагогикаға бет бұмық. Ашық қазақ тілінде жазылған. Ішінде ғибратлы хикаялар, өлең-жырлар, мақалалар орны-орнымен бар» (№ 4, 1911) деген жарнама-сынның көздеген мақсаты айқын.

Мұның өзі журналдың ағартушылық позициясының бекем, мұрат-мақсаты айқын, ұстаған бағытының озық екенін аңғартып қана қоймайды, сонымен қатар сыни ойының өрісі жетіліп келе жатқандығын көрсетеді. Осындай педагогикалық сипаты қалың сын пікірлер, сөз жоқ, қазақтың әдеби сынының тууына белгілі дәрежеде баспалдақ болды.

«Айқап» журналы әсіресе «Әліппе» кітаптарына ерекше назар аударып, халықтың сауаттануы көбіне осы оқу құралдарына байланысты екенін жақсы түсінді. Сондықтан Қ. Ходжиков шығарған «Әліппені ғылыми педагогика оқып, тәжірибе көрген адамның жазғандығы әлдеқайдап көрініп тұр» деп көтере бағалады. Сонымен қатар бірлі-жарымды жазылған өлеңдері ұйқастырылмағандығын» (№ 4—5, 1913) айтуды да орынды деп тапты. Ал М. Малдыбаев шығарған «Қазақша ең жаңа әліппені (төте оқу)» «балаларға арналып жазылған қысқа-қысқа әңгімелері нағыз таза қазақ тілінде емес» деп санап, тіл тазалығына да көңіл бөліп отырды. Әрине әліппе оқу құралдары жайы, әсіресе, мектеп күйі «Қазақ газетінің бетінде әрі қомақты, әрі ауқымды да ғылыми тұрғыдан терең әңгімеленеді. Мұның субъективтік себебі — газеттің редакторы Ахмет Байтұрсыновтың

бұл салада мың ойланып, жүз толғанып, ой-пікірін практикалық істе сынап көргендігін айрықша айту керек. «Қазақ» авторларының мектеп жайында нобайлай ұсыныс түрінде айтқандарын Ахаң нақтылы мәселеге айналдырып, бір ойын екінші мақаласында дамыта, өмірдің қажетіне жақындата ірілендіріп отырды.

«Айқап» журналында әліппелерді, оқу құралдарын жетілдіру мәселелері көтерілгенде А. Байтұрсынов «қазақтың бастауыш мектебінде оқитын кітаптар белгіленбек түгіл, әлі шыққан да жоқ. Жаңа ғана әліппе шыға бастады» («Ақжол», 1991, 252-бет),— деп бастады да, жалпы бастауыш мектептің жай-күйіне, келешекте қандай болуға тиісті екеніне, педагогикалық және оқу-методикалық мәселелер жайында білімдарлықпен пікір айтады.

Ең алдымен, өзінің ағартушылық ой-пікірін практикалық негізге сүйеніп айтуы арқасында ел-жұрттың ынтасы оқуға ауғандығын үгіт-насихатты сөзге айналдырмай, нақтылай айтады. Қазақтың «оқуды керек қыла бастағаны — жұртқа ес кіре бастағаны» деп біледі де, осыны медет тұтады. Екіншіден, осындай ес біле бастаған елді қайда бастау керек, қандай бағыт-бағдар сілтеу керек деген келелі мақсатты алдына қойып, бүкіл оқу жүйесін тәртіптеу мәселесін көтереді. Үшіншіден, мектеп ашу, оқу құралдарымен қамтамасыз ету әңгімелерін мұғалімдердің атқарар міндетімен сабақтастырып, бір-бірінен ажырамас бірлікте қарастырады да «осы үш пікір бірдей тең болса, оқу қысандамай, ауытқымай түзу жүреді (сонда, 267-бет) деп табады, төртіншіден, оқудың түпкі мақсаты не болмақ, кім қандай саясат жүргізу керек деген мәселені де қоса қамтиды.

Осы проблемалардың әрқайсысын тарата баяндар болсак, ең алдымен, Ахмет Байтұрсыновтың өзі басқарып отырған «Қазақ» газетінің позициясы әшейінгі ағартушылық идеясын насихаттау емес, нақты практикалық тұрғыдан шешуге, іске айналдыруға тырысқандығымен дараланады, түбегейлі өзгерісті қалаған төңкерісшілдікті аңғартады. Ахаң тіпті оқу ісінің өзінде-ақ реформаторлықтан асып, революционер-демократ болғандығын әр кез танытып отырады.

Оқу-ағарту жүйесін жөнге салу үшін мектеп статусын, оның ішкі құрылысын жолға салу айрықша қажет деп білді. «Елді түзеуді біз бала оқыту ісін түзетуден

бастауымыз керек» (252-бет) деген қағиданы әрқашан ұстанып отырды. Және 1913 жылы айтқан ойларын келесі жылдарда өсіре, дамыта түскенін де айқын байқаймыз. Осы уақытқа дейінгі ауыл және болосной мектептің жай-күйін айтқанда қазақша оқытатын ауыл мектептерін өркендете беру жайына көп көңіл бөлсе, 1914 жылы бүкілресейлік мәжілісте бұратана елдердің бастауыш мектебін дұрыстап жүйелеуді ұсынады. Бастауыш мектеп алғашқы үш жылда таза ана тілінде, қалған екі жылда таза орысша оқытылуға тиіс деп білді. Сонда олар ана тілін де ұмытпайды, әрі оқи алмай қалған кезде орысшадан да құр алақан қалмайды деп білді.

Бір-біріне логикалық сабақтастығы бар оқу жүйесінің практикалық мәні мынау: «егерде бастауыш мектеп оқып шыққандар ілгері оқымай үйінде қалса, ұлт әдебиеті мен матбұғатының мүлкін пайдаланарлық дәрежелі біліммен қалсын. Әрі оқимын деген халде, мұсылманша оқыса, бастауыш мектеп оқуы арғы оқудың негізі болуға жарасын; орысша оқыса, орысша үйренудің қиындығын жеңілдетерлік демеу һәм негіз болуға жарасын» (266—267-беттер) деп, арба да сынбайтын, өгіз де өлмейтін оңтайлы принцип ұсынады. Ойлана келсек, осыны бүгінгі шағын комплекті мектептерде қолдануға болатындығы анық байқалады.

Ал үшінші баптағы мектеп үйі, оқу құралы, мұғалім рөлі, педагогикалық-методикалық айла-амалдар жайындағы әңгімелердің басым, ашық екендігін айтқанда «қазақ тілінде үйретілетін нәрселер: оқу, жазу, дін, ұлт тарихы, есеп, жағрафия, ұлт тілі, шаруа, кәсіп, жаратылыс жайы» (268-бет) жалпыға бірдей болғанда оқу-білімнің кімге не үшін керектігін тарата баяндады.

1870 жылы Оқу ағарту министрлігінің жарлығы өсіп-дамып келе 1910 жылы Мемлекеттік думада «мектептерде оқу орыс тілімен оқылсын» деп тұжырымдалды. Бұл тежеусіз отаршылдықтың асқынған анайы түрі екені сөзсіз. Осыны Ахаң, Жақандар мықтап түсінгендіктерін әр сөзі мен ісінде танытып отырады. Оқу-білім әр жұртқа, халыққа әлемдік даму деңгейінде болып, басқалармен азаматтық тұрғыдан тең, өзінің рухани-эстетикалық тұрғысынан мәдени өресінің биік болуы үшін керек, өзінің тілін, дінін, ұлттық келбетін дамыта беру үшін керек болса, патша отаршыларына, үкіметіне қараңғы, надан болғаны керек, ол бола қоймағанда оларға жағымды-

сы — қол астындағы жұрттың жазу-сызу, тілі, діні бір болу, Ресей қол астында түрлі тілді, түрлі дінді, түрлі жазу-сызуды тұтынып отырған жұрттар бар. Солардың бәрі тілін, дінін, жазу-сызуын орысқа аударса, үкіметке онан артық ұнамды іс болмас» (267-бет) дегеннің 1914 жылы ашық айтылуы Ахаңның ұлтжанды саясатшы екеніне дәлел. Ол ол ма, бар нәрсені бадырайтып батыл айтудың өзі сол кез үшін ерлік екенін ескерер болсақ, онда қазақ арасына орыс мектептерінің терең тамыр жая алмай жатуы «қазақты орысқа аударамыз деген пікір бәрін бүлдіріп отыр» деп ашық жазды. Сол ойын жүзеге асыру үшін әр түрлі айла-амалдар жасалып жатқанын тартынбай көрсетті. Ауыл мектебіне қарағанда орыс школдарының бар жағынан жабдықталуының бір сыры орыстандыру саясатында жатқанын именбей айтты. «Балалар ана тілімен оқыса да орыс харпімен оқысын дейді. Бұлар еппен қайырмалаушылардың жолы. Біреулері еп-септі қойып, бірден орысша оқыту керек дейді. Сол школдар арқылы қазақ тілін жоғалтып, орыс тіліне түсіреміз дейді, қазақ тұтынып отырған араб харпін тастатып, орыс харпін алдырамыз дейді. Бұл айтылғанның бәрі хукімет пайдасын көздегендіктен істеліп» (267-бет) жатқандығын Ахаң дер кезінде айтып, ескертіп отырды.

Ахаңды ұлтшыл болды, прогрессивті құбылыстарға қарсы шықты дегендердің бәрі жалған екенін айтқан уақытта, өзінің мандай тері, өмірлік тәжірибесі мен көзі жеткен таным-білікке опасыздық жасамағанын дәлелдеу үшін араб графикасын қазақ тілінің табиғатында ыңғайлаған ұлы ісіне зор ілтипатпен қарау абзал. Қазір кириллицадан латынға қайта көшу, онан кейін араб графикасына оралу мәселесінің күн тәртібінде тұруы Ахаңның осы ұлы еңбегіне ойлана қарауды тілейді. Және мұның бәрі де «Айқап» журналы арқылы ел-жұртқа жетіп, шешімін тапқан проблема екенін естен шығармағанымыз жөн.

«Әліппе» кітаптарымен қатар, «Айқап» журналы қазақ грамматикасының келелі мәселелерін де орынды сөз етті. Сонымен қатар емле мәселесі туралы журнал бетінде ұзақ уақытқа созылған қызу айтыс та болды. «Айқаптың» 1911 жылғы 3—5 сандарында А. Байтұрсынов араб алфавиті негізінде қазақ тілінің ерекшеліктеріне ыңғайланған өзінің көп жылдық ұстаздық тәжірибесінде сыннан өткен әліпбиін жұрт талқысына

салды. Жаңалыққа жаны қас адамдар әр кезде табылатыны сияқты. Ш. Жияшев бұл өзгеріске қарсы шықты. Оған М. Дулатов «жазу тәртібі» деген мақаламен жауап бергенде тамаша реформаны «басқаша түсінген, дұрысын айтқанда түсінбеген. Бұл кісі А. Байтұрсыновтың жазу тәртібінің дұрыс-терісін өз алдында тексеруден бұрын, ноғайлардың әліппе жазушыларынан басқа жол іздегені үшін қатты ренжіген» деп табады. «Ахмет Байтұрсыновтың ұлы мақсаты — қазақ тілінде қанша дыбыс болса, сонша белгі көрсетіп, артық әріптерді кеміткен. Сөйтіп, қазақша оқу-жазуды жеңілдеткен. А. Байтұрсыновтың тәртібінше қазақ тіліндегі әрбір дыбыстың өзіне арналған әрпі бар. Ол әріптермен не айтылса соны жазуға, не жазылса соны оқуға болады. Бір түрлі жазылған сөзді бұрынғыдай неше түрлі қылып оқуға болмайды. Бұл тәртіп бойынша 13 әріп кемітілген» (М. Дулатов, Шығармалары, 1991, 224-бет) деген ойын дәлелдей айтқанда, жалпы дүниетанымы кең, оқу-сызуды ғана емес, бүкіл араб, оның ішінде түрік-татар жұртында болып жатқан құбылыстарды жыға білетіндігін танытып қоймай, ол өзінің де қара жаяу еместігін, қосары мен алары бар ғұламалығын аңғартып отырады. «Оян қазақ» деп ұрандатқандағы зор екпін оқымыстылықпен, яғни дүниенің о жағы мен бұ жағын түгел қамти алатын көзқарасы барлығын анық танытады. «А. Байтұрсыновтың жазу тәртібін ұнататынымнан басқа қосарым мынау: қазақ әліппесіне *ф* менен *х* кірсе екен деймін. Таза қазақ сөзінде болмаса да, қазақ тілінде көрген араб, парсы сөздерінде... бұл екі әріп көп ұшырайды» (сонда) дейді де, оқушылардың, әсіресе, мұғалімдердің бұл ұлы өзгеріс жайында тез пікір білдіруін және «Айқап» басқармасын оны ел-жұртқа бұдан әрі таныстыра беруге үндейді.

Байқап отырсақ, қазақ әдебиет сыны өзінің жанрлық сипатын айқындау дәуірінде осындай ғылыми-практикалық мәселелерді терең де жан-жақты сөз еткенін көреміз. Әрине, Ахмет Байтұрсынов қазақтарды тезірек сауаттандыру мақсатымен ұлттық жазу тәртібін енгізгені өзінің ұлы жемісін берді, ең жеңіл алфавит ретінде мойындалып, күні бүгінге дейін өмір сүріп келеді. Аханның 1913 жылғы Ұсыл сотие жолымен тәртіп етілген қазақша әліппесінен бергі уақытқа шыққан кітаптардың бәрі осы негізде болғанын, оқу-жазуды жеңілдеткенін мақтана айтуға тиіспіз.

Ал енді осыған «саясат сорпасын» араластыру да қажет, өйткені кейінгі даму осы тенденцияны басқа жаққа бұрып жібергенін көреміз. А. Байтұрсыновтың латынға көшуге қарсы болар бірнеше дәлелі бар. Бірінші, адам айтқысыз қиындықпен жасаған тамаша реформасының аяқ асты боларына көзі жетті. Бұл субъективтік себептің соңында үлкен объективтік жағдай тұрғанын анық білді. Оны дәлелдеп айта да білді. Сондықтан «араб әрпінен жасап алған әліпбиімізге жер жүзінде әліпби баласы жетпейді» (А. Байтұрсынов, «Ақжол», 1991, 326-бет) дегеніне «іштен шыққан шұбар ғой» деп қараған күннің өзінде латынға көшудегі ыңғайсыздықты бірнеше тұрғыдан, яғни жазуға қайсысы қолайлы, қай әріп үйренуге оңай, баспа ісі саласында қайсысы ыңғайлы, қайсысы сұлу дегендерді талдай келіп «латын әрпінен өнетін үлкен пайда түгіл, кішкене де пайда жоқ. Қазақ емлесі — нағыз оңай, бұқараға қолайлы емле» (сонда, 335-бет) деп қарсы шығуы әбден орынды еді. Өйткені әліппе өзгергенде оны бірден игере алмай, қайтадан сауатсыз болып қалу мүмкіндігі, әсіресе, ересектер арасында күшті болмақ. Бұны тәжірибеде сынап та көрдік. Латын тамыр жайып келе жатқанда бұрынғы Кеңес одағындағы халықтардың бәрі ешбір дәлелсіз әкімшілік жолымен орыс алфавитіне, яғни кириллицаға көшірілді. Бұл «интернационализм туымен» бар жұртты орыстандыру саясатын жүзеге асырып, монархиялық отарлаушылардың, әсіресе, миссионерлердің аспандағы арманын жерге түсіріп, басқаларды мәңгірт етудің амалы еді. Әрине, Ахандар осындай күйдің боларын дәл басып ашық айтпағанмен, іштей сезгенін көреміз. «Европа жұртымен бірдей болу мақсатымен аламыз десек, алу қиын болған себепті орыстар аяқ баспай отыр» деген ескертпесі қызыл саясаттың дүмпуін дәл көрсеткен еді. Өзі бармай өзгені отқа итеру екені белгілі.

Сонымен қатар қалыптасқан емлені өзгерте беру де жақсылық емес. Ахат қазаққа қаншама жеңіл, оңай әліппе беремін деген ұлы идеяны ұлттық тұрғыдан жүзеге асырмақ болғаны қаншама құптарлық қадам болса да, жалпы түркі жұртын былай қойғанда, бүкіл исламияттан бөлшектену сыңайын туғызғандығын, яғни әр халық ескі араб әрпімен жазылғанды өз тілінің ыңғайына қарай оқу мүмкіндігінен айырылып қала жаздағанын да естен шығармайық. Әр халық өз тілінің

ерекшелігін өзінше таңбалаймыз деген ұлттық ынтаны әдейі, қасақана қоздыру негізінде тілі, діні бір елдер бір-бірінің кітабын оқи алмайтын күйге жеткенімізді қазір анық көріп отырмыз. Қайтадан латынға көшеміз, тіпті арғы орхон-енисей жазуына бұрыламыз деушілер қатты ойлануға тиіс. Даралану оқшаулануға апарып соқтырмауы керек.

Сөз ыңғайы, яғни қазақ әдебиет сынының әр салаға бастауын айтқан уақытта «Қазақ» газеті шыққаннан кейін бұл процесс мейлінше күшейе түсті және қоюланып, мәнденіп, нәрленді, әсіресе, баяндалу тұрғысынан мінсіз бола түсті. Өзі жасаған әліппенің құдіретін Ахад тәжірибеде сынап, жалпыұлттық газеттің малтықпай жүріп кеткеніне қуанды. Ал оған дейін Ы. Алтынсарин мен «Түркістан уәлаяты», «Дала уәлаяты» газеттерінен тартылған желіні «Айқап» белгілі жүйеге салып қазақ тілін өркендету мәселесін ең бір өзекті проблемаға айналдырғанын естен шығармайық. «Тіл сақтау», «Тіл турасында», «Тағы да тіл турасында», «Тіл сақтаушылық», «Тіл, әдебиет», «Керекті өтініш», «Тіл жоғалту турасында», «Қазақ тілі туралы», «Тіл уә әдебиетімізді сақтарға керек», «Баспасөз», «Емле мәселесі», «Емле қақында», «Ашық хат», «Ғалымдардан өтініш» сияқты материалдардың бәріне қазақ тілінің тазалығын сақтау, оны өркендету, ғылыми грамматика жасау, орфографиялық ереже түзу мәселелері өзек болды.

Сонымен «Айқап» журналында, кейіннен «Қазақ» газетінде жарияланған педагогикалық сипаты басым материалдар қазақтың сыншылық ойы ұшталып келе жатқандығын, ғылыми пікір тұжырымдауға икемі бар екендігің көрсетіп, қоғамдық сананың жалпы даму барысында сыни пікірдің өткірлену, нақтылану, талдау жасау тенденциясына ойысқандығын көрсетеді.)

Қазақ төңкерісіне дейінгі қазақ әдебиетінің әр алуан мәселелерін зерттеген ғалымдар өздерінің еңбектерінде әдебиет тарихының өзекті мәселелерін, оның әлеуметтік-эстетикалық мән-маңызын айтқанда сол дәуірдегі газет-журналдарда жарияланған сыншылық ой-пікірі бар материалдарды пайдаланумен ғана шектеліп, олардың жанрлық сипатына назар аударуды қажет деп таппаған. Соның салдарынан әдеби сынның туу, жанрлық сипат алу мәселелері қаға берісте қалып қойған.)

Қазақтың әдеби сынының тууына бір-бірімен іштей байланысып, бір-біріне шығармашылық ықпал жасаған

үш сала, атап айтқанда, қазақтың жазба әдебиеті, публицистикасы және баспасөзі айрықша әсер еткені аян. Соның ең айқын мысалын «Айқап» пен «Қазақтың» қызметінен, жариялаған материалдарынан анық көреміз. Алдымен «Айқап» журналында халықтың талал-талғамын аңғартатын, сынның қалайша өскенін көрсететін, әдеби шығармаларға берілген талдаулар мен сын-ескертпелерге нақты тоқталайық.

Сынның туар арнасы тек арнайы пікір айту ғана емес, сонымен қатар сол айтылған пікірдің дұрыс-бұрыстығын сарапқа салар ой жарысы мен айтыс-таластар екендігін «Айқаптың» 3-санында Нұржан Наушабаевтың «Алаш» атты өлең жинағына жазылған материалдардан байқаймыз.

«Айқап» журналы «Бұл кітап нәсім-нәсімге бөлініп жазылған. Наушабаевтың кәдімгі жүйріктігі мұнда да көрініп тұр. Дегіні бізге бір ұнамаған жері: «бәмсі бір нәсім басында өз есімін қосыңқырап жазғаны. Мысалы, бірінші нәсім «Әй, Нұржан қаламыңды қолға алшы», екінші нәсім «Сөзінді әркім Нұржан сүйер сенің» деп жазғаны. Тағы да бір міні — әуелгі нәсімінде «хмельде қалған жоқ па бірер тамшы» деген сөзді қалдыру тиіс еді. Боғауыз сөз екендігі білініп тұр.

«Һәр нешікте осылай жақсы кітаптардың шыққылап тұрғаны жақсы; алушылар, оқушылар табылса керек» (№ 3, 1911) деген авторы белгісіз «сын» жарияланды. Сын деген сөзді тырнақшаға алғанда журналда жариялаған материалдарды менсінбеу ниетімен емес, нақты сынның қандай түрде көрінгеніне назар аударуды көздедік. Әрине, осы сынды талдай бастасақ, эстетикалық талғамы өскен, сынның не екенін жыға түсінетін бүгінгі оқушыға күлкілі де боп көрінер, бірақ нақты сындар осындай өзінің анайылығымен езу тарттыратын, сәбидің тәтті қылығына ұқсап оқушының жылы сезімін оята-тын материалдардан басталғанын көрмеу әбес болар еді.

Біз бұл арада жалпы топшылай пікір айтудан гөрі «нақты сын» жазудың, яғни белгілі бір автордың шығармасына өзінің эстетикалық таным-білігі тұрғысынан баға беру процесіне ойысудың қай сипатта көрінгенін аңғартпақпыз. «Айқапта» жарияланған шығармаларға пікір айтуда күлкілі түсінбестікпен қатар, автордың қарақан басы мен оның шығармасын қосақтап сөз ету, өз «эмоциясы» тұрғысынан баға беру ниетінің өзі сол

кездегілерге қалай әсер етті деген мәселеге тоқтай кетейік.

✓ Төлеу Тоқалбаев деген кісі «Айқаптың» осы «сынына» қатты ашуланып, М. Сералинге журналдың бетін теріске бұрып барасың деп хат жазған. Оған дәлелі — әлгі «сын». «Сіз мынау 3-нөмірде жазыпсыз Нұржан Наушабаев бір-екі сөзінде өзін артық мақтап жазған деп. Екінші «хмельде қалған жоқ па бірер тамшы» деген сөзін боғауыз деп. Олай жазу керек емес еді; ол Нұржан өлеңді жас уақытында жазып һәм бері келген соң қойып кеткен еді. Осы жақында елуге келген кезде бір себеппен тағы өлеңді жаза бастағанда мәтел қылып айтқан сөзі: бұрынғы көп сөзден бірер тамшы қалған жоқ па деп өзіне-өзі қуат беріп, неғып сіз оны бұрыс тәуел еткенсіз, сізге керегі ол емес еді. Ондай ел өмірінің кемшілігі түгіл, басқалардың да жамандығын жасырып, жақсыны асыруыңыз керек еді. Не үшін десеңіз, өзіңіздің құрған планға тура келмейді. Ал Нұржан жаман-жақсы болсын, көптен өлең жазып, жақсылықпен болса да, жамандықпен болса да аты мәшһүр болды. Бұл жақтағы жұрт сөзін мінеп көрген жоқ» (№ 6, 1911) деп Төлеу, біріншіден, Нұржанды қызғыштай қорғап, сынағанға қарсы болды. Екіншіден, М. Сералинді көздеген жолыңнан, жоспарыңнан тайдың деп айыптайды, үшіншіден, жаманды жасырып, жақсыны асыруға үндейді.

Хат авторына қайтарған жауабында М. Сералин баспасөз орны тек шындықты айтуға тиіс екендігін принцип ретінде ұстанған. «Уақтылы матбуғаттың (баспасөздің — Т. Қ.) міндеті, — деп жазды М. Сералин, — милләттің әрбір түрлі мұқтажы түсетұғын істерді жариялап, майданға салып, көпке сынату, жақсы жағын жақсы деп, жаман жағы болса мұнысы жаман деп халыққа түсіндіру. Мұның үшін матбуғат әрбір істің алдына нысана етіп растықты ұстау тиіс» (сонда), — деп жалғыз Төлеуге ғана емес, бүкіл елді әлеуметтік адалдыққа шақырды, орынсыз талап пен о жар тілектен сақтандырды. «Адасқанды артындағы, жаңылысқанды жанындағы біледі» деген ғой. Хақиқат қанша ащы болса да асыл ынсапқа қадірі қымбат. Рас сөзді дұрыс айтқанға бұртыюға жарамайды» деп «Айқап» үшін шындықтан, адалдықтан қымбат ештеңенің жоқ екендігін білдіріп, бұл принципті келешекте де қатаң сақтайтынын аңғартты.

«Айқаптың» келесі санында Хамза Кенжебековтың мақаласы жарияланып, Төлеу пікірінің терістігі дәлелденді: «Нұржанды бұрын ешкім мінемесе, ол уақытта халықта ғылым жоқ, надан болған. Біреу «әу» деп домбыра алса, «ей, пәленше ақын, өлеңші, білгір» деп мақтаған, алдына адам шықпаған, мынау теріс демеген. Нұржан да солардың бірі ғой. Нұржанды неге мінейсіз деудің жөні болар ма екен?» деп жазды. Мұндай пікір қағысының көрінуі, сөз жоқ, сыншылық ойдың мәнді арна таба бастағанының бір айғағы еді.

Сонымен қатар осы автордың «Нұржан қарт жасында өлең айтса да, милләт үшін қайғырып, халықтың пайдасын қарастырмай, көзді-қарақты адам болып тұрайық, мынау пайда, мынау сор деп айтпай, тек өзін мақтаған, ендігі өлең жазушы жастар Нұржанша өзін мақтамай, жұрт үшін қайғырып, халықтың пайдасын айтып, үгіт қыла жазсын» (№ 7, 1911) дегені де ілтипатқа аларлық құнды пікір екені аян.

Нұржан шығармасына байланысты өрбіген ой-пікірлерге көбірек тоқтаған уақытта сынның сәбилігін көрсетуді мақсат еттік. «Айқапта» осылайша басталған сәби сын журналдың творчестволық бетінің қалыптасуына байланысты ол да өсіп, бұғанасы беки берді. Үілдеген сәби үні, «тәтті балдыр-батпағы» кейіннен белгілі мән-мағынасы бар сөзге, бара-бара ойлы да өткір пікірге, кем-кетікті мінегіш, жетпегенді іздегіш құралға айнала бастады.

Журналдың шыға бастағанына бір жыл толғанда «12 айдан берлі «Айқап» жұрттың бір азырағын оқуға үйір қылды. Қазақша ойлауға, ойлаған ойын қазақша жазуға бірсыпыра адамды үйретті» (№ 12, 1911) деп қуануының өзі тегін емес. Осы оқуға үйренгендердің, қазақша ойлап, ойлағанын жаза білгендердің ішінде «біздің сыншыларымыздың» да болғаны айдан анық.

«Айқап» журналының кемелденіп, өз ойын ашық айтып, үлкен қорытындылар жасауға ұмтылған кезеңі — 1912 жылдың екінші жартысы мен 1914 жылдың бірінші жартысының аралығы. 5 жылға таяу өмір сүрген журналдың осы гүлдену шағында қоғамдық мәселелермен қатар көркем әдебиет пен сынның да өзекті проблемаларын көтеріп, бірқыдыру эстетикалық биіктікке қол созды. Әдебиетті сөз еткен мәнді мақалалар, отызға тарта өлең жинақтары мен оқу құралдарына рецензиялар жарияланғаны осының айқын айғағы. ♪

«Айқап» журналы мен «Қазак» газетінің қазақ әдебиеті тарихына сіңірген зор еңбегін айтқанда, ең алдымен, әдеби шығармаларға орын беруге еш уақытта гарлық жасамағанын, екіншіден, кітап болып шыққан өлең жинақтарының бәріне дерлік өз көзқарасын білдіріп отырғандығын, үшіншіден, әдебиеттер байланысына, әсіресе, орыс пен татар әдебиеттерімен ынтымақ-бірлік орнатуға үлкен, үлгі-өнеге алуға шақырғандығын атап өткен орынды.]

«Айқап» пен «Қазақта» кімнің қандай шығармасы жарияланғанына тоқтамай, мүмкін қадерінше қазақтың сыншылық ойының қандай өрелі биікке қол созғанын аңғартатын жайларды әңгімелеген жөн. «Айқап» бетінде отызға тарта өлең жинақтарына, атап айтқанда, Омар Қарашевтің «Бала тұлпар», «Өрнек», «Қарлығаш», Әкірам Галымовтың «Жастық жемістері», Шәкәрім Құдайбердиевтің «Қалқаман — Мамыр», Спандияр Көбеевтің «Үлгілі бала», «Үлгілі тәржіме», «Қалыңмал», Махмұтсұлтан Тұяқбаев жинап бастырған «Қарақыпшақ Қобыланды», Сәбит Дөнентаевтың «Уақ-түйек» және тағы басқа авторлардың шығармаларына әр қилы ой-пікірлер айтылды. Жинақтарға, оның авторларына «Айқап» әрқашан да белгілі эстетикалық талап, әлеуметтік мәселелерді көркем бейнелей білу тұрғысынан қарап, өзінің негізгі бағытына жанасатын кітаптар мен шығармаларға көбірек көңіл бөлген. Ал қиссалар мен діни шығармалар журнал бетінен орын ала алмай, шет қақпай көрді. Осы жинақтарға жазылған мақалалардың, аннотация мен жарнама-сындардың, рецензиялардың пікірі пақты, ойы өткір екенін байқаймыз.

«Ғұмар Қарашевтің «Бала тұлпар» есімді жыр кітабы осы мезгілге шейін қазақша шыққан жырлардың ішінде жақсыларынан дүр. Қазақтың бұрынғы уә бү күнгі тіршілігін сөйлеп, білім-өнер жолына қызықтырған бір кітап. Үлкен аға, кіші інілер һәр қайсыңыз алып оқуыңызды мақұл көреміз. Г. Қ. ақынның бұдан бұрынғы кітаптарына қарағанда оқу үшін бұнысы көп жеңіл дүр» (№ 12, 1911) деген жарнама-сынды жинақтың поэтикалық қасиетінен басқа «керек-жарақтың» бірқыдыруы қысқа да түсінікті тұжырымдалған. Сонымен қатар «оқу үшін бұнысы көп жеңіл дүр» деген сын да айтылған.

1912 жылы «Айқап» журналында Сейітжаппар Байсейітовтің хаты жарияланды. Онда «Ішкі ордалық Ғұ-

мар Қарашұлының жаңа шығарған «Өрнек» атты кітапшасын 1911 жылда Уфада, «Медресе Ғалиядағы» қырғыз-қазақ шәкірттері жалпақ қазақ тілінде бастырған екен. Оның біреуін алдырып оқып қарадық. Өзі аз болса да сөзі жақсы, терең ойға түсіретұғын болғандығы үшін жиналып Қарашұлы менен шәкірттерге көп сүйсініп дұға қылдық.

Қазақ көпшілігі татар тіліне тіптен түсінбейді. Қырғыз-қазаққа керекті кітаптар жалпақ қазақ тілінде һәрдайым аударылып бастырылып тұруларынан үміт етеміз» (№ 10, 1912), — деп жазыпты.

Осы хатта сыншылық ойдың элементі барлығын айтпаған күннің өзінде, екі мәселенің шеті көрінеді: бірінші, «жалпақ қазақ тілінде» шығарма жазу, екінші; ол шығарманың «сөзі жақсы боп, терең ойға түсіру» қажеттігі. Өйткені қазақ өлең-жырларын жинап бастырып жүрген татар азаматтарын былай қойғанда, қазақтың өзінен шыққан Шәді төре Жәңгіровтің, Ақылбек бин Сабалдың, сол кездегі ірі ақынның бірінен саналатын Мақыш Қалтаевтың жазғандары мен жинағандарының, тіпті Ғ. Қарашев шығармаларының кейбіреулерінің тілі қалың көпшілікке ұғымды да түсінікті бола бермейтін. Орфографиялық жазылуы былай тұрсын, тіпті мағыналарының өзі бұзылып, араб-парсы, татаршаланып кеткендіктен поэзиялық қасиетінен айырылып қалғандары жиі кездесті. Міне, осы жөнінен «Айқап» журналы көрнекті ақын Ғ. Қарашевты мәдениетті түрде, шамдандырмай сынап біліп, таза қазақ тілінде шығарма жазуға үндеді.

Ал екінші мәселе, яғни «сөзі жақсы, терең ойға түсіреді» деген эстетикалық мәселе «Айқап» бетінде жариялаған аннотация мен жарнама-сындардың көбінен кездесе бермейді. Сынның бұл түрлерінен оны талап ету де орынсыз, өйткені олардың «табиғаты» талдау жасауға бейімделмеген. Бұл міндетті эстетикалық және социологиялық талдаулары аралас жүретін күрделі сын мақалаларынан іздестірген жөн. Ондайлар «Айқап» бетінде аз да емес.

↑ Сын жанрының ішкі түрлері дамып-жетіле бастаған кезеңде талдаудан гөрі насихаттау, үгіттеу басым, түсіндіруден гөрі үндеу, шақыру басым, дәлелдеуден гөрі жалпылама айту басым, эмоциялық сезінуден гөрі көңіл білдіру, тілек айту басым болғаны аян. ↑ «Айқап»

журналы өлең жинақтарына жазған сындарында көбінесе үгіттеуге, тілек білдіруге, үндеуге көп орын берді де, талдауға, түсіндіруге, дәлелдеуге емін-еркін ден қоя алмағаны байқалады. Алайда ол кезде профессионалдық сыншының болмағаны былай тұрсын, сынды кәсіп етушілердің өзі жоқтың қасы еді. Эстетикалық талдаулардың жетіспей жатуының бір себебі осыдан болса, екіншіден, сын жанрының өзі қазақ әдебиетінде жаңадан ғана аяқтанып, жаңа ғана қанатын қомдап келе жатқандығынан да болатын.]

Демек, эстетикалық талдаулар бар қасиетімен көрінбейді, талап-талғам анық тұжырымдалмайды дегенді сылтау етіп, сыншылық ойды тудыруға, тәй-тәй бастыруға, өрістетуге септігін тигізген сын материалдарын елемеу қателік. Өйткені осындай сыншылық ой-пікірі бар материалдардың негізінде ғана социологиялық-эстетикалық сындар дүниеге келеді.]

Әрине, Әкірам Галымовтың «Жастық жемістері» атты жинағы жөнінде «әдемі-әдемі өлеңдері бар. Өлең оқуды сүйіп оқушылардың алып оқулары тиіс» (№ 13, 1912) деген сияқты баяндалуы жұпыны, ойы айқын жарнама-сындарды да санаттан шығарып тастауға болмайды. Өйткені онда материалдар «әдемінің» не екендігін «көзге көрсете алмаса да», түйсігін оятпаса да, әйтеуір оқушыға әсер ететін өлеңдердің барын айтып, тілек құмарлығын тудыра алады. «Көзге көрсету, қолға ұстату» жетілген әдеби сынның еншісіне тисе, тілек құмарлығын тудыру — сәби сынның мінезі.

Кітап болып басылған шығармаларға «Айқаптың» қандай баға, нендей сын айтқандарын түгелдей келтіріп жатпай, қазақтың тұңғыш романдарының бірі — «Қалыңмалға» редакцияның қандай көзқарасы болғанын аңғартайық. «Бұл романның бет алысы жақсы, жазуы да әдемі, бірақ емле жағынан ақсаңқырайды. Спандияр мырза қазақтың қалыңмал алу турасындағы бірсыпыра әдеттерін өте ажарлы қылып жазып көрсеткен. Итбайдың Тұрлықұл байға қызын беріп қалыңмал алғандағы, малды алып келіп бағып жүргендегі ойлары, мақсаттары өте жіңішке, өте әдемі көрсетілген. Бұл романды кімге де болса алып оқуға кеңес береміз» (№ 4, 1914) деуіне қарағанда, пікір айтушыға роман әбден ұнаған да, өз қуанышын оқушыға тез жеткізуге асыққан. Бұл сында жоғарыда айтылғандай дәлелдеуден гөрі тамаша-

лау, талдаудан гөрі көңіл білдіру басымдау болғанымен, көркем сөздің ерекшелігіне назар аудару тенденциясы айқын. Бұл тенденция образдың жасалу жолын көрсетуден гөрі баяндауға құрылғандықтан күңгірттеу көрінген. Соның салдарынан қалыңмал алу турасындағы ғұрыптарды дұрыс та дәл суреттегенін байқаудан әрі бара алмағанмен Итбайдың психологиясын түсінуге қажетті детальды анық байқатқан.

Журналдың алғашқы санынан көріне бастаған аннотация мен жарнама-сындар уақыт өте келе татымды сөйлей бастағанын байқаймыз. Осыған айқын дәлел етіп «Қарақыпшақ Қобыланды» жайындағы рецензияны алуға болады. «Біздің қазақ жұрты мәдениет дүниесіне аяқ баспаған халықтың арасындағы сөйлеу сөзге бай, жырға шешендердің біреуі. Түрлі өлең-жырлардың арасында батыр қиссалары да едәуір (геройческие поэмы). Бұл батырлар қиссасы бұл күнге дейін халық арасында бірден-бірге ауызекі айтылып келе жатыр еді. Бұлардың арасынан «Ер тарғын» жыры 1859 жылда да Ильминскийдің еңбегімен басылып еді. Бергі жерде «Алпамыс», «Токсан үйлі тобыр» (Қамбар) басылып шығып. Һәм «Қарабек» деген бір жыр да шығып еді. Бірақ бұлар батырлар жырынан хабары бар, қазақ тілін жете білетұғын адамдардың қолынан өтпеген, басылуы да нашар болып басылып шыққан еді. «Қобыланды батыр» олардай емес, мұның жазушысы Сұлтанмахмұт та (дұрысы — Махмұтсұлтан Тұяқбаев Т. Қ.) шамасы келгенше дұрыс жазуға ұмтылған. Бастырушысы «Эш» кітапханасы да техника жағына назарын салыңқыраған. Сөйтіп «Қобыланды батыр» әдемі ғана болып басылып шыққан. Қазақтағы көп батырлар қиссасының дықат салынып басылғанының алды болып тұр.

Қазақтың талапкер жастары қарап жатпас, «Қобыландыдан» басқа... жырларды жатқа білуші жыршылардан айттырып жазып алып, бастыруға ұмтылар деп үміт етеміз. Қазақтың бұрынғы сау қазақша тілін үйренуге бұл батырлар қиссасының көп пайдасы тиер еді» (№ 23, 1914) деп жазған рецензияда бір-біріне сабақтаса айтылған мәнді мәселелер бірқыдыру.

«Айқап» журналы «Қобыланды» жырының мазмұнын айтып шығуды қажет деп таппай (өйткені халыққа әбден мағлұм) оның есесіне жұрт көңіліне ұялайтындай мәселелерді айтқан. Осы рецензияда үш мәселеге назар аударылған. Бірінші, батырлар жырының бұрын-

ғы басылуы мен жариялануындағы кемшіліктер. Ерте-ректе басылған батырлар жырының поэзиялық қасиетіне тіл кемшіліктері зиянын тигізіп еді, енді оларды білетіндер, түсінетіндер шығарса екен деген тілек айтады. Екінші, осыншама мәдени байлықты халықтың аузында қалдырмай, хатқа түсіру, ерінбей-жалықпай ықтияттап жинау қажеттігіне жұрттың назарын аударады.

Үшінші мәселе — кітап шығару мәдениеті. Өлең жинақтары және оқу құралдары туралы жарияланған материалдардың барлығында да кітаптың сыртқы және ішкі келбеті мен көркі бірде-бір рет қағыс қалып қоймай, өзекті мәселе болды. «Айқапқа» керегі — аты «тасқа» басылған кітап емес, сырты көз тартарлық әдемі, ішкі сөзі орфографиялық қателерден ада кітаптар. Кітап шығарудың техникасына назар аударудың өзі сыншылық ойдың жан-жаққа көз сала бастағанның бір белгісі.

«Айқап» журналы бұл мәселелерді әншейін реті келіп қалған соң айтып отырған жоқ. Бұлар жөнінде оның дәйекті көзқарасы болды. Халықтың әдеби мұрасын жинау жайында «Айқап» басқармасы 1912 жылы: «өз білгендеріңізше һәм сақ құлақ, ұғымды адамдардан, көпті көрген, естіген көне қарттардан сұрастырып, қазақтың бұрын қандай білгіш, жүйрік, шешен, ақын, жыршы, тапқыш адамдары өткен... айтқан сөз, қылған істерінің жазылғаны болса содан көшіріп, болмаса жұрт аузынан жинап, «Айқап» басқармасына жіберсеңіз екен.

Осы шала-шарпы есте бар кезінде жазып алып қалмасак, күні ертең түгел ұмытатынымыз ашық тұр ғой» (№ 15, 1912) деп жазуының өзі үлкен парасаттылықтың белгісі екені аян.

Әдеби-мәдени мұраны жариялау және оның қадір-қасиетін ел-жұртқа түсіндіре білу саласында «Қазақ» газетінің істегені асқар алатаудай, журнал мен газетінің ой-пікірлері мен көзқарастары жанаса қалған кезде қазақ әдебиет сынының туып, қалыптасып келе жатқанына дәлел ретінде қосарландыра көрсетіп отырмақпыз. Өйткені біздің осы уақытқа дейінгі зерттеулерімізде «Қазақ» газеті тындырған ірі істер ескерілмей, орынсыз датталып келген болатын.

✓ «Қобыланды жыры» жайында «Қазақ» газеті «Қыр баласы» — Әлихан Бөкейхановтың сериялы мақаласын 126—129-сандарында 1915 жылы жариялады. Бұл өзі-

нің айтары жағынан да, меңзеуі жағынан да «Айқаптағы» рецензиядан өзгеше сипатта. Олай болуы алдына қойған мақсатына байланысты болды. Біріншіден, білімдар, көз-қарасы тиянақталған, екіншіден, эстетикалық талап-талғамы қалыптасқан, үшіншіден, қаламы орысша-қазақша жазуға бірдей жаттыққан Ә. Бөкейханов қолынан тууы еді...

Мақала алты бөлікке бөлініп, алты мәселеге арналған. Бірінші бөлікте «Қобыланды» жырының жалпы мазмұны оқушы-тыңдарманның есіне түсірілсе, екінші тарауында Қобыланды тарихта болған, болса қай кезде жасаған батыр дейтін ең бір өнімді арнаны қазады. Егер Едіге бидің Тоқтамысқа өкпелеп, Ақсақ Темірге одақтасатын кезінде жасаса, онда Қобыланды XIV ғасырдың аяғында болған тарихи тұлға болмақ, ал Ақжолды өлтірген осы Қобыланды болса, онда ол «15-інші ғасыр ортасындағы жігіт болады. Онда Тоқтамысқа жігіт бола алмайды. Шәкерім айтқаны тарихқа жөн болса, Қарақыпшақ пен Әз Жәнібек қазағы Қобыланды үшін араз болған көрінеді. Қобыландының атысқаны Қызылбас та, қалмақ та болмай Жәнбіктің жұрты Арғын һәм өзге қазақтар болып жүрмесін», деген пікір қозғап, эпостың тарихқа қатысы жөнінде болжам айтады. Оны үш Қазан ханның, екі Орақ батырдың тарихта өмір сүруімен жанастырады да, жырға әр дәуір жыршысы өз жанынан естіген білгенін қосып отырғанын көрсетеді де тарихқа тура келмейтін көп қосымша бар. Қазақ тарихына пайдалы сөз «Қобыландыда аз» деп табады. Осындай ой түюінің өзінен-ақ, эпосты қазақ халқының тарихын жасау процесіне пайдалану идеясы айтылғанын аңғармау ағаттық болар еді»

Қобыландыны Ақжолға тұстас қылған уақытта сол заманның ерекшелігін аңғартатын өмір шындығы мен тұрмыстық детальдарға мақаланың үшінші бөлігінде көп көңіл бөлінген, нақты дәлел, мысалдар келтіріп «кейінгі айтушының текпісін «Қобыланды» көп көріпті. Бұл айтушылар өз жандарынан көп сөз қосқан» деп талай арам жолдарды ғана емес, кесек-кесек көрініс, суреттерді, оқиға эпизодтарды, әдет-ғұрыптарды бадырайтып көрсетеді. «Қобыланды заманының салтына үйлеспейтін қаңғыбас қосымшалар толып жатыр» деп жырдың әу бастағы нұсқасына іш тартып, мүмкін қадерінше эпос үлгілерін бастапқы қалпына келтіріп, тарихпен орайластыру қажеттігін тағы бір пысықтап өтеді.

Мақаланың төртінші бөлігінде жырдың көркемдік әуселесіне назар аударып, «батыр — аңғырт, бай — салғырт» заманының ізін көреді. Мысалдармен дәлелдейді де «Қазақта «Қобыландыны» шығарған кісі тегінде жақсы ақын екен деген сөз осы өлеңдерге қарап айтылған болар» деп ризашылық көңілін білдіреді. Ал бесінші бөлігінде «бөтен сөзбен былғанса сөз арасы» деп Абайды арқа тұта келіп «жақсы өлеңдердің қосағына көп дәмсіз өлеңдер қосақталған көрінеді» деп ажарсыз сөздер мен қисынсыз шумақтарды тізіп өтеді. Тіпті осынысына қарамай «Қобыланды» кітабы аз уақытта сатылып, өтіп кетті. Мұнан көрінеді: «біздің қазақта оқушы бар болғаны» деп медет қылады да «кітап бастырушы қазақ матбуғатын көркейтем десе (бұл жұртқа қызмет қылам деген ерге міндет), қолға не түссе, соны баса бермей, жақсы, көркем қылып басуды көздеу керек» деп әдеби мұраға айрықша іждағаттық көрсетуге шақырады.

Мақаланың алтыншы бөлігі түгелдей кітап шығару мәдениетіне арналған. «Айқапқа» ұнаған батыр суреті мен тұлпары Әлекеңнің көңілінен шықпаған. «Кітаптағы ат — орыстың «тяжелевоз» дейтін жүк аты. Сүгіретте Қобылекең бір нашар бақалшы болып салынған. Батыр мұрнынан айырылып, пұштиып тұр», деп мінеп алса, екінші жағынан Васнецовтың атақты суретін еске түсіріп, «Қобыланды батырға мінгізген боз айғыр — Добрыня Никитичтікі, Қобыланды батырдың өзі — Алеша Попович, күн салып қарауы Илья Муромец көрінеді. Бұл менің жоруым рас болса, «Қобыландыны» басқан басқарма адасқан. Бұл — ұят. Мұны мәдени жұрттарда ұрлық дейді» деп Әлекең тым қатты кеткен. Расында, «Қарақыпшақ Қобыланды» кітабы «Айқап» айтқандай «әдемі» бола қоймағанмен, кітап шығару мәдениетінің қазақ арасында өсіп келе жатқандығына дәлел бола алатындай деңгейде еді.

Көпті көрген, талай басылымдарды оқыған Ә. Бөкейханов «жер-су һәм кісі аттарын әліпби тәртібімен кітаптың аяғына басса һәм қайсы бетінде екені көрсетілсе, бірінші — кітап тәрбиелі болар еді. Екінші — бұл жырдап қазақ тарихына жем іздеген адамдарға оңай болар еді. Еуропада мұндай кітаптар сол ретпен басылады. Ана географический общество басқан Шоқан кітабы осылай басылған», — деп көрсетуі әрине көтеріңкі мәдениеттің талабы екенінде дау жоқ. Әсіресе, батырлар

жырын осылайша жариялағанда халықтың тарихына қатысы бар деректер бірден аңғарылар еді деген ой басым. Оны мақаланың соңында жасаған ескертпесі анық көрсетіп тұр. «Көкітай хан», «Едіге» жырларының Шоқан жазған қазақшасы Петербургте географиялық обществода бар. «Ондағы қазақ студенттері көшіріп алса жақсы болар еді. Бұл екі жырдың екеуі де Шоқан жазған орысшаға қарағанда көркем көрінеді» деген ескертпесінің өзінде әдеби мұраға деген қам көңілді ғана емес, оның көркемін, ажарлысын, тәттісін халыққа ұсынып, эстетикалық талғамы жақсы үлгілерін бастыруды еске салған.

Казан төңкерісіне дейінгі қазақ баспасөздерінде, әсіресе, «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінде сыншылық ой-пікірлер шағын формада ғана көрінбей, көлемді еңбектерге, мәнді шолу (обзор) мақалаларына ұласты, сөйтіп эстетикалық қауқары қомақталып келе жатқан әдеби сынның туу процесі жүйелі арна таба бастады.

Біз әдетте проза жанрын әңгімелегенде Ыбырайдың новеллаларын, Абайдың ғақлияларын, Міржақып Дулатовтың «Бақытсыз Жамал», Спандияр Көбеевтің «Қалыңмал» мен Сұлтанмахмұттың «Қамар сұлу», Мұхаметсәлім Кәшімовтың «Мұңлы Мариям», Таһир Жомартбаевтың «Қыз көрелік» романдарын, ал драматургияны сөз еткенде Қалбай Тоғысовтың «Надандық құрбаны» драмасын, тіпті И. Лихановтың «Манап» атты шатпағын ілтипатпен атап, міне бұлар әдебиет жанрларының элементтері деп тұжырымдаймыз да, ал сын жанрының туу мәселесіне келгенде, көптеген ғалым-зерттеушілердің әдебиет тарихы жайында жазған еңбектерінен жиі де мол дәйексөз алынып, белгілі бір ой-пікір түюге септігі тиіп жүрген ой-пікірге назар аудармаймыз, олардың жанрлық сипатына көз тастамаймыз. Соның салдарынан қазақ әдебиетінде сын жанры болған жоқ, тұмаған еді деген жаңсақ пікір түйіп келдік.

Әдетте сын жанры жазба әдебиетпен үзеңгілесе туып, көркемдік сахнасына шығады. Әр халықтың мәдениеті мен әдебиет тарихына көз салсақ, сын жанрының тууы көбінесе құнды көркем шығармалардың, ірі таланттардың дүниеге келуіне сабақтас, тіпті қанаттас болғандығын көреміз.

Қазақ әдебиет сынының туу шағындағы ең үлкен де келелі проблема және сыншылық ой-пікірлердің өзекті

арнасы көбіне-көп ана тілінің тазалығын сақтау, өркендету мәселелеріне лингвистикалық тұрғыдан емес, эстетикалық тұрғыдан да назар аударуды қалайды. Өйткені әдебиет үшін, сонымен қатар сын үшін ең алғашқы шарт тіл қолданысын жүйелеу екенін (А. Луначарский, «Критика и критики», 1938, 71-бет) естен шығара алмаймыз.)

«Айқап» журналы мен «Қазақ» газетіндегі сыншылық ой-пікірі бар материалдардың басым көпшілігі айтыс (полемика), пікір жарыстыру түрінде жарияланған. «Тілті келген өлеңнің бәрін бірдей басуға журналда орын жоқ. Ләкіп тәуір өлеңдер еш уақытта ілтипатсыз қалмас» (№ 1, 1912) дегені әншейінгі ескерту ғана емес, белгілі бір айтар ойға, қояр талапқа өзек болар пікір.

«Айқаптың» алғашқы жылдары жарияланған материалдарының сүбелісі көбіне-көп тіл мен әдебиетке байланысты болды. Ахмет Байтұрсыновтың емле, жазу туралы мақаласы айтыс туғызды. Тіл — халықтың рухы, жаны деген тұжырымы бар мақаланың лейтмотиви болды. Халели Уалиолла: «Тіл, әдебиет сияқты нәрселер мол дәулет арқасында сақтала алынбайды, жұрттың ішінен шыққан талантты, жау жүрек, халық үшін білімін, қаламын аямайтын ер көңілді жігіттердің қызметімен сақталады» (№ 10, 1911) деп тапты да, тілдің сақталуын әдебиетке, оның дарынды өкілдеріне тәуелдеді. «Ондай халық адамы екі түрлі болады. Біреуі — шайырлардың, яғни өлеңші ақындардың жыры, өлеңімен сақталады. Екіншісі — романистер, яғни халық жайынан, халықтың жақсы-жаман жағын ақиқат қылып жазып, жұртқа көргізуші адамдармен сақталады» деп ақын мен жазушының екі айырып қарағандығын сөкеттемей, негізгі ойына үңілер болсақ, «біздің қазақ-қырғыз тілінің жоғалмауы үшін қаламын халық пайдасына жұмсайтын жігіттер шығып, халық пайдаланғандай әр түрлі өлеңдер, әр түрлі халық жайынан кітаптар жазуға керек, келешек күніміз үшін зор дәулет әзірлеуге керек» деп үлкен талап қоюы, болашақ қамын ойлауы құптарлық-ақ.

Пікір айтушы авторлардың басым көпшілігі бір мәселеге, атап айтқанда, ағартушылық идеяға айрықша назар аударып отырды. Осы тұрғыдан алғанда өзіненің ұнайтын-ұнамайтындығын білдіретін импрессионистік сын мен әмәнде пайдалыны, елді оятуды көздей-

тің ағартушы сындардың элементтері араласып жатты. Әсіресе, «Айқап» журналында сынның осы екі түрі айқын көрініп, нақты пікір түйге бейім тұрды. Тілді сақтаудың жолын дұрыс бағдарлаған автор «қашанға шейін киіз үйлерімізбен сары қымызға мас болып күнімізді өткіземіз. Ау, жұрт ашайық көзімізді, ұмтылайық ғылым-білімге» деген үндеумен мақаласын аяқтайды. Бұл да сол кездегі сыншылық ойдың бір белгісі ретінде елеусіз қалмауы керек.

Журналдың М. Ғ. деген авторы «Тіл, әдебиет» деген мақаласында тіл мен әдебиетті айрықша ардақтап, олардың халық өміріндегі орнын төрт салаға бөледі. Мәселенің негізін белгілі жүйемен түйіндеудің өзі тек сыншылық тұрғысынан ғана емес, айтар ойды тұжырымды баяндай білгендігінен, нені насихаттауды мақсат еткендігінен, материалды игере алғандығынан анық хабар береді. Өз ойын өзгеге ашық та айқын жеткізу және оған жұртты сендіре білу, айтқандарын дәлелдей білу — сын жанрының алғашқы табысының нышаны болмақ. Осы автор әдебиеттің қоғамдық рөлін бірқыдыру дұрыс бағдарлай алған.

Ең алдымен «тіл, әдебиет — бар милләттің (ұлттың — Т. К.) жаны һәм рухы» деп тұжырымдайды. Бұл тұжырым бүкіл «Айқап» авторларының бисмиллиясы. Қайсібірі оның ішкі мәнін терең аша бермегенімен, бірі халықтың не, себепті жаны мен рухы болатындығына өресі жеткенше ой жүгіртіп, көбінесе жоғалту-жоғалмау тұрғысынан әңгіме көтерген. Осы мақалада «бір пенденің дүниеде жасауы, бар болып тұруы үшін жан-рух керек. Бір халық, бір елдің де дүниеде бір миллет, ел болып жасауы үшін тіл керек, әдебиет керек, ал бұлары болмаған халық әдебиеті, яғни жаны бар милләттарға азық болар, жем болар, сүйте-сүйте сол милләт өзі де дүниеден жоқ болар» деп өмір мен өлімді қатар жарыстырғанда негізгі себептердің сырын ашуға талаптанбаған.

«Әдебиеті болмаған милләт тілі шықпаған жас бала көбі дүр: сәби өзінің басындағы қайғы һәм шаттықтарын басқаларға түсіндіре алмас» деген екінші тұжырым әдебиеттің қоғамдық рөліне, оның белгілі дәрежеде әлеуметтік құрал екендігіне назар аударса, үшінші бапта «дүниеде бір милләтті өз басына айырым бір милләт еткен һәм бір милләтпен екінші бір милләт арасын жуықтатқан, бір-біріне біріктіріп, екі милләтті бір милләт қалпына келтірген себептердің ең зоры да тіл уа

әдебиеттер» деп, тіл мен әдебиеттің атқаратын рөлін асыра бағалайды. Қоғамдық сананың мәнді бір саласы есептелетін әдебиетке «Күшті миллет пен күшсіз, яки шағын миллет пен мықтылар арасындағы дау-жанжалдардың көбісі осы тіл, әдебиет мәселесінен қозғалады» дегеніне бас шұлғи бермегенімізбен әдебиеттің шығармашылығының жоғары болуын тілегенін, осыған көпшіліктің назарын аударғанын аңғармасқа болмайды. Өзінің осы көзқарасын нықтай түсу үшін төртінші бапта «тіл, әдебиет дүниедегі барлық бақыт, сығаттың, ғылым, өнердің, дін уа мәдениеттің асыл ұршығы дүр» (№ 10, 1912) деп тағы да шығандатып жібереді.

Ал сыншылық ойдың ояну процесі тұрғысынан алғанда мәселенің түйіні — автор пікірінің дұрыс-бұрыстығында емес, өз ойын жүйелеп, нақтылап айтып беруінде. Айтар ойды біріне-бірін жалғастырып, өзі айтқанын дәлелдеуге тырысу — логикалық ойдың, сынның қасиеті. «Айқап» журналында жарияланған материалдар жыл асқан сайын нақтылана да қомақтала түскендігін аңғарту үшін 1913 жылғы сын мақалаларға ерекше назар аударған орынды. Өйткені «Қазақ» газетінің шығуы зор қуаныш болу үстіне бәсекелестік сезімді де туғызбай қалған жоқ!

Мәмеков Ғалиолданың «Өлең-жырларымыз туралы» мақаласы өз ойын дәлелдеу талабымен құнды. Осы мақалада негізінен үш мәселе сөз болады. Ең алдымен, «бір миллеттің ілгері басуына өлең-жырдың көптігі себеп емес, неғұрлым тәрбиелі болуы себеп» (№ 2, 1913) деген терең мағыналы пікір айтылған. Автор саннан да сапаға айрықша мән беріп, аты өлең-жыр дегендерді емес, елді жаңалыққа бастайтын, үлгі-өнеге көрсететін тәрбиелі өлең-жырды қадірлеу қажеттігін айрықша ескертеді. Өзінің осы ойын дәлелдеу үшін араб және орыс әдебиеттерінен мысал келтіріп, шығарманың идеялық мазмұнының терең, айтары мол болуына үндейді де, көркем сөздің эстетикалық әсерінің қуатты болуын қалайды. Автор өзінің осы пікірін дәлелдей түсу үшін «Осы күнгі алға кеткен миллеттарда өлеңшілердің қадірі жоқ емес. Русларда бұрынғы өткен өлеңшілері Пушкин, Лермонтов жанрларының сөздерін қадірлеп, бір кітабын қаншама сомаға бағалайды. Осылар бізге өлеңнің керектігін білдіре ме, болмаса өлеңнен аулақ жүрудің керектігін білдіре ме!» деп алдыңғы ойын нығыз-

дай түседі де, екінші жаңа проблеманың шетін көрсетеді. Ол проблема — ақын-жазушының қоғамдағы орны. Пушкин, Лермонтовтар өздерінің «тәрбиелі», өлендерімен елді ағарту, тәрбиелеу ісіне көп пайда келтіргендіктен де кейінгі ұрпаққа қадірлі болып отыр, ал қазақтар өнер адамын онша қадірлей бермейді деген ой айтпақ болған. Бірақ осы ойын: «Өлең айтушы әнпаз адамдарды жұртқа есерсоқ деп көрсетпей, есті деп, қадірлі етіп көрсетуге тырысындар» деп Сұлтанмахмұт айтқандай айқын тұжырымдай алмаған.

✓ **Ғ. Мәмековтың** мақаласында айтылған үшінші мәселе — «өлең-жыр кетсе, бізде ана тілі де азаяды» деген пікірі. Қазақ тілін қадірлеу, өркендету жайына келгенде бұл автор ескі, көне сөздерді (архаизмдерді) ұмытпау, оларға қайтадан жан беру, пайдалану, санаттан шығарып тастамау керек деп тапты. Сонымен автор өнегелі, тәрбиелі өлең-жырды қадірлеу, ақын-жазушыларды құрмет тұту, қазақ тілінің сөздік қорын молайта түсу жөніндегі ойларын нақты мысалдармен дәлелдей білді.

Мәселен «Айқапта» жарияланған материалдардың нақтылана да қомақтала түскендігін көрсете түсу үшін «Қазақ тіліндегі өлең кітаптары жайынан» (19, 21—23, 1913) және «Өлең мен айтушылар» (13, 1913) атты Сұлтанмахмұттың сын мақалаларына ерекше назар аударып, сынның қаншалықты есейіп қалғандығын көрсеткен абзал.

Қазақ тілінде шыққан кітаптарға шолу жасап, әдебиеттің негізгі мәселелеріне назар аудара сын жазу бұған дейін жоқтың қасы еді. Осы тың саланы тұңғыш рет Сұлтанмахмұт қолға алды. «Мен сыншы болып, сынап жазып отырғаным жоқ, сыншы болуға өзім сыннан өткен кісі емеспін. «Сабасына қарай піспегі» деп, көргенімше көзге шыққан көсеудей-көсеудей сүйелдерін көрсетіп отырмын. Шын тездің (сыншының — **Т. К.**) қолына түсіп, түзете бастаса, бір журналды бір кітаптың «сыны» толтырар әдебиетімізді бар деп атауға болады» (С. Торайғыров, Шығармалар, 1957, 360-бет) деп күйіне баяндады.

✓ **Сынның** жай-күйін, оның басып өткен жолдарын әңгіме еткенде әдебиетке көз салмай, оның тарихына үңілмей өте алмайсың, біріне-бірін сабақтастырып отырасың деген **В. Г. Белинскийдің** де пікірін Сұлтанмахмұттың осы мақаласы дәлелдейді де, XX ғасырдың басын-

дағы әдебиетіміздің өзекті мәселелеріне еріксіз көз тастатады.]

«Айқап» және оның төңірегіндегі прогресшіл күштер Абай негізін қалаған жазба әдебиет дәстүрін ағартушылық-демократтық бағытта өркендете түсті. Көркемдік шеберлік жағынан Абай көтерілген биікке шықпаса да, идеялық нысана жағынан біршама айқындыққа, қанаушы мен қанаушылардың айырмашылығын ажырата аларлықтай дәрежеге жетті. Ал «Қазақ» газеті азаттық идеясын пәрменді насихаттағанда революционер-демократтар деңгейіне дейін көтерілгенін аңғармауға болмайды.

«Айқап» журналы қазақ тілінде жарияланған кітаптардың мәні мен құнына, насихаттар ойына назар аударғанда діни уағыздарға да, зарланып-күңіренуге де, «қатын ойбаларға» тосқауыл қойып, шын өнерге ұмтылу қажеттігін сөз етті. Батыс-Шығыс әдебиетінен, Абайдан үйренейік, сынаптай таза, күмістей кіршіксіз халық өнерінен, бұрынғы билердің шешен сөздерінен үйренейік деген пікірлерімен қатар көркемдік шеберлік мәселелерін де ауызға ала бастады. Міне, мұның өзі қазақтың сыншылық ойының едәуір биікке көтеріліп, жан-жаққа көз тастай бастауының айшықты белгісі еді.)

✓ Сұлтанмахмұт «Қазақ тіліндегі өлең кітаптары жайынан» деген мақаласында шын мәніндегі көркем шығармалар қандай болу керек деген мәселеге назар аударады. Бұдан 10—15 жыл бұрын, яғни ХІХ ғасырдың аяғы ХХ ғасырдың алғашқы жылдары «хат біледі-мыс деген қазақтардың қолдан-қолға түсірмей, құлқынын құртып, құмартып оқитын кітаптары: «Зарқұм», «Салсал», «Алпамыс» тағы солар секілді «қырды, жойды, қиратты»... Жеті басты айдаһар, пері қызы, жалмауыз кемпір, дәу... дегендей ұшы-қиыры жоқ, түпсіз өтірік, қисынсыз хикаяттар еді... Бұрынғы қиссаларымыздың (әдебиет) ақ көңілге күйе жағып адастырудан басқа пайдасы жоқ, бас қатырғыш» (сонда, 367-бет) «шөп-саламдар» еді деп шорт кесті. Өз заманындағыларға да разы екендігін жасырмады.✓

Абай дәстүрі өнімді екендігіне Сұлтанмахмұттың көзі әбден жетіп, кәміл сенді. Сондықтан әдебиетіміз жаңа арна тапты, құр айғайға мәз болмай, дәні бар, сөлі бар пайдалы үндеулерге ойысып, «ескі достарына қош айтыса бастады», жаңалыққа құмарлана түсті. «Қазақ секілді қараңғы көшпелі халықтың ішінде шық-

қан газет-журналдардың малтықпай тез жүріп, жеңіл кетулері сол етпеттеп тұруларының арқасы: әйтпесе, Самарқан, Түркістан, Бұқар, Ташкент жақтағы газеттер секілді адым жер шықпай, арбасы төңкеріліп кала берер еді» деп жазды. Сұлтанмахмұт қазақ газет-журналдарын ауызға алғанда әлеуметтік ой-пікірдің қордасы екенін айқын аңғарып, әдебиет саласында да игі іске мұрындық болатындығын, заманның жаңа ыңғайына бейімделетіндігін анық көріп-білген-ді.

Сұлтанмахмұт өзінің осы мақаласында данышпан Абайдың көрсеткен өнеге-үлгісі, қалдырған орасан зор мұрасы болғанын ғана қазақта әдебиет жоқ дей алмады. Бірақ «шынын айтқанда, қазақ тілінде деп бастырылған кітаптардың көбінде қазақтың иісі жоқ» деуі Белинскийді еріксіз еске алдырады. Ол: «Ия, біздің әдебиетіміз жоқ» деген уақытта шын мәніндегі реалистік әдбиеттің қалыптаспағанын есіне алған болатын. Ал Сұлтанмахмұт «қазақтың иісі жоқ» деп көбіне тіл жағына ғана ойыса береді деуге болмайды. «Бұзылған қанымызды түзеп, қарайған көңілімізді жуып, жанымызға пайда, дертімізге шипа болады-мыс деген «жарып сал жаңа әдебиетіміздің» сыңайы нұсқаған қол, көрсеткен жолы жоқ, құр «қатын ойбайға» айналып, әркім соны сән көріп бара жатқан соң, қазақ жазушылары-ау, алдарыңа салып, айтып отырмын» дегені әшейінгі шалқу емес, үлкен идеялық мәні бар тұжырым екенін аңғарамыз.

Сұлтанмахмұт «кейіп жоқ, келісім жоқ» әдебиеттің құр ойбайында сән де, мән де қадір де, болмайтынын ескертіп, айтар ой, насихаттар пікірдің барынша айқын да көркем болуын талап етті. Сондықтан ол «анық ақ сүйек, аты жоғалмайтын «өлең» деп, «өнер» деп соны айтамын: сырт көрінісі «қатын ойбай» тұрсын, «шайтан ойбай» болып көрінсе де, дәмі бар, маңызы бар «ойбай», сол қайнаған қанның, қиналған жанның, толғатқан көңілдің, толғаған жүректің сығындысы осы. Соның үшін ондай «ойбай», ондай «бебеу» табыла қалса-ақ, салған жерден өзі де дертке шипа бола кетеді» деп білді. Ал В. Г. Белинский: «Көркемдік — қазірде де әдеби шығармалардың құнды қасиеті. Егерде қазіргі заманның рухындағы сапаны қамти алмайтын көркемдік болса, онда ол, бізді оншалықты қызықтыра алмайды. Қоғамдық санаға әсер ететін мәселелерді қозғайтын немесе шеше алатын орта қолды көркем шығармалар, сана-

мызға әсер ете алмайтын көркемділігі басым шығармалардан анағұрлым маңызды» («О классиках русской литературы», 332-бет) десе, осы ойлардың құяр арнасы: түйер қорытындысы бір-бірінен онша алшақ жатпағанын байқаймыз.

Сұлтанмахмұт көрінген әңгімелерді көркем шығарма деп танымайды. Әдеби шығарма болу үшін көркемдік түрі (формасы) мен мағынасы бір-біріне сай болуы керек. «Күндікке ізденіп, өзіңше ойыңнан ұйқасыңқыран шыққан, керекті-керексіз сөзді өлең деп қуанып жаза беру — дерті (ауруы) жоқ кісінің ыңкылдағаны, толғағы жоқ қатынның бебеулегені қандай жексұрын болса, бұ да сондай жексұрын болады. «Қиынсыз қышқырған неткен тантиқ» деп Абай айтқанның кебіне ұшырап жүргендер көп» (359-бет) деп жазуының өзі әдебиетті тек мағына жағынан ғана емес, көркемдік, шеберлік жағынан да дамыту, өркендету керектігін ескергеніне дәлел.

Сұлтанмахмұт қазақ тілін орынсыз шұбарлап жүргендерге, «білімдарлығын» көрсету үшін басқа тілдерден әдейі сөз алып, айтар ойын тұмандатқандарға, қазақ тілінің грамматикалық құрылысына жат оралымдарды қолданғандарға қарсы күрес ашып: «Мен тілімізге шата тілдердің шалмасуынан, тілдің ағыны теріс бейімделіп өріс алып бара жатқанынан қорқамын... мұның аты тіліміздің орнын сипалап қалуга бейімдеп бара жату болады» деп күйіне жазды. Сұлтанмахмұттың осы ойын Ж. Әбубәкір өзінің «Тіл уә әдебиетімізді сақтарға керек» деген мақаласымен коштап, себебін ашпаққа талаптанған. «Қазақ тілінде жазылған хикая кітаптардың көбі қазаққа сіңісіп, қазақша былдырлайтын қырық ру құрама молдалар жазғандықтан құрама тілменен қордаланып жүріс алған, қазақтың өзі жазса да өз тілін мүлдем ұмытқан, яки шұбарлауды «сән» көрген қазақ жазған. Қазақ әдебиеті басталғаннан бері қарай жазылған кітаптарды екшеп қарасақ (әне — бір-екі кісінің кітаптарын былай қойғанда), ашып жібергенде-ақ шата тілдер топтанып, тіпті көзіне жол бермейді» (№ 19, 1913) деп пікір қорытты. ✓

Сұлтанмахмұт қазақ тілінің тазалығын сақтау мәселесіне көбіне поэтикалық жағынан, көркем сөздің әсемдік бояуы, эстетикалық мәні тұрғысынан пікір айтты. Сондықтан да ол кейбір ақындардың өлеңдері «шүлдір-

леп», «шолжындап», «сүрініп», «соқпағы қиыспағандығын» талай нақты мысалдармен дәлелдей сынады.

«Халықты бүкіл қиян шығып шеттен,
Ысалақлық енді керек ертеректен.
Ашық қыл бизнің ғазым атам»,—

деген сияқты «өлең» шумақтарының қасиетсіздігін, мәнсіздігін оқушыға көрсете отырып, «қараңыз, осылардың ішінде қайда қазақ тілі? Қайда қиысқан назым? Қайда көңілге, тілге ұнау, теп-тегіс өрескелсіз өлшеулі өлең» деп ашынды. Өзінің осындай эстетикалық тұжырымын дәлелдей түсу үшін Сұлтанмахмұт әдебиетке өрнек бола алмаған «Милли шығар», «Әдебиет өрнегі», «Ахирет» сияқты жинақтардан мысал келтіріп, М. Дулатовтың өлеңдерін көркемдік тұрғыдан үлгі етіп ұсына алмады.

Бүкіл қазақ поэзиясының сол кездегі дамуы жайында келелі әңгімені қозғағанда, Сұлтанмахмұт әрбір ақындық дүние, соны әуен, тың идеямен көрінуі шарт деген эстетикалық талап қояды да, газет-журналдарда жарияланып жатқан не жеке жинақ болып шығып жатқан көп өлеңдердің мәні мен маңызын нәрлендіруге, көркемдік шеберлікті арттыруға үндейді.

Сұлтанмахмұт XX ғасыр басындағы қазақ поэзиясының туындыларын жалпылай шолып, түйінді ой-пікір айтқанда, эстетикалық талап тұрғысынан қарағанын көреміз. Қазақ поэзиясының бұл дәуірдегі өркендеуін місе тұтпайды, көркемдік шеберлік жағынан да, идеялық мән-маңызы жағынан да көптеген кемшілік табады.

«Бұрынғы «Зарқұмдарын» құмға көміп, «Сал-салдарын» суға лақтырып, пері қыздарын аспанға ұшырып, ақырында ескі достарына қош айтыса бастады. Содан бері қарай беттері бермен етпеттеуде, жаңа бір жас иіс туды дегенді құлақтары шалса, қолдарын жайып, құшақтарын ашып, иіскеуге мұрындарын, сүюге ауыздарын даярлап» тұрған оқушылардың үміті аяқталмады, салы суға кетті деп айрықша қынжылғанымен, түйілмейді.

Сондағы Сұлтанмахмұттың көрсеткен жолы — Абай поэзиясы. «Пайғамбардың жүрегінен құйылған құрандай соқыр кісі сыбдырынан танырлық, аққұла ашық тұрады марқұм Абай өлеңдері» деп білді. Абай өлеңдерін құранға теңеудің өзі сол кезде үлкен батырлық еді, өлең-жырмен айналысу жындының ісі, еріккеннің ермегі деген қазақи түсінікке қарсы айтылды. Пайғамбар-

дың құранын қандай қадірлесен, дарынды ақынның өлеңін сондай қадірле, тәлім-тәрбие ал. Абай өлеңі жаттайтын құраның болсын, сонда ғана дертіңе шипа, жаныңа дәру табасың деп тұжырымдады.

Сұлтанмахмұттың да, сондай «Айқап» авторларының да көздеген негізгі мақсаты «қазақ әдебиеті — қазақ жұртының жаны. Жаны жақсы тәрбиеленіп, әлпешпенен өсірілген кісі тез жоғарылыққа жетіскені секілді, шата тілдер араласпай, әдебиеті өріс алған жұрт та тез алға басады. Бақ қонып, қыдыр дариды. Мұратына жылдам жетеді. Неге десең, қай жұрт болса да бастан-аяқ өнерлі, білімді болу қара бұқара арасына оқудың тез таралуымен болады. Бір жұрттың жабайылары арасына оқудың тез таралуы үшін жазылған кітаптар нағыз сол жұрттың өз тілінде болу керек» (№ 19, 1913) деген пікірде бастау алып, халықтың жаппай мәдени дәрежесінің артуына байланыстырылды.

Сұлтанмахмұттың «Өлең мен айтушылар» атты екінші мақаласы өзінің мән-мақсаты жағынан «Қазақ тіліндегі өлең кітаптары жайынан» деген еңбегін толықтыра түсіп, әдебиет пен көркемөнердің егіз екендігін дәлелдеуге арналған. Көркемөнерді сахнаға шығару мәселесін Сұлтанмахмұт алғаш сөз етті. Осы мақаладан кейін Семей, Омбы, Томск, Орынбор қалалары мен қырдағы елде (Петропавл уезі, Қуанышовтар ауылында) әдебиет, ойын-сауық кештерінің өткізілуі, қазақтың тұңғыш журналист қызы Нәзипа Құлжанованың «Бір керек жұмыс» деп айрықша мақала жазуы, Сұлтанмахмұт ойының практикалық мәні құнарлы екендігін көрсетеді.

Сұлтанмахмұт «Өлең мен айтушылар» деген мақаласында қазақ көркемөнерінің қандай халде екендігін көрсетуді ғана емес, қайтсе оны гүлдендіріп, мәдениетті елдердің қатарына тұру қажеттігін айтуды мұрат етті. Көркемөнерді әдебиеттен бөле қарамай, қайта оларды көпшілік мүддесіне жарату жолын іздестірді. Халықтың рухани тілегін орындау, жаңа үлгі-өнегеге баулу жолында көркемөнердің ірі құрал екендігін Сұлтанмахмұт айқын түсініп, ғылым мен білімнен, оқу-ағартудан бөлуге болмайтындығын мықтап ұққан.

«Көңілді түзейтін машина — өлең-жыр... Ол машинаның тетігін біліп, сайрайтын, естігендердің аузынан суын ағызып, көңілдерінің уын шығаратын кім? Ол пеше түрлі әуез білетін әнге ұста әншілер, жыршылар» деп тұжырымдауынан-ақ өнердің қоғамдық орнын да, оны

жасаушы өнерпаздардың рөлін де жоғары бағалағандығы көрінеді. Сондықтан да өнерді ғана емес, соны елге танытатын өнерпаздарды бағалап ардақтау, құрметтеу, дәріптеу керектігіне назар аударды. «Молдалар, жас балаларды ән үйренуге қызықтырыңдар! Жаңа шыққан өлеңдердің жүрек қандыратындарын үні жақсы балаларға әнге салғызып қойсаңдар, уай шіркін, қандай өтімді! Өлең айтушы әнпаз адамдарды жұртқа есерсоқ деп көрсетпей, есті деп қадірлі етіп көрсетуге тырысыңдар» дәуінде прогрессивтік ой мен утилитарлық мақсат қабаттасып, ел елерлік мәселеге айналған. Өзінің ойын дәйектей түсу үшін «бір халықтың әні кетсе, әдебиеті жесір қалады, сәні кетеді, жаны кетеді» деген мәселені әдейі насырға шаптыра баяндап, жұрт назарын осы салаға аударады.

«Аса суырып әкетерлік болмаса да, тәуір-тәуір ой қозғарлық өлеңдер бізде болып келеді. «Бірақ болғанымен, жүргізе білуші жоқ, айтушы жоқ, жесір тұр» деп қазақ даласындағы көркемөнердің өркендей алмай келе жатқандығын ашық айтады. Мәдениеті «бізден басқа, бақытты, талайлы жұрттардың өнерпаздары өнегелі өлең, үлгілі тақпақтарды жаттап алады. Сонымен шаһар-шаһарға жүріп, халыққа естіртіп, жүрек қозғап, буын босатады. Халықтың арғы-бергісін қозғап, естеріне түсіріп, мұң-мұқтаждарын зарлап, кем-кетігін көрсетіп труппалар ұйымдастыру қажет екендігін ашық айтады. «Байқаймысың, біздің қазақ әңқұмар халық, егер бір жерден әннің не домбыраның даусы шықса еңкейген кәрісі, еңбектеген жасы соның маңын қоршап, «айт, айттың» астына алып, шын пейілімен беріліп, ұйып тыңдайды» деуі осындай игі істі бастаушылар табылса екен деген арманнан туған.

Өзінің ойы отаршылдық заманда жүзеге асар-аспасын шамалай алмаса да, Сұлтанмахмұт көркемөнерді насихаттау қажет екенін айрықша сезінген. Халыққа шын өнер туындысын ұсыну керек, өйткені «сырнай, домбыра тарта білмей, құр перне басып барқылдату қандай сүйкімсіз болса, әнімен айтылмаған өлеңдер де сондай сүйкімсіз болады. Маған десе майы тамып тұрсын, әнсіз құр өлеңменен жақсылық сездіргенің сол, жұртты өзіңнен бездіріп аласың» деп елге таратар үлгі-өнегенің шын өнерпаз қолынан шығуын талап етеді.

Сондықтан, халықтың жан-сезіміне «жаңа рух, таза қан» кіргізетін «таза пейілмен жандандыратын маши-

на — шын жүректен шып-шып шырқырап шыққан өлең-жыр, әдебиет» деп білді.

Сұлтанмахмұттың осы сыншылық еңбектеріндегі игі ойлары мен құнды пікірлерін дәлелдеп жұртқа әсерлі етіп көрсету үшін «Батыр деген бір барақ ит, екі қатынның бірі табады. Би деген — ақ шарифат, ілуде бір-ақ қатын табады. Ұлы жүзден шықты Төле би, Орта жүзден шықты Тәйтеке би, Кіші жүзден шықты Алшын Әйтеке би. Ең ақыры қазақ Ресейге қараған заманда Шоң билері болды. Ол қазақтың ортасынан құдай жаратқан билері бар заманда халық қандай халде болды. Қой үстіне боз торғай жұмыртқалаған заман болды» (22. 1913) деп жазуы, немесе «Заманның айдауымен күн асқан сайын» қазақшылықтың «шылығы жылжып кетіп барады. Байқаймын, сірә, «шылық» кеткенменен, жай жетпесе керек. Қазақтың бұрынғы сән-сәулетінің бәрін тік көтере ала кетсе керек. Айқай! Көк шалғынға боз үйді шаңқайтып тастап, шалжиып жататын сән-салтанат қайда? Оған аузымды ауыртпасам да белгілі, ол енді көрген түс есебінде, жер бауыры суық деп қоюға лайықты нәрселер. Көрдің бе? Ең арты домбыра, сауық, тәтті-тәтті әндерімізге дейін азайып, қара күңгірт қапаға, булыққан заманға қарай дедектеп барамыз деуі замана дүмпуінің зорлығы мен озбырлығын сездіргендей еді. Оны патша цензурасы журнал жабыларда мықтап «ескерген» болатын.

«Айқап» журналына да, оның хатшысы әрі сыншысы болған Сұлтанмахмұтқа да онша жайлы бола бермеген бір мақала 1913 жылы 17 санында жарияланды. Мұнда М. Дулатовтың «Азамат» жинағына өзі шағын болғанымен тиген жерін ойып түсіретіндей сыни пікір айтылды. «Кейбір өлеңдері бірінен-бірі қысқа, ойнақы емес, оқушының арбасы сазда жүргендей ауырланып шығарлық. Алдыңғы туғандарды «көш жүре түзелер», жоқтан да бар жақсы, біздің неміз жетісіп тұр деп жүген-кұрық тигізбедік. Мұнан былайғылардың мінін қолға алып, үлгіні осы бастан түзете беру керек. Қанша дегенмен «жаманның барынан да жоғы жақсы» дейтін мезгіл болыңқырады ғой. Бұл турадағы білгенімді өз алдына жазармын» деп жоғарыда талданған «Қазақ тіліндегі өлең кітаптары жайынан» деген шолу мақаласының бисмиллясын «Оян қазақтан» бастаған болатын. Өзін-өзі қайталаушылық, біреудің айтқан ойын басқалардың пайдаланып, еліктеушілік көбейгендігін мысалдармен

көрсетті. Негізгі идеяны солай насихаттау, масадай ызындай беру керектігін Сұлтанмахмұт түсінгісі келмеді, ылғи жаңа поэтикалық образ, тың теңеулерді оқығысы келгені тағы бар. Эстетикалық талап-тілек тұрғысынан келгенде бұл сынның сөкеттейтіні шамалы, бірақ та журнал мен газет арасына, пенделік қарым-қатынасқа бірқыдыру қиындық әкелгенін жасыруға болмайды. Сын өзінің тісін көрсете бастағанда айтыс-тартыстың майданы қызатындығы, сөйтіп шындық табалатындығы айқындала берді.

Сонымен, Сұлтанмахмұттың әдебиет пен көркемөнер жайындағы еңбектері өзінің көтерген мәнді мәселелерімен, айтқан құнды ойларымен, насихаттаған идеясын нақты дәлелдермен баяндауымен, оқушының көңіліне ұялауымен «Айқап» журналында жарияланған сын мақалалардың ішіндегі ең құндысы және өнегелісі болды. Қазан төңкерісіне дейінгі сыншылық ойды жаңа бір белеске көтеріп, қанат қаққан жас сынды ілгері бастырған, жанрлық сипатқа ие бола бастағанын аңғартқан еңбектер болды.

«Айқап» журналында бұдан кейін жарияланған материалдар Сұлтанмахмұт шыққан сыншылық биігіне көтеріле алмады. Жұмағали Тілеуленнің «Баспасөз», Есенқұл Қасабулатовтың «Баспасөзге қарсы», Махмұт-сұлтан Тұяқовтың «Кітаптар жайынан», редакция тарапынан жазылған «Роман жарысы туралы» мақалалар әдебиеттің өзекті мәселелерін жанаша толғаудан гөрі, жоғарыда баяндалған түйінді ойларды өзінше топшалап айтып, азда болса сыншылық ойды оятуға септігін тигізіп жатты. Қазақ әдебиет сынының бағы «Қазақ» газеті арқылы жанғандығын және бірден эстетикалық-көркемдік талап-талғамы биіктеп кеткендігін ең алдымен мықтап айтқанымыз орынды. Өйткені осы уақытқа дейін «Қазақтың» рөлін кем, тінті теріс бағалау салдарынан оның бетінде жарияланған дүниелерге көз жүгірткеніміз болмаса, ішіне еніп, жанын түсініп, мақсатына ортақтас болар пиғыл танытпағанымыз былай тұрсын, онды-солды қаралап-даттаудан жалықпадық. Соның салдарынан қазақ зиялыларының не тындырғанын ғана емес, бүкіл қазақ халқының мәдени өресін білмедік, қолдан төмендетіп, елдің жігерін құм қылып, ұнжұрғасын түсірдік. Тапшылдықты өзінің білместігіне серік еткендер мейлінше көп болды.

Сол өкініш етер саланың бірі — жаңадан туған жас

сынымыздың мәртебесін биіктетіп мақалалар мен зерттеулердің еленбей атаусыз қалуы деп тапқан жөн. «Қазақ» газеті 1913 жылы шыққан күнінен бастап қазақ әдебиеті мен мәдениетінің жоғын жоқтап, үлкен эстетикалық өреге көтеріле білді. Біз енді жарнама, аннотация түрлерімен ғана емес, кәдімгідей ауыз толтырып айтатын рецензияларға, сұқтанатын ғұмырнамаларға, сүбелі де ойлы сын мақалаларына, қарымы кең ғылыми зерттеулерге кездесіп, қазақ халқының көркемдік таным-білігінің қол созым биікте екенін, ешкімнен де сорлы болмағандығын анық көреміз. ✓

«Қазақ» өзінің алғашқы сандарының бірінде «Қазақ тарихы» деген мақала жариялап, «Қияметке шейін қазақ қазақ болып жасамақ, осы ғасырдың ғылым жарығында қазақ көзін ашып, бетін түзесе, өзінің қазақшылығын жоғалтпас және өзіміздің әдет-ғұрыпқа сай «қазақ мәдениетін» (казахская культура) құрып, бір жағынан «қазақ әдебиетін» (казахская литература) тұрғызып, қазақшылығын сақтамақшы» (№ 3. 1913) деуінің өзі газет жұмысының ең өнімді салаларын меңзейді.

Шәкәрімнің «Керек», Сәбит Дөнентаевтың «Керекті өтініш», К. Төгісов, Ж. Сайдалин, С. Торайғыров басқалардың өтініш-тілектерімен қатар, «Ғалия» медресесінің 17 шәкіртінің жастық екпінмен «осы замандағы, бұрынғы замандардағы халықтардың басқа жұрт қасында қадірлі, құрметті болулары, басқа жұрттарға өрнек, үлгі болулары — әдебиеттері арасында болады. Әдебиет — жан, матбұғатын соның тәні. Мысалы, әдебиетімізді осы таза күйінде жоғалтпай сақтау керек» деп тілегендері болашақ сүбелі де ойлы, толымды да көрнекті әңгімелердің бисмиллясы ғана еді.

Ү 1914 жылдан былай қарай «Қазақ» газетінің әдебиет пен мәдениетке арналған мақалалары әрі көркемдік таным-білік жағынан да тарихи түсінік жағынан да қоюланып, тереңдей берді. Әдебиеттің жалпы мәселелері жанрлық шолу, кейде баяндама түрінде, кейде нақты ақын-жазушыларға арналған ғұмырнама түрінде көрініс беріп жатты. Тіпті әдебиет тарихын дәуірлеу талабы да кездесті.

Ә. Бөкейханов қазақ эпосынан азаматтық тарихымыздың ізін іздесе, Райымжан Марсеков 1915 жылы 13 ақпанда болған әдебиет кешінде «Қазақ әдебиеті жайынан» жасаған баяндамасы «Қазақтың» 15 және 19 наурыздағы сандарында жарияланды. «Әдебиет» дегеннің

не екенін түсіндіріп алғаннан кейін қазақ әдебиетінің тарихын үш дәуірге бөледі. «Бірінші дәуірі ескі замандағы қазақ арасына жазу тарамай тұрғандағы кезі, екінші дәуірі жазудың халық арасына күйрек таралған заманы. Абай марқұмнан бері қарай қазақ әдебиетінің үшінші дәуірі басталады» деп жіліктеуінің өзі ғылыми көзқарастың жемісі. Осы тенденция «Әдебиетімізге көз салу» сияқты (09.01.1916) ғылыми-зерттеу мақаласына ұласты. Онда әдебиеттер байланысы, бір-біріне әсері, үйрену, тәжірибе мектебі, дәстүр мен жаңашылдық мәселелері сөз болып, қазақ әдебиетінің бағыты болуы керек деген проблема төңірегінде ой қозғалды. Қазақтың жазба әдебиеті жаңа қалыптасып келе жатқан жас әдебиет, ендеше ол кімнен үйрену керек, кімге қарап түзелу керек деген мәселеде автор Еуропа әдебиетінен үйрену керектігін ашық айтады. Алайда көзсіз еліктеуге қарсы болмағанымен «басқаларға басы бүтін ермеу біз секілділер үшін қиын іс. Еліктеу дәуірін басымыздан кешірмей кете алмаймыз» (№ 164, 1916) деп үйрену, үлгі алу солықтап кетуге апармауын тілейді. Шағатай әдебиетінің Науаи сияқты ірі өкілдері Ширази Сағди, Хайям сияқты парсы әдебиеті классиктерінен көп үйренгеніне зер салып, өз тізгініне ие бола алмай қалған осман-түрік әдебиетін мысалға келтіреді. L

Еуропа әдебиетінен үлгі алудың айрықша бір қажеттігі мынада, олардың «бір асылы — рух, сыны — дух критицизма. Бұл бізді жүре алмайтын, тұйыққа шыға алмайтын шыңырауға алып кетпес. Еліктеуіміз өлшеуден шығып бара жатса, рух сыны біздің көзімізді ашып, қатамызды көрсетер.— Әдебиетіміздің атасы Абай бұя жолдың қорқынышсыз, біздер үшін пайдалы екендігін сезіп, сол жолға бұрылды. Әйтпесе, Абай үшін ғараб, парсы жолы да ашық еді» деген дәлелін де жасырмай айтады. Ұлттық келбетті, психологияны сақтау үшін не қажет екендігін де айқындай кетеді. «Ұлт әдебиетін майданға шығармақ үшін ең әуел өз тұрмысымызды білмегіміз, үйренбегіміз, халық ауызындағы әдебиетімізді жиып, бір тәртіпке, белгілі сарынға салмағымыз, өз жұмысымызды әр жақтан білмегіміз керек» деп тапқан. Әдеби шығарма халық өмірін шынайы көрсеткенде ғана ұлттық рух, келбет, бейне айқынырақ сақталатынын айта келіп, «адабият һәрқашан тұрмыстан айрылмай қол ұстасып бірге кетсін. Тұрмыстың һәрбір сазына адабият жаңғырық саз қайтарсын, халықтың һәрбір қай-

ғысын адабият айнадай көрсетсін. Сөздің қысқасы, адабият тұрмыспен берік байлаулы болсын» деген ең бір өнімді жолды нұсқады.

Әдебиетті өзінің мамандығына айналдырмақ болған дарындар сөз өнерінің даму тенденциясына ғана емес, оның жанрларының сыр-сымбатына да көз сала бастағанын көрмей өте алмаймыз. 1915 жылы «Мың мақал» деген кітап шығарып, Г. Н. Потанин экспедициясына қатысқан, халық творчествосының талай үлгілерін жинаған, кейінде де осы саладан көз жазбаған Ахмет Баржақсиннің «Мақалдар» атты мақаласының ғылыми тереңдігіне, жанр ерекшелігін тамыршыдай дәл басып ажыратуына, түр-түсіне қарай жіктеуіне, тіпті қазірдің өзінде құлақ қоюға болады. Қазақтың он мыңдай мақалын жинап, жүйелеп, тақырыпқа бөліп, көркемін таңдап алып жүргенде талай ойға батқанын, оның сығындысын енді үлкен зерттеуге айналдырғанын көреміз.

«Халық аузынан шыққан әдебиет түрлерінің аралары тіпті жақын. Олар халықтың дүниеге әм өмірге қандай көзбен қарағанын көрсетеді. Бұлардың арасында мақалдардың пайдасы басқа өлеңдер мен ертегілерден кем емес. Әсіресе, халықтың заңын, әдетін, ғұрпын білу үшін жаһит қылып жүрген этнографтарға һәм тарихшыларға өте пайдалы» (18.04.1915) деп бастауының өзі жанр сырының ішіне кіріп, талай соны да қомақты ой айта алатын қалам иесі екенін аңғартады. Ауыз әдебиеті үлгілері ауыздан-ауызға өткенде өзінің алғашқы иесінен көз жазып қалып, жалпылық сипатқа ие болып кететінін, «халықтың таза ойы, мінезі» сыни мақал мен мәтелде көрінетіндігі, олардың ұқсастығы мен айырмашылығы жайында толғамды ой айтып, танытады. «Мақалдарда басы артық сөз болмайды, ұйқастырылып айтылады, бұл жағынан алғанда өлеңге ұқсайды, оңай жатталып кетеді. Оның сыры — мақалдың өсиеттік қасиетінен» деп (мақал — халық ойынан шыққан өсиет) табады, оған әр елдің қандай мән беретіндігін атап өтіп, өз ойының ғылыми арнадан өрбігендігін көрсетеді.

«Мақал турасында әр халық әр түрлі қылып сөйлейді. Оңтүстік халықтары (араб, фарсы, түрік һәм басқалар) айтады: мақал — тілдің гүлі; қытайлар — бұрынғы данышпандардан қалған өсиет; немістер — көше арасындағы данышпандық; итальяндар — халық мектебі; ағылшындар, француздар — көп көргендіктің жемісі; орыстар — қанатты сөз, әдемі сөз деп айтады».

Біздің қазақтың қалай дейтінін мына мақалдың өзі айтады: «шарифат ағып жатқан бұлақ, бұрынғылардың сөздері жағалай біткен құрақ».

«Басқа халықты білмеймін, ноғай мен орысқа қарағанда, біздің қазақ халқы мақалдарды көп айтады. Билер, шешендер, былай тұрсын, біздің қазақтың еркек-әйелі, үлкен-кішісі мақалсыз сөз айтпайды. Ең аяғы кішкентай балалар үлкендерден есіткен мақалдарын сөз арасына қыстырады», деп қазақта сөз культі күшті екеніне назар аударады да, өз ойын практикалық арнаға бұрады. Халық әдебиет үлгілерін «бізден басқа ғылымды жұрттар пайдасын біліп жинайды» деп әдеби мұраны қадірлеу мәселесіне ойысады. Бұл әуеп XX ғасыр басында айрықша күшейгендігін «Айқап» пен «Қазақта» жарияланған әр мақаладан кездестіруге болады десе де артық емес. Мұндай процесс, сөз жоқ, халықтың эстетикалық талап-талғамы өскендіктен ғана емес, бүкіл мәдени өресінің көтерілгендігіне дәлел, қоғамдық-әлеуметтік сана-сезім оянғандығының анық айғағы. ✓

Қазақ даласына ене бастаған жаңалықтардың бір парасы әдеби кештердің жүйелі ұйымдастыруынан-ақ көрінеді. Сырт көзге мұның сынға тікелей қатысы жоқ сияқты болғанымен кешті ұйымдастыру, бағдарламасын жасау, мәнін түсіндіру, қандай мақсат көздеу, кімге қандай әсер-ықпал жасап, үлгі-өнеге шашу ниетінің өзі-ақ сыни ойдың жемісі болмақ. Оның үстіне 1913 жылы Сұлтанмахмұт «Өлең мен айтушылар» деген арнайы мақала жазып, көркемөнер үйірмелерін көбейтуге үндегенін, ал Райымжан Марсековтің әдебиет жайындағы баяндамасы осындай әдеби кеште жасалғанын еске түсірсек, онда қазақ даласының әр түкпірінде болған мәдени оқиғалардың қоғамдық-эстетикалық сананы өсіргені сөзсіз.

✓ «Қазақ» газеті ел арасында өріс алып келе жатқан әдеби кештер өткізу дәстүрін қолдап, үнемі насихаттап отырды. Әдебиеттің қанатын кең жайып, бұқаралық сипат алуына септігін тигізеді деп білді. «Семейдегі әдебиет кеші», (№ 51, 1914) «Қазақ әдебиеті кеші» (№ 114, 1915), «Торғайдағы әдебиет кеші» (№ 166, 1916), «Қырда әдебиет кеші» (№ 167, 1916) мақала-хабарлары осындай мақсаттарымен бағалы. Әдебиет кешін ұйымдастырып, ел үшін игілікті іс атқарып жүрген семейлік Нәзипа ханым мен оның жары Нұрғали Құлжанов, тор-

ғайлық Ғұмар Алмасов пен Қосмұхамет Жабағин сынды азаматтардың еңбегі айрықша аталды.

Әдеби кештерде қазақ әдебиеті туралы сөз айтылып баяндамалар жасалып, ойын-сауық көрсетіліп отырды. Оның ел-жұртқа жасаған әсері де жазылды. «Атақты ақынымыз Абай Құнанбайұлы турасында... баяндаманы Нәзипа ханум ...орысша оқыды. Халықты сүйсіндіріп, көңілін ашты; «Бізде де Абайдай данышпан адам туады екен-ау, атағы қазақ түгіл орысқа шығып, өзі өлсе де терең ойларын, қымбат сөздерін, түрленген күйлерін жұртына мирас қылып артына қалдырғандай деп жұрт шаттанады» дегенді әшейінгі хабарлама деп түсінуге болмайды.

Газет сонымен қатар мұндай игі істің екі жақты пайдасы бар екендігіне де назар аударды. Бірі — елге рухани азық болса, екіншісі — қаржы пайдасы. Жиналған қаржының ысырап болмай, жөн-жосығына қарай бөлінгенін де көреміз. Студент Мұхтар Саматовтың «Ардақты Назипа ханумға» жазған хаты — көп жайды аңғартады. «Былтыр Семейде мұқтаж оқушылар пайдасына деп сіз басшылық қып жасаған әдебиет кешінен маған да 18 сом ұйғарылды дегенді «Қазақтың» бір нөмерінде шығарып еді. Оның артынан сіз маған хабар бердіңіз... Енді ол ақшаға мұқтаждығым жоқ, биыл маған стипендия шықты. Егерде областной правлениеден ол ақшаны ескеріп қайта алсаңыз, басқа бір пайдалы жеріне жаратар едіңіз» (№ 171, 1916) дегені саналылықтың белгісі болумен қатар әдеби кештің кандай пайдасы барын анық көрсетеді. Сонымен қатар елдің рухани азығын молайтуға әдеби кештердің рөлі жөнінде Г. Н. Потаниннің мына естелігін келтірейік. «Былтыр Тоқырауыннан қайтып келе жатып бір ауылға қондым. Бұл ауылда Семейдегі семинарияның қазақ тілі мұғалімі Нұрғали Құлжанов жамағаты Назипа хануммен келіп жатыр екен. Сонда Назипа ханум әдебиет кешін жасады. Ойнаушылар: Назипа ханум, гимназист, 11 жасар қыз гимназистка һәм бір қыз. Бәрі де қазақ. Оқылған өлендердің ішінде Некрасовтың да өлендері болды. Бұл уақытта қазақ ауылында отырғаным, алдымдағы оқып тұрған жас қыздың қазақ қызы екендігі... ойымнан шығып кетіпті» (№ 156, 1914) дегені қазақ өнерінің жанашыры болған жанның енді «бір елу жылдан кейін қазақ әні үлкен театрдан айтылады» деген сенімін күшейте түскенін аңғармасқа болмас.

Сұлтанмахмұттың «Айқап» журналында 1913 жылы жазылған «Өлең мен айтушылар» атты мақаласындағы идеяның қазақ даласында біртіндеп жүзеге аса бастағанына бұл бір дәлел болса, екіншіден, мұндай кештер репертуарсыз болмайтындығы айқындала түсті, яғни ойын кітабы — пьесалар қажет еді. Міне, осы тың аңызға түрен салған «Айқап» журналы болды.

✕ Алматы уезінің бастығы А. Лихановтың «Манап» драмасын Есенгелдиннің аудармасымен жариялай бастағанда: «Бұл драма оқушыларымызға ұнайтын болса, бөлек кітапша қылып бастырып шығармақ талабымыз да бар. Жұрттың ұнатар-ұнатпасын білмеген соң ойға қалыңқырап тұрмыз. Енді біздің оқушыларымыздан сұрайтын өтінішіміз: «Манап» драмасын бөлек кітапша қылып бастыруға лайық па, жоқ па, соны бізге ашық хатпен білдірсеңіздер екен» (№ 18, 1914) деп жарнама жазуы игілікті қадам болуының үстіне, сауық кештеріне репертуар тауып бермек көңілден туған еді. Осы өтінішке алған пікір қатқан адам М. Дулатов болды. «Манап» драмасы деген атпен «Қазақта» (16. 26. 10. 1914) сын мақала жариялады.

Аудармасы әлі толық басылып үлгермесе де, ол шығармамен толық таныс екендігін айтып, «Манап» драмасын тәржімә қылушы Мырза әм оны басушы «Айқап» журналы, жақсы-жаманына қарамай, тек қазақ жайынан жазылған нәрсе болғанға атына қызықты ма, болмаса шынымен қазақ әдебиетіне өрнек боларлық, нағыз тұрмысынан алынған ғибратты оқиға деп түсінді ме, бізге әуелі осы арасын айыруға керек. Әуелгі оймен басылған болса, текке уақытын бөліп тәржімә қылуда әм оны басып, журналды нөмір сайын пайдасыз нәрсемен толықтыруда мағына жоқ болса керек. Егер екінші оймен басылған болса, тәржімә қылушы да, «Айқап» басқармасы да адасқан деп білемін» деп бірден ащы да ашына сөйлеген уақытта «Манап» драмасының көркемдік сапасы ғана емес, намысқа тиер мазағы, бір елдің әдет-ғұрпынан хабары болмай тұрып, шығарма жазғанын қорлауы, жарлық көрсетуі себеп болғаны мақаланың өн бойынан аңғарылады. Осы тұста М. Дулатовтың жалпы әдебиетке, оның ішінде жазушыға қоятын талабы айқындалады. «Бір жұрттың жайынан мұндай нәрсе жазу үшін жазушы әуелі сол жұрттың өз баласы, нә өзіндей болып сіңіскен, ол жұрттың жайын білуінде зәредей кемшілігі жоқ болуы шарт. Екінші көргенін,

білгенін әм сезінген оқушының дәл көз алдына елестегендей суреттеп жаза білерлік туа шебер, жүйрік (таланты) болуы шарт. Осы айтылған екі қасиет бір кісінің бойында түгел болмаса, ол кісі әдебиет майданына қалам ұстап шығып жазушы бола алмайды» деуі, сөз жоқ, қазақ әдебиет сынының туғандығын ғана емес, ірі эстетикалық таным-білікті қисындап айтуға мүмкіндігі мол екендігін аңғартады. Осы екі үлкен талап өресінен шықпағандығын, әсіресе, халық өмірінен хабарсыздығын драманың мазмұнын баяндай отырып ашады.

Бұл да сылның ішкі творчестволық шартынан туады. Әрине автор өз ойын мысалсыз-ақ қисындай салуына болады, бірақ ол үшін әңгіме болып отырған шығармадан қалың оқырман хабардар болуы, оқуы керек. Олай болмаған жағдайда шығарманың мазмұнын сюжет желісін айтып түсіндіріп беру, сонымен бірге пьеса дегеннің не екенін ұқтыру осы сыны басым рецензияның айрықша міндеті болған.

Хал үстінде жатқанда ұзақты өмірде жасаған қылымыс-зұлымдығынан арылмақ болып, күнәсін саудалағаны, алғаш 100 жылқы аталған күнәнің «құдық суынан» ант ішкен адамға бір жорғаға сатылуы, аз шығынмен құтылған бай маужырап ұйқыға кеткен кезде үйдегілердің ойын-сауық жасауы ғұрып түгіл, шындыққа сыймайтын жайлар екенін көреміз. Сырқатынан жазылған Ұзақ бұрын Әлімбектің немересіне айттырылған қызы Гүлбаһрамды енді сол шалдың өзіне бермек болғаны, оның дәмеленгені, бұл шешімге разы болмаған қыздың Атакұл деген жігітпен қашып кетуі, қолы мен құлығы ұзын бай-манаптар екі жасты ұстап алып зорлық-зомбылықпен айыруы әңгімеленеді. Манап тіл алмағаны үшін қызын жарып өлтірген. Қызымнан қалмаймын деп шешесі пышаққа түсіп өлген. Мұндай іс қазақ арасында ұшырай ма?

Міне, осы секілді ерсі күлкі, тіпті жиіркенішті орындар көп, оның бәрі бастан-аяқ сынға алынса, газет жүзіне сыярлық емес деп, талай әбестіктерді тізіп көрсетеді де мазмұны да, аудармасы да қазаққа жат пьесаның әрі қарай жариялануына қарсы болады. Көрсеніс қызырлықпен мұндай нәрсені журналға басу, кітап қылып халыққа таратудың лайығы болмаса керек, аты қазақша екен деп мұндай мағынасыз нәрсені қазаққа өрнек үшін таратпау керек. Мұны халыққа үлгі қылып көрсетудің орнына, қазақта болмайтын ұятты-ерсі істерді

бізге тапсырғаны үшін намыстанатын жөніміз бар емес пе дегені жалғыз патриоттық қана емес, көркемдікті танып-білудің бір арнасы болғаны даусыз.

Автор «Манаптың» тіліндегі түйткілдерді шеней отырып, жалпы аударма мәселесіне қатысты ойларын ортаға салды: «Тәржіма көп орында қата етілген. Орысша сөздер қазақша сөзге тура тәржіма етілгенде түсініксіз келетіндіктен бұрды дейін десек, орысшасын өзгертпей тәржіма қыламын деп күлкіге айналдырған жері көп»,— деп, аударма жасаудың жөн-жосығына көңіл аударған.

Міржақып осы мақаласында «Манаптай» шығармаларды кітап етіп бастыруға асықпай, білікті кісілердің сынынан өткізіп, көркемдігіне көңіл толған жағдайда ғана шығаруды ұсынды. Міржақыптың «Манап» драмасы атты мақаласы — қазақ әдебиетінің көкейтесті көп мәселесін көтерген. Әсіресе, алғаш көрінген драманың кем-кетігін тізіп айтып, ондайды аудару-аудармау, жариялау-жарияламау туралы өз пікірін ашық білдіруі әдебиеттің көрікті де ажарлы, тартымды да шынайы болу талабына ұласып жатқаны айдан-анық.

«Манаптың» сюжетін де, аудармасын да ұнатпағандардың бірі — Сәкен Сейфуллин. Жас дарынның әдебиет жайындағы алғашқы үні көп ретте М. Дулатов ойларымен қабысып жатады. Сәкен шығарманың мән-мағынасына түсініп, эстетикалық талап-талғаммен қарауға және өз ойын дәлелдей баяндауға, жанрлық сынның ерекшелігін сақтауға талаптанғанын көреміз. Қазақ әдебиет сыны туып жатқан кезде сыншылық ой-пікірдің осындай түр-келбетпен, таным-біліммен көрінуі еленерлік құбылыс.

Қазақ тұрмысынан жазылған бұл драмада қазақтың әдет-ғұрыптары бұрмаланғанын, сюжеттік желісіне өзек болған оқиғалардың шындыққа жанасымы жоқтығын атап өткен. Ал драмаға қатысушылардың диалогтері қимыл-әрекетті өрбітуге құрылмай, құр баяндау формасында берілгені және қазақ ұғымынан тумайтын, көңіліне қонбайтын сөздер көп айтылғаны сыншыны бірден сақтандырған.

Сәкен Сейфуллин осы драманы сынап отырып, үш мәселеге айрықша назар аударған. «Бірінші, «Манаптың» оқиғасы рас, қаһармандары осы күні тірі деп жазғанменен, қазақтың тұрмыс қалпына дәлдем келмейді. Қаһармандарының сөйлеген сөздері, істеген істері қазақ

болғалы сөйлемеген сөз, істемеген іс» деп табады да, Гүлбаһрамды атастырған күйеуі өліп қалған соң, қайын атасына бермек болғаны, оң жақта отырған қызға оның сыйлық әкелуі, өз қызынан әмеңгерін келе жатыр деп қыз әкесі Ұзақтың сүйінші сұрауы сияқты әбестіктер қазақ тұрмысын автордың не білмегендіктен, не мазақ қылғысы келгендіктен деп тапты.

М. Дулатов пен С. Сейфуллиннің жазушы өмірді білу, халықтың тұрмысын, оның әдет-ғұрыптарын білуге тиісті екенін принципті мәселеге айналдыруы, білмегендік әменде жаңсақтыққа, ерсілікке апарып соқтыратынын тұжырымдауы қазақтың сыни ойының ұшталғандығын көрсететін эстетикалық критерийлер екенін байқаймыз.

Екінші, көзге ұрар осындай бадырайған оғаштықтарды ғана емес, көтеріңкі талғамды талап ететін жайларға да Сәкен назар аудара білген. «Гүлбаһрамның бір қызбен сөйлескен сөздері, Гүлбаһрамның өлеңі едәуір оқыған қыздардың сөзіндей... Бірақ Ұзақ секілді надан адамдар қыздарын оқуға бермейді. Оқымаған надан Гүлбаһрам менен жолдас қызының миларына ондай сөздер, ондай өлендер кірмейді» дегенінен сыншылық көзқарастың сілемін байқаймыз. Яғни автор әрбір кейіпкердің аузынан шығатын сөз, іс-әрекет оның бойына сіңімді де қонымды болуға тиіс екендігін ескертіп, типтілік шартын сақтау қажеттігіне ой жүгіртеді. Мұндай пікірдің сол кезде айтыла бастауы сыншылық ойдың көркемдіктің әр алуан саласына көз тастай бастағанын аңғартатын мәнді деталь екені айдан-анық.

Сәкеннің мақаласындағы үшінші мәнді мәселе — аударма тілінің жатық, әдемі, түсінікті болуы жайындағы талаптан туған, «Манаптың» тағы бір зор кемшілігі, оны қазақшаға аударғанда сөзбе-сөз аударыпты. Соның үшін сөздерінің тәртібі нағыз қазақша болып шықпаған» (С. Сейфуллин, 4-том, 198-бет) деп, қазақ тілінің грамматикалық құрылысынан шалғай жататын, қазақ құлағына түрпідей тиетін оралымдарды көрсетуі ілтипатқа алынар жайлар. Аударма өнерінің таң шапағында осындай пікірлер айтылып, басқаларды сақтандыру тек сыншылық тұрғыдан ғана емес, практикалық тұрғыдан да мәні бар еді.

Аударма болсын, не төл туынды болсын, әйтеуір қазақ драматургиясы туралы осындай ой-пікір айтылуының өзі жалпы әдебиет үшін, әсіресе, қанатын қомдап келе

жатқан әдебиет сыны үшін өте қуанарлық құбылыс. Бұл саладағы үлкен де толымды ой Көлбай Төгісовтің «Надандық құрбаны» пьесасы жайында айтылады. Ол мақаланың авторы Міржақып Дулатов екенін атап айтудың бір мәні бар. Көлбайдың көп адамға, әсіресе, «Қазақ» газеті төңірегіндегілерге өзінің іс-әрекетімен ұнамағаны, әсіресе, «Үш жүз» партиясын ұйымдастырғаннан кейін айтысып-тартысқаны тарихқа белгілі. Бұл киікшің сонау алғашқы орыс революциясы заманынан келе жатқанды. Соның ең бір ушыққан тұсы 1914 жылдың 24 желтоқсанындағы «Қазақ» газетінде «Зайсанның Хлестаковы һәм Ферғананың Добчинскийі» деген әшкерелегіш мақаланың жарияланған кезі еді. Пьесаға жазылған сын сондағы ой-пікірден құлан-таза, тек көркемдікті ғана арқау етеді деуге келе бермейді.

Қосарлана жүретін көңіл иірімдерін санаттан шығармаған күннің өзінде де жалпы драматургияға қойылар талапты айтудың өзі сынның азулана түскенін, сонымен қабат әр салаға көз тастай бастағанын көрсетеді.

Автор: «Қазақтың көбіне «театр» деген сөздің өзі жат. Театр кітабы әдебиеттің бір мүшесі екенін, оның өз алдына мағынасы, пайдасы зор екенін білуші кем» деп әріден тартады. Ол драма жанрының өзі әдебиеттің дамуына, жетілуіне тікелей байланысты деп білді. «Қазақ театры, қазақ артистері болуға әлі ерте екендігі әркімге белгілі болса да, театр кітабының керектігі де ерте деуге болмайды. Әлгіндей әдебиет кештерін түрлендіру, толықтыру һәм қызықтырақ болу үшін бірер тәуір театр кітабы керек еді» деп, практикалық қажеттілікті айтып алады. «Біреудің кітабын сынағанда шығармашының кім екенінде жұмысы болмауға тиіс» деп ескерткенімен, «бұл кітаптың шығарушысын еске түсірмеске мүмкін болмайды. Өйткені мұнда көлбайлық көзге түртіліп, мен мұнда лап тұр» (№ 175, 1916) деуінде пенделік пікірдің араласқанынан хабардар болғандаймыз. Әрине сыншы өз пікірін білдіруге тиіс, бірақ пенделік пиғылын қосарлауы онша жараса бермесі белгілі. Сонымен театр кітабы шықты, оған сын айтпаққа оқталған автор табылуының өзі сын жанры үшін қуаныш.

«Жазушы да — суретші. Жақсы суретші адамның сыртқы түрін айнытпай сала білсе, жақсы жазушы да адамның ішкі сырын, мінезін, әдетін бұлжытпай көрсете біледі, оқығанын көріп тұрғандай болады. «Надандық құрбанында» мұның бір нұсқасы жоқ, байлаусыз-матау-

сыз құр сөз, біріне-бірі қарсы оқиғалар» деп ең негізгі қорытындысын алдын ала жасап алады. «Бірнеше кісіні сөйлестірумен біреуді үйден шығарып, біреуді үйге кіргізумен, біреуді ауыртып, біреуді өлтірумен драма болмайды» деп драманың мазмұнын баяндайды. М. Дулатов талаптарының бәрі де көркем шығарма үшін міндетті, қажетті критерийлер болуы қазақ сынының қанатын кеңге жаюға мүмкіндігі мол екенін толық дәлелдейді.

Ал «Надандық құрбаны» бойындағы 7 түрлі кемкетікке тоқтағанда, осылар шындыққа жанаса ма деген ойларды айтқанда, Лихановтың «Манап» пьесасындағыдай әдеттерді емес, көбіне қазақ аңқаулығына тән құбылыстарды атап көрсетеді. Олар пәлендей ауыр қорытынды жасарлық детальдар да емес. «Алайда тұңғыш көрген кітабымыз өлі туды. Мұны әдебиет кештеріне қоюға жарайды деп айтуға ауыз бармайды. Ұзын сөздің қысқасы — Қолбай драма жазудың орнына өзі драманың батыры (геройы) болып кірсе, көркемірек болар еді» дегені — игі ойдың сілемі бола қоймас. Солай бола тұрса да қазақ әдебиетіне жаңа жанрдың үлгісін көру, ол жөнінде жалпылық сипаттағы талап-талғам қоя білудің өзі сын ауқымынан алыс жатпағанын көреміз.

Әдебиеттің жалпы мәселелері мен жанрлары жайындағы мақалалар мен зерттеу «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінде там-тұмдап көріне бастаған уақытта жалпы қазақ баспасөзі өз халқының данышпан ұлдарына, дарынды ақындарына, жалынды жырауларына, елді өнер бұлағынан сусындатып жүрген өнерпаздарына ілтипат білдіріп, олардың артында қалдырған мұраларын насихаттау, үлгі-өнегесін көпке таныстыру үздік-создық болса да жүріп жатты. Осы салаға айрықша қалам тартқан «Қазақ» газеті. Соның ең үлкен де мағыналы көрінісі Ахмет Байтұрсынов қаламынан туған «Қазақтың бас ақыны» дейтін атақты мақаласы. Ол Абайға арналғандығымен емес, тереңдігімен, білгірлігімен, талап-талғамының қомақты да ажарлығымен дараланатын ғылыми қисынды кесек еңбек. Бұған дейін де баспасөз бетінде Абай туралы талай рет сөз болған. Алайда Абай шығармашылығына шынайы әдеби талдау жасап, Абай ақындығына көркемдік тұрғыдан зерделі ой, қомақты пікір айтқан сыншы А. Байтұрсынов болды. Олай дегенде қайсыбір түйіннің ойланатыны болуының

өзі мақалаға айрықша мән бітіре түскенін көреміз. Автор қазақтың бас ақыны Абай (шын аты Ибраһим Құнанбаев). Онан асқан бұрын-соңды заманда қазақ баласында біз білетін ақын болған жоқ (№ 43, 1913) деп бірден өз тұжырымын білдіреді.

1903 жылы Абай сөздерімен алғаш танысқан Ахмет оның өнеріне қызыға да тұшына оқып, құдіретті сөздің бар болмысын, асылдың қыры мен сырын ұғып тереңнен шыққан тұнық сезімі мен тың ойларын оқырманмен бөлісуге асығады. Және осы мақаланың құлақ күйіндей. «...Абай сөздері жалпы адамның түсінуіне ауыр екені рас, бірақ ол ауырлық Абайдың айта алмағанынан болған кемшілік емес, оқушылардың түсінерлік дәрежеге жете алмағандығынан болатын кемшілік», дегені бірнеше рет қайталап ойлы, мағыналы поэзияның қандай болатынын көрсетуге ұмтылады, шеберлік сыры неде деген сұраққа жауап іздестіреді. «Сөз жазатын адам әрі жазушы, әрі сыншы боларға керек. Сөздің шырайлы, ажарлы болуына ойдың шеберлігі керек. Ұнамды, орынды, дәмді болуына сыншылық керек, мағыналы, маңызды болуына білім керек. Абайда осы үшеуі де болған» деп шеберлік көздерін білгірлікпен айқындайды.

Осы мақалада Абай творчестволық тұлға ретінде тұтас болмысымен көрінеді. Абай шығармашылығының ерекшеліктерін тамыршыдай дәл басып, нақты көрсеткен мақала қазақ көркемдік танымының алуан иірімдерін аңғарып алатын мүмкіндігін танытты. Қазақ әдебиетіндегі эстетикалық сынның соны сүрлеуін даңғылға айналдыруға А. Байтұрсынов өлшеусіз үлес қосып, жеке ақынды творчестволық-көркемдік тұрғыдан талдап-түсінудің есігін ашты.

Мақалада Абайдың өмірбаянына қатысты деректердің жүйелі баяндалуы. Абай заманының өзгешелігі, оған өзгеше өнер көрсетуге, себепкер болғандығын айтқанда бір мәнді арнаға, яғни орыс мәдениеті мен әдебиетіне жанасу жайына айрықша мән бере баяндайды. «Орыс ақындарымен танысып, өлең орны қайда екенін білгеннен кейін, Абай өлеңге басқа көзбен қарап, басқа құрмет-ықыласпен күтіп алып, төр түгіл, тақтан орын берген. Өлең жазу, сөз жазу нағыз қадірлі істің бірі екенін Абай ұққан» («Ақжол», 218-бет) дегені осы мақаланың өзегі, яғни әдебиетті жаңа арнаға бұрудың ең бір шешуші сәтіндей баяндалады. «Әрине профессионалдық даму жолына түсу тек қана сөзді, ойды салмақтандыра да

көркемдей түсудің ғана айла-амалымен шектелмей, сол кезеңдегі ерікті де еріксіз жағдаяттың, яғни замана дамуының әсері еді деп қорытуға негіз бар еді. Әйтпесе «айтушы мен тыңдаушының көбі надан болғандықтан, өлең болып айтылып, тыңдалып жүргендердің көбі өлең емес екендігі, өлең жазушылар болса да, келістірін жазушылары ішінде бірен-саран таңдама екендігі, жұрт мағыналы, маңызды терең сөзден гөрі мағына жоқ, маңыз жоқ, желдей гулеп, құлаққа дыбысы тиіп өте шығатын жеңіл сөздерді тыңдауға құмар екендігі Абайдың өлең жайынан жазған сөздерінде көрсетілген. Сол сөзінен Абайдың сыншылдығы, өлең жақсы болуға не керектігін білетіні де көрініп тұр» (сонда) деген түйіні дұрыс ойдың ішінде кейіннен етек алған, басқалар даурықтырып әкеткен теріс көзқарастың ұрығы жатқанын аңғармасқа болмайды. Орыс, батыс үлгісіне іш тарту керек болғанымен өзінің ғасырлық көркемдік тәжірибенді жүдетпеу, төмендетпеу керек еді. Әсіресе, осы пікір кеңес заманында қаулаған өртке айналды, құбыламыз батыс болып, ұлттық дәстүрлер аяқ асты болды. «Абайға шейін қазақта қолға алып оқырлық, тап мағынасында қазақ дерлік бір нәрсе болған жоқ еді» (М. Дулатов шығармалары 250-бет) деген қорытындылар әрине ұлттық әдебиетті өсіру, жетілдіру жолындағы пікір екені даусыз. Белинский орыс әдебиеті Пушкинге дейін жоқ еді деді деп біз де далақтап шаптық. Тіпті Белинский болсын, онан кейінгілер болсын, не өзіміздің сыншыл-ойшылдарымыз болсын бір халықтың ғасырлар бойына азықтанып, рухани қуат тұтып келе жатқан көркемдік арналарын даттау, көріне кемсіту дұрыс емес екендігін енді анық көріп отырмыз.

«Соқырдың тілегені екі көзі» дегендей, патша заманында болсын, әсіресе коммунистік қызыл ту мен мәңгүрттендіруде болсын алдымен өзінің бесігінен, ана бауырынан, ата төсегінен шығарып жіберіп, не істеп, не жазып жүргенін аңдатпай қоюдың алғашқы қадамы өзінді өзің мансұқ студент басталғанын көрмеске болмайды. Әрине жетілу, өркендеу, тең болу, мәдениеттің басқалармен иықтас болуы өте керекті құбылыс, бірақ қалыптасқан негіздің астына су жіберіп босату, үстіндегі құрылыстың олпы-солпысы көп, анаған-мынаған ұқсауы керек еді деп үстіндегіден жеру, әрине жақсылыққа жеткізген жоқ. Өсу, мәдениеттену халықтың көркемдік таным-түсінігін бұлыңғырлату арқылы емес, ұлт-

тық келбетін ажарландыру, даралау бағытында болса ғана әлем әдебиетіне өз бұйымымызбен ғана бара аламыз.

✓ М. Дулатов осы эстафетаны «Абай» атты мақаласында жалғастырды. Онда тарихи деректер мен ұсыныстардың бірқыдыру молдығы сын жанрын әрлендіре түсті. Әрине автордың ақпараттары мен кейбір көтеріңкі ойлары әдебиеттану елегінен өтіп, бағасын аларын ескерген күннің өзінде М. Дулатовтың «Қай жұрттың болса да жалпы әдебиет, жансыз тән жасамақ емес. Әдебиетіміздің негізіне қаланған бірінші кірпіш — Абай сөзі, Абай аты боларға керек. Абайға шейін қазақта қолға алып оқырлық, шын мағынасында, қазақ әдебиеті дерлік бір нәрсе болған жоқ еді. Абайдың бізге қымбаттығы да сол. Бәлки, мұнан кейін Абайдан үздік, артық ақындар, жазушылар шығар, бірақ ең жоғарғы, ардақты орын Абайдікі, қазақ халқына сәуле беріп алғашқы атқан жарық жұлдыз — Абай» (23.06.1914) деуі ұлттық әдебиеттің классикалық үлгісін көріп, оны елжұрттың жаны мен тәніне сіңіру мақсатынан («Халық пен Абай арасы күшті махаббатпен жалғасар») туғандығын байқаймыз. Мұндай пікір артық мадақ қажеттігінен емес, қуатты ақындықтың тепкісінен пайда болғаны да сөзсіз. «Қазақ» газеті буырқанған бес жыл ішінде жер-жерлерде өткізілген әдеби кештер туралы, онда айтылған, жалпы қазақ елінің аузында жүрген ән-өлеңдердің қасиеті жөнінде талай құнды жарияланымдар басты. Мәдениетіміздің ұлы тұлғасы Шоқан, Ыбырайлар жөнінде кесек-кесек дүниелер беріп, сын мен ғылымның өресін биіктетіп тастағаны тарихи шындық.

Газет қазақтың прозасын өркендету мәселесіне айрықша назар аударды деп именбей айтуымыз керек. 1914 жылы «Роман не нәрсе» деген алғашқы түсіндірме мақала жарияланды. Авторы Арысұлы. Онда романның жанрлық ерекшелігі, оның табиғатынан туындайтын қасиеттер кеңінен әңгімеленеді. «Ұлы әңгіме, яки роман өмір жүзіндегі ұлы — кіші ғамалдар, ұлы — кіші оқиғалар қалай бір-біріне байланысып, ұшы қайдан басталып, қайдан барып тоқтайтынын мысалмен көрсеткен секілденіп, алдында әкеліп түрлі жолмен байланыстырады, шиеленістіреді» (31.01.1914) деген қисындар әдеби таным-біліктің өрелі екенін аңғартады.

Еуропа жазушылары Вальтер Скотт, Чарльз Диккенс, Теккерей, орыстың Пушкин, Толстойын атап қана

қоймай, олардың дәстүрлерін, бағыттарын, ағымдарын сөз ете отырып, қазақ әдебиетіне ат басын бұрады. «Қазақта бұрын роман жоқ еді. Біздің арамызда бірінші роман жазып шығарған Міржақып Дулатов болды. Оның «Бақытсыз Жамал» деген романы 1910 жылы басылып жарыққа шықты. Мұны қазақ әдебиетінде тәуір қызметке санаймыз» деп қазақ қызының бақытсыздыққа ұшырауын жазушы қалай суреттеп көрсеткеніне тоқталады.

Газет-журналда айтылған, жазылған пікір, ойдың семіп қалмағаны, жалғасын тапқаны үлкен абырой. Әуелінде шығармашылық жағынан әңгімеленген роман мәселесі бір айға жетпей нақты іске айналып, әдебиетіміз бен сынымызға олжа салды.

✓ «Қазақ» газетінің айрықша бір еңбегі қазақ халқының ғана емес, әлемнің, әсіресе, бүкіл түркі тілдес елдердің ұлы перзенттеріне арнаған құнарлы мақалалары мен зерттеулері десе де болғандай. Бұл салада тарихи тағымды дүниелер, әсіресе, Міржақып Дулатов қаламынан көбірек туды. «Тоқай» (1913, № 9), Ахмет Яссауи (№ 16—17, 1913), «Абай» (№ 67, 1914), «Шоқан» (№ 71, 73, 76, 77, 1914) сияқты тұлғалар жайлы жазылған мақалалар тарихи құндылығымен дараланады. А. Байтұрсыновтың «Исмаил Гаспринский» (№ 72, 1914), қазақ үшін еткен еңбегі әрқашанда бағаланған Григорий Николаевич Потанин туралы Бөкейханов (№ 15, 1915), Дулатов (№ 15, 1915), қызметіне 25 жыл толған «Әбубәкір Ахметжанұлы Диваев» (№ 155, 1915), Мұстафа Шоқаевтың «Әбубәкір Диваев» (№ 155, 1915) т. б. жайында арнайы мақала жазуы осындай жақсы дәстүрдің көрінісі екені даусыз. Әрине, бұл мақалалардың көлемі, мақсаты, көркемдік деңгейі әр түрлі. Дегенмен де, оларға тән ортақ қасиет — ел көсегесін көгертуге өмірін арнаған халық ұлдарын жұртқа таныстырып, өлмес ісін кейінгіге үлгі, болашаққа аманат ету.

{ Осы санаттағы қомақты да көлемді, алымды да көрнекті дүние — Міржақыптың «Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов» атты мақаласы. Бұл мақала Шоқандай дарын иесін, тағлымы мол ғылымды қазақ оқушысына бұрынғылардан әлдеқайда терең таныстырады. «Оның опат болғанына биыл 49 жыл өтті. Қазақ сияқты өнер-білімнің асылын танымаған, қаламмен қызмет етушілердің қадірін білмеген жұртқа 49 жыл ұмытарлық көп заман. Қылышынан қан тамған батыр болмаса, Қарынбайдай

ертегі болып қалған бай болмаса, оқушысы жоқ біздің қазақ ғылым жолында еңбек сіңірушілерді тез ұмытқыш келеді» (№ 71, 1914) деуінде уақыт шындығы жатыр.

«Қазақ» газеті сын-библиографияның үлгісі болатын бірнеше рецензия берді. Ол оқулық па, көркем туынды ма, жоқ публицистикалық шолу ма, әйтеуір шыққан кітаптар жайында көптеген материалдар жариялады. Солардың ішінде Шәкәрімнің «Қалқаман — Мамыр» дастанына Әлихан Бөкейханов жазған рецензияны мысал етелік. Шәкәрім өмірбаянын қысқа қайырып, «Абай барда таласып ақындық қылып, жарыққа шықпай, көлеңкеде жүре беретіндігін айтып, соңғы екі-үш жыл ішінде Шәкәрім «Мұсылманшылыққа», «Қазақ айнасы», «Қазақ һәм ханлар шежіресі», «Жолсыз жаза» һәм «Қалқаман — Мамыр» кітаптарын шығарды» деп мол дерек келтіреді. Ақындық шалқудың болатындығын («шын ақын бір көпірмей қоймайды»), Абай өлеңінен де, Шәкәрімнен де үзінді келтіре отырып дәлелдейді. «Өлеңді ақын сынаған жөн» деп алады да «Белинский сөзге ақын емес ойға ақын еді. Шәкәрім Пушкин болмас, біз Белинский болмаспыз. «Қалқаман — Мамыр» туралы біраз сөз жазайын бұл кітапты оқушыларға жаю үшін» дегені рецензияның міндетін анық аңғартады. ✓

«Қалқаман — Мамыр» оқиғасының бұдан 190 жыл бұрын болғандығын, екі жас «ғашық болып қосылып, бишара болған сөрлыларды өлең қылып жазған жыр» деп түсіндіргенде Пушкиннің «Царь Борис Годунов», Лермонтовтың «Песня о купце Калашникове» деген шығармаларына ұқсатып, «историческая хроника» деп табады. Және «Қалқаман — Мамырда» бұрынғы қазақ жұртының салты, қазақ мінезі, қазақтың іс-қылығы әлгі орыс өлендеріне қарағанда тіпті аз. «Шәкәрім жақыннан қайырып, ойдағыдай толымды қылып жазбады» деп тарихи танымдылығын олқысына, сезім сыр-құпиясына назар аударғанда, «дүниеде адам баласы айналып өтпес екі-ақ көпір бар: бірі — өлім, бірі — махаббат. Қалқаман мен Мамырдың жалынғаны махаббат емес пе еді?! Сүйіскен екі ғашық молла айтты, шариғат та солай деп мыжи ма? Махаббат адамды байлағанда шариғат пен моллаға уақыт қала ма? Бұл жерде Шәкәрім ақындық жолынан шыға жаңылып, Пушкин, Лермонтов, Шекспир, Толстой қарауылына салсақ, зор кү-

нәға батып тұр» деп үлгіні орыс-батыс жағынан іздейді де, әдебиеттің профессионалдык өресінің биік болуын тілеген сынай танытады. «Бұл өлең сырты сұлу болса да, ішінен ақаулы көрінеді. Қоштасқан зарлы адам көңілге жалынушы еді. «Деймісің қалмақ сені тентіретпесті» айтуға ол жерде Қалқаманның әлі неге келе қойсын» секілді ескертпелері сыни байқампаздығын аңғартады.

Жалпы «Қалқаман — Мамыр» поэмасын жоғары бағалаған ниеті байқалғанмен, талап қою, тілек айтуды орынды көрген. «Өзге кітабына тағы бір кезде айналармын. «Қобыландыны» аз уақытта талап алғанда біздің жұртта оқушылар бар көрінеді. Бұл кітап та кешікпей өтер. Қайта басқанда ана Ахметтің «Масасы» формына салып, қазақ емлесімен басса, жақсы болар еді» деген пікірмен аяқтайды. «Қыр баласының» бұл мақаласы сын жанрының рецензиясына қойылар шарттың талабына толық жауап бере алады. Осындай рецензиялар бірқыдыру шығармаларға жазылды. Алайда, олардың бәрі мінсіз еді, сыни диттеген биіктен табылып еді деп ешкім айта алмағанмен қазақ әдебиетінде сын жанры туғандығына айқын дәлел екені даусыз.

✓ «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінің сыншылық ой-пікірін қалыңдата түскен бір арна — әдебиеттер байланысы. Өркені өскен әдебиеттердің күрделі шығармаларына, данышпан акын-жазушылардың мүшелді тойлары мен мерекелеріне арналған мақалалар мен хабарлардың сынына тікелей қатысы бар. Алайда бұл салада ең бір қиын түсініктерден өттік. Орыс, батыс жағынан келгендердің бәрі прогресшіл, ал шығыстікі кертартпашыл, артта қалған деген көзқарас басым болған кездегі бір жарлықты, яғни қазақ әдебиетінің негізгі проблемаларына арналған 1959 жылғы ғылыми-теориялық конференцияны пайдаланып Мұхтар Әуезов: «Жалпы шығыс әдебиетінің классиктеріне жаппай тарата айтылып жүрген «сын сөздерді» енді бұрынғыша жалпылама айта салуға болмайды» дегенін де естен шығармайық.

Ұ Сәбит Мұқанов шығыс әдебиетінің қазақ әдебиетіне жасаған игі әсерін төрт салаға бөліп қарады. Шығыс әдебиеті деген уақытта ең әуелі — Әбілқасым Фердаусидың эпос жасау жолы, екінші — Шайқы Сағдидың дидактикалық поэзиясы, үшінші — Хожя Хафиз бен Омар Нәйымның бұ дүниенің рақатынан ләззат алуға

үндеген лирикасы, төртінші — софы ақындардың жолы («Жарқын жұлдыздар», 226—229-беттер) деп тарамда-тып, әрқайсысының пайдалы жағын да, пайдасыз жа-ғын да атап өтті. Демек Шығыс әдебиетіне, оның татар мәдениеті арқылы қазақ даласына жету мәселелерін саралап, жіктеп қарау қажет.

«Айқап» журналы сол кезеңдегі тарихи шындық шеңберіне сай халықтар мәдениеттерінің интернацио-налдық байланысын орнатуға қолынан келгеннің бәрін істеуге ұмтылғанын оның бетінде жарияланған мате-риалдардан айқын байқаймыз. Және де «Айқап» әйтеуір байланыс атаулының бәріне табына берді дегеннен гөрі, өзінің ағартушы-демократтық бағытына жанасымды-ларға орын беріп отырғанын айту әділетті болмақ. Оның айқын мысалын қазақ тілінің тазалығын сақтау жөніндегі мәселелерден айқын көреміз. «Айқап» жур-налы қазақ тілін шұбарландыруға себепші болып келе жатқан татар, араб-парсы сөздеріне қарсы шығып, бү-кіл шығыс мәдениетін мансұқ етті деуге, ал шығыс әде-биетінен үлгі-өнеге алуды қажет деп тапқанда, одан келгендерді талғамай, өзінің ұстаған ағартушылық-де-мократтық бағытына лайық әрбір құбылыстың мән-ма-ғынасына әрдайым назар аударып, пайдалысын алған деуіміз керек.

✓ XIX ғасырдың аяғы, әсіресе XX ғасырдың басында қазақ, башқұрт, қырғыз, тағы басқа халықтарды «та-тарландыру» мақсаты көзделген болатын. «Ислам им-периясында» бір «зоналық» тіл, әдебиет пен мәдениет жасалып, «татар» деген атаумен аталуы керек деген көзқарасқа тек «Айқап» пен «Қазақ» қана емес, татар-дың озық ойлы азаматтарының бәрі де қарсы болғаны, әр халықтың тілі мен әдебиетінің өзіндік дамуына мүм-кіндік беру қажеттігін айтқандары тарихтан белгілі.

Медресе «Ғалияның» 34 қазақ шәкірті «Мұғалімдер-ге ашық хат» жазды. Онда «қазақ балаларын оқытып жатқан мұғалімдеріміз қазақша оқу құралдары бола тұрып, ноғай тілінде жазылған оқу құралдарын алды-руларын көреміз. Бұл — балаларға бір нәрсе білдірем деген мұғалімге адасқандық. Қазақ балаларын оқытып, бір нәрсе білдіру үшін барынша қазақша оқу құралда-рын һәм қазақ емлесін қолдану тиіс. Мұғалімдерден осыны өтінеміз» («Қазақ», 23.12.1915) дегенді татардың «Уақыт» газеті шам көрін, 1915 жылғы көңілсіз оқиға-лардың қатарына қосты. Оны медресе «Ғалияның» та-

тар шәкірттері қолдап, қазақ шәкірттерінің кітапханада жатқан қолжазба журналы «Садақтың» екі санын жыртып-жыртып дәретханаға апарып тастайды. Медресе жастарының арасына жарықшақ түсіп, мәселе на-сырға шаба бастағанда Ахмет Байтұрсынов «Қазақтың» редакторы ретінде «Уақыт» газетіне жауап қайтаруға парыз санап, «Шекіспей бекіспейді» деген мақала жазды. Қазақтың төл әдебиеті, журналистикасы, әсіресе мектебі, өзіндік жолмен дамуы ең басты шарт, өзгенің қол жаулығына айналып, жетегінде кетпеуі керек деп сынайтындығын ашық жазды. «Даудың асыл түбі — шәкірттердің хатында емес, қазақша газет һәм кітап шығып отырғандығында. Қазақша кітаптар һәм газета шықпаса, шәкірттер балаларды қазақша оқыту керек деп айтпас та еді. Сөз түбі бізге тірелетін болған соң, қазақша газета һәм кітаптарды неге қазақша шығарып отырғанымызды баяндап, заңды түбін арылтпасқа бөл-майды» (№ 167, 1916), деп әріден тартты. ✓

Татар зиялылары арасында өзінен басқаға болма-сын деген пиғылдың, басқаларды татарландыру ойының туғандығын нақты мысалдармен дәлелдеді. Сөйтіп, қа-зақ кітаптары мен қазақ газетін қазақша шығарудан тартынбайтындарын білдірді. «Газета һәм кітаптар ха-лық оятып, ілгері ұмтылуына себепші зат болса, олар-дың да шығатын кезі осы шақ. Сондай заманда татар-ша болмаса, газета да, кітап та жоқ деп татар бауыр-ларымыз отырса, қазақ үшін татарша газета шығаратын едік, татар тілін білмейміз деп қамалып біз отыр-сақ, татар үшін өте жағымды болар. Бірақ қазақ үшін қалай болар? Құрбандық тым зор болмас па?» деп ке-ліп, «Басқа тілде шыққан газета һәм кітаптар халық ықыласын түсіре алмайды. Халық ықыласы түспеген газета һәм кітаптар халыққа тарап оқылмайды. Халық-қа тарамаған газета һәм кітаптан пайда болады дей алмаймыз» деп жазды. Бірақ осылайша әрекет ету ірге ажыратуға емес, бауырлас екі ел зиялыларының бір-біріне кешіріммен қарауын, өзге ұлттың әдебиетін, тілін қадірлеуін қажет ететіндігін ескертті. «Татар балаларын татарша оқытқанына қазақ тарылмай, қазақ балаларын қазақша оқытқанға татар тарылмай, көңіліміз кең бо-лып, жасауымыз тең болса, бетіміз жөн болар» деп теңдікке шақырды. Медреседе осы мәселеге арналған жи-налыс болғанда Уфаға барып, Ғалымжан Ибрагимов-тың бітімшіл ойына, толымды пікіріне риза болғанды-

ғы тарихқа аян. Ғ. Ибрагимов тіл мен әдебиет мәселесін кең рәуіште толғап, жап-жақты қарастырады.

Тарихи дамуға көз салғанда тіл мен әдебиет мәселесінде қазақ зиялылары «татарландыру» идеясына қарсы болғанмен, татар мәдениетінің озық үлгілеріне, кемеңгер қайраткерлеріне құрмет көрсетуден тартынған емес. Татар халқы біздің «бауырымыз, туысқанымыз, қарындасымыз» деген жылы сөздерге пенделік жасалмады, оқу-ағарту, өнер салаларындағы жетістіктерінен үлгі алуға үндеген материалдарды «Айқап» пен «Қазақ» бірқыдыру мол жариялады.

Татар мәдениеті мұсылман дінін, шығыс әдебиетін насихаттаушы болумен қатар батыс үлгілерін таратқаны да тарихи шындық. Е. Ысмайыловтың «Россиядағы шығыс халықтарының бәрінен бұрын татарлар орыс әдебиетінің озық дәстүрін қабылдады да, сол арқылы дүние жүзі әдебиеттерінің дәстүрлерін бойына сіңіре бастады. Ұлттық мәдениетті, әдебиет пен көркемөнерді дамытудағы осы процесс 1905 жылғы буржуазиялық-демократиялық революциядан кейін айрықша күшейе түсті» деуі содан.

Қазақ баспасөздерінің туысқандық ынтымаққа қапшалықты мән бергендігі Ғабдолла Тоқай мен Әкірам Ғалимов жөніндегі азасөз мақалаларынан көрінеді.

«Қазақ» газеті «өткір, терең мағыналы өлеңімен ноғай ғаламына өзін жастай танытқан Ғабдолла әфендінің өлімі жақындарының, өлеңнің қадірін танығандардың жүрегін өртеді. Оны білмейтін жазу, танымаған ноғай жоқ. Біздің қазақ халқына марқұм Ыбрай Құнанбаев қандай құрметті болса, Ғабдолла әфенді ноғайларға да сондай еді» (М. Дулатов. Шығармалары, 1991, 227-бет) десе, осы бауырлардың идеясы «Айқап» бетінде тарамдатыла да тереңдетіле баяндалды.

«Айқап» журналы Ғабдолла Тоқайдың 1913 жылы 2 сәуірде дүние салғанын хабарлай келіп, оны «татарлардың тоқсандағы шалынан бастап, алты-жетідегі баласына шейін еркек-әйелде білмейтіні жоқ», өйткені ол «өзі үшін қайғырмай, миллет үшін қайғырды», озбырлық-зорлыққа қарсы күресті деп жазды.

«Ар менен жақсылыққа балауызбын,
Мақтаймын көркем істі балды ауызбен.
Көрінсе келіспеген жаман істер
Кетермін онда соғып мен жауызбын»,—

деген сөзді айтып, майданға шыққан саликалы ірі ақын «сол сөзінде тұрып, бірнеше жыл төре, қара, бай, жарлы демей бар халыққа бірдей қарап, туралықты баяндап, кемшіліктерімізді көрсетіп, артына оннан артық кітабын қалдырып, залым дүниенің қиянатына шыдай алмай:

«Күндерді алдымдағы ақ дей алмай,
Көшімді қалдым сынға сақтай алмай,
Тура тіл көбейтті дұшпанымды
Көп тәлім мен міндерді мактай алмай.
Күш бітіп, өшім қандай мен кәрілендім,
Бұл нәжіс кір дүниені пәктай алмай,—

деген сөздерді айтып арамыздан жоғалды» (№ 7, 1913) деп жазған мақаланы азасөз деуге келмейді. Бүкіл Ғабдолла Тоқай творчествосының өзегі болған ұлы идеяны — заманның зорлығына кәр жұмсау, қарсы тұру идеясын жеке-дара бөліп «Айқап» журналы қазақ жұртына, әсіресе, ақындық өнерден дәмесі бар талапкерлерге үлгі-өнеге етеді. Тоқай идеясы «түсініректірек болу үшін өлеңдерін қазақшаға айналдырыңқырап жаздық» деп ескертпе жасауының өзінде үлкен мән бар емес пе?

«Айқап» журналының бұл қазанама-мақаласынан екі түрлі мәнді мәселенің шеті көрінеді. Бірінші, журнал татар әдебиетінің озық ойлы өкілдерін қазақ халқына бауыр-туысқан деп түсіндіріп, оның істеген азаматтық ісін үлгі-өнеге етіп ұсынған. Мұның өзі журналдың ағартушылық-демократиялық бағытын анықтай түскен. Ғ. Тоқайдың өзге өнегелі өлеңінен тек күрес идеясына толы, зұлым заманды даттаған өлең шумақтарын келтіру арқылы халықтың жаршысы боламын деген таланттарға жөн-жоба көрсеткен. Осы ойын нәрлендіре түсу үшін журнал редакциясы «өзінің азғана күн тіршілігінде қаншама ауыртпалықтарға душар болса да, ол сол ауырлықтың астында өзі үшін қайғырмай, милләт үшін қайғырды» деп айрықша атап көрсеткен. Ғабдолла Тоқайдың «фани дүниеден бақи дүниеге көшкен» күнінде оның әділетсіздікке қарсы күреске шақырғайын, «бұл нәжіс кір дүниені пәктай алмай» арманда кеткенін, істей алмаған істі кейінгі ұрпақ жүзеге асыратын шығар деп үміт еткенін айту «Айқап» позициясының нық та берік екендігін дәлелдей түседі.

Журнал өз бағытында тұрақтылық, дәйектілік та-

нытып отырады. Соны Ғабдолла Тоқайға байланысты жарияланған екінші мақаласынан көреміз.

Атақты ноғай ақыны Ғабдолла Тоқаеттың өлгеніне биыл апрельдің 2-сінде бір жыл толды. Татар қарындастарымыздың қара уақытында туып, дүниеде өзі аз ғұмыр етсе де, ұмытпастық терең мағыналы өлеңіменен халықты ағартып, бірінші дәрежеде халық үшін жанын фида қылғандығынан марқұмның өлуіне бір жол толу жөнінен татар қарындастарымыздың матбұғаты есіне түсірді. Дін қарындасымыз болғандықтан біздегі марқұмды есімізге түсіріп «рухы шат, қабыры нұрлы болсын, артында қалған аты көп жасасын деп дұғада болып қаламыз» (№ 6, 1914). «Айқап» басқармасының Ғабдолла Тоқайдың «Халықты ағарту», оң жолға бастау үшін: «бірінші дәрежеде халық үшін жанын пида» қылғанын айрықша атап көрсетуінде үлкен мән-мағына бар.

Осы азасөз түрінде жазылмай, журналдың насихат-тамақ идеясына орай мақала түрінде жазылуы, айтар ойды, қорытар пікірді екшеп-өлшеп, саралап баяндауы сыни ой-пікірмен астасып жатыр. Осы ретте ұлы ақынның негізгі ой-пікірін талдай айту, оның творчествосы мен өмірін үлгі-өнеге ете білу әрине сыншылық ойдың ауқымындағы құбылыс.

Осы реттен «Айқап» журналының хатшысы Әкірәм Ғалымов жайында жазылғанға назар аударсақ, журналдың интернационалдық байланысқа дәйекті болғандығын және сыни пікірінің қаншалықты жетіле түскендігін айқын аңғарамыз.

Әкірәм Ғалымов «Айқап» журналына бір жылдай хатшы болған. 22 жасында мезгілсіз қазаға ұшырап, құрметпенен жерленген, «Степь» газеті мен «Ақмолла», «Айқап» журналдарынан және Троицкий шәкірттерінен оның жас қабіріне гүл қойылып, қаралы митинг өткізілгенін хабарлайды. Мәселенің негізгі мәні — қайғылы қазаға қазақтардың қалай күйінгендігі ғана емес, өнерлі жастың тарихтан аты өшпеуіне «Айқап» журналының жасаған қамқорлығында. Қазақша және татарша өлең жазып, «Еділ», «Шора», «Ақмолла» және «Айқап» журналында жарияланғанын, оларды көбінесе «Шала гатар», «Қара торы жігіт» деген бүркеншік атпен бастырғанын, татарша «Май мәселесі» деген комедиясы мен қазақша «Жастық жемістері» атты өлеңдер жинағы барын, орыс өлеңдерін қазақшаға аударып, басуға талпынғанын

айтып, Әкірәмнің қабіріне ескерткіш орнату жайын тәп-тештеп жазды.

«Өзі өлсе де сөзі өлмесін» деген ойдың өзі үлкен бауырмалдық сезімнен туғаны аян. Ғабдолладай танымал болмаса да, Әкірәмнің тарихта аты қалуына «Айқап» журналы баға жетпес көмек көрсетті. Осы туыскандық идеясы «Айқап» журналының демократтық нысанасын зорайта түсті. Осындай мақалалар негізінде жалпы түрік халықтарына ортақ мәселелерді қозғап, өз ой-пікірлерін білдіріп, ақылдасып-кеңесіп отыру дәстүрге айнала бастағанын көреміз.

Қазақ оқығандары жалпы түркі қауымының өнерін өрістетіп, мәдениетін гүлдендіру жолында өлшеусіз еңбек еткен Маржаниды, Гаспринскийді өздеріне ұстаз тұтып, Тоқай сияқты айтулы ақындардың жырларына тұшынды. «Қазақ» газетінде ондай азаматтардың еңбегін насихаттап, тарихи рөлін бағалап отырды.

Түркі халықтарының «ғұлама бабайы» атанған Исмаилбек Гаспринский туралы Ахмет Байтұрсынов кейбір келіспейтін, құптай қоймайтын пікірлері бола тұра, жалпы қызметін құрмет тұтты. Ұстаздық еңбектерін жоғары бағалап: «...Россия мұсылмандары арасындағы бес-алты мыңға жуық бастауыш мектептің бәрінің үлгісі Гаспринский мектебі... Бұл күнде төте оқу үшін шығарылған неше түрлі әліппе болса, бәрі де үлгіні Гаспринский шығарған әліппеден алған еді. Бұл күнде 10 мыңға жуық мұғалімдердің бас ұстазы, жолбасшысы — Гаспринский осы» деп (№ 79, 1914) оқу-ағарту саласындағы ісін бағалауы, 4—5 жылдың ішінде шығып тоқтаған һәм осы күнде шығып тұрған түрліше газета-журналдардың бәрі «Тәржіманның балалары» деуі адал көңілден шыққан ризалық белгісі еді.

Бұл пиғылды М. Сералин жалғастырып: «Біздер марқұм Ысмағұлдың арқасында өзімізді тани бастадық, дүниеде қандай ғылым, қандай өнер барлығын көре бастадық, бұрынғы өткен-кеткен аталарымыздың қандай ғылымды, қандай өнерлі екендігін біле бастадық. Жеңіл тәртіппенен оқытудың пайдалы екендігіне, өзіміздің ана тіліміз сүйкімсіз тіл емес, ең қадірлі тіл екендігін білдік. Тілсіз жұрт — жансыз жұрт екендігін аңғардық. Біз бұрын жансыз өлі кеуде едік, Гаспринский бізге жан бітірді, өлі денеге рух кіргізді» (№ 17, 191) деген елдің сана-сезімін ояту бағытындағы игі іске ұласып жатқанын аңғармау аңғалдық болар еді.

Осындай толымды пікір Маржапи жайындағы көлемді зерттеуде де қайталанды.

«Айқап» пен «Қазақ» басылымдарының орыс мәдениеті мен әдебиеті жөніндегі көзқарасы ешқандай айрықша қолпаштауды қажет етпейді. XX ғасырдағы қазақ зиялыларының басым көпшілігі, әсіресе жетекшілері батысшыл бағытта болғаны даусыз. Тіпті өзінің ақындығының бастауын Крыловтың «Қырық мысалынан» тартқан Ахмет Байтұрсыновты айтсақ та жеткілікті. Сондықтан орыс әдебиетінің үлгілерінің аудармалары қандай, олардың авторлары кім екенін тізіп өтсек, журнал насихаттағаны, кімнен үлгі-өнеге алуға үндегені айқындалады.

Қазақ даласына Абай, Ахмет, Спандияр Көбеев және басқалар арқылы И. А. Крыловтың мысалдары жетіп, орыстың ұлттық әдебиетінің негізін қалаушы А. С. Пушкиннің «Пайғамбар», М. Ю. Лермонтовтың «Айтыс», «Ұш құрма терек», И. С. Никитиннің «Сәскелік көлдің жағасында» деген өлеңдері, Л. Н. Толстойдың «Ілияс», А. П. Чеховтың «Қара қарға», Антон Сорокиннің «Ұғылмай қалған өлең» және «Отанның исі, яки сахараның сыйы», «Жусан» деген әңгімелерінің қазақ тіліне аударылуы әдебиетіміз бен мәдениетіміз үшін аз олжа емес еді. Олардың атына ғана мәз болып қоймай, еңбектерінің қадір-қасиетін ел-жұртқа жеткізе білді. Мәселен, «Орыс жұртының данышпаны Толстой, бұл күндегі жазымпаз Короленко күллі жан иесіне бір көзбен қараған, қай жерде жәрдемге қосылған жан болса, қаламымен соны қорғаған адамдар» (№ 1, 1914) деп таныды. «Бізден де Писарев, Белинский, Добролюбов шығып, жолдан тайған жазымпаздардың қаламын түзеп тұрады ғой деп» келешекке зор үміт артты. Декабристердің «халық үшін жандарын құрбан еткендерін» (№ 2, 1914) айрықша қадірледі.

Қазақ баспасөзі аударма арқылы халықтардың интернационалдық байланысын, алыс-берісін күшейтуге тырысқан, екінші жағынан қазақ ақын-жазушыларын, зиялыларын озық үлгі-өнегеден тағылым алуға үндеген болатын. Әсіресе, қазақ шындығына жақын болғандар айрықша құрметке ие болды.

Қазақ халқының тілеулісі, жанашыры бола білген қайраткер туралы Міржақып: «Атақты жиһангер, кең ойлы ғалым, кемеңгер, әлеумет көсемі Г. Н. Потаниннің 80-ге толған күнін бүкіл Сібір мейрам етіп отыр. Сон-

дыктан бұл күні жалпы қуанышқа біз де қосылып, ардақты қартқа құтты болсын айтамыз» (№ 158, 1915) деп мақала жазуының өзі көп жайды аңғартқандай.

Әлихан Бөкейхановтың Е. П. Михаэлис қайтыс болғанда жазылған мақаласында Абай досының үлкен азаматтығын, күрескерлік жолын үлгі ете баяндайды да «Абайды тура жолға салған осы Михаэлис еді. Абай өле-өлгенше менің көзімді ашқан, маған жанашырлық қылған Михаэлис еді деп айтып отырушы еді» (№ 44, 1913) дегендерді жадымыздан шығармасақ керек. «Айқап» пен «Қазақ» шығыс пен батыстың орыс, татар мәдениеті мен әдебиеті арқылы жетіп жатқан үлгілерімен ғана шектелмей, қырғыз әдебиеті мен баспасөзіне бауырмалдық көрсетті.

1912 жылы «Айқап» журналының басқармасына қырғыз халқының ниетін аңғартатын мынадай хат келді: «Журналыңызда һәр уақыт қазақ сөзі жазылады. Алатаудағы алты жүз мыңдай қырғыз туғандарыңызды да шетке қақпай, ортақ ұранымыз «Алаш» сөзін немесе «Тәржіманше», қазақ-қырғыз сөзін тұтынсаңыз қолайлырақ болмас па еді?

Қырғыз ұраны алаш болғанымен үш жүзге қосылмайды, сонда да журналыңызды қазақтың біріндей оқып түсінеміз. Саяси, тіршілік халдеріміз бір болғандықтан әңгіме-насихатыңызды бек сүйеміз» (№ 4, 1912) деп қырғыз халқының өмірінен жазып тұру жайында тілек білдірген. «Айқап» осы тілекті елеусіз қалдырмады. 1912 жылдың аяғында өзінің тілші-агенті, саяхатшы Мұхаметсәлім Қәшимов Жетісу, қытай қазақтарын аралап, қырғыз елінде болып бірнеше жолсапар очерктерін жазған болатын (№ 2, 3, 1913). Сондай-ақ татар, башқұрт елінің зиялылары да журнал жұмысына араласып, өздерінің хат-хабарлары мен мақалаларын бастырып тұрды.

Сонымен, «Айқап» журналы мен «Қазақ» газеті әр халықтардың мәдениеті мен әдебиетінің интернационалдық байланысын орнату жолында өзінің ағартушылық-демократиялық позициясына сай қызмет атқарып, халықтың эстетикалық талап-талғамын тәрбиелеу, жетілдіру үшін қолынан келген негізгі істерді жүзеге асырып отырды.

«Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінің әдебиет сынын тудыру саласында сіңірген еңбегі нақты материалдармен көрсетуінен де сыншылық ойды қомақтандыра түскен, сонау Шоқан мен Ыбырайлар заманынан

байқалған әдебиеттану элементтерінің қандай көрініс алғанына назар аудару шарт.

Қазақтан «бертінгі кезде Ыбырай Алтынсарин, әсіресе, Абай Құнанбаев сықылды кемеңгер ақындар шығуы, олардың өлеңі әніне жан кіргізіп, өң беруі, ұлттық әуезін сақтауы, жоғарылауы жалғыз әдебиеттің арқасында» (№ 5, 1915) деген пікірдің әдебиеттануға ауыл-үй қонары сөзсіз. Шоқан мен Ыбырайдан тартылған әдебиеттанудың желісі «Айқап», «Қазақ» беттеріндегі материалдармен толыса түсті. Мұхаметжан Сералиннің «Рүстем—Сұһрап» аудармасына жазған «Сөз басы» Ә. Бөкейхановтың Қобыланды жайындағы зерттеуі осының айқын көрінісі. Әсіресе, М. Сералин шығыстың данышпан ақыны Әбілқасым Фердаусидің «Шаһнамасы» жайында, оның негізгі бөлімі — «Рүстем — Сұһрап» жайында өзінің ой-пікірін айтумен ғана шектелмей, зерттеу еңбектеріне тән болатын бірқыдыру жайларға бой ұрып, әдебиеттанушы екенін көрсетті.

Мұхаметжан Сералин өзінің осы ғылыми мәні зор еңбегін жазған уақытта қазақ халқының сол кездегі мәдени дәрежесіне сай тарихи деректерді қарапайым баяндауды және барынша екшеп, ең негізгілерін ғана айтуды көздеген. Мақаланың жазылу жүйесіне қарай, қандай мәселелерге назар аударылғандығын айқындасақ М. Сералин еңбегінің ғылыми құндылығы ғана емес, қазақтың сыншылық ойының едәуір биікке көтерілгенін де аңғарамыз. Бұл мақалада айтылғандарды жинақтай келгенде 1) Фердауси кім? 2) «Шаһнама» қалай туған? 3) «Шаһнаманың» көздеген мақсаты не? 4) Сұлтанмахмұт Газнойдың «Шаһнамаға» көзқарасы және оны мазақтап шығарған Фердаусидың сатирасы. 5) «Шаһнаманың» басқа тілдерге аударылуы мен зерттелуі және оның творчестволық ықпалы, 6) «Шаһнаманың» тарихи мәні мен дүниежүзілік даңқы қандай деген мәселелерге назар аударып, оңтайлы жауап бергенін көреміз. Осы проблемалардың бірі етіп М. Сералин «Рүстем—Сұһрапты» аударудағы мақсатын айқындап, оған қандай көзқарас болғандығын да аңғарта кеткен орынды.

М. Сералин «Шаһнама» жайында мақала жазарда В. А. Жуковскийдің «Рүстем — Сұһрапты» аударғанда берген түсіндірмелерін ғана пайдаланып қоймай, «Шаһнамаға» байланысты орыс тіліндегі, сондай-ақ мұсылман тілдеріндегі ғылыми-зерттеу еңбектерін барынша кең

пайдаланған. Өзінің ойын өрбітуге қажетті детальдарды тандап, сұрыптап, ең қажеттілерін ғана алған.

Авторы мәлім болғанымен, Фердауси шығарған шығармалардың, әсіресе «Жүсіп — Злиханың» құрандық варианты мен Фердаусилық вариантының қосындысынан туған қиссаның көптен бері қазақ еліне таралып келе жатқанын ескеріп және «мұнан жиырма-жиырма бес жылдар бұрын Ақмешіт (Перовский) шаһарында Молда Ораз деген бір найман «Шаһнаманы» қазақша аударған екен. Баспа болып шыққан-шықпағанын біле алмадым» (№ 25, 1914) деп ескертіп, «Шаһнаманың» ауызекі қазақ арасында таралып келе жатқанын айтып, оның авторы кім екенін жазуды қажет деп білген.

Ағартушылық идеясы тек оқу-білімге шақырудан ғана өрбімей, осындай тарихи адамдардың сіңірген еңбегін көпшілікке жария етумен де сабақтасып жатады. Дүние жүзіне жайылған «Шаһнаманы» қазақша түсіндіру, рухани байлықты молайту, мәдениетін көтеру ниетінен туғандығы өзінен-өзі түсінікті. Сондықтан да Сералин өзі аударып отырған «Рүстем—Суһраптың» мазмұнын айтудан гөрі, Фердауси туралы, «Шаһнама» жайында айтуды орынды да қажетті деп білген.

Мұхаметжан «Шаһнаманың» тарихи арналарына назар аударып қоймай, ұлы эпостың дүниежүзілік көркемдік сахнадағы рөліне де көңіл бөлген.

М. Сералин өзінің көп ізденуі арқасында аңғарғаны мен көргендерін былайша тұжырымдайды: «Шаһнаманың» асыл нұсқасы болған «Кұдайнаманы» ғараб ғалымдарынан Ибн Маһне 8-ғасырда Ғаббаси халифалары заманында ғарабшаға аударған. Бірақ оның тәржімәсі бұл заманда дүние жүзінде жоқ. Лекин ғараб тарихшысы А. Табаридың кітабында онан көшірілген сөздер көп.

«Шаһнаманың» тәржімесі барлық мұсылман тілдерінде, тіпті грузин тілінде де бар. «Шаһнаманы» ғараб тіліне Әлбаидари Асафаһани аударған. Мұнан соң ағылшын, француз, неміс, итальян тілдерінде шыққан. Мұнан басқа Еуропа тілдерінде «Шаһнаманың» үзінділерін аударғаны толып жатыр. Орыс тілінде «Шаһнама» түгел аударылған жоқ. Жоғарыда айтылған Жуковскийдің «Рүстем—Суһрабы» бір саласы ғана» (№ 22, 1914) деп баяндайды. М. Сералин Еуропа ғалымдарының түркі тілдерін білмегендіктен ауызға ала қоймайтын фактілер де келтіреді. Оған нақты мысал етіп «Түрік

ғалымы» деген еңбек жазған Ахметбек Агаевты ілтипатқа алуы және Ақмешітте Молда Ораз дегеннің «Шаһнаманы» қазақ тіліне аударғанын хабарлауы дәлел.

Осы тарихы мол деректерді жинақтай келгенде, М. Сералин «Шаһнаманың» басқа ел әдебиеттеріне жасаған ықпалы болғандығын көрсете кетуді көздеген. «Шаһнама» жыры дүниеге таралған соң, ол шайырларға, орыс әдебиетіне де зор әсер етті. «Орыстардың Стасов деген бір ғалымы «Шаһнама» мен бірқатар орыс қиссаларын салыстыра қарап, соңғылардың кейбіреулерінің «Шаһнамадан» алынғандығын түсінген. Мәселен, орыстардың «Еруслан Лазаревич» деген қиссасындағы «Еруслан—Рүстем, Лазары—Залзар, Керғаус—Кейкуас» деп тапқанын жазады. Мұның шындығы кейінгі көп зерттеулерде дәлелденді де.

М. Сералин «Шаһнаманың» қазақ әдебиетіне жасаған ықпалы жайына тоқталғанда «Біздің қазақ тілінде өлеңменен жазылып жүрген «Хазіретғали менен Дариха қыз һәм баласы Мәһди» қиссасы да осы «Шаһнамадан» алынған боларға ұқсайды» деп жорамал жасап, көкейіндегі мәнді ойды аңғартады.

«Кішкене ғана «Рүстем—Суһрап» қиссасының басына көбірек кеңес жазуға тура келді. Оқушылар айып етпес, мақсұт кейбір сыншылар: «бұл жыр баяғының мылжыңы, мұны несіне жазып машақаттанған, мұнан халыққа келер түк пайда жоқ» деп айта қалсалар, солардың сондай айтатұғын сөздеріне қарсы жауап орнына тұрсын деп, жоғарыда аталған жұрттар адасса, менің де адасқаным дегім келгені» дегені расқа айналып, «Қазақ» газеті қағытып өткен болатын. Совет заманында да қоштау көре алмады. Мұндай жәдігерлікті болашақта кім қалай бағаласа да, М. Сералин Фердаусидың ерлігіне риза болды және «мен өзімнің жырымменен биік сарай салдырдым, жел, жаңбыр оған жетпестей, ақылы барлар оқырлық жыр кітап қалдырдым, өмірде өшіп кетпестей» деген сөзі түп-түгел расқа шығып отыр деп тұжырды.

М. Сералин классикалық шығарманың мәнін жақсы түсінгенімен, оның негізгі саяси сырын терең ашпай, Сұлтан Махмут Газнойдың Фердаусиге жасаған жәбіріне көбірек назар аударған. Алайда «Фердауси өзінің фарси жұртын, фарси тілін сүюші, жұрт тізгінін қолынан жоғалтып, саяси өлім халіне келген болса да, сол фарсылықты қайта тұрғызбақ, тіліне жан кіргізбек

үшін тырысушы, шаршамайтын, талмайтұғын, барып тұрған бір ұлтшы екендігі. Шайырлығының арқасында Иранның поэмаларын бүкіл дүние жұртына таныстырды, бүкіл дүние жұртына оқытты. Мінекей, тусаң осылай ту» дегенді М. Сералиннің айта білуінің өзі эпопеяның патриоттық қадір-қасиетін дұрыс ұғып, оның авторына құрмет көрсетуі қазақ әдебиеті тарихында еленуге тиісті құбылыс және қазақтың ғылыми ойының XX ғасырдағы өресін танытады. Басқа елдер «Шаһнамаға» жанасқанының өзін зор мақтанға санайды. Ал қазақ тілінде революцияға дейін аударылғаны, Сералиннің арнайы мақала жазғаны, кеңес заманында Тұрмағанбет Ізтілеуовтің «Рүстем — Дастанды» «Шаһнаманың» ізімен жырлап шыққаны ілтипатқа алынбауына басқалар емес, өзіміз кінәліміз. Істелген істің қадірін жете бағалай алмай келеміз. Қазақ зерттеушілерінің ішінен Б. Кенжебаев қана «қалай аударса да, бір саласын аударса да, жер жүзі әдебиетінің асыл қазналарының бірі болған «Шаһнаманы» ол заманда қазақ тіліне аудару әрі үлкен ерлік, әрі тарихи, мәдени зор жұмыс еді» (82-бет) деп тапқанына да мән бермедік.

1959 жылы қазақ әдебиетінің негізгі проблемаларына арналған ғылыми-теориялық конференцияда «Сералин — ақын» деген тақырыпта арнаулы баяндама жасаған Ә. Дербісалин «М. Сералин Октябрь революциясына дейінгі жылдарда «Топжарған» мен «Гүлқашима» поэмаларынан өзге көркем шығарма жасай алмады. М. Сералин 1914—1915 жылдары орыс әдебиетінен не орыс әдебиеті арқылы өзге әдебиеттен бірен-саран аударма жасап, оларды «Айқап» журналында жариялады. Бірақ бұл аудармалар орыстың классикалық әдебиетінің тандаулы мұраларынан алынған емес еді» деп ұлы «Шаһнаманың» ең негізгі бөлімі саналатын «Рүстем—Сұһрап» хикаясын аудару фактісін ауызға алмай, «бірен-саран» бірдеме, оның өзі де «орыстың классикалық әдебиетінің тандаулы мұраларынан алынған емес еді» деп қораш көруі сол кездегі жарамсақ ғылымның әсері екені айдан-анық.

Ал шындығына келгенде М. Сералиннің «Рүстем—Сұһрап» аудармасы қазақ әдебиетінде аударма өнерінің классикалық үлгісі болмағанымен, эпикалық шығармаларды аударудың алғашқы тәжірибесі екендігін, көркемдік қасиеті онша ойсырап жатпағанын, шытырманды оқиғаға құрылған, оқушыны қызықтырып отыратын

сюжеттік желі қазақ оқушысының талап-талғамын тәрбиелегені даусыз көркемдік шындық. Дүниежүзілік асыл мұра қалдырған Фердауси және оның «Шаһнамасы» туралы Мұхаметжан Сералин қазақ әдебиет сыны тарихында ең алғаш зерттеп, дұрыс пікірлер айта білгенінің өзі елеулі эстетикалық-ғылыми олжа және «Рүстем — Суһрапты» аударғаны ғана емес, осындай құнды мақала жазып, қазақ еліне «Шаһнаманы» насихаттаған еңбегі де қазақ тарихында айрықша айтылуға лайық. М. Сералин Шоқан мен Ыбырайдан тартылатын желіні қосмақтандыра түсіп, қазақ әдебиеттану ғылымының бастау алуына үлкен еңбек сіңірді, әлемдік шығарманың мән-мақсатын, көркемдік қасиетін қазақ еліне дұрыс түсіндіре білді. «Рүстем—Суһрапты» аудару және «Шаһнама» туралы еңбек жазу арқылы Қазан революциясына дейінгі қазақ мәдениетіне үлкен олжа салды. Халықтардың рухани жақындысауына алтын көпір жасады.

Сонымен қазақ әдебиет сынының туу процесін шолған ұзақ сонар баяндауды қорытқанда, оның жанрлық сипат алуына қазақ баспасөзі, әсіресе «Айқап» журналы мен «Қазақ» газеті айрықша еңбек сіңіріп, тарихи рөл атқарды.

Көне мәдениетті елдер қағазға түскен сөздің қадірі айрықша екенін білгендіктен қолжазба кітаптар мен басылымдарды көздің қарашығындай сақтап, ақылдың алтын қоймасына балайды. Оқымаған қараңғы мәдениеттен жүрдай, ештеңесі болмаған деп қысқа күнде қырық рет көзге шұқып келген қазақ елінде қолжазба басылым дәстүрі ерте заманда болғаны белгілі, ал XX ғасырдың дауылды алғашқы жылдарында қайтадан жанданғанын дәлелдеу оңай. Оған 1915 жылдан 1918 жылға дейінгі аралықта медресе «Ғалияда» оқыған қазақ шәкірттері ең аз дегенде 40—45 санын шығарған қолжазба «Садақ» журналын нақты дәлел етіп, оның бетінде жарияланған көркем шығармалар мен сын пікірге назар аударған абзал.

XX ғасырдағы ояну процесі тек сауаттыларды көбейтіп қана қойған жоқ, тіпті құранның тексін таңертеңнен кешке дейін жаттатып, жазу-сызуға мән бермейтін қадым жүйесін насихаттап жүрген керенау молда, пірәдарлардың өзі жаңа заман ыңғайына бейімделіп, ата-аналардың талабына бағынып, төңірегінде болып жатқан жаңалықтардан үйрене бастады, ағартушылар-

дың рухында өлең-жыр, насихат жазды. Солардың, әсіресе жәдитшілдердің іждағат-ықыласымен талай қолжазба газет-журналдар шығарылды. Оның шет жағасын Х. Бекхожин өзінің еңбектерінде атаған болатын. Соңғы деректерге қарағанда «Сәуле» мектебінің мұғалімі, ақын Кенжеғали Ғабдуллин «Талпын», Салахаддин Сарталиев 17 санын шығарған «Абайлау» сияқты қабырға газеттері. Мағжан Жұмабаев басшылығымен «Айна», «Жас азамат», кім шығарғаны анықталмаған «Жаңа заман», «Ғалия» шәкірттерінің сатиралық «Тұзақ», «Бұлтартпас» деген журналдары шыққан. Әлі де ашылмай, архив астында қаншасы бұғып жатқанын құдай білсін, әйтеуір қолжазба басылым дәстүрі болғаны даусыз.

Соның ішінде азды-көпті насихатталғаны «Садақ». Оның 19 саны жөнінде хикая да шықты. Бейімбет Майлин, онан кейін Жиенғали Тілепбергенов редактор болған. «Садақ» журналының бірінші саны 1915 жылы 9 қарашада шығып, 1918 жылдың 10 ақпанында тоқтады. «Садақты» түгелдей әдебиет журналы десе де болғандай. Оған дәлел етіп 1917 жылы шыққан бірінші сандағы ығланға, яғни хабарламаға көз салайық. «Садақ» мазмұны бірнеше бөлікке бөлінеді.

«1) Жидди һәм бас сөз. Әрине өз арамызға тиісті болған мәселе.

2) Оқшау сөз. Уақиға, хикая, роман-хикая.

3) Өлең. Әдеби-жидди өлең, халық өлеңі.

4) Халық көркем сөзі. Ертегі, батыр, билер сөзі. Тақпақ, жұмбақ, жаңылтпаштар осыған кіреді.

5) Күлкі. Шәкірттердің келіспеген мінезіне күлу. Матбұғаттағы адамдарға күлу. Халық аңқаулығына күлу. Қызықты күлкі сөздер.

Одан соң сын бөлімі де болады. Бір-біріміздің мінезімізді сынап, түзетуде оқа жоқ. Кісі сыналудан түзеледі дегендері баланың ойыны еместігіне дәлел бола алғандай.

Журналды мазмұнды да қызықты етіп шығару үшін Жиенғали болсын, ол жолаушылап кеткенде уақытша редакторы, кейіннен қазақ тілінің ірі маманы, профессоры болған Қажым Басымов болсын талай шырылдап, түн ұйқысын төрт бөлгендерін және қаламдарына жел біте бастағанын аңғартатын деректерді көптеп келтіруге болады. «Газет-журнал екі нәрсемен, бірінші — пұл,

екінші — жазушылармен шығады. Пұлға камсызбыз, бес-алты түп қағаз жетіп жатыр. Журнал болғансын оның әр бетіне әр түрлі өлең, хикая, роман, сын, жұмбақ, жаңылтпаш дегендей түрлі-түрлі әдемі сөздер керек. Бұлардың біреуі болмай, яки аз болса да журнал мақсатына жетпейді. Соның үшін құр керіліп жатпай, журналды еске алып, ішкі керекті жемістерін беру керек.

Бұрынғы жазушыларымыз бірден-бірге таралып, суынып бара жатыр. Роман, өлең жазатын кісімізден басқалардың көбі жалқауланып осы күндерде жазуды қойды» (№ 2, 1917) деулерінің өзі қам көңілділікті аңғартқандай. Әрине, өлең мен роман жазушылар қайрат көрсетіп жатса, оған да тәубе демеске болмайды. Расында, жақсарған үстіне тартымдырақ болсын деген жастық көңілдің алып қашпасы болғанын кейінгі сандардың мазмұндылығы дәлелдейді.

XX ғасыр басындағы қазақ прозасының ажарлы беті бола алатын повесть — Қажым Басымовтың «Ырысты», Салахаддин Сарталиевтің «Мақтым» дейтін шығармаларының жарияланып, қазақ қарасөзінің қазынасына қосылуының өзі-ақ «Садақтың» көркемдік бағасын көтере түсумен қабат, эстетикалық ойға да қозғау салғанын көреміз. «Мақтым» повесінде қазақ әдебиетінде бұрын ешбір шығармаға арқау болмаған өмір шындығы суреттелген. Рас, әйел теңдігі, махаббат бостандығы жайында біраз туынды жазылған, алайда Мақтымның басынан өткен оқиғаның сыр-сипаты мүлде басқа. Бұл шығарманың негізгі идеясы — махаббат сезімін аяқ асты еткен алаяқ Асандардың айуандық келбетін көрсету, әйел қасіретін қоюлата түскен көрсе қызарлықты әшкерелеу. Асан қудың құрған тұзағына Мақтым түсіп қалып, қатты алданады. Мақтымның сөзіне беріктігі, уәдешілдігі, аңқаулығы жағымды мінез-құлқымен көрінгенімен, Асан сықылды алаяққа шылбырын ұстатып қоюдан оңбай опық жейді. Оның тағдыры да, тартқан тауқыметі де, жан азабы да Қамар, Шұғалардан мүлдем бөлек.

Осы шығарма туралы сын жазған Ж. Тілепбергенов: «Сөздің түзу жақтары өте әдемі, басқаларға өрнек боларлық. Сырттай қарағанда жақсы шыққан. Бірсыпыра роман жазып жүрушілердің көбінің сөзінен ажарлы, кітап қылып бастырып, халық көзіне көрсетіп, жарыққа шығаруға да ұялатын емес. Өз ойымша, бұл «Мақтым-

ды» жазушының ішінде бір жігерлі от барын сезем. Қаламыңды тек жатқызба!» деп тілек білдірген сыншы «Садақтың» 12, 13, 14-сандарында білікті талдауын, орынды ойларын айтты.

«Мақтым» романына сын» деп аталатын рецензия әр халықтың басқа елмен терезесі тең болуы үшін көкірегінде көзі, ішінде оты бар жазушылар көркем сөз жазады, роман жазады, өлеңдер жазады, ойын кітаптарын жазады. Өйткені «көркем сөз — халықтың айнасы» деп білген Ж. Тілепбергенов әр жанрды сипаттай келіп, романның көркемдік шартын кең толғайды, ірі талаптар қояды. Осы тұрғыдан «Мақтымды» сынауының мәнін ашады. «Жазылып шыққан әдеби, фәни сөзді, кітапты сынау — ішінде керек болмаған жерін алып тастап, тәуір жерінің ішкі сырын жарқыратып жұрттың алдына салу — өнерлі жұрттың әдеті. Ол ұят, айып емес. Сынау бір-бірінен кек алу үшін, яғни жазушыны халыққа жаман көрсету үшін емес, қайта көркем сөзді, фәни кітаптарды дұрыс жолға салу үшін керек» деп сынның әлеуметтік-көркемдік сипатын аңғартады да, сыни ескертпесіне кіріседі. Мақтым мен Асанның кездеспек мерзімін ала-құла көрсеткені және іс-әрекетті әшейін баяндай салғаны, шешесінің сезіктенуін дұрыс жеткізе алмағандығы, кейіпкер өресіне лайық сөз айтқызу сияқты он шақты детальдарды атап-атап көрсетеді.

Суреттеу барысында автордың өзі араласып кетуі орынды болмайтындығы, «Оқушылар айып ете көрмеңіз» деген сөздер жазушының өз сөздері. Романда ондай сөздер жазылмайды. «Жазушының мақсаты уақиға арқылы ғана білінеді» деуі жазу техникасына көңіл бөлгенін аңғартады. «Ал енді роман болу жағына келсек, көп бөгеттерге ұшыраймыз. Айналасы аумақты, етекті болып шыға алмаған. Мәселен Мақтымның өз басына келген халдерді, күндерді келістіріп тұрып ұзын тәсуілаған. Кең жазған. Ал енді Мақтымға қатысы бар халдарды, күндерді, жаратылысты суреттемеген. Оның ішіне тіпті кірмеген де» деп талай жайларды көрсетті.

Жиенғалидың бұл шығармадан біраз кем-кетік табуы, «аумақты, етекті болып шыға алмаған» деуі повесті роман ретінде талдауынан туғандығын, яғни жанр талабын ауыстырып алғандығының әсері деп те түсіндіруге болады. Қазақ әдебиетіне медресе «Ғалия», оның жанынан шыққан «Садақ» журналы талай ақын-жазушыларды, қайраткерлерді, оның ішінде Бейімбет пен

Жиенғали сынды қаламгерлерді әкелуінің өзі үлкен эстетикалық табыс еді.

Қолжазба дәстүрінің өркендеуі қанша қызықты болғанымен, таралу аумағы тар, ықпал жасау аясы аздау болатынын ескерген уақытта, буырқанған 1917—1918 жылдардың дауылды айлары мен күндерінде шыққан газет-журналдарды естен шығаруға болмас. Олардың басым көпшілігі алаш оқығандарының қолынан шыққандықтан, ұзақ уақыт ауызға алынбай келді.

Мазмұнында еш қиястығы жоқ, тек аты «Алаш» болғандықтан іргемізді алыс салған газет Ташкент қаласында 1916 жылы 26 қарашадан 1917 жылдың 25 мамырына дейін шықты. 22 саны жарық көрді. Саясат саласында газеттің айтқан-жазғаны көп, өйткені оны Қөлбай Тоғысов шығарды да ылғи күрес-тартыс материалдарына көп орын берді. Олай болмауы мүмкін емес еді, өйткені газет өмір сүрген кезеңнің өзі саяси ахуалға бай, аумалы-төкпелі шақ еді.

Алғашқы арнау сөзінде қазақ баспасөзінің өркендеп келе жатқанын, халық мақсатын көздейтіндігін әуелі айтып алып: ««считаем своим долгом посылать искренний привет нашим старшим братьям — газете «Қазақ» и журналу «Айқап», временно приостановленным, и выразать надежду, что в широких гостеприимных казах-алашских степях нам не будет тесно вместе. В единении сила. Бог даст, киргизскую прессу минуют те бесполезные для народа трения, которые иногда лишают газеты возможности исполнять свой прямой и единственный долг служения народу и отвлекают в сторону бесконечных взаимных препирательств. Мы признаем, что могут существовать разные взгляды на один и тот же вопрос, и мы исповедуем, что к взглядам других нужно относиться спокойно и с уважением» деп айрықша ескертуінің себебі де жоқ емес. Осы уақытқа дейін қазақ-орыс баспасөзінде Қөлбай жөнінде бірталай мақалалар басылған болатын. Қөлбайдың соны салауат етпек ойы барын аңғарамыз. Қазақ зиялыларын ауыз-бірлікке шақырса да ол тілегі жүзеге аса қоймады, әсіресе, Омбы мен Қызылжарда «Үш жүз» газетін шығарғанда ымыраға келмес айтысқа айналып жұлқысқандары, ел-жұрт алдында бірін-бірі әшкерелегендері тарихқа мәлім. Қөлбай осы ала ауыздықтың құрбаны болып қаза тапты. Оның үстіне таптық жікті ажыратуды көздегендер ішінде қазақтың, оның ішінде оқығандары-

ның ала ауыздығын әдейі қоздырып отырғандар да болды.

Жарты жылда 22 саны шыққан «Алаш» газетінде әдеби шығармалар көп жарияланды. Таһир Жомартбаевтың «Жасасын, Алаш» өлеңі, Шайбай Аймановтың «Мұңлы қатын» әңгімесі, Жиенғали Тілепбергеновтың «Арсыздар», «Аттон айып» сықылды бірнеше оқшау сөздері мен новеллалары, Бейімбет Майлиннің «Қара күн» толғауы, Ахмет Баржақсинның «Жанды мәселе», «Қайран ақ текеметті алашым-ай» мақалалары, Бернияз Күлеевтің «Қазақ қызы», «1917 жылға» өлеңдері, Күләйім Төлешқызының жыры, Нығметолла Күзембаевтың «Ұраным алаш» өлеңі, Семей семинариясында оқитын Аймауытов пен Әуезовтің «Қазақтың өзгеше мінездері» дейтін мақаласы, Көлбай мен Жүсіпбектің бірнеше өлеңдері жариялануы қазақ әдебиеті үшін аз олжа емес. Соның ішінде шын қуаныш сезімін білдіру қажет деп тапқанда Галиасқар Айтқожин сияқты әдебиет тарихына кейін ат ізін салмаған автор «Марсельеза» жазды.

Қазақ атты ұлтымыз
Бастан кетті бұлтымыз,
Бұзылмасын ағалар,
Бұрынғыдай халқымыз
Алла әкпір, алла әкпір —

деп жатқан, «төңкерісшілдік» әуендердің поэзиялық қасиетіне күле қарағанмен, жалпы ой аңғарып түсінуге болғандай.

1917 жылдың аяғында «Үш жүз» газеті шығып, Құрылтай жиналысына депутат ұсыну таласы күшейді. «Алаш» пен «Үш жүз» партиялары өз газеттерінің бетінде бағдарламаларымен қатар әшкерелегіш мақалалар да көптеп жарияланды. «Жығылып жатып сүрінгенге күлген сорлылар! Мұнан да жаман маскара боласындар, онан да көрпенді жамылып жата бер, бастарыңның тазы көрінер» дегендер ойланбай жазылды. «Сасық мұлы жалған айтушыларға» деген мақалада Шәймерден Әлжанов қарсыласын суреттеп көрсету үшін талай теңеулерді қолданды. «Қозы Көрпеш — Баян сұлу арасына түскен Кодарқұл секілді мұсылманды бір-бірінен айырмай демесе» арандатар әрекеттен тыйылулары керек (№ 2. 24.12.1917) деген сияқты саяси салғыласулар да кездесті.

1917—1918 жылдары «Бірлік туы», «Дұрыстық жолы», «Тіршілік», қолжазба «Айна» журналы, «Азамат» серіктігі атынан «Жас азамат», «Қазақ» эстафетасын жалғастырған «Сарыарқа» газет-журналдары шығып, әдеби шығармалар мен мақалаларға біраз орын берілді. «Сарыарқада» М. Әуезовтің «Адамдық негізі — әйел», «Қайсысын қолданамыз», (№ 12, № 17, 1917), Ғұмар Қарашаевтың «Алашқа», «Алаш азаматтарына» (№ 28, 1918) т. б. дәлелге келтіруге болады. Солай бола тұрса да осы лекте «Абай» журналының орны да, тілек-мақсатқа жету жолдары да біршама өзіндік сипатта болғанын айту ләзім. «Абай» журналы 1918 жылдың ақынына бастап шықты. Оны шығаруға Жүсіпбек Аймауытов пен Мұхтар Әуезов белсене қатысты да, бар өнерпаздық ауыртпалықты екеуі көтерді.

Журналдың алдына қойған мақсаты жайында Жүсіпбек «Қазақ хандық құрған заманда сөз бастаған шешендер, топ бастаған көсемдер, нелер жүйрік ақындар болған екен. Жауға шапса — батыр, сөзге салса — шешен, көптен шыққан көсем, үлгілі билер заманы өтті. Енді партия, барымта, өтірік, ұрлық — не түрлі әрекет керней бастады. Сөз сыбырға, іс жыбырға айналды. Береке кетіп азды, тозды. Сол кезде қалың надан, қара тұманды қақ жарып, тас жарып шыққан бұлақтай жарқ етіп Абай туды. Ақылды дана, рақымды, әділ, шынға сусаған, қыңырды жөнге, қисықты тезге салмақ болған, бұзықтықпен алысып өткен Абай еді. Қазақтың әдебиетіне жан берген: сөздің сыртын сырлап, ішін түрлеген, өлеңмен өрнек шығарған, ақындық, сыншылдық бірдей дарыған Абай еді. Өнер тап, оқы, харекет қыл, тәрбие ал, ынсапты, адал бол деп қақсап өткен Абай еді. Халықтың қамын же, адам баласын бауыр тұт, адамшылыққа қызмет ет деген Абай болатын, өмір жолында Абайдың айтпағаны аз. Ақыл, білім, сезім, терең ойлылығына қарағанда Абай қазақтан шыққан философ (данышпан).

Осы сықылды кемеңгердің атына арнап, журналымыздың атын «Абай» қойдық» дейді де, журналдың негізгі бағыты әдеби-мәдени және ғылыми болатындығын хабарлады. Бұрынғыдай оқы, біл деген емес, енді мәдениеттіктің биік сатысына көтерілу үшін ғылым-білім қажет деген ойды бүкіл мақаланың өзегіне айналдырды. Бір-бірімен байланысып жатқан өмір құбылысын айтқанда «газеталар саяси хабарларды жазудан артыққа

босамайды. Сондықтан әр түрлі мағлұмат жазылып тұратын журнал өте керек» деп дәйектейді де «бұл заманда жан сақтауға, бас қорғауға, тұрмысын түзетуге қалып отырған құрал — өнер, ғылым, қысқаша айтқанда, мәдениет» деп өркен жаяр өрісін айқындайды. Әрине, бұдан әдебиетке орын аз тиеді екен деп сескенуге болмайды, сөздің культін аспанға көтерген, мемлекеттік деңгейге шығарған елдің зиялылары бұл саланы жүдегесі бесенеден белгілі.

Сонда да осы бірінші санда Мұхтар Әузов «Ғылым» деген түсіндірме мақаланы әдейі жазды. «Осы күнгі біздің көп мұқтажымыздың ішінде ең ірісі — ғылым» деп түсінгені журнал бағдарламасын дәйектей түсті. Осы мақсаттың үдесінен шығу үшін «Ғылым тілі (научный термин)» деген мақала жазған уақытта журналдың ағартушылық идеясы ірілене, биіктей, тереңдей түскенін аңғарамыз.

«Абай» журналының не бары он бір саны шықты, солай болса да тарихта өзінің өшпес ізін қалдырып, қазақ тәуелсіздік алған заманда қайтадан шығып жатуы алғашқы егілген дәннің семін қалмағандығы және өріс алар бастау суы мөлдір де нәрлі болғанын аңғартады. Жүсіпбек Аймауытов пен Мұхтар Әуезов 1917—1918 жылдары өздерінің публицистік дарындарын осы «Абай» журналында ашық танытты және болашақтағы қаламгерлік сипаттарын да көрсетті.

Жүсіпбектің алғашқы мақаласының өзінен-ақ қазақ сөзінің нәрі мен сөлін бойына сіңірген ақпа-төкпе шешендіктің, ауызекі шешендік емес, жазба шешендіктің самалы есті. Журнал мақсатын баяндаған алғы сөзінде-ақ жазба шешендіктің, ойды дөңгелетіп ажарлы жеткізудің жаңа бір амалына кезіккендей әсерлендіреді. «Тіршілікте адам баласы нелер күйге түспек: бейнет шекпек, рақат таппак, өкінбек, үміт етпек, адаспақ, түзелмек, талай ажалға басын да байламақ, талай соққы да жемек, бұған себеп не? Мұнша түрлі халге түсіретін пе? — ол тіршілік күресі, бас қорғау, мал қорғау, ел қорғау, жер қорғау, айналасы бір тұрмысты жеңілдетін күнелту» немесе «Қазақ мәдениет жүзінде ерте туып, кеш қалған халық. Кенже қалғандығымызда, әрине көп себеп бар: жер, тұрмыс, ғұрып, әдет, надандық, жалқаулық, діни аласқандық (фанатизм), партия, өтірік мақтан — міне, бізді ілгері бастырмаған осы сияқты себептер» дегендер оқуға жеңіл болғанмен оп-оңай қаламға

іліне салмайды. Сөзді еркін меңгерген төкпе шешендіктің белгісі ой ағынының бұзылмауынан, жер астынан шымырлап шыққан кәусардың мөлдіріндей болуынан анық байқалады. Осы қалам сілтес Жүсіпбектің бүкіл асыл мұрасының хас белгісі.

Ал Мұхтар Әуезовтің ең алғашқы мақаласынан-ақ сөйлем ішіндегі сөздерді терең ой айтуға еріксіз иіп әкелетін машығы, алыстан асыл зат әкеле жатқан керуендей асықпай-аптықпай ауырлау баяндау тәсілі, ілгері-леген сайын ажары мен ақылдылығы, көркі мен мағынасы біріне-бірі сәуле түсіріп, астаса араласып жататын қалам дабы айқын көрінеді. ✓

Қазақ сынының бастауына көз жіберген уақытқа «біздің мақсатымыз — мал табу, шен тағу емес, надандық неше батпан болып үстіне артылып, зілдей қылып жатқан ауыр халқымызды өрге сүйреудің әдісін, тәсілін табуға тырысу екенін ұмытуға жөн бе? Қашан да болса адал махаббат ақтыққа жастай шөлдесе, жастай сағынып талпынса ұлтын сүйеге, адамшылыққа жетпекші емес пе?» деген ойлы сауалдар немесе «философияның құралы — толғаулы терең ой. Іздейтіні — бүткіл дүниенің ең әуелгі сыры, негізгі хақиқаты. Философияның кірісетін жері — қолға ұстатып, көзге көрсетер дәлелдер табылмайтын, таза ақыл ғана шешетін сауалдар. Философия адамның басынан шыққан бар ғылымның тамырын бір арнаға жиып, сол шығарған қорытындысын адамның ақылына, жанына азық қылып береді» (15-том, 10—11-беттер) дегендерге ой жүзімен де, стилистикалық тұрғыдан да, сөйлемнің синтаксисі тұрғысынан қарағанда да өнімді қаламгердің аяқ алысын байқамау қиын. Алғаш сәттен-ақ М. Әуезов ажарлық пен ақылдылықты қаламгерлерінің хас белгісіне айналдырды. Бұл да қазақ публицистикасының табысы болып сыни-ғылыми ойдың теңізіне қуып жатты.

М. Әуезовтің «Оқудағы құрбыларыма», «Ескеру керек», «Қайсысын қолданамыз», «Философия жайынан», «Ғылым тілі (научный термин)», «Оқу ісі» сияқты «Абай» журналы мен «Сарыарқа», «Жас азамат» газетінде жарияланған мақалалары, сөз жоқ, сыни-ғылыми ойдың жемісі ретінде қомақты да мәнді ұсыныстармен көзге түседі. «Елге, елдікке мұқтаждығы саясаттан артық болмаса кем болмайтын біздің бір мұқтажымыз бар, ол — оқу» деп табады да, халықты ағарту үшін мұғалімдерді, оқу құралдарын, мектеп жүйесін өркен-

дету мәселесін нақты әңгімелеп, талай айла-амал, жол-жоба ұсынады. Әйтеуір хат біліп, қара тану межесінен өттік, енді мәдениет биігіне шығар данғыл іздеу шарт деп талай асуларға көз тікті.

«Ғылым тілі» деген мақаласына «научный термин» деген қосымша атау бергеніне қарағанда, жазбағы мен айтпағы әріде жатқанын көреміз. «Мәдениет бәйгесінде алда келе жатқан жұрттың қатесі кейінгіге сабақ» деп үлкен тұжырым жасап алған соң «орыс әдебиеті апылтапыл басып, буынын бекіте алмай жүргенде, жазушылардың қолданатын әдеби тілдері «церковнославянский» (дін кітаптарының тілі) болатын. Орыс әдебиетіне негіз салушы Ломоносов, Кантемир, Тредиаковскийлер жұрттың бетін бұра алмай, өлеңі, қарасөзі болсын, бәрін де сол тілмен аламыштап былғап жазған. Орыс елі қатесін бері келген соң зорға түзетті» деп тіл тазалығына айрықша мән береді. Осы ретте жапондардың басынан өткен кияметті де әдейі көрсетті. Ойлануға шақырды.

«Қазіргі қазақ тіліндегі оқу екі ағысқа бөлініп барады. Бірі — мұсылманша оқығандардың жолы. Ғылым тілін арабшаға, мұсылман негізіне тартады. Екіншісі — орысша оқығандар, ғылым тілін орысшаға, Еуропа негізіне тартады. Бұл жік тәртіпті бастауын мектептердің һәм курстардың оқуында айқын білініп отыр. Әркімнің өз білген негізіне тартатыны мәлім нәрсе» (17) деп баяндағанда өзі орыс, Еуропа жағына іш тарта береді. Жалпы, қазақтың атақты оқығандары, әсіресе, Әлихан, Ахмет, Міржақып, Жақып Ақбаев, Бақытжан Қаратаев сияқты көсемдерінің «батысшыл» болғандығы, өркендеудің ең бір озық үлгісі осы жакта жатыр деген түсінікте болғандары М. Әуезов мақаласының өн бойынан айқын аңғарылады. Бір кезде бұған имандай сенсек, енді бүгінгі Жапонияның, Түркияның, Кореяның, Сингапурдың зор екпінімен келе жатқан ұлы Қытайдың үлгі-өнегелері бізді еріксіз ойлантуға тиіс.

Ол кезде болсын, бүгін болсын, шығыс жайындағы ойды байқап айтқанның артығы жоқ. М. Әуезовтің мұсылманшылық ағынды, оның ішінде түрікшілікті кемсіте сөйлеуі ол кездің өзінде де жарасып тұрғаны шамалы. «Қазақтың мәдениетін түрік үлгісіне қарай тарта беретін мұғалімдердің тұтынатын негізгі жолдары — «пантюркизм», «панисламизм», тағы әр түрлі «панпәленизмдерді» жол қылып ұстайтыны белгілі. Бірақ сол

«пандардың» жолына қай ел болсын надан күнінде ғана мойынсұнады. Мәдениетке бет қойып, басқыштан ілгерілеген сайын «пандардан» жұрт жиреніп, пайдасыз бірдеме санап, далада қалдырады» (17) деген тұжырымға түксінбей қарау мүмкін емес. Европоцентристік көзқарастың алғашқы көрінісі бізде осылай біліне бастаған-ау демеске шараң жоқ, өйткені М. Әуезов ұлттық таным-білікті өркендету жайындағы ойларының 1932 жылғы хатынан кейін бастапқы қалпында қайта оралғаны, «Коммунистік шындық» жеңгенін еңбектерінен көреміз. «Мұның бәрін кім шығарды? Еуропа шығарды!.. Түріктен білгіш шығып, оның тапқан нәрсесін түрік тілімен қолданып жүрген Еуропа жоқ. Міне, заман көрсетіп отырған дәлел осы» деп нығарлауы әрине уақыттың зумалы-төкпелі екендігіне кепілдік бере алмайды. «Кеше қытай апасының тілімен, оқуымен былдырлаған» жапондықтардың бүгін дүние жүзін аузына қаратуы, өзінін техникалық, тіпті моральдық ықпалын күшейтіп бара жатқаны мәңгілікті болмас. Алайда автордың «жә, түріктің өз бетімен тапқан мәдениеті жоқ болса, өзі де Еуронаның дастарқанының шетінен орын алып отырса, біздің не істеуіміз керек?» деген дәуірлік сауалына пақты жауап берейік, «бұл мәселеге қарсы пікірдегі кісілер болса, дәлелдерін баяндаған жөн» (19) деп сөз аяғын бұлыңғырлатып жібергенін де байқаймыз. Бұл ойлар дұрыс па, бұрыс па, оны келешек айқындар, ол осындай мәселе көтеріп, елдің санасына от тастау, толымды пікірді білімдарлықпен айту қалыптасып келе жатқан қазақ сыны мен ғылымы үшін зор олжа болды.

✓ Қазақ әдебиеттануында Абайтану ілімін негіздеуде М. Әуезовтің 1918 жылы «Абай» журналының екінші санында «Абайдың өнері һәм қызметі» дейтін мақала жазғанын айрықша атап өткен орынды. Өйткені теңіз — өзеннен, өзен — бұлақтан басталу заңдылығы творчествоға да тән. Жанды бұлақ кәусары болашақ ұлы жазушы, ғұлама ғалымның өмір бойы сусындар нәрі, өнеге арнасы, алдағы үміті болуы қазақ әдебиеті мен ғылымы, сыны үшін зор табыс.

✓ Сонымен баспасөз бен сынның кіндігі бір екендігі осыншама мол дерек-ақпарлардан ғана емес, сүбелі де жүйелі ой-пікірлерден аңғарылады. Бірден-бірге коюланып, толыса түскен таным-біліктің түр-формасынан анық көрінеді. Халықтың талап-талғамын білдіріп қана қоймай, артық-кемін сарапқа сала білген, өркендеуге

қажетті алғышарттарды білімдарлықпен жазған зиялылардың ой-пікірі профессионалдык сын арнасына құйылып, эстетикалық құнарлығымен көрінгендігіне қуанған абзал. Сын — коллективтік ұжымның жігер-күшімен дүниеге келер жанр. Өз өнерпаздығын тек сынмен байланыстырған дарынның жеке-дара бөлініп шықпағанына қарамастан, қазақтың әдебиет сыны туып, өзінің жанрлық сипатымен даралана бастады. Ұзақ толғақпен туған жанрды қазақ басылымдары аяқтандырып, көркемдік сахнасына еркін шығарды.

Үшінші тарау

ЖАЗБА ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ СЫН

Қазақ әдебиеті сынының туу процесі баспасөз орындарының пайда болуымен және жазба әдебиетінің өркендеуімен тығыз байланысты. Әдебиеттің даму процесі өзіне тән ерекшеліктермен көрінеді де, соған орай сын пікірлерін тудырып отырады. Жазба әдебиеттің идеялық-шығармашылық арнасынан бағыт-бағдар алып, ұлттық ой-сана мен эстетикалық талап-талғам деңгейінен көрінеді.

Мәнді шығарманың нәрлі сынның тууына, үлкен дарын ойлы пікірдің өрбуіне жағдай жасайтынын Абай негізін қалаған реалистік әдебиеттен айқын аңғарамыз. Бұл процесте әлеуметтік-қоғамдық және эстетикалық жағдаяттар шешуші рөл атқарады. Сондықтан Абай жолымен өркендеген қазақтың жазба әдебиеті өнерпаздық тұлғасы зор сыншыны дүниеге келтірмесе де, эстетикалық құны бар сана-сезімді, ой-пікірді оятты. Мәселенің түйіні — Абай дарынына пара-пар келетін сыншының жеке-дара шығуында емес, Абай салған жаңа, соны жолмен әдебиетті әрі қарай өркендете беруге бас-көз бола аларлықтай ұжымдық сын пікірдің тууы қазақ мәдениеті үшін аз олжа емес. Сондықтан қазақ сынның туу процесін белгілі бір сыншының дүниеге келуімен сабақтастыруға келмейтіні осыдан.

Сонымен ана тіліндегі баспасөздің пайда болуы жазба әдебиеттің өркендеуін тездетті, нәрлендірді, ал ол өз тарапынан сын жанрының негізін қалап қана қоймай, оған творчестволық ықпал жасады.

Ең алдымен, қазақ әдебиеті сынының туу процесіне өнерпаздық өре берген Абай шығармашылығы екенін айту ләзім. Абайдың азаматтық лирикалары, әлеуметтік сатирасы, ойлы да өткір толғаулары, үлгі-өнегесі мен ғибраты мол ғақлиялары — өз оқушысын ойландырмай-толғандырмай қоймайтын көркем туындылар. Қазақ өмірінің болмысын суреттейтін Абай өлеңдері біреуді қуантса, біреуді ренжіткені ақиқат, демек ол жөніндегі пікір де әр қилы болуға тиіс. Қалай болғанда да, Абай шығармасы тыңдаушылар мен оқушылардың ойын оятып, пікір айтқызғаны анық. Қазақ баспасөзінің кешендеуі салдарынан көп нәрсе із-түзсіз кеткендігін өкінішпен айтқанның өзінде, қолда бар аздаған материалдардың өзі Абай шығармаларының нәрлі пікірлерге өзек болғанын көрсетеді.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың алғашқы он бес жыл ішінде қазақ тілінде 500-ге тарта кітаптар шықты. Мұның дені — поэзия. Поэзияның ауқымына халық творчествосының үлгілері де, қисса-хикаяттар да, жеке авторлардың өлең-жырлары да кіреді. Олардың ішінде Абай, Ахмет, Міржақып, Шәкәрім, Сұлтанмахмұт, Ғұмар, Сәбит, Шәңгерей, Мұхаметжан, Мағжан, Сәкен, Спандияр т. б. жазба әдебиет өкілдерінің, Мақыш Қалтаев, Ақылбек бин Сабал, Шәді төре Жәңгіров т. б. кітаби ақындардың шығармалары, «Қыз Жібек», «Ер Тарғын», «Қарақыпшақ Қобыланды», «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» т. б. батырлық жырлар мен лиро-эпостардың үлгілері, қазақ ұғымына бейімделе аударылған шығыс аңыздары мен хикаялары, орыс ақын-жазушыларының қазақ тіліне тәржімаланған туындылары бар. Осылардың өзі тек поэзиялық қадір-қасиеті жағынан ғана емес, идеялық бағыт-бағдары жағынан да, көркемдік өресі жағынан да әр қилы.

Қазақ халқының көркемдік таным-білігі сынның жанрлық сыр-сипатымен көрінуіне жағдай жасап, жазба әдебиеттің ішкі дамуынан тарамданып жатқаны аңғарылады. Бұл процесті екі арнадан өрбіткен орынды. Бірінші — жазба әдебиеттің жұрнағы болуға жараған және болуға жарайды деген шығармалардың мән-маңызына арнайы тоқталмай-ақ, олар жөнінде сол кезеңде қазақтың сыншылық ойы не айтқан және шығарма авторы өз туындысы туралы нендей ойда (автокритика) болғанын көрсетсек, екінші — бүкіл қазақтың реалистік әдебиетінің асқар биігі — Абай шығармаларының сол

заманда және өзінен кейінгі дәуірде қазақтың сыншылық ойын оятуға, сөйтіп сын жанрының нәрлі де көрнекті, өзіне лайықты түр-сипат таба білгенін, оған себепші болған өнерпаздық әсер-ықпалды нақты деректермен көрсетсек, сондай-ақ Абай данқының жайылуы жайындағы кейбір пікірлердің сырын ашсақ, қазақ жазба әдебиетінің жаңа жанрмен толысу процесін ашық байқаймыз.

1. ДӘЙЕКТЕМЕ-СЫН

Қазан революциясына дейін шыққан өлең жинақтары мен белгілі бір авторлардың шығармаларына назар аударсақ сыни ой-пікірі бар дәйектеме материалдар жиі ұшырасады. Оқушы көпшілікке нендей мәні бар, қай уақытта, қандай себеппен жазылғанын, авторы кім екенін түсіндіретін және алғы сөз не соңғы сөз түрінде жазылған дәйектемелер де көп кездеседі.

Дәйектеме-сынның жарнама-сыннан және аннотациядан едәуір айырмасы бар. Егер жарнама-сын көркем шығарманың дүниеге келгендігін хабарлау міндетін атқарса, аннотация сол шығарманың негізгі мән-маңызын қысқа түйіндейді, талдау жасауды мақсат етпейді. Ал дәйектеме-сын пәлендей талдау жасай қоймағанмен, оқушыға шығарманың оқиғасын, мәнін, жазылу себебін түсіндіреді. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің шығармаларында осындай сын материалдары жиі кездескендіктен, оны аннотация мен рецензия аралығындағы құбылыс екендігін ескеріп, дәйектеме-сын деп атаған орынды. Оны іштей үш топқа бөліп қараған жөн. ✓

Ең алдымен, ағартушылық сипаты бар шығармаларға жазылған дәйектемелер бірқыдыру. Өйткені жаңа заман қарсаңында қазақтың қоғамдық ойының ең өзекті саласы азаттықты аялаған ағарту проблемасы болды. Қолына қалам алған адамның өнер-білім мәселесі жайында пікір айтып, өз ойын ортаға салмағандары кемде-кем. Сондықтан да осы кезде ағарту идеясы мол жырланды және сыншылық ой елегінен мүмкін қадірінше өтіп отырады. Екінші, өз шығармасы туралы өзі пікір айтып, түсіндірме жазушылар да едәуір кездесті. Автосынның (автокритика) алғашқы көрінісі қаншама анайылау болғанымен де, оқушының назарын өзінің айтайын дегеніне бағыттауға әсері болғанын көреміз. Үшінші, әдеби-сын элементтері айқын да басым дәйек-

темелер. Осы үш саланы қарастырудың өзі дәйектеме сынның қауқары мен қарымын ғана аңғартып қана қоймай, оның іштей өсу-өркендеу процесін аңғартса керек.

Кеңес заманына дейінгі кітаптардың дені 1905—1915 жылдар аралығында шыққан. Осы он жылдықта 300-ге тарта кітап шықса, оның жартысына жуығы ақын-жазушылардың ағарту идеясына берілген молла-мұғалімдердің, тіпті қажы-пірәдарлардың шығармалары, өлең жинақтары, дастан, поэмалары, әңгіме, романдары еді. Осы кітаптардың авторлары қазақтың жазба әдебиетінің жаңа түрін бекітіп, шұрайландыра түскен, қайсыбірі өзінің шығармашылық тұлғасын танытып, әдебиет әлемінде елеулі ізін қалдырған, ал кейбіреуі бірді-екілі кітап шығарумен шектелген.

Бұл авторлардың ішінде өзінің суреткерлігі айқын ақын-жазушылар да, замана ағымын жіті аңғарған қайраткерлер де, жас өркенді өрге бастамақ зиялылар да, дәуірдің дүбірі қаламына жел берген мұғалімдер де, өз ойын ортаға салуды қажет деп есептеген қажы-молдалар да, жаңалыққа жанасқан шәкірттердің балауса жыр-толғаулары да бар. Сайып келгенде, өздерінің қоғамдық көзқарасы әр қилы идеядан өрбіген, ақындық өнерге бейімі, қаламының желі бар адамдардың бірқыдыруы өлең жинақтарын, кітаптарын шығарған. Ол кітаптардың бәріне ортақ мәселе — алыстағы азаттық арманына қол жеткізу үшін халықты ағарту, өнер-білімге шақыру, үндеу идеясы. Әрине қажы-молданың үгіті мен насихаты күрескер демократтың, ағартушы ақын-жазушының, жадидшіл мұғалімнің үгіті, насихатымен түр жағынан да, идеялық нысанасы жағынан да бірдей деп қарауға болмайды. Бисмилламен бастап, алламен аяқтағандардың өлеңдері қарымының кеңдігі, қарпуының молдығы, ойын түйіндеуі көздеген мақсатының айқындығымен көрініп, көк жиекке бастап еді деуге келе бермесі айқын. Алайда олардың жазғандарында халықты ояту, ағарту, өнер-білімге шақыру ұраны кездескенін осы уақытқа дейін елемей келгеннен ұтқанымыз шамалы.

Қазақ халқының XX ғасыр басындағы қоғамдық-әлеуметтік ойы Шоқан, Ыбырай, Абайлардың ағартушылық идеясын онан әрі дамыта түсіп, азаттық, теңдік, бодандықтан бостандыққа жету үшін күресетіндерге, өнер-білімге үндеумен шектелетіндерге әрекет жасауға мүмкіндік берді. 1905 жылғы орыс революциясының

куатты қарқыны қазақ сахарасында демократтық ой-пікірдің өріс алуына айрықша ықпал жасағанын аңғармау ағаттық болар еді. Көрпесін қазақ даласы қалың қымтаймын, ұйқымды қандырамын десе де, қоғамдық даму еріксіз өз орбитасына тартты. Маса болып ызындау аздық жасаған тұста «Оян, қазақ!» ұраны жаңғыра шықты.

Сонымен қазақ халқының қоғамдық сапа-сезімінің оянуы, өнер-білімінің қадір-қасиетін нақты істе танып-білуі, халықтың мұңын жырлаған зиялылардың өр даусының естілуі, Ресей империясындағы куатты қоғамдық қозғалыстардың шет аймақтағы елдерде әлеуметтік сананың өріс алуына мүмкіндік жасауы қазақ қауымы үшін елеусіз өтпей, ағартушылық идеясын бұрын-соңды болмаған биікке көтерді. Бұл процесс әдебиетке өзінің айбарлы да айдарлы таңбасын басты.

Қаламының желі бар қажы мен молдалардың халықты өнер-білімге насихаттауын, әрине қайшылыққа кездескенімен дүниеде болып жатқан өзгерістерге үн қатпақ болғандарын сөкеттеуге болмайды. Бұрынғыдай «алланы ауызға алдың, таза атеистік көзқарасты насихаттамадың» деп айыптау, сөйтіп олардың атқарып кеткен игі істерін көзге іліп алмау, мән бермеу енді әбестік болмақ.

Осы тұрғыдан келгенде Мұхаметсәлім Кәшімовтің шығармаларын мысалға келтіру арқылы діндар ақын-жазушылардың не тындырғандарын анық аңғарып, сыни ойға қанша үлес қосқандарын байқаймыз. 1907—1909 жылдары «Әдеп», «Үгіт», «Насихат қазақия», «Ақыл кітабы», «Сұлу қыз» жинақтарын жариялаған, «Айқап» журналының белсенді авторы және агенті болып, бүкіл Қытай, Жетісу қазақтарын аралап шыққан жиһанкез, 1914 жылы «Мұңлы Мәриям» деген роман жариялаған М. Кәшімовты молда болып еді деп әрдайым айыптап келдік. Ал ол болса

Оқып қал, әй балалар, жас шағында,
Оқуға уақыт кендік бар шағында.
Ендігі заманаға оқу керек
Оқусыз өнер сатқан адам бар ма?

Пайғамбар хақ, алланы бір біліңіз,
Орысша, мұсылманша тіл біліңіз.
Қазіргі күнімізге қарағанда,
Қазақты еш жарықсыз түн біліңіз.

Қараңғыдан шығайық жарық жаққа,
Алыңдар бұл сөзімді ілтипатқа.
Білгенінше насихат жазып берген,
Рақмет айтып оқыңдар Кәшімовқа,—

деп өлендетіп қана қоймай, бүгінгі қоғам дамуынан мол хабардар екенін басқа еңбектерінде мықтап танытады. Діни дүниетанымы айқын осы автор ислам хадистарымен жастарды оқуға үгіттейді. Алланы ауызға ала отырып, өнер-білімнің пайдалы екендігін насихаттайды.

Кемеңгер Абай «алланың өзі де рас, сөзі де рас» дегенді кейбір өлеңіне арқау еткенін көре тұрсақ та, оның шығармасының жалпы мән-мақсаты діншілдіктен өрбімейтіні белгілі. Осы тәсіл діни уағызды аузына алғандардың бәріне де қолданылуға тиіс екенін ескере бермедік.

Әуелі сөз бастайын бисмилләдан,
Жаратқан жәрдем сұрап бір алладан.
Һәркімге сөйлеп қалар уақыт жетті,
Қазіргі ғибрат алып заманадан.

Қараған қарап қалар деген сөз бар,
Бұрынғы өтіп кеткен қариядан.
Секілді біздің қазақ тілсіз хайуан,
Барады үндеместен бұ дүниядан.

Қор болды надандықтан біздің қазақ,
Мәдени тұқымдарға болып мазак.
Ойламай кең сахарада не боларын,
Ақырында надандықтан көрдік азап,—

деген Ғалиолла Ғалымжанов өлеңінің екі жолына қарап, дінді уағыздайтын шығарма деуде қандай шындық болмақ, Не болмаса «Замананың түріне қарап һәр бір миллятлар (халықтар) алға қарап ұмтылуда һәм сол еткен жігерлерінің арқасында күннен-күнге ғылым, өнерлері де алға қарап жүріп бара жатыр. Енді біздің қазақтарға қарасақ, тінті басқа һәммен баяғы надандық, жалқаулық жақтарын қуаттай береді. Бірен-саран ішімізден туралыққа, ғылымға қарап үндеушілер болса, жан-гәндерімен дұшпандықтарын арттыра береді. Қашан бұл әдеттер жойылмайынша қазаққа ғылым-өнерлердің тегісінен тарауы бек қиын дүр. Алла тағала осы қисық пікірлердің бітуіне жәрдем берсін» деген Ахмет Мәметов ойын алладан жәрдем сұрады деп даттауға бола ма? («Әбірет», 1912. 2).

Қ. Бейсембиев дінге белшесінен батып, соның уағызын насихаттаушы болды деп айыптаған М. Кәшімовтің өзі әдебиет майданында едәуір еңбек еткен. Оның 1907 жылғы «Әдеп» атты кітабы 31 насихаттан тұрады. Жас баланың өз төңірегіндегіні қалай танып, дүниеге қалай қарауы керектігі баяндалады. Ең әуелі ата-ананды, туған-туыстарыңды сыйла, көршілеріңмен тату бол, тазалық сақта, өзің оқитын мектепті қадірле, сабағыңды жақсылап оқы, мектепте оқылатынмен шектеліп қалмай пайдалы кітаптарды көп оқы, молда-халфе, мұғалімдерді сыйла, шәкірттермен дос бол, ниет, көз, ауыз, мұрын, құлақ, қол, бас тазалығына үйрен, ұйқы, әңгіме, тамақ ішу, қонақ күту, аурудың көңілін сұрау, көңіл айту, киім кию, сөйлесу әдептерін мұқият сақта деген қалықтық педагогика шарттарын баяндап, ең ақырғы 31 насихатында бес уақыт намазды қаза қылмай, құдайдың хақтығын ұмытпауды ескертеді. Осы өмірге керекті қатталарды айтқанда Кәшімов «құдайдың құдіретіне» сүйеніп, адам тіршілігіне пайдалы ақыл-кеңестерді баса айтады.

«Кітап оқу» деген насихатында: «Кітап оқу деген бек пайдалы, қызық нәрсе. Жолдассыз уақытта жолдас болады. Көңілің жабырқап қайғыланған уақытта көңіліңді ашады, шаттандырады, бұрынғы заманда нелер болған, милләттар қандай, ғылымды кісілер қандай — солардың бәрін көзге көрсетуші, аз бағалы көп пайдалы нәрселер дүр. Соның үшін кітап алуға сарандық қылмай, өздеріңе пайдалы болатын кітаптарды алыңыздар» деп өнегелі өңірге шәкірттердің назарын аударды. Оның бұл ой-пікірлерін мансұқтауға болмайтыны өзінен-өзі түсінікті. Ал 1908 жылғы «Ақыл кітабында» «Ғылым иесі һәр жерде қадірлі уа құрметті болар, қайда барса да қадірі қолдан-қолға артар, әркім жақсы көрер» деп адамға қажетті үшінші қасиетті ғылым деп табады. «Адам баласының тірлікте рақатта болуы үшін ғылымнан басқа һәш бір дәру уа қару, ондай қуатлы һәм бір нәрсе жоқ дүр. Кім оқу, ғылым білсе, ол кісі рақатты, бақытты, алла тағаланың сүйген құлы болар» деп ғылым үйренуге, ғалым болуға үндейді. Әрине бисмилламен бастап, алламен аяқтайтын өлең-шығармалар мен ой-пікірлердің қоғамдық сананы өсіруге тигізген шапқаты мол болғандығын енді жасырмауымыз керек.

Қазақ әдебиетінде мұндай құбылыстың болғанына таң қалуға болмайды. Өйткені кеңеске дейін қалам ұс-

тағандардың бәрі бірдей атеист болмағандығы бір болса, екіншіден, дін шырмауына маталып қалмаған қазақ халқына біраз идеяларды «құдайдың» атымен өткізбесе, құран хадисімен хаттамаса, айтқанына көндіре қою да оңай шаруа емес еді.

Бұндай құбылыс жалғыз қазақта ғана емес, бар халықта кездескені тарихтан аян. «Орыс сыны тарихында» діnniң ықпалды күш екенін, ертедегі әдебиет үлгілері үстем идеология болған діннен құлан таза бола алмағандығын, сондықтан діни сөздер мен танымдардан шошымау керектігін сонау 1957 жылдарда-ақ қатты ескерткенін еске сала кетудің артықтығы жоқ.

Ағартушылық сипаты қалың дәйектеме-сынның өзіндік ерекшелігін таңбалап көрсететін пәлендей көзге түсер қасиеттері болмағанымен де, халыққа өнер-білімді айрықша насихаттағанынан да, оқуды жақтауынан да аңғарылып жатады. Ойдың жалпы аңғары оқу-білімнен өрбиді. Жалпы мақсаты ағартушылық идеяға бағытталған шығармаларға жазылған дәйектемелердің көбі бүкіл жинақтың мән-маңызын, автор мұратын оқушыға ашып беруге ұмтылады. Мұны Ғұмар Қарашевтің «Өрнек» атты жинағына жазылған дәйектемеден анық көруге болады. «Надандық себепті халқымыз арасында жайылымдықта болған жат ақиқат та, түрлі гадеттер бек көп. Оларды бірден сыпырып алып тастау нәш мүмкін емес. Қашан халықтың ұлы-қызы бірдей оқып, мұқырғыт хасыл етсе, бұл надандықтан келген гадеттер өзінен бітешек.

Солай болса да, бұлардың ішінен бірнеше бастыларын айтып, себептерін көрсетіп жаздым. Бұ «Өрнек» атты кітапшаны жүзден біреу оқып, өрнек алса да пайда болар. Көре тұра үндемей «тілсіз шайтан» болып тұруды тарих мақұлдас» дегені қаламгердің қоғамдық борышы мен міндетін ғана аңғартып қоймай, оқушының назарын қай жаққа бұрғысы, жетектегісі келетінін көрсетсе керек. Ннетін емеурінінен танытады.

Дәйектеме-сынның көзге түсер бір парасы — авторлық сын, яғни өзінің шығармасына өзі түсіндірме, кейде сын пікір айту. Дәйектеменің бұл түріне жататындар әр автордың кітабынан кездеседі десе де болғандай. Кейде бұл дәйектеме жалпы жинақ туралы ғана болмай, әр өлеңнің жазылуына не себеп болғанын да көрсете кететін кезі аз емес.

1911 жылы Ғалиолла Ғалымжановтың «Есіл жұртым» атты өлеңдер жинағы басылып шықты. Бұл жинақта «Жазушыдан бір-екі сөз», «Жазылашақ сөздің басы үшбу дұр», әр өлеңге түсіндірме, «Хұрметлу оқушыларына» арналған соңғы сөзі бар. Жинақ авторы ірі акын болмағанмен, өз өлеңіне сын көзімен қарай білгені әр дәйектемесінен аңғарылады.

Жарық көрер еңбекке ат қою, әр өлеңнің мәніне қарай тақырып қою да жазушыны толғандыратын, ой елегінен өтетін мәселе. Жинаққа қойылар ат бар шығарманың айтар ойы мен көздеген мақсатын айқындауға тиіс. Өз жинағына әрі ықшам, әрі мәнді ат қойғысы келген автордың «халқымыздың надандықтан қор болғанын көріп, жаным ашығандықтан есіл жұртым-ай, қор болдың-ау деген мағынаға келтіріп, рәсіләмнің есімін де «Есіл жұртым» деп атадым» дегені жоғарғы ойлардың нақты дәлелі болуға жарайды.

Басқа ақын-жазушыларға қарағанда, бұл автор оқушылардың ықыласын өзіне қаратып алу үшін басқаша тәсіл қолданған. Сөз арасында 1907 жылы Троицкідегі «Медресе Мухамедияны» тамамдағанын айтады. «Дүниенің о жақ, бұ жағын еркін болжамаған жасырақ шағында» жазған өлеңдеріне көп үміт артпағанын, ет қызумен Қаримовтар баспасына жібере салғанын, бірақ «өз сөзіме өзім риза болмағандықтан басар деп те ойламағанын» ашық айтуы екі мәселеге назар аудартақандай. «Өз сөзіне өзі риза болмаушылық» автордың өзіне сын көзімен қарауын және поэзияға қояр талабының едәуір биік екендігін көрсетсе, екінші жақтан, үлкен ой, пікір айту, халық көңілінен шығу үшін «дүниенің о жақ, бұ жағын еркін» білу, яғни өмірді жетік білу қажет екендігіне меңзейді.

Сондықтан автордың «рәсіләмнің іші, сырты мұқият па, жоқ па? Ол арасын оқушылардың сынауына тапсырамын. Келіспеген жерлері болса, қаламы жүйрік мырзаларымыздан таңқит етіп, кемшілігімді көрсетулерін өтінемін. Таңқит айтушыларға рақметтен басқа айтатын сөзім жоқ. Және әріптестерімнің таңқиты маған берген сабақтары деп білем. Мен өзім де бұл рәсілімнің әуелгі жазған рәсілім болғандықтан жақсы жазылды деп айта алмаймын. Бәлки жаман жазылғандығын басқадан бұрын өзім сеземін» деп кемшіліктерін санамалап кетеді: «Рәсіләмнің ең әуелгі айыбы: сыртынан қарағанда ішінде һәмма қазақ милләтіна ғылым болуға керек еді.

Өлеңде ғылым болған жоқ» деп ең ауыр сын айтады, яғни шығарманың ғибрат берер сипатын күшейтуге үндейді. Дәйектеме-сынның бір парасы осы авторлық сын қаншама қораштау болып көрінгенімен қазақ әдебиеті тарихына көп дерек, мол мағлұмат берген бір сала болғандығын аңғармауға болмайды.

Өзінің жинағын аяқтарда:

Жазсам да жақсы, жаман тіл тигізіп,
Мақсатым оятуда қазақ халқын.
Болмаса күр әшейін далбасалық,
Жұргем жоқ «мен» деп жұрттан асқан ақын,—

дей келіп, өзінің оқушыларына соңғы сөзін арнайды:

«Оқыған уақытта қатты да, жұмсақ та, ащы да, тұщы да сөздерді көрдіңіз. Ықтпмал, қатты сөздер көзіңізге көрінген соң көңіліңіз қайтып, мені бір дұшпан да көрген шығарсыз. Ләкін, мен қанша қатты сөз жазсам да халықтың надандығына һәм осынша қорлықта қалғанына ішім күйіп, шыдамағандықтан шығып жатқан сөздер. Ықтимал, менен басқа да солай қаттырақ қылып жазушылар болса халыққа пайдасы болмай қалмас. Аз да болса пайдасы болар. Менің сөзімді кім тыңдайды, күр әшейін жұртқа күлкі болармын деп, менен басқа да жазушылар болар деп қарап тұруға жарамайды. Әркім өз білгенінше жазуға керек. Әуелгі уақытта жазған нәрселері нашар болса да, ықтимал жазған сайын түзелер» дегені әдебиеттің әлеуметтік мәнін аңғартады да, ақын-жазушылар үздіксіз еңбек етудің нәтижесінде көркемдік шеберлікке жететіндігін байқатып тастайды. Шеберлік үздіксіз еңбек үстінде жетілетінін, шыңдалатынын айтып қалмай, «қазақ тілінде уа басқа тілдерде жазылған басқа ресілеларды да көбірек оқу керек» деп білім қорын молайтуға шақырады. Еңбек біліммен ажарланғанда ғана дiттеген жерден шықпак.

Ғ. Ғалымжанов осы жинаққа енген өлеңдерінің жазылу себептерін және не мақсат көздегенін әрдайым жазып отырған. Олардың ішінен бір-екеуіне ғана тоқтала кеткен жөн. «Қазақтың ескі халдері» деген бөлімде бұрынғыдай бос далбақтауды қою керек, одан да өнер-білімге жақында, «сатсаң да жалғыз атыңды балаңды оқыт», әуелі мұсылманша «жақсылап намаздығын білгеннен соң, балаңды орысша оқыт» деп ақыл айтады. Бір өлеңінде қалаға барған қазаққа ақшанды орынды жұмса, арақ пен картаға жолама деп кеңес

берсе, екінші бір өлеңінде ел ішін лаң қылған, ынтымақтың кетуіне себепкер болған болыс сайлауларын әшкерелейді, қазақ өміріндегі келіссіз қылықтарды сынайды.

Осы жинақтың негізгі мақсаты — қазақ халқын өнер-білімге шақыру болғандықтан автордың мына түсіндірмесіне орын берген жөн: «Һәр бір өнерлі жұрттарға көз салып қарасаң, баршасының да өнерлі болуына себеп болған нәрсе — оқу дүр. Оқуға тырысқан жұрттың һәрбір уақытта қор болған жері жоқ. Біздің жұрттың оқуменен көп ісі де жоқ. Қайсысы молда ұстап, балаларын оқытса да, молданың қандай кісі екендігіне көз салмайды. Ондай молланың көбісі өздері жөндеп түркі тани алмағандықтан балаларға да еш нәрсе түсіндіріп үйрете алмайды. Біздің надан болуымызға себепші — жас уақытымызда түсіндіріп оқытпай, қалың қазақты алдап қана жүрген молдаларымыз деп ойлаймын. Қазақтың баласының оқығанын-оқымағандығын байқамай, тек қазақтың қымызы мен ақшасы үшін ғана шыққан молдаларды айтамын» дей келіп, ондай «ұстаздардың» қандай кесінді болатынын былай суреттейді:

Білген сабағын ұмытар,
Қорыққаннан жас бала.
Қорықпай бала не қылсын,
Молдасының көзі ала,
Сырықтай болған таяғы,
Жанында жатыр ол жана.

Автордың бұл айтқаны қазақ болмысында етек алған жай екені әмбеге аян. Автор надан молдаларға, кәдімшілдерге қарсылығын осы өлеңге жасаған түсіндірмесінде аңғартып, өз ойының мәнділігін арттыра түскен. Өз өлеңін өз түсіндірмесімен қуаттандыра түсу — шығарманың идеялық ықпалы мен эмоциялығын арттыра түсуге септігін тигізеді, сондықтан сын жанры мұндай тәсілден іргесін аулаққа сала алмайды. Өйткені сынның ең негізгі мақсаттарының бірі — шығарманы оқушының түсіне, ұғына оқуына жетекші болу, сөйтіп көркем сөздің эстетикалық әсерін күшейтіп, ізгілікке бастау ғой.

Тағы бір айрықша айта кететін мәселе — Ғ. Ғалымжанов өзінің айтар ойын, насихаттар пікірін халыққа жеткізу үшін тек өзінің өлең-жырымен ғана шектеліп қалмай, орынды деп тапқан уақытта өзге әдебиеттің үлгісінде пайдалана білген. Атап айтқанда, Ғабдолла Тоқайдың «Сүтке түскен тышқан» дейтін атақты мысалын

өзі айтпақ пікірге сәл бейімдей аударған. Ғ. Тоқайдың мысалын аудару фактісі қазақ әдебиетінің творчестволық байланысын көрсетерлік бір құбылыс болса, екінші жағынан, оның өткір де улы мысқылын қазақ өмірінде онша елене бермейтін, бірақ зияны көп тиетін кесірге қарсы бағыттаған. «Біздің қазақ халқында әуелден қалмай, келе жатқан келіспеген бір іс бар. Басына бір қиыншылық іс келсе «сабыр түбі сары алтын, сабыр етерге керек, алла тағала өзі жеткізеді» деп екінші бірі келіп ақыл айтады. Оның үстіне жанды сурет секілді, өздері нәш нәрсе білмеген надан молдамыз келіп «Әл сабыр, әл рахым, әл сабыр — шайтан» деген бір мағынасыз сөз оқып, онда сабыр етуге қосады. Сонан соң өзі ақылынан айырылып отырған бишара құлағын кесіп алса да қозғалмайтын бірі сабырлы хайуан болады да қалады. Мен енді соның үшін сабырдың да орныменен ғана керек екенін білдіріп, және де қандай іске болса да себеп керектігін білдіріп, бұ жырда бір ұғымға түскен тышқанның хикаясын жаздым» деп автор қазақ халқын надандыққа, харакетсіздікке ұрындырған енжарлықты шенейді. Өмірдегі осындай елеусіз құбылысты үлкен пайымға көтеріп, сынап білудің өзі пайдасыз кетпеген пікір болса керек.

Дәйектеме-сынды шартты түрде іштей жіктеген уақытта, олардың араларында қытай қорғаны жоқ екені өзінен-өзі түсінікті. Сондықтан оның барлық элементтері араласып жүретіндігін де ескерте кеткен жөн. Егер Ғалымжановтың «Есіл жұртым» атты жинағынан авторлық сынға қатысты пікірлерді бірқыдыру мол байқасақ, Қ. Тоғысовтың 1915 жылы басылып шыққан «Надандық құрбаны» пьесасына жазған алғы сөзі өзінің ағартушылық бағытымен де, өзіне-өзі пікір айтып, шығарманың мәнін түсіндіру ниетімен де, сондай-ақ дәйектеменің әдеби-сын сипатын сақтап, пікір дәлелдеуге ұмтылу сыңайымен де көзге түседі. Алайда оның негізгі салмағы өз шығармасының мән-жайын, қалай жазылғандығын әңгімелеу саласында болғандықтан авторлық сынның ауқымында қараған жөн.

Ағартушылық идеясының туы көтерілген шақта қазақ авторлары көбіне жалпылама сөйлеп, халықтың таптық жігін ашпай, бүкіл елді тұтас қалпында алып суреттегені аян. Бұл сарынды Қолбайдың осы шығармасынан, әсіресе, оған жазған алғы сөзінен де байқаймыз. Қазақ публицистикасының тарихынан өзіне тиісті орын

ала алмай келе жатқан Көлбай «Алаш» (1916-1917 ж.) «Үш жүз» (1917-1918 ж.) газеттерін шығарып прогресс жағында болғаны, талайлармен айтысып-тартысқаны, кеңес өкіметі орнаған уақытта Батыс Сібір өлкесінің еңбекшілер кеңесінің атқару комитетінде заң комиссариатын басқарып тұрған уақытта орынсыз жаламең түрмеге түсіп, Қолчактың қолынап қаза тапқан. Көлбай Тоғысов өзінің алғашқы шығармаларында ағартушы-демократтық позициясын аңғартты. «Надандық құрбаны» атты пьеса — осы көзқарастың жемісі. Мұны оның дәйектемесі де айқындай түседі.

Надандық пен жауыздықтан, соқырлық пен қиянаттан құтылудың Көлбайша екі жолы бар: «Бірінші — оқу, екінші — сол оқу арқасында жетіліп, жұрттың қамын ойлап, неше түрлі өнер-білімнің кілтін алып, есік ашқан жігіттер» деп тапқын. Әрине пәле жалғыз надандықта ғана емес, әлеуметтік құрылыста жатқан сырғып ашпай жалпы халыққа, жұртқа пайданы тең бөлу ағартушы-демократтық көзқарасқа тән құбылыс. Мұның өзі сол кезеңде қоғамдық ой-сананың жеткен деңгейін де аңғартады. Көлбай да сол деңгейден ұзап кете алмаған.

Көлбай басқалардан тереңірек көре де, жұртқа көрсете де білді. Мәдениетті, өнер-білімді елдің адамдары «Кітап жазды, газет, журнал шығарды, халықтың арасында болған надандық, қиянатты «ойын кітабына» жазып, айнаға қарап жарасын көрсеткендей қылып, жұрттың көзіне көрсетіп, һәр түрлі жаман істен сақтануына себепші болды, қайсылары бала оқытып пайда келтірді, қайсылары докторлық оқумен науқастарға дәрулер беріп жазылуына себепші болды...» дей келіп, қазақ бойындағы мін мен керенаулықты, надандық пен жауыздықты нақты дәлелдермен тізіп өтеді.

Қазақ драматургиясының туу шағында кітап түрінде көзге түскен «Надандық құрбаны» пьесасы шындықтан туғанын көреміз. «Алты қатыны бар бір шалдың үйіне қондым. Кешке жатқанда алты қатынын төр алдына бір көрпенің астына жатқызып, есікке ішкі жағынан құлып салып, кілтін жанына алып, өзі кроватқа жатты. Ол шалдың аты — Мірсәлім Бектенұлы. Жасы 66 да. Осындай шалдар Зайсан уезінде жүзден аса бар.

«Міне, осындай қырда болып жатқан көп надандықтың біреу жарымын қолдан келгенше «ойын кітабына» (пьеса) жазып, қазақ жастарына ұсынамын» деп жазған Көлбай. Осы пьесаны автор еріккеннің ермегі деп

түсінбей, халықты ағарту ісіне бір себі тие ме деп жазған. Және пьесаның кейіпкерлерін өз көзімен көрген нақты шындықтан алып, надандық иелерін масқараламақ болған. Осы пьесам «егерде ұнаса» һәр шаһарда, һәр ауылда ойнап, қазақтың өз көздеріне көрсетсе, мұндай жолдан тыйылар еді деп үміт қыламын. Бұл драманың бірнеше қаһармандары осы күнде де тірі» дегенде Қолбай көркем шығарманың қоғамдық мәнін, жасар ықпалын айқын бағдарлайтындығын аңғартады. Бұл шығарма жайында М. Дулатов рецензиясы жоғарыда баяндалды.

Дәйектеме-сынның алғашқы көріністерінде әр автор өз шығармасының нендей мақсатпен жазылғандығын түсіндірсе, оны оқып шығуды, кем-кетігі болса сынап, келесіде түзерліктей тілек-талаптарын жазып жіберуді, жазған еңбегі ұнаса оны көпшілікке таратуды, ойын қылып қойып беруді өтінген авторлық пікірлер ХХ ғасырдың басында шыққан кітаптарда бірқыдыру мол кездеседі.

Сонымен қатар, дәйектеме-сынның сапалық қасиетін көтере түсетін, әдеби талдауға ұмтылып, өзінің ойын айтуға талаптанатын сын пікірлері де жоқ емес. Бұлар сан жағынан аз болғанымен, мән-маңыз жағынан әлдеқайда алымды да құнарлы.

ХХ ғасырдың бас кезінде жарияланған кітаптарда әдеби-сын элементі басым материалдардың сыр-сипатын М. Дулатовтың «Оян, қазақ», Ғабдолла Мыштактың (Ғ. Қарашевтің бүркеншік аты) «Көкселдір» мен «Шаир» жинақтарына жазған дәйектемелерімен көрсете кетсек, сынның көздер мақсаты, құлаш сермер өрісі қалай бағытталғанынан хабардар болар едік.

Міржақып Дулатовтың «Оян, қазағы» бүкіл қазақ әдебиетіне жаңа леп, соны тыныс әкелген күрескер шығарма, яғни революцияшыл-демократиялық әдебиет бағытын негіздеген атақты туынды екені тарихқа мәлім. Қ. Кемеңгеров: «Оян, қазақты» ел қазақтары құрандай жаттады» деп растайды. 1909 жылғы басылымында тарамдатыла жазылған алғы сөз бола қоймаса да, бүкіл жинақтың сыншылдық, азатшылдық тенденциясының өзі туып келе жатқан қазақ сынының дұрыс өріс табуына, құнарлы арнамен өркендеуіне ықпал жасайтынын аңғармау ағаттық болар еді. Өйткені шағын болғанымен, айтары мен насихатары мол «Сөз басы» оқушы қауымды осы жинаққа бірден көңіл аудартты. Бірінші-

ден, «Оян, қазақ» деп ұрандатуы, екіншіден, оған себепті болған жағдайды түсіндіруі, үшіншіден, өнер-білімнен құр алақан қалғандар ел санатына іліге алмайтындығын зор екпінмен ескертуі шығармаға салмақ берді.

Міржақып қазақ халқы душар болған бұйығы гірлік, эрекетсіз өмір белгілерін тізіп өтеді де, «кой бүйтпелік, әр халықтың күші өнер болса... біз қазақтар да ортақ болсақ керек, соның үшін мұсылманша ғылымдар оқып, дінімізді танып, надандардың көзін ойып, көңілін ашып, ахиреттік пайдамызды табалық. Екінші, дүниеміздегі қажетті хақыларымызды алып, жерімізді, малымызды сақтау үшін, басқалардан қорлық көрмеу үшін орысша оқып, өнерлі болалық» деген саяси-әлеуметтік және ағартушылық сыңайы басым ойларын біріне-бірін сабақтастырып жіберді. Жинақтағы өлеңдерінен насихаттайтынын алдын ала аңғартады. Сондықтан «Қазақ халқының бұрынғы һәм бүгінгі халі», «Сайлаулар хақында», «Қазақ жерлері», «Насихат гумумия жырларының қай-қайсысы болмасын публицистикалық екпінмен жазылуының өзі талайларды қатты ойландырып, елдің қоғамдық санасына атой салды. Автор халық арасында зор абыройға ие болумен қатар патша әкімшілігіне де үлкен үрей әкелді. Расында да, қазақты өнер-біліммен қатар бірлікке, ұжымдылыққа шақыруы, мақсаттылыққа үндеуі күрескерлік сипатқа ие болып жатты. Не айтса да бәрі қазақтың өнерлі, азат ел болу идеясынан өрбіді.

Сүйегі жок, тіске жұмсақ болған сон.
Һәркім жейді біздің қазақ баласын,

Бірлік жок, алты ауызды халықпыз ғой
Қатардан сол себепті қалыппыз ғой,—

дегендердің бәрі де қимыл іс-әрекетті меңзеп жатты.

Қазағым көрмегенің әлі алдында
Боларсың көне берсең мұнан жаман.
Барында аяқ-қолың қимылдап қал
Бір күнде тыпырлауға келмес шамаң,—

дегендердің бәрі күресшілдікке үндеген кесек, ірі ойлар екенін халық та, патшаның жандайшаптары да анық түсінді. Әрқайсысы өзінше қабылдады. Халық азаттық, теңдік алу, өнер-білімге жетілу жайын ойласа, отаршыл әкім мұндай автордың үнін өшірудің жолын із-

деді. Міржақыптың өз дәйектемесімен айтсақ, «Оян, қазақ» атты өлең кітабымды ескі өкімет шам көріп, «қазақ оянып кетеді» деп қорқып, 1911 жылы мені сотқа берді, сол себепті жыл жарымнан артық абақтыда жатып шықтым» дегені, жинақтың әрі қарай тарауына тыйым салынуы автор үшін қаншалықты азапты болғанымен, ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиеті үшін үлкен олжа болды, жаңа бағыттың серкесі деңгейіне көтерді. Сондықтан да «Оян, қазақ» бүкіл әдебиеттің ендігі даму арнасын айқындаумен қатар, әдебиеттің қоғамдық мәнін түсінін-аңғартатын сыни ойға парасатты дарытты, шын эстетикалық талап-талғамды биіктетуге мықтап ықпал жасады. ХХ ғасыр басындағы шығармаларда әлеуметтік сарынның күшті болуының бір сыры осындай күрескерлік және сыншылдық сипатына байланысты еді.

«Шаир, яки қазақ ақындарының басты жырлары» жинағына жазған алғы сөзін Ғ. Қарашев сол кезеңнің күрделі мәселесі — «тіл сақтау» проблемасынан бастайды. «Белгілі, бақ иесі адамдар айтады: жыр, өлең һәм билік сөздерін сақтамаған халық жансыз деп. Бұл сөз бек дұрыс, неге десеніз, әр елдің елдігі, мысалы қазақтың қазақтығы, татардың татарлығы, орыстың орыстылығы ата-бабаларынан қалған айырым тілдерін жоғалтпай қолданумен сақталады. Һәр ел өз тілін сақтау — ол елдің жыр һәм ескі сөздерін сақтамай мүмкін болмайды. Мұның үшін де өнерлі, ғылымды халықтарда бұ «тіл сақтау» жайында бек мұқияттық бар. Медреселерінде балаларға қалдырмай оқытады, һешбір жыршы я шешен, ділмәрлардың аузынан шыққан сөзі жазылмай-басылмай, далада жоғалып қалмайды». Автор бірнеше мәселелерді сабақтастыра, біріне-бірін қосақтай баяндағанда, әр елдің өзіне тән ерекшелігі мен тілін сақтауда көркем әдебиеттің айрықша орын алатындығын баса айтады. Әдебиеттің бұл рөлі баспасөз жүзін көрген уақытта еселей түсетіндігін аңғартады.

Мұндай әдет мұсылман жұртында, әсіресе, араб елінде болғандығын айта келіп, «тек соңғы замандарда біздің халыққа басшылық еткен надан адамдар біздің халқымызды (қазақтығымызды) сақтайтұғын қымбатты жыр һәм билік сөздерді ескеріп айтуды күнә деп көрсеткен, мектептегі балаларымыз «Бозжігіт», «Зарқұм» оқып, құлықтарын бұзып, рухтарын (қазақшылығын) жоюға айналған» деп біріне-бірі сабақтасып жатқан екі

мәселеге назар аударды. «Халыққа басшылық еткен на-
дан адамдардың өлең мен жырды, шешендік сөзді айту
күнә» деп тапқанына Ғ. Қарашев мүлде қарсы. Өйткені
сөз культі айрықша өркендеген, сөйтіп дүниені көркем-
дік тұрғыдан танып-білген халықты рухани арнасынан
ажыратпақ болған әкімдер мен қожа-молдалардың іс-
әрекетіне өзі дін мәселесінде белгілі көзқарасы бола-
тұрғанына қарамастан өлең мен жырға тыйым салушы-
ларға мейлінше қас екендігін жасырмаған. Олардың
түс-түгін ашып айтпайды, «бізге басшылық еткен на-
дан адамдар» деп жалпылай сөйлейді. Ал шындығына кел-
генде, олар қазақтың аузын аштырмауды, ой ойламауын,
пікір білдірмеуін тілеген отаршыл әкімшілік пен оның
жандайшабы — өзіміздің мал мен жанды рәсуә етіп,
есінен адастырып жүрген болыс пен атарман-шабарман-
дар екені сөзсіз.

Әрине «Бозжігіт» пен «Зарқұмдарды» оқытып, бала-
лардың құлықтарын бұзып, рухтарын жоюға айналған
діндарлар қазақтың төл әдебиетін өркендетуге онша құ-
лықты болмағанын көбіне-көп діни-схолостиканы наси-
хаттағанын, сөйтіп халықтық творчествоға, акын-жы-
раулардың шығармашылығына тосқауыл қойғандығын
байқаймыз. Халықтың құлқын бұзып, рухын жою үшін
оны сөз өнерінен айырып, тілсіз хайуанға айналдыру
саясаты ертеден-ақ жүргізіліп келе жатқанына бұл нақ-
ты дәлел бола алады.

Ғ. Қарашев бұл саясатқа әлдеқалай қарсы бола сал-
мағанын мынадан көреміз: «Бұл себепті, бар жерлері-
нен жинастырып ескі, жаңа жырлар, бірен-саран қыс-
қаша бөлек әңгімелерді жаздым. Медреселерде әдебиет
(литература) дәрісінде бағдарламаға алынып, қазақ
балалары пайдаланып, «Әлжамат әл дәбәриелердей» әр
тағзырық көріп жүргізетін бір күндердің бек жақын
екенінде һәш шек-шүбіра етпеймін» деп қазақ әдебие-
тінің белгілі пән болатындығын, оның діни оқудан мән-
дірек болатындығын және таяу арада жүзеге асатынды-
ғын зор сеніммен айтады. Мұның өзі қазақтың ұлттық
әдебиетін өркендету саласындағы игі тілек еді.

Ғ. Қарашевтің 1912 жылы қазақ әдебиетінің өз ал-
дына жеке пән болып оқылатындығы туралы пікірі
өмірдің өзі еріксіз туғызған шындық болатын. Ғұмар
мұғалім болып бала оқытқанда, бір жағынан ара-тұра
дін ісіне араласып қойғанда талай рет қажеттілігін сез-
ген іс Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатовтың

жәдігерлігімен нақты жүзеге асты. Олар мұны тәжірибеде қатты сезініп жүргендігін 1905 жылғы Қарқаралы петициясында қазақ мектебін орыс мектебінен ажыратып, ана тіліндегі оқу құралдарымен қамтамасыз ету мәселесін көтерген кезде-ақ анық аңғартқан болатын. Әсіресе, алдына қойған мақсатты белгілі тиянаққа жеткізбей тынбайтын, басқа жаққа алаңдамайтын А. Байтұрсынов көп жылғы мұғалімдік тәжірибесінде әуелі араб алфавиті негізінде қазақ тілінің заңдылығына, сингармонизм шартына сай қазақ емлесін жасауды көпшіліктің талқысына сала жүріп, өзінің тұңғыш оқулығын даярлады.

Оқулық — ғылыми-педагогикалық сананың ең биік те ауқымды түрі. Ол — тіл мен әдебиеттанудың ең негізгі арнасы, өйткені оқулықтар — сыни ой-пікірлердің ұлы олжасы. Олай болса, А. Байтұрсынов қайраткерлігіне назар аударғанда ең әуелі оқулықтан бастауы М. Дулатовша айтқанда: «қалың түрік тұқымының бір тарауы болған қазақ жұрты өзінің тұқымдастарынан кейін қалмасқа тырысып, олармен аяғын тік басуға, тағы да төтерек жол тауып, ілгері ұмтылуы» (225) үшін қажет болды. Сондықтан қазақ емлесін түзеп, тіл, оқу құралдарын аз жыл ішінде шығарды. Олар ел ортасында малтықпай тез жүріп кетті. Осыған қуанған автор «Тіл құралы» туралы арнайы рецензия жазды. Ол рецензиядан гөрі, ғылыми трактат сипатында болды. «Қазақ тілі — бай, таза, іргелі жұрт тілі» болып саналатынын, орысша, ноғайша, арабша оқығандардың тілді шұбарлауға құмар болып тұратынын өз мысалымен дәлелдеді.

«1908 жылы «Оян, қазақты» жазып жүргенімде «әдеби тілдерді» неғұрлым көбірек кіргізу жағын ескерусіз қалдырмадым. Сол жылдарда Абай кітабы һәм «Қырық мысал» шықты. «Қырық мысалды» көргенімде өзімнен-өзім ұялдым. Өзімнің һәм өзім секілділердің адасып жүргенін сонда байқадым» (266) деп ағынан жарылды. Яғни ана тілінің тазалығын сақтаудың орны бөлек екенін, оған Ахандай ұлы ғұламалардың жәдігерлік көрсетіп жүргенін, талай үлгіні айта келіп «Тіл құралының» бұрынғы оқулықтардан артықшылығы «қазақ тілінің табиғаты сақталып, тура мағынасы өзгермей, өз атымен» аталғандығы деп табады да, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін айтарда: «қазақ тілін сақтаймыз, балаларымызды қазақша шыққан кітаптармен үк-

тырамыз һәм әдебиетіміз қазақша болсын дегенде, бұлардың бәрінің негізі «Тіл құрал» екенін ұмытпаса керек» (268) деп қорытты да, Ғ. Қарашевтің қазақ әдебиеті пән ретінде мектепте оқытылса екен деген тілегінің орындалғанын аңғартады.

Бұл мақала таза ғылыми-сыни тенденциясымен дараланғанын көрсек, Ахмет пен Міржақып өздері шығарған оқу құралдарында педагогикалық әдіснама түрінде жазған дәйектеменің жаңа түрін шығарған. Олар қазір сынның бір формасына айналып, кеңінен қолданылып келеді.

Қазақ әдебиетінің келешегіне үміт артып, оған тосқауыл қойғандарды Ғ. Қарашев сынаумен шектеліп қалмай, әдебиет үлгілерін бастыру мәселесіне де назар аударды. «Бұл күндерде Қазандағы Қаримовтар қаражатыменен бағзы бір қазақша жыр, өлеңдер басылып таралса да сөздері жаңылыс, қағаздары да жаман болып шығуынан саудагерлердің тек ақша жағын ойлап қана, бала-шағаға жаздырғандары ашық білініп тұрады. Соның үшін мен олардан да қазақ балалары көп пайда алады деп айта алмаймын» деген пікірді жасқанбастан айтуы да ілтипатқа алынған, «Айқап», «Қазақ» беттерінде талай жазылған ой екені өзінен-өзі түсінікті. Ал бұл жөнінде өзінің нендей мақсат көздегенін «Көкселдір» атты жинаққа жазған әдеби мәнді алғы сөзінен ашық аңғартады.

«Жыр шығарудан бірінші дәреже мақсұт: һәр елдің ана тілін һәм ондағы шешендікті жоғалтпай сақтау болады.

Екінші дәреже мақсұт: ол тәтті жыр арқылы оқушыларға әсер беріп, «батыршылық», «жомарттық», «ғылымға қызығу» секілді көркем сипаттарға үндеу болады» дегенде Ғ. Қарашев «Шаир» жинағында айтқан пікірін бір пысықтап өтіп, әдебиеттің оқушыларға әсерін, өнер-білімге үндейтін қасиетін атап өтуді қажет деп табады. Мұның өзі әдебиеттің қоғамдық мәні мен рөлін аңғартудан туғанын көрмеске болмайды.

Сонымен қатар Ғабдолла Мыштак әдебиет шығармаларының қадір-қасиетін айқындау үшін қандай шарт болуға тиіс деген мәселе жөнінде де өз ойын айтады. «Бір жырдың жақсы-жамандығын өлшегенде осы тәртіп бойынша, бірінші — шешендік, тәттілік (яғни көркемдік Т. К.) жағына көз жіберу, екінші — анау соңғыларға (яғни пайдалылығына, ықпал, әсер жасауына

Т. Қ.) назар салу» керек деп біледі. Осы қарапайым пайымдаудың өз мазмұн мен түрдің бірлестігін, біріне-бірінің сай болуы керектігін аңғартқандай. Қалай болғанда да жарияланатын шығармаларға осындай эстетикалық талап қойғандығы сөзсіз.

Сәл шөлкем-шалыстығы бар мына сөзі әлгі пікірді қуаттай түседі. «Мен бұл ескі жырлардың тарих жағынан дұрыстығына көз жібермедім, көңіл салмадым. Бәлкім, ол жақтан хата да болса болар. Онысы маған қажет емес, маған қалғанда жыр біреуді мақтасын, яки жамандасын, бәрібір: тек тілі тәтті, сөзі әсерлі болып әдепке жолақ болмаса, сол жетеді» дегеннің өзінен осы автордың көркемдік мәселесіне айрықша назар аударғанын байқаймыз.

1914 жылы Міржақып Дулатов қазақ мектебінің мұқтажын өтеу үшін «Қирағат», яғни әдеби оқу кітабын шығарды. Оған «Мұғалімдерге» деген атпен үлкен дәйектеме жазды. Әліппе, оқу құралдарына жазылып келе жатқан, әсіресе, Ахаң кітаптарында мәндене түскен кіріспе, алғы сөздердің мәні де, түрі де жаңа сипатқа ие болды. Яғни бұл дәйектемелер негізінен әдіснамалық (методикалық) нұсқау түрінде көрініп, ойдың тынысы кеңіді де практикалық зәрулікті өтеді, сөйтіп жанр формасын жасады.

«Қазір біздің қазақ халқында оқудың жаңа дәуірі басталған кез. Шын қазақша мектептің керектігін біле бастаған шақ» деп М. Дулатов елді жаңаша оқыту саласында жасалып жатқан қадамдардың жеміс бере бастағанын, жадидизм қазақ үшін төте оқумен араласа жеткендігін баяндады да, әуелі «сүйікті қазақ мұғалімдері! Міне, сіздер керексінген қазақ тіліндегі оқу кітаптарының бірі — осы кітап. Кемшілігі болса, көрсеткендеріңізге шын көңілімнен рақмет айтамын» деп мақсатты ойына ойысты. «Енді бұл қирағат кітабын қалай пайдалану, яғни қалай оқыту жайынан кеңеселік» (238) деп педагогикалық та, әдіснамалық та, эстетикалық та жөн-жосықты көрсетті, оларды бір-бірінен ажыратпай, тұтас күйінде баяндады.

Қазақ түгіл, татар оқу орындарында да педагогиканың тереңіне бойлай бермейді, көбіне орысша әдіснамаға иек артып отырады. Бірінен-бірі туындайтын заңды процесс екенін айтқанда, балаларға әдеби шығармаларды қалай оқыту, тоқыту жөнінде кең толғанып, творчество психологиясын білгірлікпен ашады.

«Мектеп программасында бірінші орын алған нәрсе — қирағат, баяндап оқу. Соның үшін оқытушы ең әуелі баяндап оқытудың асыл мақсұтын жақсы білерге керек» деп бастайды да, суылдатып, даңылдатып оқығанға мәз болмай, баланың зердесіне қонуына күш салу, «оқыған нәрсесін бір-біріне ұйқастырып ойлауына, оқып шыққаннан кейін жадында ретті һәм толық мағынасымен қалдыруға әдеттендіру керек» деп педагогиканың ең негізгі талабын көлденең тартады. Сапалы оқу-тоқу процесін сөз еткен тұста Міржақып көркем шығарманың қалай туатынын, қалай бейнелейтінін оқушы түгіл, мұғалімнің өзі біле бермейтін сәттерін баяндайды. Міне, осы тұста автор өзінің эстетикалық сауаттылығын танытып, әдеби сынның өңімді қаламгері екенін анық аңғартты.

«Әрбір жазылған сөз жазушының сезінуімен, естуімен, көруімен (табиғаттан һәм адамның тұрмысынан) шыққан нәрсе. Өзін қоршап тұрған табиғат һәм тұрмысты сезуі, көруі, жазушының ойында ретке келіп, мағынаға айналғанынан кейін сөз болып сөйленіп, жазу болып жазылып шыққан хикаялар, мысалдар, ертегілер, өлеңдер жазушының ойы, табиғаттың, тұрмыстың көңіліне түскен суреті, соның үшін оқушысы да жазушының сезінгеніндей сезіп, ойлағанындай ойлап һәм сол ойлағанын өз ретімен, өз мағынасымен түсінерге һәм жадында қалдыруға керек» деп педагогика мен эстетиканы қосақтап, айрықша білімдарлық танытады да, жазушылық шеберліктің детальдарына, яғни ішкі құпиясына кірер соқпақтарды белгілейді. Бұл енді әдіснамалық нұсқаудан нағыз көркемдік талдауға ауысып, қазақ сынының сол кездегі өресіне көрсеткіш боларлық деңгейге көтеріледі.

«Жазушы әлгі ойларын қалай тізді, басқаларға қалай сездіргісі келеді, соның бәріне жазушының өз көзімен қарап, өз ойымен ойлауы керек. Жазушы қайғырса қайғырып, күлсе күлу керек. Оқыған нәрсенің ішкі мағынасымен бірге оның сөзін һәм қалауын есінде қалдыруға керек» дегені әшейінгі нұсқау еместігі жас пен егде оқушылардың қабылдау ерекшелігін әрі қарай талдап кеткенде әбден бадырайып көрінеді. Сондықтан жазушыларды шығарма жазған тұста болсын, оқу кітабын құрастырғанда болсын бала табиғаты мен танымына орайлы, мінсіз, үлгілі де ыңғайлы туындылар шығаруға үндейді. «Балалар үлкендердей сынмен оқымайтынын»

ескертін, тәуір дүние «өз ұлтының тұрмысынан һәм табиғатынан» жазылғанда ғана «баланың ойына, қанына, сүйегіне ұлт рухы сіңіп, ана тілін анық үйреніп, керекті мағлұмат алып шығады. Мұндай балалар бастауыш мектепті бітіргеннен кейін қай жұрттың мектеп-медресесінде оқыса да, қай жұрттың арасында жүрсе де сүйегіне сіңген ұлт рухы жасымайды. Қайда болса да, тіршілігінде қандай ауырлық, өзгерістер көрсе де ұлт ұлы болып қалады» деген үлкен де дана тұжырым, сөз жоқ, қазақ сынының алтын қорына енетін толғам екенін ауыз толтырып айтуға тиіспіз.

Осындай ұлы мақсатты келістіріп айтып алғаннан, жалпы оқу-өнер мен әдебиеттің қоғамдық-әлеуметтік салмағы мен орнын биікке көтергеннен кейін жастарды тәрбиелеу мәселесіне ат басын бұра келіп, балаларды баяндап оқытудың нақты тәжірибелерін әңгімеледі. Оның үлгісін «оқымысты бала» деген әңгімені талдаумен, яғни мұғалімнің сұрауына оқушының орнықты жауап беруімен көрсетті. Тәжірибесіз мұғалімдердің жүрер тура жолын сызып, нағыз әдіснамалық нұсқау жасады. Кітапта баяндап оқытудың әр қилы амалдарын қолданған уақытта бүкіл класс оқушылары қатысуы, бірін-бірі толықтыруы, өлеңдерді ұғынып, түсініп жаттап алуы міндет екенін ескерте келіп, бұл оқыту әдісінің тағы да «мынандай шарттары бар» анық, айқын оқу, ыңырсымай, сөзді орынсыз созбай, салмақты айтатын орында асықпай, кісі қалай сөйлесе солай оқу керек. Сұрау, таңдану, кідіру белгілерін тиісінше оқып, дауысты көтеретін орында көтеріп, бәсеңдететін орында жай оқу тиіс. Балалар дұрыс оқи алмай қиналған жерде, мұғалім өзі оқып көрсету лайық» (242-бет) деп атап-атап баяндаған нұсқаудың бүгінде қажет екендігін анық байқаймыз.

М. Дулатовтың «Қирағат» оқу кітабына осындай дәйектеме жазуының өзі педагогикалық мақсатты көздегенімен эстетикалық өңірлерге қол созып, талай шұрайлы ойларды айтуы, жазушылық шеберліктің қыр-сырын аңғартуы, көркемдік таным-білікті қалыптастыруы, сөз жоқ, ғылыми негізі қалың нұсқауды сын жанрының төл туындысына айналдырып жібереді де, қазақ сынының жан-жаққа көз тастай бастағанын аңғартады.

Әдеби сынның ауқымына кіретін осындай дәйектемелер тек қана түсіндіру, айтып беру мақсатын көздемей, ара-тұра өз ойын дәлелдеуге ойысатындығын байқатып

отырады. Алайда мұның бәрі де дәйектеме-сынның ауқымында көрінгенін байқаймыз. Өйткені дәйектеменің қайсыбір түрінде дәлелдеуден гөрі декларативті ой түю басым жатады. Көлбай Тоғысов Ақтамберді мен Көкей қыздың айтысын тамашалай келіп «Қазақтан да неше түрлі орыстың Пушкин, Лермонтов секілді ақындарындай ақын шығуын көрсетеді. Қазақтың оқу оқымаған бір жігіті мен бір қызы ешбір дайындалмай, тойға кезігіп осындай өлең айтса, оқу оқыған Пушкиннен кем болар ма еді?!» деп ой түюінің өзі дәйектеме-сынның декларативті тұжырымға бейімдеу екендігін аңғартса керек.

Сондай-ақ әдебиеттің ішкі әлеміне сұғынып, өткен-кеткенді айтып беруге ғылыми дәлелдемесі жетпей жатқанымен түтіні дұрыс шалқыған ой-пікірлерді көреміз, тіпті өнімді қаламдарда методикалық нұсқаудың өзі дәйектеменің бір түріне айналып кеткенін аңғарамыз. Дәйектемелер социологиялық-эстетикалық сынға барар жолдағы үлкен өнерпаздық өткел болғаны анық.

Сонымен қазақ баспасөзінің туу дәуірінде шыққан көркем шығармалар мен өлең жинақтарына, оқу құралдарына, басқадай кітаптарға жазылған, олардың мән-мақсатын түсіндірген комментарийлердің эстетикалық өрісіне қарап, оларды дәйектеме-сын деп атаған орынды. Ал дәйектеме-сын көркемдік талдауы мен эстетикалық дәлелдеуі, социологиялық түсіндірмелері аралас жүретін мәнді сын мақалаларға, құнды рецензияларға барар жолдағы бір басқыш.

2. АБАЙ ӨНЕРІ — ӨСЕР СЫНҒА ӨРЕЛІ ӨРНЕК

Қазақ әдебиет сынының туу дәуірінде оның эстетикалық өрісін едәуір биікке көтеруге себепші болған шешуші фактордың бірі — ұлы Абай творчествосы.

Абайдың кемеңгер өнерпаздығы өзінің зерттелуі, насихаттауы жағынан қазақ әдебиетінде теңдесі жоқ сала екенін ескеріп, біз Абай шығармаларының Қазан төңкерісіне дейін сын объектісі болуына, ол жөнінде артық-кем айтылған пікірлерге және Абай даңқының жайылу мәселелеріне назар аудармақпыз. Әрине Абайтану ілімінің негізін қалаған М. Әуезовтің, Абайдың қазақ әдебиетіндегі орны мен ақындық шеберлігін айқындайтын С. Мұқановтың, кемеңгер ақынның поэзиясын зерттеген Х. Жұмалиевтің, Е. Ысмайыловтың,

З. Қабдоловтың, өнерпаздық өмірбаянына барлау жасаған М. Сильченконың, Абайдың орыс әдебиетімен творчестволық байланысын шолған З. Ахметовтің, қара сөзіне назар аударған Х. Сүйіншәлиевтің, Абайдың дүниетанымы мен эстетикалық ойына көңіл бөлген Б. Ғабдуллиннің, педагогикалық көзқарасын пайымдаған Т. Тәжібаевтың, Абайдың революцияшыл-демократ орыс достарымен қарым-қатынасын баяндаған А. Жиреншиннің, сондай-ақ Абай творчествосы туралы құнды пікірлер, сүбелі ойлар айтқан Құдайберген Жұбановтың, Т. Әлімқұловтың, М. Қаратаевтың, Ә. Тәжібаевтың, Б. Кенжебаевтың және тағы басқа көптеген авторлардың еңбектері қазақ әдебиеттану ғылымы мен сынының қарқынды өркендеу арнасындағы ең мәнді олжалар екенін атап, төңкеріске дейін Абай шығармаларының қалай насихатталғаны, сын елегінен өткені жайын әңгімелеген жөн.

Ең алдымен 1909 жылы Петербургте басылып шыққан «Қазақ ақыны Ибраһим Құнанбай ұлының өлеңдері» жинағына және Кәкітай Ысқақұлының «Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының өмірі» атты мақаласына айрықша тоқтау қажет.

Абай өлеңдерінің жинағын құрастырушы Кәкітай Ысқақұлы мен Тұрағұл Абайұлы ақын шығармаларын хроникологиялық тәртіппен орналастырмай, тақырыптық принциппен жүйелеген. Тұңғыш жинақты осы принциппен құрастыру ол дәуірде орынды да еді. Өйткені Абайдың бұрын кітап болып шықпаған өлеңдерінің бар қадір-қасиетін таныту үшін және автордың идеялық бағыты мен эстетикалық мұратын халыққа аңарту үшін шығармаларды тақырып бойынша орналастыру ең оңтайлы да дұрыс принцип. Ал хронологиялық принципке ойысу көбінесе ақын еңбегін әбден таныған кезде творчестволық өсу жолын аңғару мақсатынан туады. Демек, жинақ құрастырудың өзіне белгілі дәрежеде сыни ойықпал жасайды.

1909 жылғы жинақ Абай өнерінің бүкіл Қазақстан көлеміне жайылуына жағдай жасаса, 1933 жылы М. Әуезов құрастырған бір томдық Абайдың өнерпаздық өсу жолын аңартуға, ғылыми жүйемен зерттеуге негіз болды.

Тұңғыш жинақты құрастырушылар Абай өлеңін 17 топқа бөледі. Егер бастапқы 7 тарауы әбден ойланылған, белгілі жүйеге келтірілген десек, соңғы тараулар-

дың тақырыптары тым ұсақтап жіберілген. Ең алдымен Абайдың творчестволық бетін айқын танытатын «Халық туралы», «Өлең туралы», «Замандастар туралы», «Өзі туралы» деген тақырыптарды айрықша бөліп, ой, насихат, ғашықтық, аңшылық туралы өлеңдерін даралай топтастыру, аудармаларын, поэмаларын бірыңғай орналастыру әбден орынды болған. Ал табиғат лирикаларына жататын «Жазғытұрым», «Жаз», «Күз», «Қыс» өлеңдері топтастырылмайды, «Сегіз аяқ» пен «Аттың сынын» қосар жүйе табылмаған. Сондай-ақ «Сұлу ұрғашы туралы» дегенді «Ғашықтық туралы» бөлімге қоса салуға болғандығын құрастырушылар аңғармаған.

Нақ осы мәселе жөнінде Мұқтар Әуезов Абайдың «Шығармалар жинағына Кәкітай өзінше талдау-жіктеу жасаған. «Ой туралы», «Өзі туралы», «Ел (дұрысы: халық — Т. К.) туралы», «Ғашықтық туралы» деген сияқты тақырыптарды бөліп шығарып, әр өлеңнің мазмұнына қарай мөлшермен жіктейді.

Анығында, Абай өзі тірісінде шығармаларын бұлай топтаған жоқ еді. Ақынның тілегінен тыс түрде, редактордың өзінше бөлшектеуі, редакторлық, ғылымдық дұрыс түрі деуге болмайды. Бұл шартты түрдегі, біраз зорлықпен жасалған жіктеулер. Себебі көбінше Абай өлеңдерінің ішкі мазмұндарына қарасақ, «Ой туралы» деген бөлімде өзі турасындағы сөздер жүреді. «Ақындық (дұрысы: өлең — Т. К.) туралы» деген бөлімінде — ой туралы, «Ғашықтық туралы» деген өлең тобына көңіл күйінің лирикасы да араласып отырады. Сонымен, Кәкітай жасаған жіктеулер дәл, дәлді емес» (20-том, 17-бет) деп жазған болатын. М. Әуезовтің Кәкітай жіктеуіндегі кем-кетікті сынауы орынды екенін ескерткен уақытта, жинақ құрастырудың творчестволық процесс екенін жоққа шығармайды. Абайдың тұңғыш жинағына енген шығармаларды топтауда кем-кетіктер болғанмен, жинақ құрастырушылар Абайдың негізгі ойы мен мақсатын қалың оқушыға белгілі жүйемен жеткізе алған.

Кәкітайдың Абай өлеңдерін тақырыпқа бөліп орналастыруы ғылыми тұрғыдан олпылы-солпылы болса да, автордың сыншылық ойының ұшталғандығынан айқын хабар береді. Өйткені ақын шығармаларын, оның үстіне тұңғыш рет жарық көрейін деп тұрған Абай жинағын белгілі жүйемен топқа бөлу әшейін техникалық іс емес, творчестволық процесс еді.

Абайдың тұңғыш жинағын құрастыру принциптері

жайына аялдауға себеп болған бір жағдай — осы кітапта Кәкітай Ысқақовтың «Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының өмірі» деген мәні жағынан да, көлемі жағынан да төңкеріске дейін шыққан кітаптарда жарияланған дәйектемелерден әлдеқайда үлкен де қомақты мақаласы. Бұл мақаланың мәнділігі естелік дәрежесінде қалып қоймай, Абай творчествосы мен өміріне байланысты проблемалардың бірқыдыруын дұрыс баяндауында және эстетикалық талдауының біршама дәйектілігі мен тереңдігінде деп айту керек.

Қазір Абайдың өмірі мен творчествосының қыры мен сыры түгел аян. Зерттеу еңбектері, әсіресе, кемеңгер жазушы М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы ұлы дарынның қадір-қасиетін қалың жұртшылыққа әбден танытты. Біз осы ұлы істің ең арғы бастауын сөз қылған уақытта кейбір қайталауға тура келетінін сезсек те, қазақ әдебиет сынының туу мәселесі тұрғысынан кейбір мәселелерді айтпай өту мүмкін еместігін ескердік. Өйткені Кәкітайдың мақаласы Абай өмірі мен творчествосының қазіргі уақытта кеңейтіле, дамытыла айтылып жүретін жайларын едәуір қамтыған тұңғыш еңбек екенін айрықша ескерту қажет.

Бұл жөнінде М. Әуезов Абай шығармаларының 1909 жылдан кейінгі (1933 жылға дейінгі) баспаларының қате-кемшілігін сынай келіп, «соңғы баспалар Абайдың өмірбаянына да Кәкітай жазған сөз, деректерден басқа ешбір тың жаңалықтар қосқан жоқ-ты. Сондықтан Абайдың баспаға шығуында тарихтық, бірінші зор еңбек етуші Кәкітай» деп баға берген болатын. Кәкітайдың осы еңбегін С. Мұқанов та зор ілтипатпен атайды. Кәкітай Ысқақов өзінің осы мақаласында негізінен үш мәселені баяндауды мақсат еткен. Бірінші — Абайдың ата-тегі және оның Абайдың ақындық өнеріне жасаған әсері, екінші — Абайдың әлеуметтік өмірі, үшінші — кемеңгер ақын творчествосының негізгі идеялық-эстетикалық арнасы. Бұлармен қатар сөз арасында естелік сипатында айтылатын деректер де бірқыдыру.

Кәкітай Абайдың ата-тегін баяндаған уақытта Ырғызбайдың да, Өскенбайдың да, Құнанбайдың да әлеуметтік өмірге белсене араласып, билік айтқандарына көбірек назар аударады. Әсіресе, Құнанбайдың Қарқаралы округіне аға сұлтан болуын, дін жолын уағыздағанын, қажыға баруын және балаларын орысша оқуға бергендігін бірсыдырғы дәріптей көрсетеді.

Абай 15 жасынан бастап әкесіне үлкен қолғабыс тигізе бастағанын айта келіп, «елдің адамдары не қылса да аталарындай атақты, үлгі аларлық би болады деген, бірақ ондай би болуға заманның өтіп кеткенін қайдан білсін. 20 жасында Абай халық ортасында маңдай, бас шешен болды... халық жайынан бұрынғы әдетті, ғұрыпты, ескі белгілі билердің қилы іс туралы қылатұғын биліктерін көп білген. Өзінің зейіні артық болған соң кәрі мақалдарды, неше түрлі қазақтың білімділері мысал үшін айтқан әңгімелерді бірін ұмытпай біліп алған. Қазақтың ескі заманы болса бұрынғы қазақтың атақты биінің бірі болмағы анық еді» деп жазған.

Сондай-ақ Абайдың шешесі Ұлжанның да бидің тұқымынан екендігін, Қантай, Тонтайлардың күлдіргі қалжыңға ұста болғандығын баяндаған уақытта автор, біріншіден, Абайдың ақындық өнерпаздығында осындай нәсілдік сабақтастық бар еді, екіншіден, ата-тегі әшейін қарапайым адамдар емес, билік құрғандар еді, мұндай ортадан өсіп шыққан Абайдың тегін болмағы мүмкін емес деген пікірді айтпақ болған.

Кәкітай мақаласының шоқтығын көтеретін мәселелер — Абайдың қоғамдық өмірі мен өнерпаздығына объективті талдау жасауға талаптанған бөлімдері.

Кәкітай мақаласында Абайдың 1845 жылы туып, 1904 жылы 23 маусымда дүние салуын, Ахмет Риза медресесінде жүргенде приходская школада 3 ай орысша оқып, 15 жасынан ел ісіне араласуын, қысқасы бүгінде бүкіл халыққа бүге-шігесіне дейін белгілі Абай өмірінің беленді-беленді кезеңдерін баяндауы тарих үшін айрықша бағалы деректер болды. «Бұл жөнінде қазақтың мәдениет тарихында, Абай мұрасына ерекше еңбек сіңірген, Абай өзі тәрбиелеп баулыған, жас жұртшылықтың көрнекті өкілі болған — Кәкітай Ысқақұлының еңбегін айрықша айту керек» (20-том, 16) деген М. Әуезов пікіріне қосылмасқа болмайды.

Абайдың өмірбаяны оқушыларға мәлім бола тұрса да Кәкітай жазған бірді-екілі деректерге назар аударған жөн. Кәкітай Абайдың оқымыстылығын баяндаған уақытта оның мұсылманша білігіне де, орысша біліміне де ден қойып, оларды бір-біріне қарсы қоймай, бірін-бірі толықтырып отыруының арқасында Абай өрен тұлғалы, өз замандастарынан ақылы асқан кемеңгер болып еді деген тұжырым жасаған.

«Уақытында аз да болса ислам діні, ғылымы кіріп

келе жатқан жаңа заманның ретіменен Абай ғарапша, парсыша, түрікше кітаптарды көп оқып, олардың ішіндегі ғылымнан үлкен хабардар болды. Сол талаппенен қырда ғарапшаға, парсышаға Абайдан артық болатұғын һәш кім болмады. Шала оқыған ғылымы бар қожа-молдалар Абайдан қашып жүруші еді. Өзге жерде әтірікті-шынды жұртты аузына қаратып жүргендер Абай алдында надандығы білініп, маскара болып қаламын ба» (1909, 106-бет) деген қаупін айтқан уақытта Абайдың мұсылманша білімінің молдығын, шығыс ақындарының шығармаларын көп оқығандығын аңғарту мақсатын көздеген.

Абайдың жер аударылып келген Е. П. Михаэлис, С. Гросспен таныс болғандығына айрықша мән береді. Егер олармен таныспаса «Абай әлде бойына біткен өнерін жарыққа шығарып білдірмей кетуге де болатұғын еді» дей келіп, олардан алған үлгі-өнегенің арнасын баяндайды. «Абайдың ғылымға бетін түзеп жібермекке осы кісілер үлкен себеп болған. Абайды орыстың белгілі жазушылары Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Толстой, Тургенев, Салтыков, Достоевский, Белинский, Добролюбов, Писарев деген кісілердің шығарған кітаптарымен таныс қылған. Абай өле-өлгенше: менің әкемнен артық жанашырлық қылып, дүниеге көзімді ашқан Михаэлис деп атап отырушы еді.

Абай соңғы замандарында Спансердің «Опытын», Льюистың «Поэтивной пәлсафа», Дрепердің «Европаның ғылымы» туралы жазғанын, Чернышевскийдің заманындағы жазылған статьяларды һәм оның өмірін оқып отырушы еді. Әсіресе, Абай Лермонтовтың жазғанын ұнатушы еді» деп Абайдың әлеуметтік және эстетикалық көзқарасының қалыптасуына шешуші ықпал еткен арнаны айрықша мол да ашық баяндайды. Абайдың ақыл-парасаты, білімі үш арнадан, атап айтқанда, қазақтың көп жылғы өмірінде қалыптасқан билік айту дәстүрінен, сөз өнерінен, екінші — шығыс әлемінен, үшінші — батыс мәдениетінен нәр алып қанағаттанғанын көрсетеді.

Осы тұжырымды толықтыра түсу үшін Кәкітай: «Абай 30 жасында барша халық ортасына атағы жайылып, белгілі болды. Бөтен елдің басты адамдары құда-тамыр болып, жақындық қылып, араздық, жаулық қылмай жүрді. Ұрлық қылған кісіге, зорлық қылғандарға жазаны аямай салып, қатты қысымшылық көрсетуші

еді. Бірақ осы ұрыны қатты тиямын дегендіктен қазақтың бұрынғы заманнан барымташыл әдеті қалмағы қиын болып, ел ішінде көп найман дегендер партия қылып, көп әуре қылды» дегенді айрықша атап көрсетті. Ұлы азаматтың игі істі жүзеге асырамын деп жүріп көп дұшпан тауып алғанын, талай қажыр-қайратын орынсыз шығындағанын:

Адам деген даңқым бар,
Адам қылмас халқым бар —

деп қамыққанын айтуды қажет деп тапқан.

Осындай күрделі мәселелерді Кәкітайдың дәлелдеп айтуы, оқушы сенерліктей, ойланарлықтай етіп баяндауы, нақты мысалдармен нақтылай көрсетуі оның бұл мақаласының құндылығын арттыра түскен. Өз пікірін дәлелдеуге ден қою — сыншыл ойдың қомақтана түскендігін аңғартатын көрініс.

Кәкітай мақаласының ең сүбелі және құнды жағы — Абай өнерпаздығының сырына үңілу, біршама дұрыс талдау жасауы. Абай өлеңдерінің белгілі бір мәселеге байланысы барлығын, өмір болмысының өзінен туындағанын автор нақты мысалдармен көрсете алған. «Жа-сымда ғылым бар деп ескермедім» дейтін атакты өлеңінің сырын ақтара келін:

Адамның бір қызығы бала деген,
Баланы оқытуды жек көрмедім.
Баламды медресеге біл деп бердім.
Қызмет кылсын, шен алсын деп бермедім,—

деген шумақты Абай өз балаларының оқуымен, әсіресе, Михайловское Артиллериское училищені бітіріп, енді әскери академияға түспек болған Ғабдилрахимнің өмірімен тікелей байланыстыра баяндаған. Абай өлеңді «пайда үшін емес, халықты ғылымға ұмтылтып, көңіл көзін ашпаққа ғибрат үшін жазғанын» айрықша атап көрсеткен.

Кәкітай Абайдың ақындық өнерді тануы және оған мүлдем ден қоюы жайында дұрыс ой өрбіткен. Абай 14 жасында-ақ өлең шығара бастаса да, оған онша мән бермеген, оған кейбір ақындардың біреуді мақтап пайда табуы және «қазақ ортасында ақындықтың пәлендей қадірі жоқтығын», «тұқымымыздан бақсы, яки ақын шықпайды» деп төрелердің мақтанатыны себепші болғанын дәлелге келтіреді. Орыс әдебиетінің данышпан

ұлдарының шығармаларын оқығаннан кейін және көркем сөздің әлеуметтік мәнін әбден ұққаннан кейін «Абай өзі өлеңінің өнер екенін біліп жаза бастаған соң бұрынғы надандықпен өлеңді өнер орнына жұмсамай, ғибрат үшін айтпай тіленшілік орнына айтқандықтан ақындықтың да, өлеңнің де қазақ ортасында бағасы кемігендігін айтып, өзін олардың айтқанынан басқа» жолмен жүруге ұмтылғанын Кәкітай құр баяндап қоймай, Абайдың «Бұрынғы ескі биді тұрсам барлап» деген атақты өлеңімен дәлелдейді. Абай жолы — халық жолы, прогресс жолы екендігін пайымдайды.

Автор өзінің осы ойын логикалық түйінге жеткізу үшін Абайдың дүниетанымын кеңейткен, ағартушылық-демократтық көзқарасын қалыптастырған орыс мәдениеті екендігін айрықша атайды. «Абайдың өзі Толстой мен Салтыковтың шәкірті еді» деп тұжырымдағаннан кейін, «орыс ғылымын кітаптан оқығандық Абайдың көңіліндегі ақындығын қозғап, Абай өзін қазақтың ғибрат алатұғын ақыны» деп үлкен де құнды қорытынды жасады.

Кәкітай Абайдың ұлы ақын екенін танытпаққа күш жұмсаған. Бұл мақсат ол кезде әбден заңды да еді. Өйткені қазақ даласына Абайдың даңқы жайылғанмен, оның бар творчествосымен қалың көпшілік түгел таныс еді деу қиын. Сондықтан да Кәкітай Абай ақындығына мақаланың әр жерінде саналы түрде әдейі айнала бір соғып отырған. «Абай өзінің тереңнен жазатұғын ақын екенін біліп, елдің ұғымсыздықтан әшейін өлеңнің артық қадірін білмегендігіне ыза болып» шығарған өлеңін де, «өзге алыс ел құмар болып Абайдың өлеңін жаздырып алып, жиылған топта Абайдың насихатын ұқса ұқпаса да құлақ қойып» тыңдағанын да, «Қайран сөзім қор болды тобықтының өзіне» деп ызаланғанын да көздеген мақсаттың ауқымына тарта білген.

Кәкітай осы мақаласында Абайдың ұстаздығына да арнайы тоқталған. «Абай жазған өлеңдерінен басқа, әшейін оқығанда өзінің қызықты көріп, көңілі рақат болатұғын сөзін ұғар деген бала-шағасы, ұғыри жаңа талап, байыпты жас жігіттер ортасында өзге ел сөзі, шаруа сөзі сөйленбей, өзінің білгенін, сезгенін айтып, адамның адамшылығы қандай мінезбен түзеледі, қандай қызықпен бұзылады, ғылымды қалай іздеуге керек, өмірді қалай көшірсе жөн болады, қандай ғалымдар өткен, олардың артықша айтқан сөздері қандай — әй-

теуірінде түрлі насихат болсын жастарға, ғибрат болып адамшылығы түзелер деген сөзді айтып отырудан қанша уақыт болса да еш жалықпай, ынталы көңілмен бек рақаттанып айтып отырушы еді» деген естелік сипатты баяндау Абайдың ақындық тұлғасын өсіре түсірген, оның халық ұстазы екендігіне меңзеген. Өзінің осы ойын көрген-білгеннің сөзі ретінде қалдырмау үшін Кәкітай: «Қанша халық надан болса да Абайдың насихатын көп тыңдап, қасында болған жігіттер өзгелерден бір түрлі медреседен оқыған, ғылым жолындағы кісі сықылды һәр нәрсенің жөнін біліп, жаман-жақсыны көп айырып, надандықтан шығып қалушы еді» деп қомақты да дұрыс ой түйеді.

Сонымен қатар, осы мақалада ой өрбітуге, пікір тұжырымдауға өзек болар естелік те бар. Олардың ішінде Абайдың өлеңді кез келген қағазға жаза салатын әдеті, достық пен жолдастыққа үндеген насихаты, жас кезіндегі мінез қылықтары және жоғарыда келтірілген естелік сипаттас кейбір пікірлері кездеседі.

Біз Кәкітай Ысқақовтың бұл мақаласына бірқыдыру мол тоқтаған уақытта ең алдымен Абай жөніндегі тұңғыш еңбек екендігін және екіншіден, осы мақала кейінгі баяндауымыздың негізгі объектісі болатындығын ескердік.

Абайтану ғылымының бүгінгі өркені өскен тұрғысынан қарағанда бұл тұңғыш мақалада бірқыдыру мәселелер жетпей жатқаны, айтылмай қалғаны байқалады, бірақ қазақ әдебиет сынының таң шапағында туған осы құнды еңбектен Абайға байланыстының бәрін талап етуге болмайтындығы өзінен-өзі түсінікті. Сондықтан да осы мақаланың тарихи тағдырына назар аударған жөн болмақ.

Кәкітайдың бұл мақаласы Абай жинағында 1909 жылы жарияланса да, одан әлдеқайда ерте жазылған. Абай дүние салғаннан кейін Кәкітай Абайдың өлеңін жинап, кітап етіп бастыру қамына кіріседі. Мақала 1904 жылдың екінші жартысы мен 1905 жылдың алғашқы айларында жазылып, даяр болғаны күмән тудырмайды. Өйткені бұл мақала 1905 жылы 27 тамызда Орыстың императорлық география қоғамының Батыс Сібір бөлімінің Семей бөлімшесіне келіп түскен. («Записки...» 1907, 4 және 9-бет). Оны орыс тіліне Ә. Бөкейханов аударып, «Абай (Ибраһим) Құнанбаев (некролог)» деп өзінің атынан 1905 жылы «Семипалатинский листок» га-

зетінде, содан кейін «Запискийдің» 1907 жылғы басылымында жариялаған. Мақаланың ең соңында Абайдың өміріне байланысты деректерді Кәкітай Ысқақұлы Құнанбаевтан алдым деп ескерту жасаған.

Біз осы мақаланың орысша және қазақша текстерін салыстырған уақытта болмашы ғана өзгерістері барын көрдік. Орысшасы қазақшасынан бұрын шыққан. Демек, бұл мақаланың авторы кім деген мәселе жауапсыз қалмауға тиіс. Мүмкін, Кәкітай орысшадан аударып алған шығар, әлде Бөкейханов Абайдың өмірбаянының деректерін Кәкітай берді дегенді айтып, өзі жазып шыққан болар, не Кәкітай мақаласын аударып қана шыққаны автор болуға негіз деп есептеген шығар. Қалай болғанда бүкіл қазақ әдебиеттануында, әсіресе Абайтануда сүбелі орны бар дүниенің ақиқатына жетуге тиіспіз. Өйткені Қазан төңкерісіне дейін Абай жайында жарияланған орысша, қазақша мақалалардың бәрінде де осы «Запискиде» шыққан мақалаға меңзеу жасалады. Соңғы кезде, яғни «Жұлдыз» журналының 1931 жылғы 9 санында орысшадан аударылып жарияланды. Сонда мақаланың шын авторы кім? деген сауал өзінен-өзі туындайды.

Культ заманында жазылған еңбектердің бірде-бірінде бұл мақаланың атын атамақ түгіл, шын сырын анықтауға ешбір зерттеуші назар аудармады. К. Жұмалиев «1907—1909 жылдар Кәкітай Ысқақұлының әуелі орысша, артынан қазақшаға «Абай Құнанбайұлының өлеңдері» деген кітапта Абайдың өмірбаяны басылды» деп хабарлағанына қарағанда бір шикіліктің барлығын сезген де, Әлихан атымен жүрген мақаланың мән-жайын айқындауға жүрегі дауаламаған. Ол кезде осылай жасауға мәжбүр еткені белгілі, алайда Абайдың кеңес заманына дейін танылуы, даңқы жайылуы, насихатталуы жайындағы мәселені енді айқындау шарт. Қайта құру мен жариялылық заманында ақталған ұлы дарындардың әрбір ісіне зор ілтипат білдіріп, жасаған істерінің қадір-қасиетіне жетуіміз керек. Бірақ бұл ниет бұрынғыдай бірыңғай бұрмалап көрсетуге негізделмей, шындық деңгейінде айтылса ғана мұратқа жеткізбек, өткен өміріміздің ащы ақиқаты болып көрінбек. Қазақстан тәуелсіз ел болғаннан бері тарихи шындықтың қандай күйде болғандығын ашып айтуға мүмкіндік туды. Кеңес заманында қалыптасқан орынсыз қауіптену мен күдіктенушіліктің зияны қаншама мол болғандығы осы ма-

қаланың авторын айқындау барысында айқынырақ көрінуге тиіс.

«Семипалатинский листок» пен «Запискиде» жарияланған мақаланы қазақшаға Т. Жұртбаев аударып, «Жұлдыз» журналының 1991 жылғы 9 санында жариялады, авторы — Ә. Бөкейханов.

«Сын сапары» (1971) монографиямызда және жоғарыдағы талдауларда мақаланың авторы Кәкітай Ысқақұлы екеніне шүбә келтірмедік. Оны дәлелдер материалдарды түгел есепке алу керек.

Ең негізгі дәлел — Кәкітай мақаласынан естелік сипаты бар тұстарынан әдейі молырақ үзінді алдық. Мұндай мақаланы көп жыл Абайдың төңірегінде болған, оның өмірінің бар қалтарысын күнбе-күн көзімен көріп отырған адам ғана жазбақшы. Ал ол адам Кәкітай, одан басқа ешкім емес. Ә. Бөкейханов Абай қасында ұзақ жыл болмағаны былай тұрсын, Абаймен жүздеспеген, кездеспеген. Оны осы мақалаға өз жанынан қосқан сөздерінен аңғарамыз. Кәкітай «қазақтың ұғымына ыңғайлы деп Абай қазақша өлеңмен Онегинді перевод қылды. Қазақ арасына қатты жайылып кетті. Қазақтар Татьянаның хатын бек жақсы көрді» деп жазғаны орысшаға аударған уақытта Бөкейханов өз жанынан мынадай сөздер қосқан. «Абаем переведен на киргизский язык «Евгений Онегин», особенно в степи популярностью пользуется «Письмо Татьяны», для которого тот же переводчик сочинил мотив. В 1899 году в Кокенской волости киргизский певец Адылхан предложил нам послушать «Письмо Татьяны» под аккомпанемент его скрипки. На наше удивление, откуда он знает «Письмо Татьяны». Адылхан не без гордости указал на себя, пояснил, что у русских был такой же, как он, певец — «ахын» Пушкин, который воспел, как Татьяна «слу» (красавица) полюбила жигита Онегина, которому и написала письмо. В тот же вечер Адылхан, знающий много оригинальных стихов Абая, спел нам несколько его переводов из Лермонтова, пояснив при этом, что Лермонтов был недоволен жизнью, а Пушкин относился к ней, как мудрец. Впоследствии автору этих строк пришлось убедиться в том, что в киргизской степи в разных уездах «ахыны» знали и распевали на балалайке (домбре) переводы Абая из Пушкина и Лермонтова («Записки» 1907. III. 5) деп «Татьянаның хатын» қай жерде, қалай естігенін хабарлайды. Абайдың аударма-

сын естігенін сөз арасына осылайша үйлестіре білген автор, егер Абайды көрсе, онымен дидарласса, сөз жоқ, келістіріп баяндауға дәрмені жетер еді. Бірақ ондай оқиға болмаған.

Аудармада Абайдың қажы-молдалар туралы айтқанын, 1822 жылы Сібір қазақтарын басқару ережесінің жай-күйін баяндауы, Тұрағұлдың Абай шығармаларын бастыруға ниеттеніп жүргенін, бұған өзінің басшылық еткісі келетіндігін, Абайдың жыл мезгілдеріне арнаған өлеңдеріндей өлең жазу Еуропа ақындарына үлкен абырой болатынын айтқан төрт абзац қосымшасы бар. Сонсын Абай өлеңдерінен келтірілген үзінділерге подоточный аударма беріп отырған.

«Запискиде» жарияланған мақаланың аударма екенін дәлелдеу жағына келгенде, ең алдымен оның структуралық құрылысын салыстырған жөн. Жоғарыда айтылған қосымшалар мен қыстырмаларды есептемегенде бұл мақалалар егіз қозыдай, бірінен-бірі айнымайды. Мақаланың құрылысы қаз калпында сақталған, абзацы абзацына, сөзі сөзіне сай. Сөзіміз нақты болу үшін бір-неше мысалдар келтірейік.

Кәкітайдың Абай жинағындағы мақаласы «23 июнь-де 1904-жылында туған жері Шыңғыс тауында дүниеден қайтты атакты қазақ ақыны, Шығыс елінің қазағы Абай Құнанбай ұғылы. Кітапта шын аты Ибраһим, бірақ қазақ әдеті бойынша шешесінің еркелетіп қойған Абай атын халық атап кеткендіктен біз де Абай дейміз» деп басталады. Ал «Запискиде» «23 июня 1904 года в Чингизской волости (в горах Чингис) Семипалатинского уезда скончался популярный в родной степи киргизский поэт Абай Кунанбаев. Книжное имя его Ибраһим (Авраам), но киргизская степь, следуя матери поэта, укрепила за ним нежное ласкательное имя Абай, которое и мы сохранили за ним» деп аударылып, «Семипалатинского уезда», «Авраам» деген анықтауыш сөздер ғана қосылған. Бұдан әрі қарай ата-ана тегі жайындағы баяндаулар толық сақталған.

Мақаланың орта шенінде Кәкітай «Абай 14 жасында-ақ біреуді мазақ, яки қалжың қылып, құрбылар ортасында өлең шығара бастаған. Олар жатқа үйреніп айтысып жүрген, бірақ өзі оған өлеңші екенмін деп көңіл қоймаған» деп жатса, оны «в 14 лет Абай сочинял сатирические стихотворения, они заучивались молодежью, но автор не придавал им никакого значения» деп аударған.

Енді бір жерінде «Әсіресе Абай Лермонтовтың жазғанын ұнатушы еді. Бұның өлеңін қазақшаға өлеңмен перевод қылып еді: «Дума», «Қинжал», «Парус» уа «Молитва деген һәм гаири (басқа — Т. К.) бәйіттерін де переводтап еді» дегенді «Особенно полюбил Абай сочинения Лермонтова, из которых любил делать переводы, между прочим Абай перевел превосходными киргизскими стихами «Думу», «Кинжал», «Парус», «Молитву» и др.» деп кейбір анықтама сөз қосып аударған. Кәкітай әр оқиғаға байланысты Абай өзінің өлеңін «Кез келген қағазға жазып тастаушы еді. Әуес қылған жастар алып, таратып кетуші еді. Абайдың халықты сынап шығарған өлеңдері қазақтың қай жеріне болса да жайылды» деп естелік сипатты пікірін баяндаса, «Каждое стихотворение, сказанное или написанное по случаю, на первом попавшемся лоскуте бумаги, разбиралось молодежью и заучивалось. Стихи Абая, особенно сатирические, встречаются во всех концах киргизской степи» деп сол естелік күйінде қайталап шығады.

Назар аударатын бір мәселе — Абай өлеңдерінен автордың ой-пікірін дәлелдеуге келтірілген үзінділер болуға тиіс. Бір цитаттан басқаның бәрі бірдей, орысшасында ептеп қысқартылып, кейбір тұста ой сабақталған. Әсіресе, осы арада Абайдың ислам дініне қатынасын да айту ләзім. Ол өзінің өлеңінде молдалардың арамзалығы мен алаяқтығын сынап, мұсылмандық жолымен күніне бес уақыт намаз оқуды мінейді. Осы арқылы барлық діни ғұрыпты ұстанатын, әсіресе, отыз күн рамазан айындағы ораза мен тәулігіне бес уақыт намаз оқуға қарсы келеді. «Құнанбайдың отбасындағы діни пікірлер мен ғұрыптар, әкенің үстемдігінің күші — Абайдың ислам әдет-ғұрыптарының бүркеншік қасиеттерін сезінуге жол ашты» (Т. Жұртбаев аудармасы бойынша) деген ойды Кәкітай айтпаған, жазбаған. Абайдан жасқанатын шала молда мен қожаларды тілге тиек етіп, Ә. Бөкейханов өз ойын дамыта баяндаған. Діни ортада тәрбиеленген Кәкітай айта алмайтын бірқыдыру атеистік, әрі-беріден соң батыстық түсінік-тапымды өз жанынан қосқан.

Кәкітай мақаласының естелігі басым ең соңғы тарауы түгелдей аударылмай қысқартылған, себебі ондай сөздерді Абай қасында ұзақ болып, талай мәжілісіне қатысқан адам ғана жазбақ, айтпақ. Абайдың партиягерліктен көрген қорлығын, оған деген көзқарасын оның

«Өлсем орным қара жер сыз болмай ма?», «Екі күймек бір жанға әділет пе?!» деген өлеңдерімен дәлелдейді де, онан әрі Абай уағыз айтып отырғанда, «бір адам әншейін шаруа жайынан, ел жайынан сөз сөйлесе, бек ренжіп, ашуланып қалушы еді» дегенді аудару әрине авторға біраз ыңғайсыздықтар әкелері сөзсіз. Сондықтан «Абайдың өміріндегі ең жақсы көретіні — таза көңіл мен достық еді» деп «Махаббатсыз дүние бос» деген өлеңімен мақаласын аяқтауы логикалық түйіндеу жағынан дөп бола қоймағанымен естелігі қатарласқан тұсты қысқарту қажет болғанын аңғармасқа болмас.

Әдебиетіміздің, әсіресе, әдебиеттану мен сынымыздың тарихында үлкен орны бар еңбектің мән-мағынасын ашу, оны жазған авторды айқындау айрықша қажет. Өйткені қазақ зиялыларының істеген өнегелі істерін жарқырата көрсетіп, әр адамның мәдениетімізге қосқан олжасын белгілі бір қайраткерге ыңғайлай берсек, онда өрісіміз тарылары сөзсіз. Бұл бір. Екінші, қайраткерлеріміз ақталып, тарихымызға қайтып оралғаннан бері анық-қанығы дүдәмал, күдік тудыратын, анықтауды қажет ететін дүниелердің бәрі сол кісілерге бұйырсын деген түсінік ендеп барады. Қайсыбіреулер көрер көзге шындыққа қиянат жасауда. Қателікке бастар қатерлі жол осы.

Оның шет сілемі осы мақала төңірегінде де бар. Т. Жұртбаев «шындығында, бұл Кәкітайдың әңгімесі бойынша Әлиханның Абай өмірі туралы толықтырылып жазған екінші мақаласы» еді деп («Жұлдыз», № 9 1991, 110-бет) сендіре тұжырымдайды. Ә. Бөкейхановтың ұлы қайраткер, қазақ елі үшін атқарған қызметі орасан зор екендігін қуана айтқан, жазған уақытта тап осы мақала тұсында аударма жасағанын көрмеске еш болмайды. Оған талай дәлелдер келтіруге болады, тіпті әрі-беріден соң «Абайдың тәржімә халін жазған да — Кәкітай» («Қазақ», 18.01.1915) деп өзі мойындағанын естен шығаруға болмайды.

Т. Жұртбаевтың «Запискиде» жарияланған мақаланы Ә. Бөкейхановтың Абай туралы «толықтырып жазған екінші мақаласы» дегені де томпақтау, өйткені ол 1905 жылы «Семипалатинский листоктың» 27, 29 қазандағы сандарында жарияланғанының қайтадан басылуы ғана. Ал қазақ тіліндегі түпнұсқасы Семей география бөлімшесіне 1905 жылы 27 тамызда келіп түскені тағы да белгілі. 1906 жылы қаңтарда Ә. Бөкейханов Тұзқала-

да жол үстінде ұсталғанда Абай жинағының қолжазбасы портфелінен шыққаны да рас, өйткені кітап етіп шығару үшін баспасы бар жаққа апара жатқан болатын. Сондықтан игі көңіл емес, тарихи шындық қымбат.

Әлихан Бөкейхановтың қолынан мұндай мақала жазу келетіндігін айта отырып, ұлы адамгершілігіне арнайы назар аудара кеткен абзал. Ол да осы мақалаға тікелей байланысты. Аудармада Абайдың өмірбаян деректерін Кәкітайдан алдым деп ескерткені бар. Ал 1915 жылы Кәкітай дүние салғанда оның есімін бүкіл қазаққа жариялауды парыз санаған адамгершілігін естен шығармай, осы мәселеге қатысы бар ойларды суыртпақтаған жөн. Және қазіргілердің «Кәкітайдың мұндай мақала жазуға өресі жетпейді» дейтін өреклеулеріне Әлихан келісті тосқауыл қояды.

«Кәкітайдың әкесі Ысқақ — ақын Абайдың інісі. Кәкітайды жасынан сүйіп, Абай қасына ертіп баураған. Абай қасында жүріп мектеп көрді. Кәкітай орысша оқи да, жаза да білген. Абай білетін Еуропа жазушыларымен Кәкітай таныс еді. Іждағаттылық арқасында сөзге ұста болды. Топта орысша сөйлеуге қысылмайтын. Сөз білетін еді.

Мен депутат сайланып шыққан жылы Семей қаласының орыстары бізді клубта қонақ қылғанда, орыс шешендеріне Кәкітай жауап та қайырған еді. «Біз Михалис пікіріндеміз. Солардың шәкірті Әлиханды сайлағанымыздың себебі осы. Абайдың тіржәмә халін жазған да — Кәкітай. Осы екі істен-ақ Кәкітайдың білімі оқушыларға танылып қалар» («Қазақ», 18.01.1915, «Егеменді Қазақстан» 17.03.1992) дегені, сөз жоқ, адалдықтың белгісі, оның үстіне өмірде ізі қалған адамды елжұртқа танытудың үлгісі болса керек.

Ал енді Абай жинағы жайына келер болсақ, Кәкітаймен 1900 жылы шала-шарпы танысқанын еске алады да «1904 жылы Абай марқұмның өлеңін кітап қылып басындар деп, балаларына хат жаздым. 1905 жылғы шілденің аяғында Кәкітай Абайдың қолжазбасын алып, Омбыдағы маған келді. 1905 жылы жазғытұрғы саясат ісі қалай болғанын біздің «Қазақты» оқушылар біледі. Кәкітай біздің үйде бірер жұма жатты. Абай, Пушкин, Лермонтов сөздерін бірге оқып, мәз-мейрам болдық. Анық таныстық деп тарихи қызықты деректерді айтып, өзі 1908 жылы абақтыдан шығып, Семейге келгенде соңғы рет «бір түн Қаражан үйінде бірге болып, мені

Қарқаралыға Омарбек, Кәкітай шығарып салып, қол
айтысқан жерде құшақтап жыласты. Мен қасарысып,
буындырған құсаны сыртқа шығармадым. Бекер жыла-
маған екенмін... Қош қарағым, достым, Кәкіш!» деуі,
сөз жоқ, кіршіксіз көңілді көрсететінін, екіншіден, қазақ
әдебиетінде көріне бастаған азасөз-естеліктің бір түрі
болғанын да аңғаруға тиіспіз. Түптеп келгенде, азасөз
сын жанрынан алшақ жатпайды.

Сонымен осы деректер мен дәлелдер мақаланың ал-
ғашқы авторы Кәкітай екендігіне еш шүбә тудырмай-
ды. Оның үстіне Кәкітай стилі әрине таза қазақилығы-
мен, өзіндік оралыммен көрінгенін есептен шығарып
тастауға болмайды. Ал енді ол орыс тіліне аударылған-
да стильдік жағынан мүлде басқаша сипат алғанымен,
ойды жүйелеп баяндауы, бір пікірді екіншімен жалғас-
тыруы, оны өлең үзінділермен бекітуі, бүкіл структура-
лық құрылысының сақталуы тағы бар. Ал енді орысша-
дан 1991 жылы қайтадан қазақшаға аударылғанда
тіпті мүлде жаңа сипат, тілдік өзгешелік тауып, алғаш-
қы түпнұсқадан алшақтап кеткенін көреміз. Аударма
процесінде мұндай бола беретін құбылыс екенін айтқан-
да, соңғы қазақша аударма Ә. Бөкейханов мақаласы
деуге негіз бола алмайды. Өйткені мақаладағы жалпы
ой ағыны, олардың түзілуі, әсіресе, Абайдың төңірегін-
де болған, оның өмірін көп жыл көзінен өткізген ғана
адам жаза алатындығын Кәкітай пайдасына ойыстыр-
ары сөзсіз.

«Запискиде» жарияланған мақаланы Кәкітайдікі деп
табу қытымыр заманда Абайтану ғылымына бірқыдыру
жаңалық әкелгенін естен шығаруға болмайды. Өйткені
XX ғасырдың басында жарияланған мақаланың нақты
авторын анықтау тарихи шындық үшін, ғылым үшін ай-
рықша қажет болса, екіншіден, Абай жөніндегі әрбір
дерекке баға жетпейтінін еш уақытта ұмытпаған жөн.
Тіпті М. Әуезовтің өзі де «Запискидегі» мақаланы атау-
сыз қалдыруға мәжбүр болғаны тарихқа белгілі.

Кәкітайдың осы мақаласы «Қазақ» газетінде жария-
ланған бірнеше мақалаға арқау болғанын, яғни Абай-
дың ғұмырнамалық деректері содан алғанын көреміз.
Әрине, тасқа басылып шыққаннан кейін оны қай автор
болса да пайдалануға ерікті екені, әрине ыңғайы бар
жерде авторы елеусіз қалмауға тиіс екендігі тағы бар.

«Қазақ» газетінде жарияланған мақалаларда Абай-
дың ұлылығын тануда және елге насихаттауда бірқы-

дыру ірі қадамдар жасалған кезде Абай даңқының жайылуы жайында болсын, Абай жаңашылдығын тануда болсын артық-кем айтылған пікірлер кездескеніне назар аудармасқа болмайды. Абай жөнінде классикалық мақала жазған А. Байтұрсынов, Абайдың қайтыс болғанына 10 жыл толуына арнаған М. Дулатов мақаласы болсын, әр қилы әңгіме ыңғайында Абайға ілтипат білдірілетін материалдар болсын «Абайды біз ашып, жұртқа танытып отырмыз» деген ойдың секеттейтіні болмағанмен, түсіндірер тұстары да жоқ емес. Әйтпесе «туғанын, жасағанын, өлгенін өз елі тобықтыдан басқа қалың қазақтың көп жері білмей де қалды. Абай сөзі өзі өлгеннен кейін бес жыл өткенде басылды. Абай кітабы басылғаннан соң да елге көп тарай алмады», («Қазақ», 23.06.1914) деп Абай даңқын тар шеңбермен өлшеуді тарихи шындық қоштамайды.

Қазақ әдебиеттану ғылымында Абай даңқының жайылуы мен өнерпаздығының танылуы жөнінде көптеген құнды деректер бар. Олардың біразы оқушыға мәлім.

М. Әуезовтің «Революциядан бұрын Абай жөнінде еш нәрсе жазылмады, айтылмады деуге болмайды. Абайды танудың басы, алғашқы адымдары революциядан бұрын басталған. Бұл жөнінде Абайдың еңбектері үш түрлі боп жайылып тарағанын еске алу керек.

Бірінші жол — баспа арқылы тарауы; екіншісі — халық арасына ауызша жатталып, әнмен аралас тарауы; үшіншісі — қолжазба түрінде әр көлемді жинақтар болып, көшіріліп тарауы» (20-том, 16) деп тұжыра және ғылыми тұрғыдан дәл айтқан ойының бірінші бабына, яғни баспасөз арқылы таралу жолына ғана назар аударсақ, біраз шындықты көреміз. Және бұл дұдамал, күдік тудырмайтын ең өнімді де тарихи шындықпен айқын дәлелденетін жол.

Абайдың аты қазақ баспасөзі бетінде тұңғыш рет «Дала уәлаяты газетінде» аталғаны және «Айқап» журналының бетінен емін-еркін орын алғаны оқушыларға белгілі. Орыс және қазақ тілінде Абай және оның ұлы өнері туралы айтылған пікірлер «Қазақ» газетіндегі ойды қоштамайды.

Әзірге белгілі болған деректерге қарағанда, Абайдың аты ағылшын тілінде 1891 жылы Лондонда шыққан Джорж Кеннанның «Сібір және жер аудару» деген кітабында аталды. Бұл кітап 1905 жылғы революция тұ-

сында орыс журналдарына аударылып, жеке кітап болып басылып шықты. Семей кітапханасын пайдаланып жүрген қазақ зиялысы — Абай Құнанбаев бұл еңбектерде экзотикалық тұрғыдан баяндалып, Қазақстанда талай рет насихатталып келе жатқан дерек болғандықтан Абай даңқының шетелге жайылуының бір көрінісі ретінде аталуға тиіс.

Қазақ туралы жазылған кітаптардың, газет-журналдардағы мақалалары мен заметкаларының көрсеткішінде А. Алекторов Абайдың «Дала уәлаятының газетінде» 1889 жылы жарияланған «Күлембайға» деген өлеңіне мынадай түсіндірме берген: «В стихотворной форме неизвестный автор (Абайдың қолы қойылмаған ғой — Т. К.) бичует за безделие и незаконные поступки; между прочим он говорит:

Вы, простофили, имеете мало ума,
А таким быть управителем трудно,
Если же вы не способны к делу,
Зачем тогда стремились на должности?

Все стихотворение проникнуто в некотором роде гражданскою скорбью» деп Абай өлеңіне баға бергенін де естен шығара алмаймыз.

Ә. Марғұлан мен М. Сильченконьң орыс географиялық қоғамының этнография бөлімінің архивіне И. Н. Куташев тапсырған материалдардың ішінде Абайдың 7 өлеңі жатқанын анықтауы да айта кететін факті.

Абайдың аты аталуы, өлеңінің архивте сақталуы сияқты деректер қаншама мәнді болса да, Абайдың өнерпаздығы жайлы тереңнен толғаған, қазақ әдебиетінде жаңа бағытты бастағанын жазған бір еңбекке айрықша тоқталу керек.

1903 жылы П. П. Семенов пен В. И. Ламанскийдің басқаруымен «Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей» деген жалпы атаумен шыққан еңбектің 18 томы түгелдей қазақ өлкесіне арналды. Оның «халқы» дейтін екінші бөлімнің төртінші тарауы «Историческая судьба Киргизского края и культурные его успехи» деп аталады. Бұл тараудың авторлары — А. Н. Седельников, А. Н. Бөкейханов пен С. Д. Чазов. Ал бесінші — «распределение населения Киргизского края по территории, его этнографический состав, быт и культура» деген тараудың авторы жалғыз А. Н. Седельников. Әде-

биетке, әсіресе Абайға байланысты пікір осы тарауда айтылғандықтан Ә. Бөкейхановтың қатынасы болуы қай дәрежеде екенін аңғаруға тиіспіз.

Тарау авторы, яғни А. Н. Седельников: «среди тюрков, кочующих в Азии, киргиз-казахи — наиболее культурный народ, и несомненно, что ему предстоит лучшее будущее: количество его увеличивается, и он оказывает-ся восприимчивым и культурным приобретениям.

О сравнительной культурности киргиз-казахов можно судить отчасти по характеру языка, по способности и форме излагать свои мысли, по богатству народной литературы и, наконец, по состоянию развития искусств» деген толымды ой айтып, талай қызықты деректер келтіріп бақылаулар жасайды. Өз ойын логикалық жүйемен өрбіткенде халық творчествосының бай екендігін, Қозы Көрпеш — Баян сұлу сияқты лиро-эпосты қызыға баяндап, Аягөз маңында ескерткіш салғанын айтып, жазба әдебиетке көңіл бөледі. Сол кезде жиі аталған, күні бүгінге дейін қазақтар көңіл аудармай келе жатқан Ноғайбайды және оның ізін қуушыларды («певцов народного горя, выразителей нужд и положения беднейшей части киргизов-джатаков»), Шортанбайдың «Зар заманын» атай отырып, жазба әдебиеттің соңғы кездегі биігі ретінде Абайға тоқталады. «Наконец, как представителя нового течения в киргизской поэзии, следует назвать Кномбая (в Семипалатинске), — автора многих стихотворений, изящных по форме и поэтических по содержанию (особенно описания природы)» деп Абайдың көзі тірісінде тұңғыш рет ғылыми мәнді қорытынды жасаған болатын.

Ал енді осы «Кномбай» — Абай ма дегенге келсек, автор мынадай мағлұматтар келтіреді. «Этому же автору принадлежать хорошие переводы «Евгения Онегина» и многих стихотворений Лермонтова (который оказался наиболее понятным для киргиз), таким образом, у семипалатинских «уленши» (певцов) можно слышать, напр.: «Письмо Татьяны», распеваемое, конечно, на своей мотив» (204-бет). Әрине Абайдың өнерпаздығын, әдебиетке әкелген жаңалығын дәл бағдарлаған уақытта Ә. Бөкейхановтың ауызекі кеңесі болған да шығар. Өйткені 2-бөлімді бірге жазысқан авторлардың бір-бірімен ақылдаспауы мүмкін емес. Абай 1904 жылы дүниеден өткенде шығармасын жинап, жариялау жөніндегі ойы осы кезден тұтануы да ғажап емес. Әйтеуір Абай-

дың творчестволық тағдырына Ә. Бөкейхановтың кам-
қоршы жанашыр болғаны даусыз.

1909 жылы Уфа қаласындағы «Шарық» баспасында Омбы қазағы Зейнелғабиден бин Ялкаж Мұқмырақ Әлжауари (яғни Зейнелғабиден Әмрин) құрастырған «Насихат қазақия» атты кітаптың «Әдебиет қазақия, яки қазақтың тіл өнері» деген бөлімінде «сөзге ұсталық әр халықта мақтаулы болғаны сықылды, өлеңшілік те құрметсіз, қадірсіз емес. Ғараптардың Лібии, русларының Пушкини қияметкеше халық тілінде сөйленіп, тарихта жазылды... Басқа халықта болған сықылды қазақтарда да бар...

. Енді милләт бақшасын ғылым мағариф пенен зейнеттеп (ғадірлеп), теңдік сарайында шешендерімізді сөйлестіріп, өлеңшілерімізді озыстырсақ, мәжілісіміз — гүлді, сөзіміз — пұлды болар еді.

Жалғыз-ақ шешендік байлаусыз, дәмсіз, көпке пайдасыз құрғақ ұғымнан болғаны сықылды, мақтаулы өлеңшілік те біреуді мақтап-мадақтауменен, біреуді сақтап-жақтауменен болмайды, бәлкі шешеннің тілі, шебердің қолы ортақ болсын. Өлеңнің іші алтын, сырғы күміс болып, үлгі өрнекпенен болсын» деп өзінің әдебиет жайындағы көзқарасын баяндайды да, «Жақұт қазақ әдебиеті» деген тақырыпша қойып, Абайдың «Өлең сөздің патшасы сөз сарасы» деген шығармасын толық келтіреді. «Тобықты Ыбырай марқұмның сөздерінен» деген бөлімде «Қартайсаң қайғы ойлайсың, ұйқың сергек», «Бай алады кезінде көп берем деп» шығармаларын даралап алған уақытта, ақындық туынды осындай болсын деген эстетикалық талабын айтпақ болған.

Қазақ баспасөзінің жандана түсуінің арқасында Абайдың аты қазақ даласынан тысқары аймақтарға да тарай бастады. Оның бір көрінісі Д. Кеннан кітабы болса, енді М. Мырзахметов «Абай туралы жаңа деректер» деген мақаласында «Абай шығармаларының революциядан бұрын Таһридің аударуымен Иранда басылуы, Шәдінің Абай шығармасына өлеңмен түсінік жазуы, «Шора» журналына 1908 жылы Абайдың философиясы туралы зерттеу мақаланың түсуі» («Қ. Ә.» 12.10. 1962) деген деректер айтып отыр. Соңғы екі факті бір қыдыру зерттеушілерге азды-көпті мәлім болса, Абай шығармаларының Иранда шығуы нақты деректермен дәлелдей түсуді қажет ететін жаңалық.

Осы ретте, татар, башқұрт ақын-жазушыларының Абай жайында айтқан пікірлерін зор ілтипатпен атау парыз. Татар ғалымы, филология ғылымының докторы Хатип Усманов өзінің «Егіз жырлар» атты мақаласында башқұрт ақыны Шаихзада Бабич 1913 жылы «Мен Құнанбаев жырларынан керім әсемдікті, абзал сұлулықты көрем де, рақат сезімге бөленем, мен оның орнын татар ақыны Токай мен араб ақыны Ибраилькаис тұрған биікке апарып қойдым» («К. Ә. 26.10.1962) деп жазған екен деп хабарлады.

Татардың қайсыбір ауыздықпен алысқандары қазақ әдебиетін татар әдебиетіне бағындырамыз деп шу көтеріп, әлек болып жатқан уақытта татардың классик жазушысы Ибраһим Ғалимжанов: «қазақ әдебиаты инде болған бір факт. Бөтен қазақ сахарасына әдеби азық булып ве жирлар, бизнең хәзерге шағыйрләремезден күп әлек яшап, киң далада авазы яңғыраған Ибраһим Құнанбайлар, соңғы Сәдуллинлар...— гамум ән қазақ теленде баш көтерген әдебиат хәзәр инкар итәргә мөмкин бұлмаған бір фактдыр» («Аң», № 5, 1916) деп жазған болатын.

Абай өнерпаздығының танылуы мен даңқының жайылуында айрықша атап өтетін жыл—1914 жыл. Данышпан ақынның тұңғыш жинағының қазақ еліне кең таралуына және дүние салғанына 10 жыл толуына байланысты газет-журналдарда бірқыдыру мақалалар жарияланды. Арнайы әдеби кештер ұйымдастырылды. Соның ішінде орыс география қоғамының Батыс Сібір бөлімінің Семей бөлімшесінің ұлы ақынға көрсеткен ілтипатын айрықша атаған орынды.

1913 жылдың желтоқсанында Абайдың ең жақын досы Евгений Петрович Михаэлис дүние салғанда «Зайискидің» VII санында жарияланған қысқаша қазанамада Михаэлис «открыл за Иртышом большой поэтический самородок в лице Ибрагима (Абай) Қунанбаева. Заметив живой ум, большую любознательность Абая, Михаэлис серьезно занялся его воспитанием.

По указанию Евгений Петровича Абай перечитал русских классиков — Пушкина, Лермонтова, Некрасова, Тургенева, Достоевского и др., познакомился с сочинениями Спенсера, Льюиса и Дрэпера.

Абай прекрасно потом понял, чем он был обязан Евгению Петровичу и с трогательной благодарностью вспоминал о нем до конца своей жизни: Открыл мои

глаза Г. Михаэлис — обыкновенно говаривал Абай» делінсе, 1914 жылғы VIII шығуы түгелдей Михаэлистің өмірі мен қызметіне арналғанда «Его талант со всей силой проявился в делем ряде поэтических произведений; которые захватывали степь, и сделали имя Абая весьма популярным» деп жазуы Абай даңқын Тобықтының тар көлеміне шектеуге болмайтынын көрсетсе керек.

Семей бөлімшесінің қазақ мәдениеті тарихында істеген баға жетпес еңбегі көбіне Абайға байланысты десек те артық болмас, өйткені 1914 жылы 26 қаңтарда данышпан ақынды еске түсіру кешін өткізді. Өзінің осы дәстүрін берік сақтаған бөлім 1924 жылы да Абайдың қайтыс болғанына 20 жыл толуын атап өтті.

1914 жылы Абайға арналған кеш қазақ тарихында бұдан бұрын болып көрмеген мәдени оқиға екенін айрықша айту керек. Сондықтан да «Айқап» журналының «Біз өзіміз істеуге тиісті болған бір істі бізге орыстар істеп берді. Алашқа аты мәлім атақты ақын әм философ Ибраһим Құнанбаевтың өлгеніне биыл он жыл толады, ілгері басқан жұрт бұндай қадірлі адамдарының атағын шығару үшін талай белгі істеген болар еді» (№ 4, 1914) деп екінші білдіре жазуында үлкен мән бар екенін аңғармасқа болмайды.

Абайдың шығармаларын насихаттау, халыққа таныту ісінде қазақтың тұңғыш журналисі Нәзипа Құлжанованың еңбегі айрықша. Осы еске түсіру кешінде баяндама жасаған Нәзипа «Абайды туғызған қазақ даласы тағы да талай Абай секілді, бәлки онан да артық данышпандар туғызар» дегенде тындаушы қазақтардың жүйкесі босап, көзіне жас алғандары да болды. (Байғұс қазақам көңілді ғой). Нәзипа ханымның орысша таза сөйлеуіне орыстар таң қалды дегенді айта келіп «Айқап» тілшісі «Абайдың қадірі халыққа зор екен. Абайдың өлеңі оқылғанда талай қазақтың көзінен жас мөлдіреді. Абай секілді сұңқардың орны бос қалмас деп үміт етеміз» деп қорытынды жасаған.

Осы кеш жайында «Қазақ» газетінде де хабар жарияланды. Тілші «Атақты ақынымыз марқұм Абай Құнанбайұлы турасында баяндама оқылады деген хабар халық арасына бұрынырақ таралған себепті, жұрт ол күнді асыққандай күтіп тұрды» деп хабарлай келіп, бұл жағрафия жамиятының кеші халықты сүйсіндіріп, көңілін ашты. «Бізде де Абайдай данышпан адам туады екен-ау, атағы қазақ түгіл орысқа да шығып, өзі өлсе

де терең ойларын, қымбат сөздерін, түрленген күйлерін жұртына мирас қылып, артына қалдырғандай» деп жұрт шаттанды (21.02.1914) деп тілші Абай жөніндегі халық пікірін көлемі жинақы, мәні қомақты сөздермен бітірген.

Абайдың даңқының жайылуын Мәскеудегі Лазарев Шығыс тілдері институтының академик А. Н. Веселовскийдің 70 жылдығына арнап 1914 жылы шығарған «Әлшарикат» жинағындағы материалдармен көрсете кеткен жөн.

Абайдың өмірбаянын жазып, шығармаларының мақсатын орыс оқушы қауымына түсіндірген Нух, Рамазанов «в нем ярко олицетворяется переломная пора в духовной жизни киргизского народа. Первый из киргизов испытал он на себя силу русской школы, а знакомство с политическими ссыльными в 80-х годах расширило его умственный горизонт — он горячо полюбил русскую литературу» (224-бет) деп Абайдың ақындық арнасының ең мәнді жағын ашып алады да, Пушкин шығармаларының әшкерелегіш рухы оған жақын да қонымды болғандығын, Крылов мысалдары Абай сөзінің мәнділігін, эсерлілігін арттыра түскендігін, өзінің тамаша шығармаларымен халықтың қалаулысына айналғандығын баяндай келіп, Абай шығармаларының таралуы жайында «стихотворения Кунанбаева путем устной передачи и переписывания распространяются среди киргизов, живущих за пределами его волости» деп ел аралап жүрген ақындар мен өнерлі жастардың еңбегін дұрыс көрсетеді.

Н. Рамазановтың мына баяндауы да елеусіз қалмауға тиіс. Өйткені автордың Абай өлеңдерін талай тындап, гибрат алғаны байқалады, сонымен қатар Абай өлеңдерінің мәні мен мазмұнына, көркемдік қасиетіне орынды пікір айта алған. «Стихи Абая особенно привлекали слушателей по содержанию, они все взяты из жизни народа и художественны по форме.

Когда певец начинает петь насмешливые стихи Абая, слушатели оживают: они находят у себя или у другого те или другие недостатки, остроумно подмеченные Абаем.

Постепенно веселый смех умолкает, слушатель задумывается» (226-бет) деген пікірдің шындықтан туғандығы бір болса, екіншіден, автордың сыншылық көз-

қарасының құнарлы екендігін де аңғартады. Абай өлеңдерінде мазмұн мен түрдің тұтастығына ой жіберуі, қазақ тұрмысының шындығын көркем бейнелегендігін айтуы, ойдың оқушыға әсер етуін баяндауы әншейін ғана айтыла салмағанын Н. Рамазановтың: «В стихах Абая нет лишних слов, как у других киргизских поэтов, которые в погоне за рифмой загромождают тему стихотворения вставочными эпизодами и мотивами (такие стихи Абай называет стихами в заплатках). У Абая слова на своем месте: каждое слово имеет свой глубокий смысл. Киргизы прекрасно понимают достоинства его произведений, поэтому слушают с интересом, хотя Абай беспощадно высмеивает и порицает их, иногда даже проклинает за беспечный образ жизни» (227) деп білімдарлықпен айтқан пікірі автордың эстетикалық талапталғамның жетілгенін де, сыншылық ойының қомақтылығын да көрсетеді. Сонымен қатар осы айтылған ойлар А. Байтұрсыновтың «Қазақ» газетіндегі мақаласында «Абайдың терең пікірлі сөздерін қарапайым жұрттың көбі ұға алмай ауырсынады. Абайдың өлеңдерін мың қайтара оқып, жаттап алып жүрген адамдардың да Абайдың кейбір өлеңдерінің мағынасын түсініп жетпей жүргендерін байқағаным бар, құты осының мағынасы не деп сұрағандары да бар» деген пікірге біршама жауап болуға да жарайды.

Осымен қатар Аханның осы классикалық мақаласында теориялық тұрғыдан түсіндіретін бір қисын бар. Абай әрі жазушы, әрі сыншы, әрі шебер болғандықтан қазақ поэзиясына көп жаңалық қосты, «Абайда өлең сөздің неше түрлі үлгісі, өрнегі табылады. Ол өрнектерді ойдан шығармай, орыстан алса да, орыс өлеңдерінің өрнектері қазақ тіліне жарайтындығын бастап көрсеткені де зор көсемдік» деп Абай жаңашылдығының төркінін дәл басады, оны ұлы жаңалыққа, көсемдікке теңейді де «Абай өлең жақсы болуға керек шарттардың бәрін білген. Сондықтан өлең қай тарапынан болса да толық. Жалғыз-ақ міні бар. Ол мін — өлең бунақтары тексеріліп орнына қойылмағандық. Оны оқығанда я әнге салып айтқанда кемшілігі зор болады. Дауыстың ағынын бұзып, өлеңнің ажарын кетіреді, мысалы, төселіп желіп келе жатып, шоқытып кеткен сияқты, Бұл кемшілікті түзетуге болады. Өлеңнің үш буынды бунақтары мен төрт буынды бунақтары алмасып кеткен жерлерін алып, өз орындарына қойса түзеледі. Мұнан басқа өлеңдерін-

де мін бар деп өз басым айта алмаймын» (219-бет) деген кемеңгер байқампаздық, эстетикалық білімдарлық, сөз жоқ, қанатын қомдаған қазақ әдебиет сыны үшін ұлы олжа, мақтан тұтар ғылыми тұжырым екендігін алдымен айтып алу шарт. Өйткені мұндай пікірді сонау заман түгіл, әжептәуір жетіліп қалдық деп жүрген дәуірде де келістіріп айтып, түсіндіріп жүргендеріміздің өзі некен-саяқ. Өлең құрылысы, оның ішкі ұйымдасу шарттары, дыбыстың әуезділігі тұрғысынан келгенде бұл тамаша теориялық қисынды Ахаң «Әдебиет танытқышта» әрі нақтылай дәлелдей түскен. Ол ойларын жалпы «Өлең шығару» бөлімінің «Өлең ағындары» деп аталатын тарауында ауысып түскен бунақтардың өлең ағынына, әуезділігіне тигізетін зиянын айтқанда «бұл кемшіліктен қазақ ақындарының көбінің-ақ сөзі аман емес. Әсіресе, Абай өлеңдерінде көбірек ұшырайды. Мұндай кемшілігі бар өлеңдерді сол күйінде өзгертпей әнге қосуға болмайды» (389-бет) деп 1913 жылғы пікірін монографиялық еңбегінде онан әрі қоюлата түсті.

Алайда Ахаңның бүкіл теориялық негіздеуіне қарсы болмаған күннің өзінде, бір ғана жайды ескертпей болмас. Дауыс ырғағын өзгерту, өлең ағынын құбылту, әуезділікке екпін түсіру тек бунақтардың алмасып кетуінен емес, автордың алдына қойған мақсатынан туғанына аян. Орыс өлеңдеріндегі тоникалық жүйенің әсерін Ахаң көре білсе де, өлең өрнегіне келгенде есепке алғысы келмейді. Тамаша білімдарлықпен «орыс өлеңдерінің өрнектері қазақ тіліне жарайтындығын» Абай дәлелдеп, көсемдік жасады деп отырса да, екі өлең жүйесінің, яғни тоника мен силлабиканың өзіндік ерекшеліктерін санатқа алуға ниеттенбегені байқалады. Бірнеше рет бунақ тұрақтылығын әнге қосу қажеттігін қайталап айта беруі силлабикалық өлең жүйесінің негізгі талабынан туған да, тоникадағы дауыс ырғағының рөлі айрықша зор екені ескерілмеген. Тоникадағы интонациялық принцип дауыс екпінін құбылтып отыруды талап етеді. Ондай өлеңдер тақпақтап айтуды, ұрандатуы қалайды. Абай өзінің диірменінен ұнтақтап шығарғанда бұлардың қосындысы былайғы жұртқа біліне қоймайды. Бұл процесс ақындарда, әсіресе, төңкерісті жақтағандарда көбейіп, қазіргі қазақ поэзиясында сезілмейтін күйге жетіп отыр.

Н. Рамазановтың бұл мақаласы төңкеріске дейінгі Абайтануға қосылған шоқтығы биік құнарлы еңбек бол-

ғаны осындай өнімді ойларға өзек бола алғанынан да аңғарылса керек.

«Әлшарикат» жинағына Сатылған Сабатаев аударған «Жаз», Н. Рамазанов аударған «Ауылдың жаны терең сай», «Ызалы қол, улы сия, өткір тіл», «Өлсем орынм қара жер сыз болмай ма» өлеңдері поэзиялық қасиетін жоғалтпай бүкілресейлік оқушы қауымға жетті.

Орыс тілінде Абай жайында айтылған ой-пікірлерді В. Н. Белослюдовтың Абай музейіне тапсырған қолжазбаларынан да, сондай-ақ 1915 жылы Томскі қаласында шығатын «Сибирский студент» журналындағы «О киргизской поэзии» деген үлкен мақаласынан да көреміз. Бұл мақаланың авторы қазақ поэзиясының әргі-бергісімен таныс сияқты. Жанақ пен Орынбайдың, Шөже мен Әріптің, Біржан мен Сараның аттарын атап қана қоймай, әрқайсысының еңбектері жайында, сондай-ақ қазақтың бай ауыз әдебиетінің үлгілері туралы өз ойын тартынбай айтқанынан байқаймыз.

Шокан Уәлихановтың асқан ғалымдығына, Ыбрай Алтынсариннің ағартушылық қызметі мен ақындығына айрықша ілтипат көрсетіп, Абайды «Великий киргизский поэт» деп табады да, «Абай открыл богатства родного языка, простыми словами, понятными каждому, излагал основные идеи философии» (№ 3—4) деп қазақ тілін білетіндігін аңғартады. Соның арқасында қазақ поэзиясының, оның ішінде ұлы ақын творчествосының көп ориенталистердің көзіне түсе қоймайтын ішкі мәселелеріне үніліп, құнды пікірлер айтқан.

Абай жөнінде 1917 жылға дейін айтылған жазылған пікірлер бірқыдыру, біз олардың ішінен тек негізгілерін ғана іріктеп алдық та, Абай творчествосының насихатталуы мен танылуы процесінің қандай арналармен жүргендігін аңғартуды көздедік.

Әбіш Жиреншиннің дерегіне карағанда 1917 жылы Абайдың өлеңдері Самат Әбішұлы Нұржановтың құрастыруымен «Абай термесі» деген атпен Орынборда шыққан көрінеді. Семейде «Абай» атты журнал шығуына байланысты Абай творчествосын насихаттаудың жаңа кезеңі басталды. Енді тек үгіттік тұрғыдан емес, ғылыми игерудің алғашқы нышаналары көріне бастағанда, замана қысастығына кезікті. Алайда Абайтану процесі күшейіп, ғылым саласына айнала бастады. Ал 1918 жылы жабылған «Абай» журналы енді қайтадан шыға бастады.

Сонымен, кемеңгер ақын творчествосының танылу, насихатталу, Абай даңқының жайылу жайы баспасөз бетінде жарияланған осыншама материалдар Абай даңқы Тобықтының төңірегіне ғана, әрі кетсе Семей мен Ақмола облыстарына ғана белгілі еді деген пікірлердің шындықтан алыс жатқандығын көрсетеді.

Егер әрбір өнерпаз тұлғаның еңбегі мен даңқының баспасөз бетіне түсуін есепке алатын болсақ, онда төңкеріске дейін Шоқан мен Ыбырайдан кейін Абайды ғана айта аламыз. Бұлар бүкіл қазақ даласына әрі ғалым-саяхатшы, әрі асқан педагог, әрі данышпан ақын бейнесінде танылды да ара-тұра орыс тілінде, қала берді шетел тілдерінде аттары аталып, өздерінің географиялық шеңберін кеңейткен болатын.

Баспасөз бетінде Абай жайында, оның шығармалары туралы арнайы пікірлер айтылып, қорытындылар жасалуы — кемеңгер өнерпаздың танылу және даңқы жайылуының ең негізгі жолы. Сонымен қатар, осы жолға жанама лап қосылатын екі соқпақ бар. Оның бірі — Абай шығармаларынан үзінділер алу, цитат келтіру, ал екіншісі — Абайды ақындықтың атасы тұтып, оған өзінің ілтипатын білдіретін өлең-жырларын арнау жолдары.

Бірінші жанама жол жайында онша көп деректердің қажеті шамалы. 1909 жылдан кейінгі қазақ баспасөздерінде Абай өлеңін өзі айтайын деп отырған мәселеге эпиграф қылып алу, сондай-ақ өз ойын дәлелдеу үшін мысал етіп алу өте жиі кездесетін құбылыс. 1912 жылы Молдағали Жолдыбаев Шаймерден Әлжановтың «Жұртқа қайтсең жағасын» деген мақаласына жауап жазған уақытта орысша оқығандар туралы айтпақ ойын Абайдың «Интернатта оқып жүр талай қазақ баласы» дегенінен едәуір үзінді алып дәлелдеген.

Қазан төңкерісіне дейінгі қазақ баспасөзінің бетінде Абай өлеңінен көбірек цитат алынған өнерпаз болған емес. Әдебиет жайлы мақалада, хат-хабарда ғана емес, саяси-шаруашылық, әлеуметтік мәселелерге арналған мақалаларда Абай шығармаларынан үзінді алып, цитаттар келтіру объективті түрде Абайдың творчествосын насихаттаумен, Абайдың даңқын жаюмен пара-пар еді.

Ал Абайды насихаттаудың екінші жанама жолы әлгіден сәл өзгешелеу. Мұнда кездейсоқтықтан гөрі саналылық басым. Өйткені өзінің қадір тұтқан адамына арнайы өлең шығару, біріншіден, саналы шығармашылық

процесс, екіншіден оны насихаттаудың бірден-бір ұтымды жолы, поэтикалық жолы. Революцияға дейін шыққан кітаптарда, газет-журналдарда Абайға әдейі арналған өлеңдер де, сондай-ақ өзінің ақындық жолында Абайдай өнерпаз болуды армандаған шумақтар да едәуір кездеседі. Олардың бәрін бірдей тізе бермеу үшін тек негізгілерін ғана пайдаланған жөн.

Әрине, баспа бетін көрмей кеткен, өзінің ағайын-туыстары шығарған, тіпті әрі-беріден соң жоқтау түріндегі өлеңдердің болғаны тарихқа белгілі бола тұрса да, әдебиетте өз орны болғандардан біраз шумақтар келтірген орынды, өйткені онда таным-білік әрі жоғары деңгейде, әрі саналы қадам басым.

1912 жылы қазақ поэзиясына жарық жұлдыз болуды армандаған Мағжан Жұмабаев «Шолпан» атты өлеңдер жинағын шығарды. Сонда сыйынған пірінің бірі — Абай болды.

Шын хакім, сөзің асыл — баға жетпес,
Бір сөзің мың жыл жүрсе дәмі кетпес.
Қарадан хакім болған сендей жанның
Әлемнің құлағынан әні кетпес!..

Ай, жыл өтер, дүние көшін тартар,
Өлтіріп талай жанды жүгін артар.
Көз ашып, жұртың ояу болған сайын,
Хакім ата, тыныш бол, қадірің артар!—

деп зор сенім білдірген еді.

1914 жылы Абайдың дүние салғанына 10 жыл толғанда «Абай кітабына» деген атпен «Уақ» деп қол қойылған өлең жарияланды. Авторы кім екенін анықтай алмағанымызбен, алдыңғы ойдың үрдісімен шыққан шумақты оқығанымыз жөн.

Күнінде жүз оқысаң жалықпайсың,
Көз талды, шаршадым деп талықпайсың.
Бір сөзін бір сөзінен артық көріп,
Құмар боп қайта-қайта анықтайсың,
Бойды ертіп, буынды алып мағынасы,
Тұрғанда оған нағып қамықпайсың,
Сөзі рас, сөзі таза, сөзі ақыл,
Көңілге бір жері жоқ жабыспайтын.
Қазақта мұнан артық сөз шыққан жоқ,
Бағалап мынау не деп пар ұстайтын...
Жол тауып, жоба тауып, жолдас тауып
Халқының жоғын іздеп табыспайтын.
Есіл ер бұл заманда болмады-ау деп,
Қазақта қабырға жоқ қайыспайтын.

Сәкеннің 1914 жылы шыққан «Өткен күндер» жинағында «Ақын» атты өлеңі Абайға арналып:

Саналы көзі ашыққа сөзің алтын,
Санасызға жел сөз — соққан салқын.
Ойында санасыздың еш нәрсе жоқ
Ілгері бассын деген қазақ халқын.

деген мәнді ой-пікірлер айтылуының өзі көп мәселені аңғартса керек.

Абайдың халықты жақтап, әділет үшін күрескені жайында Шәкәрімнің талай шығарма арнағаны, оның ішінде «Қалқаман — Мамыр» дастаны мен «Қазақ айнасы» жинағында аталғанына арнайы тоқталмай, Тайыр Жомартбаевқа көшсек:

Бос жүрген атаң-бабаң не қалдырды,
Өмірі өткен қар жамылып, төсеніп саз
Кешегі үлгі шашқан хакім Абай,
Оның да сөзін ұғып қалғандар аз.

деп қапаланғанын айтпасқа шарамыз қалмайды. Осы шумақтың өзі-ақ оқушының көңілін алаң қылатыны, Абай не жазып кетті екен деп іздестіруге себепші болатыны ақиқат.

Қалың көпшілікке Абайдың кім екенін танытуда, даңқын жаюда мынадай өлеңдердің септігі де аз тимеген. Б. Айтқожаұлының 1915 жылғы. «Шын мақсудтар» жинағында:

Жазылған кітаптары жүр шашылып,
Қанжардай жүрекке тік шанышылып,
Үй басы іздеп жүріп беріп кетті,
Ескер деп осынымды қол тапсырып.

Енді ойласақ мақсұты — елдің қамы,
Қара қазан, сар бала таңдағаны,
Сұрамай біліп кету мүмкін емес,
Іші ұзын, сырты қысқа мағыналы.

деген өлеңдер Абайдың ұлы өнерін, асыл арманы мен мұратын мойындаудың белгісі болса, екінші жағынан, Абай даңқын жаюдың негізгі тәсілі болды. Осындайлардың бәрінен хабардар болған және Абай творчествосын жетік білген Көлбай Тоғысовтың «Абайды Пушкиннен кем деп айтуға бола ма?» деген риторикалық сауалының өзі сол кезеңде жария болған пікірлердің түйіндемесі сияқты.

Сөйтіп Абай творчествосы және оның өнегелі өмірі Қазан төңкерісіне дейін орыс, қазақ тілінде жарияланған арнайы мақалалар мен еңбектер арқылы қазақ еліне жария болды. Осы негізгі арнаға жанама сопақтар — әлеуметтік, қоғамдық, шаруашылық, оқу-ағарту мәселелеріне арналған еңбектерде Абай өлеңін цитатқа алу және ұлы ақынға арнап өлең шығару жолдары да тоғысып жатты.

Абай өнерпаздығына, даңқына мүмкін қадерінше мол тоқтағанда, ең алдымен сынның қанаттануына, айтарының нақтылануына, баяндаудан гөрі дәлелдеуге ұмтылуына үлкен өнер, ұлы дарын ғана жол ашатындығын көрсету бір болса, екіншіден, жоғарыда әдейі ұзақ-ұзақ келтірілген үзінділер қазақ сынының зор екпінмен көрінгенін және көпшілік көзінен тыс қалып келе жатқандығын аңғарту мақсаты жеңе берді. Оның үстіне жазба әдебиет пен сынның творчестволық арақатынасын сөз еткен уақытта мұндай материалдардың бәрін пайдалану қажет. Өйткені теория жүзінде айтылатын қағидалардан бұрынғыдай мысал іздеп, құрақ-жамау жасаудан безу үшін ұлттық таным-біліктен туған материалдарды көрсету абзал. Ол тың деректерді оқушылардың өзінше пайымдауына жол ашады, танытқыштық (познавательный) сипатын күшейте түседі. Сондықтан өз топырағында туған қисындар өз шындығына үйлескенде ғана өміршең болмақ.

Қазақ әдебиет сынының туу, жанрлық сипат ала бастауын әңгімелеген уақытта оның қайнар көзі, творчестволық арғы арнасы болған ауыз әдебиетінің тамаша үлгілерінде, әсіресе, ақындар айтысында халықтың эстетикалық таным-түсінігін танытатын көркемдік құбылыстар мол екенін аңғарамыз. Айтылар ой, қорытар пікір, берер баға сөз өнерінің қадір-қасиетіне, өнерпаздық дарын қуатына жүйелі талдау жасамайтын, бірақ сыншылық ой-пікірдің, көзқарастың, көркемдік таным-біліктің сілемдерін танытып отыратын халықтық эстетиканы еш уақытта санаттан шығарып тастай алмайды. Көне дәуірдің сүбелі ойлары да ескерілмек.

Қазақтың сыншылық ойының оянып, туа бастау шағында ұлы ағартушы-демократымыз Шоқан, Ыбырай және Абай қоғамдық сананың үш мәнді саласы бойынша ой өрбіткені мәлім. Шоқан Уәлиханов өзінің әдебиет жайындағы ой-пікірлерін ғылыми арнамен, Ыбырай Алтынсарин педагогикалық жүйемен баяндаса, Абай Құ-

нанбаев эстетикалық таныммен тұжырымдады. Демек қанатын қомдап, ұшуға талпынған сәби сынға бұл үш сала, яғни ғылыми, педагогикалық және эстетикалық баяндаулар мен танымдар үлкен таяныш болып, оның алар қамалдарын, асар асуларын бірсыдырғы дәл белгіледі. Келешектегі социологиялық-эстетикалық ойлардың озық та мәнді, өрелі де биік деңгейіне жөн-жоба көрсетті.

Сынның негізгі көрінер арнасы — газет пен журнал. Сын жанрының табиғаты көбінесе өзінің кезеңдік сипатына орай әлеумет көңіліне ой салып отырған көркем туындының мән-жайын оқушы қауымға түсіндіру міндетімен қатар, сол шығарманы жазған авторға мүмкін қадірінше көмектесу, жәрдемдесу мақсатын көздейді.

Сыншылық пікір өзінің осы қасиетіне сай уақыт жағынан онша алшақтыққа ұрынбайды. Оқушының ойына нәр берген, ойландырып-толғандырып отырған шығарманы сын ертеңге қалдырмай, бүгін айтады. Сонда ғана ол әдебиеттің даму барысына әсер етеді. Ал сынның сол күні айтқан тұжырымы өміршең бе, жоқ болмаса бір күндік қана ма және қандай эстетикалық талап-талғам тұрғысынан жазылды, — ол мүлде басқа мәселе. Өйткені әр кезеңнің талабы мен түсінігі әр қилы. Бірақ та, сол сын пікірлер мерзімді баспасөздерде хатталып, ара-тұра кітап беттерінде жариялануы да мүмкін. Қалай болғанда да, Пушкин айтқандай, сынның өресі сол кезеңдегі әдебиеттің деңгейінен шығандап кетпейді.

Демек қазақ баспасөзінде жарияланған сыни материалдар мен мақалалар өзінің эстетикалық деңгейі жағынан да, баяндау тұрпаты жағынан да дәлелдеудің тереңдігі мен саяздығы жағынан да мансұқ етілмеуге тиіс. Өйткені қазақтың қоғамдық өмірінің көгінде пайда болған баспасөз орындары, әсіресе, «Түркістан уәлаятының» және «Дала уәлаятының» газеттері халықтың әлеуметтік сана-сезімін ояту бағытында бірқыдыру еңбек етсе, екінші жағынан, әдебиет сынының тууына дайындық жасады. Бұл кезеңдегі әдеби сын элементтері әлі де болса жалпы әлеуметтік, қоғамдық мәселелермен қабаттаса айтылып, өзіне мәнді арна табуға ыңғайы барын аңғартты. Сондықтан қазақ сынының эстетикалық дәрежесі онша көтеріңкі талапқа жауап беріп, өрелі биіктен шыға қоймаса да, өзінің жанрлық сипатын «Айқап» журналынан, әсіресе «Қазақ» газетінен тапты.

Қазақ әдебиет сынының туу процесін кейінгі кезге

сүйреушілердің ойынша сын қомақты формада көрінуге, ал газет-журналдарда жарияланғандар тек сын элементі болып есептелуге тиіс. Бұл тарихи шындықпен, көркемдік таныммен санаспай, өзгелердің үлгілеріне мәліе қараудан туған түсінік. «Орыс сынының тарихында» ой өрбітуге себепші болған әдебиет сынының алғашқы нұсқалары «тірнектеп» жиналғаны және оған қайтадан өмір беру үшін кесек-кесек үзінділерді әдейі көбірек келтіріп отырғаны тегін емес, ұлттық таным-білікті нақты көрсету мақсатын көздеген.

Ұсақтан іріге, саннан сапаға көшу жолындағы сыни пікір тап мына материалдан басталады деп айту қиын. Аздың көпке, мәңсіздің мәндіге айналуы көбіне жинақтай, топтай білгенде ғана анық көрінеді. Бұл арада жеке-дара бір тұлғаның (сыншының) айқын көрінуі қажетті болғанымен де, әр адамның айтқанынан құрлатын сыни пікірді мансұқ етуге, елемеге еш болмайды. Өркені өскен сын тарихтары осыны көрсетеді, ұқтырады.

Қазақ сынының туу кезеңдерінде сынды өзінің негізгі кәсібі еткен дарынның болмауы әрине эстетикалық таным-біліктің қалыптасуына әсерін тигізді. Алайда, бұл міндетті көбіне ақын-жазушылардың атқарғанын, тіпті кейде кездейсоқ адамдардың пікір айтқанын көрмесе болмайды. Бұл процесс сынның туу кезеңіне ғана емес, тіпті қалыптасу дәуіріне тән сипат.

Сондықтан «ұсақ-түйек» деп есептелетін сын материалдары да, әдебиетке ат ізін салған-салмағандардың айтқан пікірлері де сын жанрының туу шағында мүмкін қадірінше ескерілуге тиіс. Бірімен-бірі сабақтасып жатқан осы мәселені айтқан уақытта, кезінде жазылған, оқушы ойын оятуға да, ақын-жазушыларға да септігі тиген материалдардың өнерпаздық ықпалы да әр қилы болғанын естен шығармаған абзал.

Әдебиетке өзінің үлесін қосқан ірі дарындардың бір кезде жазғандары қалай болған күнде де атаусыз қалмайды, тіпті жинақталып басылып шығады. Ал енді кейбіреулердің жазғандары сол күйінде қалып қояды да, арнайы зерттегендердің ғана көзіне түсуі мүмкін. Себебі біраз материалдардың қайтадан сол күйінде жарық көре қоюы екіталай болса, екінші жағынан бұрын «жоқ» делініп келгенді «бар» деу үшін көптеген нақты деректермен дәлелдеу қажеттігі тағы бар.

Сонымен қазақ сыны Қазан төңкерісіне дейін туып,

дүниеге келді. Рас, қазақ сыны өзінің эстетикалық талап-талғамы, көркемдік өресі жағынан пәлендей биіктен табыла қоймағанымен де, өзінің сипатына сай қазақ әдебиетінің көптеген өнерпаздық мәселелерін көтеріп, жазушы мен оқушының творчестволық байланысын орната білді.

Қазақ әдебиет сыны өзінің эстетикалық дәрежесі жағынан соншама биіктен табылмай жатқанымен, өзінің жанрлық ерекшеліктерін айқын танытты. Сынның туу дәуірінде, әрине, оның бастапқы қарапайым түрлері басым болды. Қазақ әдебиет сынының алғашқы нұсқалары қазіргі уақытта қаншама қораштау болып көрінсе де, өзінің жанрлық сипатын сақтады да калың оқушыға жаңа кітаптың шыққандығын хабарлайтын **жарнама-сын** мен шығарманың мазмұнын қысқаша баяндайтын **аннотациядан** бастады. Шығарманың оқушыға әсер еткенін аңғартатын және оның тілек-талабын хабарлайтын **оқушы хаты** да көрініс берді.

Қазақ тілінде 1917 жылға дейін шыққан кітаптардың басым көпшілігіне сыни ой-пікірі бар дәйектемелер жазылды. Онда шығарманың қандай себеппен жазылғаны, қандай тарихи шындыққа негізделгені, шығарма авторының кім екендігі, қандай мақсат көздегені жайында, мол дерек-ақпар берген алғы не соңғы сөздер **дәйектеме-сынды** тудырды. Дәйектеме-сын пәлендей талдау жасай қоймағанмен, шығарманың оқиғасын, мәнін, жазылу себебін түсіндіруге, айтып беруге ұмтылатындықтан аннотация мен рецензияның аралығындағы құбылыс.

Сынның осы түрлерінің игерілу барысында оқушы мен жазушы арасына творчестволық дәнекер болатын **рецензиялар** көбіне көркем шығарманы насихаттау мақсатымен көрінді. Шығармаға қойылар талап, берер баға, айтар сын осы насихаттау ниетінің төңірегінен өрбіді. Шындықтың сырын ашып алуға жәрдемі тиетін **айтыс мақаласы** (полемика) да сынның қанаттану шағын танытты.

Ал сын жанрының «физиономиялық» ерекшелігін айқындайтын **публицистикалық сын, проблемалық мақала** және **шолу** (обзор), нақты творчестволық тұлғаның өмірі мен өнерпаздығын хабарлап, ішінара талдау жасайтын **ғұмырнама, баяндама, сын мақала** жазылып, халықтың эстетикалық талап-талғамын жетілдіру бағытында қызмет атқарды. Ал әдебиеттану ғылымының ауқымына кіретін **зерттеу мақала** (исследовательская статья) мен

хрестоматия құрастыру, **әдіснамалық нұсқаулар** қазақ әдебиет сынының туу дәуірінде көрініп, үлкен олжа салды.

Сонымен қазақ сыны Қазан төңкерісіне дейін дүниеге келді және өзінің жанрлық сипатымен көрінді. Өзінің табиғи даму жолымен бір белестен екінші белеске көтерілген уақытта уақыт екпінінің тигізген салқыны аз емес.

Қазақ сынының жанрлық тұрғыдан қалыптасу дәуірі бұрын-соңды болып көрмеген әлеуметтік жағдайда өтті. Жаңа заманда тек эстетикалық талап-талғам ғана емес, бүкіл социологиялық таным-біліктің өзі таптық түсініктің аясында көрінуге тиіс болып, көркемдік критерийлердің нысана-мұраттары өзгеріп сала берді. Соның өзінде де қазақ әдебиеті өзінің жоғын жақтайтын, арманын айтатын сыны бар екенін медеу тұтты.

ҚАЗАҚ СЫНЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ

Төртінші тарау

1. ЗАМАН ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК МҰРАТ

Қалай десек те Қазан төңкерісінен кейін жаңа заман басталғаны анық. Қазақ даласындағы азын-аулақ өндірісі бар қалалар мен кәсіпорындарда жұмысшы, шаруа, солдат депутаттарының кеңестері (совдептер) үш-төрт ай ереуілдегені болмаса, 1920 жылдың ортасына дейін Қазақстанда жаңа заман орнап еді деу қиын. Азамат соғысының лаңынан Қазақстанда жайма-шуақ күн болған жоқ. Ақтар қашты, қызылдар қуды, әйтеуір қазақ сахарасы жынның ойнағына айналды. Құлағаны да, орнататын деп жатқаны да елдің зәресін ұшырды. Халық азды, жүдеді. А. Байтұрсыновтың 1919 жылы «Жизнь национальностей» газетіндегі «Революция және қазақтар» деген мақаласына сенсек: «нововидила на киргизов ужас Октябрьская революция своими внешними проявлениями. Она сопровождалась повсюду насилиями, грабежами, злоупотреблениями и своеобразной диктаторской властью» дегені шындық еді.

«Қазақ елінің оңаша отауын құрамыз. Ресейдің қол астында автономиясын алып береміз» деген алаш қозғалысының идеясын Ресейде орнап жатқан не большевиктер өкіметі, не тарихи сахнадан шығып бара жатқан уақытша үкіметтердің бірде-бірі қолдамады, мойындамады. Соның салдарынан 1919 жылы наурызда А. Байтұрсынов, М. Дулатов бастаған Торғай отряды кеңес өкіметі жағына шыққаннан кейін не істерін білмей, Алашорда қожырай бастады. Ойыл уәлаяты 1920 жылдың басына дейін өмір сүргенмен, бүкіл қазақтың тілегін ту қылып көтере алмады. Олай-бұлай қашқан-пысқандарға өткел болған, ереуілдеп шапқандардың шаңында қалған ел ауызбірліктің жоқтығынан опық жеді, қарсыласар, табан тіреп күресер күші болмады. Осы дүрбеленді занды деп танып, тағдырға мойынсұнып, жоғымызды

кеңес тауып берер деп үміттенгендер аз болса да айғайы жер жарды. Алашшыл оқығандардың «бұл төңкеріс қазақтың қалауымен, тілегімен болмаған жат құбылыс» дегені тағы белгілі.

Әрине патша ағзамның табанында екі ғасыр езіліп-жаншылса да өз топырағында 70—75 процент болып отырған халықтың қызыл ұранның жетегінде кетуі, ак пен қараны аңғара алмауы, шөкімдей азғана топтың билікті иемденіп кетуі ғажап. Түптеп келгенде, кеңес орнаған кезде сол жеңіске ортақтасуға талпынбауымыздың, талпынуға шамамыздың келмеуі, ішкі ырду-дырду нәтижесі екені саяси-әлеуметтік тұрғыдан ойланатын құбылыс болғанымен, өнер мен әдебиетке қандай ықпал жасағанын бағдарлау шарт.

Ақпан революциясын қуанышпен қарсы алған халық Қазан төңкерісіне жылы қабақ көрсетіп, құшағын ала жүгірмегенімен, жетектеуге оңай көнді. Өйткені патша заманында көрген қорлығы қайтып орала ма деп қорықты, буржуазиялық бостандықтың дәмін тата бастағанмен, не екенін айыра алмай қалды, әйтеуір кедей-кепшікті жақсылыққа бастаймыз дегеннен үміттенушілер көп болды. Қазан төңкерісінің дүрмегіне ілескендердің қай-қайсы болмасын көпшілікті қызықтырған идея соңына түсті де кетті. Бұл идеяның «бұрын езіліп, тапталған, қорлық-зорлықты көп көрген еңбекшілерді, кедей-кепшіктерді дүниенің әміршісіне айналдырамыз» деген ұранының тартымдылығы күшті болды. Пәрменді насихатталып, білектің күші, найзаның ұшы, мылтықтың оғы, зеңбіректің добымен қалың жұртшылықтың сана-сезіміне зорлап та, зорламай да сіңіру процесі басталып кетті. Көпшіліктің көңіл ауаны ғана емес, бар ынта-тілегі, ар-ұжданы аспаннан жақсылық түскендей соған ауды, ауғысы келмегенін зорлап аударды, үлкен-кішіміз, кәрі-жасымыз ойланбай арта бердік. Басқаша түсінік болады дегенге нанбадық, әбден етіміз өліп алған соң басқаша ойлайтындар кездесе қалса әуелі шамдандық, содан кейін атып-шаптық, жаптық, тескентау айдадық. Жақсы болсын, жаман болсын социалистік жетпіс жылдың артына тастап кеткен мұрасы бар екенін енді жоққа шығара алмаймыз, алақанмен жауып қоя алмаймыз. Сондықтан ащы да болса шындықты бұрмаламай дұрыс баяндап беру, түсіндіру қажет.

Осыған байланысты бір мәселені алдын ала ойланып алған абзал. Өткен кезеңде қолданылған атаулар мен

терминдердің бәрі түгелдей қолданыс таба алмайды, сондықтан ең негізгілері туралы келісіп алғанымыз дұрыс болмақ. Әрине анайы, дөрекі қолданыстардың бәрін ұмытуға тиіспіз. Ал 20-жылдарда болған шындықты, яғни идеялар тартысын, әр қилы түсінік-танымды белгілейтін атаулар жайында шартты түрде болсын бір тиянаққа келуіміз керек.

Қазақ әдебиеті әлемінде идеялық-көркемдік ізденістер мен бағыттарды белгілейтін талай атаулар болды. Кеңес жолындамыз дегендердің қаламдарынан байшыл, ұлтшыл, буржуазияшыл-ұлтшыл, оқыған байшыл, кер-тартпа романтизм, алашшыл, алашордашыл, жатыпатар дегендей толып жатқан даттаушы атаулар қолданылды. Бұған сол кездегі партия-кеңес жұртшылығы демесін жасап, бықси бастаса, қозасын қопарып, лаулатып жіберіп отырған тұстары да жоқ емес. Ал осындай атауларды жамылғандар да қарап қалған жоқ. Олар да тапшыл, төңкерісшіл, марксшіл, революцияшыл, жалған лепіrmешілер, өтірік ұрандатқыштар, жалаңаш шындықшылдар, сауатсыз натуралистер дегендерді боратты. Тіпті әрі беріден соң «аймақтық» таным-білік өңірлері де кездесті. Қазақстанда тапшылдық түсінік белең алып, бет қаратпай қойған соң, Ташкентті «қазақтың эмиграциялық» орталығына айналдырмасқа шарасы қалмады. Сондай-ақ Қазақстаннан жылы қабақ көре алмаған оңшылдар мен солшылдар «Мәскеуде оқып-жетілуді» машыққа айландырып алды. Мұны республика басшылары «оппозиция» болдырмаудың амалы ретінде «құрметпен» аттандырып жолдама берудің аяр түріне айналдырды. Осылайша жіктелу мен жіктеу идеялық-көркемдік таным-білікті айтып, жазуға үлкен ықпал етті.

Әдеби сынның 20-жылдардағы жай-күйін әңгімелеу үшін осы атау терминдерді алдымен бір жөнге салып алу абзал. Себебі эстетикалық талап-тілек пен түсініктерді тек адамзаттық ыңғайдан шығармаймыз, сол биіктен көрінеміз дегенмен, өмір шындығы, тарихи құбылыстар алдыңнан кесе көлденең шығып, әр қилы өңірге бастай беретіні ақиқат.

Марксизм-ленинизм ілімін басшылыққа алып, кеңестік тәртіптің сөзін сөйлеген, жырын жырлағандардың «төңкерісшілдер» деген негізгі атауына ара-тұра «революцияшыл, тапшыл» дегендерді қосақтай отырса, онда кеңес әдебиеті және оның жасаушылары мен жақтастарына оңтайлы, мән-мағынасы айқын болар еді.

Ал баррикаданың екінші жағында болғандарды «алашшылдар» («алашордашылар» емес) деп атау орынды болмақ. Себебі «алаш» атауы азаттық алды, бұрынғыдай қияс-қыңырлықты, сөгіп-даттаушылықты емес, жалпы халықтық этнонимге айналып, елдің жанына жағымды, құлағына ұнамды естілетін күйге жетті. Сондықтан «байшыл, ұлтшыл» деген қисынсыз қосымшалардан арылуға «алашшыл» деген термин мүмкіндік береді. Бұл атауларда белгілі дәрежеде саяси астар бары сөзсіз, оңсыз өтпелі дәуірдің шындығын әңгімелеу мүмкін емес. Ал көркемдік-эстетикалық терминдерге саяси мән-мағына дарытқымыз келсе, оны ойдың ағынына қарай құбылта қолдану, әдебиеттану терминдерін, синонимдерін молайту үшін А. Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқышындағы» көп атаулардың оңтайлысын кеңінен қолдану жағын да естен шығармаған абзал.

✓ 20-жылдардағы қазақтың әдеби сынына сол кездегі қоғамдық сана мен көркемдік таным-түсініктің деңгейінен қарау шарт. Төңкерістен кейінгі 10—15 жылда әлеуметтік және эстетикалық-көркемдік ізденістің қуаты, екпіні айрықша күшті болды. Өйткені тұрмыс-тіршілікте, сана-сезім де дәуір толқынына кезікті де, ескіні қирату, жаңаны орнықтыру процесі мейлінше қатты жүрді. Бұл — бір. Екіншіден, патша заманында тұншыққан ой-пікір демократиялық негізде ағыл-тегіл айтылуына мүмкіндік туды. 20-жылдары ойды тежеу, сақтана сөйлеу, көрбілтелеп айту машығы болмады. Алашшыл ақын-жазушылар мен қайраткерлерді тұтқындау, соттау науқаны басталғанда сәл аңырап қалған көзқарас, таным-білік қанатын қайтадан жаза алмай, 1932 жылғы 23 сәуірдегі қаулымен тұмшаланды, бірыңғай ойлау жүйесі күшейді, екі елі ерінге төрт елі қақпақ қойыла бастады. Ойранды отыз жетіден кейін өзінше ойлаудан, басқаша түсінік айтудан ада болдық.

Үшіншіден, субъективтік себеп дейміз бе, шындық болғаннан кейін объективтікке айналды дейміз бе, әйтеуір 1967 жылы Е. Ысмайылов, М. Дүйсенов үшеуіміз сын тұманына орай отырып «Байшыл ұлтшыл жазушылардың творчестволық жағынан профессионалдық дәрежеде болғанын, оқыған, білімді екенін бүгуге, әрине, болмайды. Олардың шығармалары газет-журналдарда жиі басылып, жеке кітап болып ел ішіне мол тарап жатты. Сондықтан да идеологиялық майданда олардың салмағы аз болған жоқ («Қазақ әдебиеті тарихы», 3-

том, 1-кітап, 1967, 24-бет) деп бұқпантайлап өткізген пікірімізді енді тарата баяндаған орынды. Шығарманың көркемдік деңгейі деген мәселенің басы ашық. Төңкерісшіл ақын-жазушылардың бірен-сараңы болмаса, басым көпшілігі шәкірттік деңгейде, талпыныс үстінде болды.

Ескісіз жаңаның тумайтындығы жөніндегі диалектикалық заң өткеніміз бен бүгінгінің арасындағы творчестволық сабақтастықты аңғарып алуды, біліп отыруды қалайды, сонда ғана арналы өрісі айқындалады. Демек, сынның басып өткен жолын, әдебиет жанры ретінде қалыптасу кезеңдерін, әдеби дамуға жасаған ықпалын кезеңдік проблемалар арқылы көрсету қажет. Қазақ сынының қалыптасу дәуірін, оның көтерген мәселелерін, шешкен проблемаларын, шыққан биіктері мен құлдырай құлаған кездерін барынша шыншылдықпен әңгімелеуге тиіспіз. Білмеген адамға бар да жоқ, жоқ та жоқ. Әрине оны білмейсін деп кінәлауға болар, бірақ айыптай алмайсың. Өйткені оның қолында, көз алдында өткен мен кеткеннің, кешегі мен бүгінгінің шыншыл көрінісі жарқырап тұрмаған соң «жоқ» дей салу оп-оңай.

Осыдан әдебиеттің басқа жанрынан гөрі, сынның өзі көп қорлық көрді. «Октябрьге дейін бізде сын атаулының болмауы тіпті заңды нәрсе» дегенді аузы қисаймай академик те, қара мен төре де нығыздай айтып, елдің эстетикалық таным-білігінің өресін біліп алуға кескестеп жол бермеді.

Ал шындығына келгенде, уақыт асуы әрі күрделі де қиын, әрі ажарлы да қызық болғанын тарихқа сүңгіген сайын көп кездестіріп, анық байқайсың.

Ұзақ толғақпен туған қазақ сыны Қазан төңкерісінен кейін буыны бекіп, бұғанасы қатып, аз жыл ішінде тез марқайды. Қазақ сынының басқа жанрлардан бір айырмасы — шығармашылық-идеялық талас-тартысы мен дау-дамайының молдығы еді. Солай бола тұрса да әр кезеңнің ұраны мен мақсаты әдебиетке айшықты таңбасын салып, бағыт-бағдар беріп жатқанда әдеби сын бірталай өткелдерден өтіп үлгерді.

Азамат соғысының «байтал түгіл бас қайғы» жылдарында, әдебиет сыны санатқа қосыларлықтай күйде болған жоқ. Оның көркемдік қуатпен көрінуіне өнерпаздық-элеуметтік алғышарттар болмады. Сөз бен саясат майданы шешуші сәтке жеткен кезде қалам орнына найза, қағаз орнына қалқан ұстағандар кездесті. Сол

дәуірде туған әдеби шығармаларға қай тараптан болсын сын құрығы сілтенген жоқ. «Абай» мен «Мұғалім» журналдары ауыз әдебиетінің үлгілерін, қазақ ақындарының өлеңдерін жинап, жариялаумен көбірек шұғылданды.

«Еңбек туы» газетінің 1920 жылы 1 желтоқсандағы бірінші санында жарияланған «Көтеріл, жастар» атты бас мақалада «Қазақтың саяси ауасында осы күні тоқталыс. Бұрынғы патша заманындағы ұлтшылдардың көбі шабысынан тайып, жүрісінен жаңылғандай түрі бар» дегенінің белгілі дәрежеде шындыққа да, әдебиетке де жақындығы бар еді. Өйткені әр халықтың өркендеуіне мәдениет, әдебиет, саясат жол-жоба көрсетеді деген уақытта әдебиет әрқашан елгезектік танытатынын ескермей кете алмаймыз. «Қандай халықты алып қарасан да әдебиеті өспей, мәдениеті өспеген» деген ойын «әсіресе оқымаған ел адамдарына айна бола алады» деп аяқтады. Ал Ә. Айсарин «Әдебиеттің бірінші басқышында тұрған театрды іске асыру керек» (7.12.1920) деп практикалық іске назар аударады. Б. Майлин де өзінің бір мақаласында осыған ұқсас пікір айтып, шағын актілі пьесаларды өндіре жазды. С. Сейфуллин де замана талабына бағынып, «Қызыл сұңқарларды» дүниеге әкелді. Сөйтіп практикалық қажеттілік — сыншылық ойды оятты, бірақ сол кезеңде үлкен эстетикалық талап-талғамды баяндайтын деңгейге көтеріле алған жоқ. Өйткені бұл кезде баспасөз бетінде жарияланған әдеби шығармалардың өзі некен-саяқ болуының үстіне нысаналы биіктерге көтерілерлік дәрежеде емес еді.

Қазақ әлемінде негізі жаңа ғана қалана бастаған көркемдік таным-білік, идеялық көзқарас — шығарманың бүгінгі өмірімен тығыз байланыста болса, тапшылдық, партиялық принципті басшылыққа алса ғана пролетарлық деп аталатын әдебиетке негіз болады деп ақын-жазушыларға да, сондай-ақ олардың творчестволық еңбегін сарапқа салатын сыншыларға да үлкен талап-міндеттер жүктеді. Бұл бағытты қаламағандарға, әсіресе, алашшыл ақын-жазушыларға қарсы күрес ашу міндеті де қоса жүктеліп, эстетикалық таным-талғамның өзі идеологиялық сипатқа ойысты.

Жасыратыны жоқ, көркем шығарманың қадір-қасиетін түсіну, эстетикалық деңгейін белгілеу, оның қоғамдық-әлеуметтік ықпал-әсерін айқындау тұрғысынан келгенде, алашшыл ақын-сыншылар көш ілгері жүрді. Әрі-

беріден соң олардың ұстаздық рөл атқарғанын да ашық айтқан жөн. Олардың өнер туралы ойлары, толымды пікірлері қазақтың эстетикалық таным-түсінігін биік деңгейге көтеріп, төңкерісшіл ақын-жазушыларды білім аядынын ізденуге еріксіз жетеледі.

Солай бола тұрса да, 20-жылдардың алғашқы жартысында бағыттар қағысы мен айтыс-тартыстары көбіне-көп жеке ақын-жазушылар төңірегінен өрбіп, кезеңнің идеологиялық мұрат-тілегін көрсетіп отырды, онда жаңа заманның сырын аңғартатын кесек ой-пікірді анық байқаймыз.

Алашшыл әдебиет бағытын сөз қылғанда келешек баяндауларда айқын сезіліп, білініп отыратын манифестік мәні бар бір материалға айрықша назар аударма кетейік. Өйткені алдағы жіктеу мен жіктелудің, ірге бөлудің біразы осы құжаттан басталды. Сондықтан оны сыни ой-пікірдің, саяси көзқарастың, көркемдік таным-біліктің платформасы деп те қарауға болады. Ахмет Байтұрсынов 1922 жылы 8 шілдеде «Еңбекші қазақ» газетінің 29 санында «Қалам қайраткерлерінің жайынан» дейтін айрықша мәнді мақала жариялады.

1920 жылы 30 қарашада Қазақ АССР Орталық Атқару Комитеті республикадағы «оқыған қазақтардың тізімін алу», оларды қоғамдық-әлеуметтік және қаламгерлік іске тарту жөнінде арнайы қаулы қабылдағанды. Соның нәтижесінде 1921 жылы Қазақстан мемлекеттік баспасы ұйымдастырылды. Оны өркендету мақсатымен «Еңбекші қазақ» пен «Степная правда» газеттерінде 1922 жылы қазақ қаламгерлерін игілікті іске шақырған, атқарар міндет-парызын айқындаған үндеу жарияланды. Осы тұста Ахмет Байтұрсынов қазақ жазушыларының съезін шақыру идеясын қолға алды. Небәрі үш-ақ кісі қатысып, «Съезге атын атап шақырған адамдар да келмеді. Келмеу себептерін түрліше жоруға болады. Қелмеулеріне бір жағынан жол қаражатына қаржы жоқтығы себеп болған шығар, екінші жағынан, Жүсіпбек жолдас сияқты «керексіз съезд» деушілік те себеп болған шығар. Үшінші жағынан, қазақ қайраткерлерінің Орынбор қаласынан қараңғы үйден жаман қашатындығы себеп болған шығар, төртінші жағынан, өзгеріс уақытында қайрат жолы өзгеріп, қарқын беті қайтқаны себеп болған шығар» деген сылтауларды Ахаң атап-атап көрсетіп келеді де: «ел азаматтары еріншектік етіп келмей отыр деуге болмайды, мұның мәнісін

әріректен, тереңіректен іздеу керек» деп негізгі ойларын баяндады.

Қазақ жазушылары қайда туған, қашан шыққан?— деген сауалға: «1. Қазақ қалам қайраткерлері орыстан қорлық көрген, таяқ жеген, орыстың табанында езілген жұрттан туған. 2. Қалам қайраткерлері қазақ басына қиын-қыстау, тар заман түсіп, қайғы бұлты үстін торлап қаптаған шақта шыққан» деп бірден шамырқана ой толғайды да, олардың халқына жаны ашымауы мүмкін еместігін былайша дәлелдейді: «Қазақтың бауырмал қалам қайраткерлері Октябрь өзгерісі болғанда бірден интернационал (бибауырмал) болып өзгере алмады, өзгелердей «әлімсақтан бері» коммунист, интернационалист едім деп айтуға аузы бара алмады. Сондықтан бибауырмалдық жолға қызмет қылып, қайрат көрсетіп, басшылық қыла алмады. Бауырмалдық жолында қаламмен қайрат етуін бибауырмалдық жолындағы үкімет хош көрмейтін болды. Сөйтіп, қазақ қалам қайраткерлерінің халінде дағдарыс болып, өзгерістен бұрынғы қарқындары қайтып, тартыңқырап қалды. Сол қайтқан қарқын әлі күнге дейін келіп жеткен жоқ, өйткені айтқанды тыңдамайтын, жасасын бибауырмалдық» дейтіндер ауызға қағып сөйлетпейтін болды, омырау қағып, күш көрсететін болды.

Мұндай кезде қалам қайраткерлері жолын тастап көрінген жолаушыға ере беретін бұралқы ит емес. Бауырмал болып қалған қазақ қалам қайраткерлері ия бояумен түсін өзгертін, ия түленмен түсін өзгертіп бибауырмал болмаса, нақ ішін өзгертіп бибауырмал бола алмайды. Жалғыз қалам қайраткерлері емес, қазаққа жаны ашитын басқа азаматтар да қазақтың басқалардан көрген кемшілігін айтпай тұра алмайды. Қазақтың сөзін қаймықпай сөйлеу керек. Бауырмал десін, қазақшыл десін ұлтшыл десін, оған құлақ асып, көңілге ауыр алмау керек. Қазақ қасындағы жұрттардың қатарына жетіп, теңелуіне керекті ісімізді қолға алайық. Бауыр керек емес, ел керек емес, жұрт керек емес, адам баласы ғана керек, «Жасасын бибауырмалдық» деп айғайлағанмен адам баласының арасындағы жік құр айғаймен жоғалатын көрінбейді.

Мәдениет жігін жоғалтпай өз жігін жоғалту оңай жұмыс емес. Қазақ азаматтары мәдениет жігін жою жолындағы жұмысқа күшін, ісін сарп етуі керек. Басқалармен мәдениеті теңеліп, жарыса-жармаса күн етуге

қазақ жеткен күні қазақты қасындағылар қаңсылатуды қояды, қазақ азаматтарының қазақ үшін айрықша қайғыруы, қаны қызуы жоғалады, бауырмалдық сонда өзінен-өзі жоғалады. Бас өзгерді, бастық өзгереді, төбе өзгереді, төре өзгерді, басқасы әлі қарап тұр. Қазақ көрген қорлық пен зорлық көбеймесе, кеміген жоқ. Жеуге жеңіл тұрғанда жеу табиғи іс. Қазақты бұрын жегендер әлі де зорлық қылып отыр. Қазақ мәдениеті орыстан кем болған соң, жем болатыны сөзсіз. Қазақ жем болудан түбінде «декрет қуатымен құтылмайды, мәдениет қуатымен құтылады» деген ой ағынының талай ащы да батыл сөздермен айтылуы сол кезде қалың өрттей қаулап келе жатқан тапшылдарды, коммунистерді шошытқаны сөзсіз. Бұл манифесті ұлтшылдық бағдарлама деп тапқандар көп болды да, идеологиялық күресті шығандатып жіберді. Мұның аяғы Аханның партиядан шығуы, комиссарлықтан кетумен аяқталған болатын.

Ол кез түгіл, бүгінгі демократиялық жайма-шуақ күндерінде әлгіндей сөз саптауларға біреулер үрейлене, осқырына қарағанмен, А. Байтұрсыновтың қазақты басқа халықтармен терезесін тең ету, шын азаттық алу, ел өресін көтеру мәдениеттілікке байланысты деген ойына қосылмасқа болмайды. Дүниенің бәрін материалистік диалектикамен түсіндіріп келгендерге идеалистік астары бар ой теріс те болып көрінер. Ал 70 жылдық кеңестік жол бұл ойдың түтіні дұрыс екенін, яғни артта қалған елдерді экономикалық жағынан теңелткен соң, шаруашылықты қалыпқа келтірген соң ұлттар теңдігі, халықтар бостандығы, елдің азаттығы өзінен-өзі орнайды деген сөз жалған екенін нақты тәжірибе көрсетті. Шындыққа көзіміз жеткендіктен, Ахандардың ой-пікірі — теріс, адал сөзі — қаскүнемдік, патриоттық санасы — ұлтшылдық, ғұламалық толғамы — жауыздықтың қордасы болып бағаланып келгені ешбір рабайға сыймайтын қиястық екенін көріп отырмыз.

Әрине бәрін мәдениетке тіреп қоюға болмайтынын, бар саланы қатар өркендету қажеттігін сезгенмен, қазіргі заманда ең шешуші буын мәдениет екенін Ахан сол тұста жыға түсінген.

Қазақтың оқыған саналы азаматтары биік мәдениетсіз өркендемейміз, теңдік алмаймыз деген ойға ойысқанда, «кеңес өкіметі тарапынан қазақтың қазіргі күтетін көмегі мәдениеті жетілгенше басқалардың зорлығынан қорғау, мәдениетін көтеруге қолдан келген жәрдемін

аямау. Солай болған соң қазақ үкіметі құр декретті көбейте бермей, қазақтың мәдениетін күшейту жағына көбірек көз салып, көбірек күш жұмсау керек. Мәдениет күшейеді — өнер-білім күшімен, өнер-білім күшейеді — оқумен. Оқу ісі сабақтас әдебиетпен.

Қалам қайраткерінің жұмысы — әдебиет. Әдебиетсіз оқу қуаттану жоқ, оқусыз мәдениет қуаттану жоқ, мәдениет қуаттанбай қазақ қорлықтан, зорлықтан құтылу жоқ. Орыстан қазақтың көрін отырған отаршылығы, омыраулығы қазақ мәдениеті орыс мәдениетінен төмен болғандықтан. Азаттық, асылы, мәдениетте, мәдениет күшеюінің тетігі — оқу мен әдебиетте» деген Ахмет Байтұрсыновтың қомақты пікірін енді түсінетін кез келді. Қазақ мәдениетін өркендету арқылы теңдікке жетудің ең бір оңтайлы жолын Ахаң көрсеткен соң, халқына жаны ашығандар алаш қозғалысының негізгі идеясынан айнымай, жаңа қоғамға ұнай бермейтін әрекеттер жасап, ой айтты.

Әрине бұл манифесте саясатпен қосарлана айтылған толымды эстетикалық ойлар барлығы, әсіресе, әдебиетке артылар міндет молдығы, сөз жоқ, сын мен ғылымға іш тартатыны айдан-анық. Дүние түлен түртіп, аударылып-төңкеріліп жатқанда алашшылдар болсын, төңкерісшілдер болсын сөзден де, істен де тартынбай, әрқайсысы өз керегін айтты, жазды. Төңкерісшілдер өкіметтік билікке ие болған қоғамдық-әлеуметтік күштерге арқа сүйей отырып, маркстік-лениндік түсініктің үдесінен шығуға, бұлжытпай орындауға жан салғаны — тарихи шындық.

Төңкерістен кейін бүкіл идеологиялық таным-білік большевиктердің, әсіресе, В. И. Лениннің әдебиет саласында жүргізген саясатын басшылыққа алды. Жаңа эстетикалық мұраттың қалыптасуы пролетарлық диктатураның орнығу процестерімен іштей байланысып жатты. В. И. Ленин социалистік әдебиет пен мәдениеттің негізгі арналарын, ұстар бағытын Қазан төңкерісіне дейін де, одан кейін де баяндап, көркемөнер саласындағы саясаттың негізгі принциптерін алдын ала белгілеп қойған болатын.

Әдебиет дүниені тану және өзгерту формаларының бірі ретінде әрқашан нақты тарихи шындықпен, белгілі бір қоғамның таптық мүдделерімен тығыз байланыста болады. Сондықтан да «ол таптық қоғамда таптық сипат алады» деген тұжырым жасалып, басшылыққа алынды. Бұдан ауытқу күнә саналды.

В. И. Ленин әдебиетке революцияшыл халықтың тілек-мүддесіне қызмет етуі тұрғысынан қарады. Әдебиетті эстетикалық әсер алудың, көркемдіктің алуан түрлерінен ләззаттанудың ғана емес, азаттық жолындағы күрес құралы, халықты күрес идеясы рухында тәрбиелеудің, жаңа өмір орнатудың құралы деп таныды. Міне, сондықтан партиялық принцип, таптық көзқарас әрбір ақын-жазушыдан өмірді шынайы қалпында суреттеуді, еңбекшілердің рөлін бағалап, соның жағында болуды, өмір құбылысына, қоғамдық оқиғаларға еңбекші тап тұрғысынан, оның партиясы тұрғысынан қарауды талап етті. «Әдеби іс — жалпы пролетарлық істің бір бөлегі, бүкіл жұмысшы табының саналы авангардының бәрін қозғалысқа келтіретін біртұтас, ұлы социал-демократиялық механизмнің «тегершігі мен винті» болуға тиіс» (В. И. Ленин. Шығармалар толық жинағы, 10-т, 31-бет) деп табылып, жалпы адамзаттық түсінік-талғам тапшылдық негізге ауыстырылды да жаңа эстетикалық норма ретінде қалыптасты.

Пролетариаттың күресіне пайдасын тигізіп, халықты төңкерісшілдікке үндейтін әдебиет, жаңа өмір құруға немесе негізі қалана бастаған пролетариат диктатурасын орнықтыруға шақыратын әдебиет қана партиялық, халықтық әдебиет болады деген көзқарас мықтап орнықты.

В. И. Ленин әдебиеттің партиялылығы мен халықтығын әрдайым бірлікте қарады. Халықтық әдебиет өмірді шынайы қалпында суреттеп, дұрыс көрсетуге, әрбір оқиғаның ішкі сырын қазбалап терең ашуға, ескі мен жаңаның күресінде жаңаны жақтап, оның жеңіп шығуына көмектесуге, халықтың көңілін қобалжытып отырған көкейтесті мәселелерді ашық түсіндіруге, ел еңбекшілерін жарқын болашаққа бастап отыруға тиіс деп түсіндірді. В. И. Ленин пролетарлық әдебиет «...нағыз ерікті әдебиет болады, себебі: оның қатарына көптеген жаңа күштерді пайдакүнемдік пен мансапқорлық тартпайды, социализм идеясы мен еңбекшілерге ниеттестік тартатын болады. Бұл нағыз ерікті әдебиет болады, себебі: ол ретсіз тойғандықтан маубастанған кейіпкерге, семіздіктен қайғы тартқан және азап шеккен «жоғарғы он мыңдарға» қызмет етпейді, елдің гүлі, оның күші, оның болашағы болатын миллиондаған, он миллиондаған еңбекшілерге қызмет етеді» деп социалистік әдебиеттің жүрек жолын айқындап берді.

В. И. Ленин еңбектерінде көркем әдебиет идеялар мен жоспарларды еңбекшілерге әсем бейне, көрікті сурет, жалынды сөзбен жеткізуге және бүгінгі тарихи шындықтардың ішкі терең сырын ашып, жарқын болашаққа барлау жасап отыруға міндетті екені де аталып көрсетілді. Өмір шындығын шет-пұшпақтап емес, толық әрі жете білу, оның типтілік қасиеті мен өркендеу барысын аңарту, оны көркем бояулармен кәстерлей білу мәселесі кеңес ақын-жазушыларының жауапты міндетіне айналды. Сондықтан «әдебиет пен өнер халық өмірмен тығыз байланыста болсын» деген қағида қалыптасты.

Жаңа эстетика әдеби шығарманың көркемдігіне де талаптар қойып, оның мазмұны мен түрінің іштей қабысуы, әсіресе, насихаттар ойының басым болуы, оны шеберлікпен мөлдіретіп жаза білу қажет екендігін ескертіп отырды.

Көркем шығармаға қойылар негізгі талаптарды орындау үшін жазушылардың қабілет-дарынына, стиль байлығы мен әр түрлі творчестволық ағымдардың мол болуына шек қойылмай, олардың өркендей түсуіне қолайлы жағдайлар жасалуға тиіс деп есептелді. Сондықтан В. И. Ленин: «...Әдеби іс жай ғана теңгермешілікке, тігісін жатқызушылыққа, азшылыққа көпшіліктің үстемдік етуіне онша көне бермейді. Талас жоқ, бұл істе жеке бастың ынта-жігеріне, жеке бастың әуестенушілігіне үлкен кеңшілік болуын, пікір мен шарықтаған ойға, форма мен мазмұнға кеңшілік болуын сөзсіз қамтамаңыз ету қажет» деп ескертті.

Большевиктік нұсқауларды жүзеге асыру оңай бола қойған жоқ. Әдебиет майданындағы толып жатқан топтар мен ағымдар көркемөнердің автономиялығын, әдебиеттің кеңес өкіметі мен Коммунистік партияның саясатынан тәуелсіз болуын, ағым атаулыға тосқауыл қойылмай, формализмге, футуризмге, символизмге кең жол ашуды талап етіп жатқанда, пролеткультишылдар дүниенің бәрін пролетариат түсінігімен өлшеп-пішу керек деп өрекіпіді, әпербақандыққа салынды. Әсіресе, мәдени-әдеби мұра жөнінде дөрекі ұсыныс жасады.

Социалистік эстетиканың өкілдері мәдени мұра жөнінде айрықша көзқарас ұсынды. «Біз әрбір ұлттық мәдениеттің ішінен тек оның демократиялық және социалистік элементтерін аламыз, оларды алғанда тек қана сөзсіз түрде әрбір ұлттың буржуазиялық мәдениетіне,

буржуазиялық ұлтшылдығына карама-қарсы» (В. И. Ленин, 20-том, 9-бет) қою үшін аламыз деуі бір халықтың мәдениетін жыртып, екі айыру арқылы қанды қырғын күрес-тартыстарды күшейтуге, әсіресе, тапшылдық көз-қарастың о жарлық жасауына апарып соқтырарын сол кезеңде түсінушілер аз болды. Тұтасты жіліктеу, бөлшектеу арқылы мақсатқа жетуді көздеген саясаттын зардабын енді ғана түсінген сияқтымыз.

Сонымен, қоғамдағы қалыптасқан және қалыптасып келе жатқан жағдайлар халықтың көркемдік талап-талғамын өз жағына шығару үшін үлкен күрес жүргізгені даусыз. Өйткені халық ниетін аудару, өзіне қарату қай идеологияның болмасын негізгі мақсаты. Қазақтың төңкерісшіл күштері маркстік-лениндік эстетика принциптерін пайғамбардың ақ жолындай көріп, одан бұлтаруды күнәдай санады және бәрін білетін, бәрін бақылап, қадағалап отырған партия ешқайда бұлтартпады, бұлтаңдағандарды қақпайлап өз соқпағына салып отырды, көнбегендерге, айтқанды тыңдамағандарға әкімшілік шара қолданып, тарихи сахнадан аластады.

Жаңа заман орнай бастаған шақтан тар өлшеп қусыра түсу, таным-білікті бір қалыптан шығару саясаты алғашқы кезден-ақ қылаң бере бастады. Саясаты да, эстетикасы да сыны мен ғылымы да, өнері мен әдебиеті де осы көрікте мидай араласып, іштей жегі жеп жатты. Ақ пен қараны, күн мен түнді айырудың таптық өлшемі қалыптаса берді, ол 70 жыл дәуірледі.

2. ДАРЫНДАР — СЫН ДОДАСЫНДА

Қазақ әдебиет сынының алғашқы мәнді толқыны 1921—1925 жылдар аралығында өтті. Бұл тұста әдебиеттің жалпы проблемасынан гөрі жеке дарындардың күшқуатын, алған бағытын, ұстанған мұратын айқындау мәселесі төңірегінде пікір сайыстары болды. Әдебиетте аты шыққан өкілдерінің шығармалары сарапқа түсті.

Жаңа заманның негізгі идеялары жер-жерде ерікті-еріксіз өріс алып, идеологиялық қаруға айналғанда, төңкерісшілдік тенденция көпшіліктің өрекіпген көңілінен шығуға талпынды. Сәкен Сейфуллин оған серке болды. Оның қоғамдық, мемлекеттік ісі, әлеумет алдындағы абыройы 1922 жылы үш кітабын («Асау тұлпар» атты өлеңдер жинағы, «Қызыл сұңқарлар» деген төңкерісшіл

пьесасы, «Бақыт жолында» драмасы) шығаруға жағдай жасады.

Әрине бір жылда бір автордың табаны күректей үш кітабын шығаруы бірқыдыру пенделік ой-пікірге қозғау салмай қалмады. Өйткені, «Қазақстан» баспасын ұйымдастыру, оның өнімін халыққа жеткізудің көп тетігі Сәкеннің өз қолында болған-ды. Алайда бұл кітаптар жайында жазылған 20 шақты мақала, қағытпа, құптаулардың бәріне идеялық-көркемдік нысана негіз болды. Әлеуметтік мән мен пенделік пиғылдар араласып жатты.

Сәкеннің «Қызыл сұңқарлар» пьесасы бірінші болып сыналды. «Қоңыр» деген бүркеніш атпен «Шолпан» журналының 1922 жылғы 2—3 санында Орынбор қаласынан таяуда ғана Ташкентке ауысқан Мұқтар Әуезов жазды.

Өзі «Еңлік — Кебек», «Бәйбіше — тоқал» трагедияларын жазған автор бұл ньесадағы драматургиялық кем-кедіктерді, диалогтардың олпы-солпылығын, оқиға динамикасының солғындығын, тіл кестесіндегі кейбір оралымсыздықты, адам образдарын сомдаудағы жетіспеушілігін, «кітапта түгел көрінген бір адам (законченный, цельный тип) жоқтықтан, жазушының адам танымайтындығынан бар кісі тұтасып, бір-ақ кісі болып кеткендіктен, екінші, адамдардың жан ыспаты (психологиясы) көрінбейтін жарты адамдар болғандығынан, үшінші, Еркебұлан деген ат сияқты ешбір ойсыз, ақылға сыймайтын, қисындылық (целесобразность) дегеннен алыс тұрған қалыптарына қарағанда, бұл кітапты өзге жақтарынан сынау орынсыз» деп тағы басқа көркемдік біраз кінәраттарды көре білгенімен, негізгі қорытындысын, әсіресе қазақтың төңкерісшіл сахнасына шыққан Еркебұланды даттай ауызға алып, «бәрі сөйлетіп қойған граммофон секілді, бәрі Сейфуллиннің бір-ақ қалыбына соғылған жансыз адамдар» деп табуын қоштай қою қиын.

«Бұл пьеса қазақ өмірін көрсете ме, қазақ пьесасы екені таныла ма, қазақ баласы осы кітаптың ішінде бар ма?» деген түбегейлі мәселеге назар аударғанда «қазақ пьесасы болып саналуы мүмкін емес. Жоғарыда айтқан әлгі геройларды түгелімен бір-ақ кісі болудың үстіне, оларда қазақтың белгі де жоқ. Олай болса пьесаны қазақтікі деп адасудың орны жоқ. Бұл кітаптың болашағына келгенде айтатыным сол, қазақ әдебиетінің жұрнағы болып, оның ішінен орын алуы неғайбыл» деген үкімді тарих қоштамағаны ел-жұртқа аян.

Ал төңкерісшіл әдебиеттің жақтастары бұл тұжырымға қарсы шығып, «Қызыл сұңқарлардан» басқаша қасиет тапты. «Жыл құсы» деген мақалада «бұл пьесаны еңбекшілер табының төңкерісі туғызған, оның геройлары — күллі еңбекшіл тап. Мұны көрмеске не Қоңыр сықылды соқыр болу керек, не төңкерісті жақтырмаған кісі болуы керек. «Қызыл сұңқарлар» біздің қазақ әдебиетінде жаңа дәуірді бастап, бұрынғы индивидуализм, гамлетизмге шоқынып жүргендерге қарсы соғыс ашып отыр. Оған көп күш, қайтпас жігер керек. «Қызыл сұңқарлардың» әдебиет майданында жаңа жол көрсетіп шығуы Қазан төңкерісімен байлаулы нәрсе, оны ұмытпасқа керек. Қоңыр мырза бұл пьесаның қазақ әдебиетінің тарихының бетінде орын алуына шектенсе де, біз шектенбейміз. Қазақ әдебиетінің бет алысын жаңа ағымға бұрып, жол салған — «Қызыл сұңқарлар». Сондықтан ол — «жыл құсы» («Е. Қ.» 02. 02. 1923) деген төңкерісшілдер қорытындысын әлеуметтік-көркемдік тұрғыдан кейінгі тарих толық растады.

Ал қазақ кеңес әдебиетінің тұңғышы — «Асау тұлпар» өлеңдер жинағы жайында «Темірқазық» журналында Нәзір Төреқұловтың атынан шыққан мақала осы даттау тенденциясын соза түсті. Сәкенді творчестволық тұлға деп тану, ақындық өнеріне әділ баға беру мәселесіне ойысқанда «Сөздің қысқасы, мұндай білімсіздікпен өлең жазып, әуре болып жүрудің өзі ұят. Сәкеннің өз ақылыменен жазғандары түкке жарамайды. Не десек те байғұс Сәкен өзінен шығарып бір ұнамды пікірлі өлең айта алмаған. «Қазақ марсельезасы», «Жұмыскерлерге» деген өлеңдері Сәкеннің пайдасына жүрмейді.

Бір жақтан парнография жазған, бір жақтан Азия мен Еуропаны айыра алмай, басындағы ботқасын жұртқа үлестіріп берген, бір жақтан өзінен шығарып жазуға тура келгенде білімсіздігін «интернационализм» қылып көрсеткен кісіні революционер ақын деп айта алмаймыз.

Қазақ халқы әдебиетінің енді аяққа тұрайын деген уақытында мұндай «кітаптың» шығуы қайырлы емес. Қазірден қылынатын жұмыс мынау: жас өспірім жігіттерімізге шын революция тәрбиесі берілуіне зиян тимесін деп жастар ұйымы бұл кітапты жастарға оқытпасқа тиіс. «Асау тұлпарды» оқыған кісі өзінің кім, дүниенің не екендігі былай тұрсын, оң аяғы мен сол аяғын білмей қалу ықтималы бар» (№ 1, 1923, 30-бет) деп тую, «еш нәрсеге жарамаған 69 өлеңнен», «яғни бүкіл «Асау тұл-

пар» жинағынан іліп алар ештеңе таппау, «Бақыт жолында» драмасына жазған сынын (№ 2) осы бағытта дамыта келіп, «шамалы ақыннан шамалы пайда. Орынборда Сәкен деген бір қазақ ақыны осындай бір пікір «шығарыпты» десе, сол күні-ақ Сәкенді Орынбордан алып келіп, бір музейге кіргізіп қояр еді. Мұндай «қызық» кісіні музейден басқа жерге қойып та болмайды-ақ» деген мазақтау, даттау сөздерінің эстетикалық маңағынасын былай қойғанда, оң тілек пен пиғылдың сілімтігі жоқтығын аңғартса керек.

Әрине мұны сыни қаламның түзу жүре алмағандығынан болды деп желе-жорту қиын. Нәзірдің осы мақаласы 1923 жылы орыс, татар, башқұрт, өзбек, қырым татарлары, тағы басқа тілдерге аударылып басылғанда Қазақстанның жас қаламгерлері онға тарта мақаламен қарсы жауап бергендерін тәптіштеп айтып жатудың қажеті болмас. Өйткені «Известия Киргизского обкома РКП(б)» журналында тарихи-эстетикалық тұрғыдан «Асау тұлпардың» қадір-қасиеті айқындалды. «Бұл жинақтың құндылығы мынада: біз әрбір жылдың өзгерісіне байланысты өлең мазмұнының қомақтала түскеніне ерекше назар аударамыз. Бір кезде ұлтшылдық пен халықшылдық ықпалдың күшті болғандығын аңғарамыз, авторға осы ықпалдардан арылу және қазақ әдебиетінде жана бағыттың, жаңа жолдың, яғни оны пролетариат идеологиясына жақындату мағынасындағы жаңа бағыттың негізін салу қанша үлкен қиындыққа түскенін көреміз.

Жинаққа енген өлеңдерді талдаған уақытта біз сахара өмірін көркем сөз өрнегіне кереметтей түсіре білгендігін, онан әрі Абайдың ықпалымен, тіпті оның өлеңдерінің түріне еліктеп таза халықшылдық дәуірге ауысуы, ал соңынан революцияшыл кезеңнің оған мүлде тың бағыт — революцияшыл бағыт бергендігін көреміз. Бұл жол — сүрлеуі жоқ жаңа жол, бұрын ешкім жүрмеген жол» (№ 2, 1923, 80-бет), деген қорытынды пікірдің айтары мол. Бұл тұжырымды қанша талпыныс болса да әлі ешкім теріске шығарған жоқ, сондықтан тарихты ғана емес, жеке ақын-жазушының творчестволық бағытын айқындау барысында айтылған сол кездегі сыни ой-пікірлердің эстетикалық қауқарын да естен шығаруға тиісті емеспіз.

Сәкеннің жеке өлеңдері де, оқыған дәрісінің мазмұндамасы да, жазған өткір мақалалары да онды-солды

сыналып, мінелмеген күні аз. 1923—24 жылдары «Сынға мін», «Сынға сын», «Журналист, жазушы, ақын һәм оқушы», «Қазақ әдебиетіндегі орынды һәм орынсыз сын-дар туралы», «Сын орнына қисынсыз күн», «Қазақ әдебиеті тарихынан», «Қисық сынға әділ төре», «Өзің адас-саң да, өзгені адастырма», «Сынау һәм сынауды сынау», «Қисынсыз жала» деген мақалалар Сәкенге, Сәкеннің кітаптары мен шығармаларына байланысты жазылып, сын базарын күшейтті.]

Сәкенді жақтаушылар болсын, сондай-ақ даттаушы-лар болсын бірінен кейін бірі туындап жатқан мақала-лар авторлары, сайып келгенде, жаңадан қанат қомдай бастаған жас әдебиетті жақтау не жоқ ету мақсаты көз-дегенін жақсы ұқты. Сондықтан төңкерісшіл әдебиетті жақтаушылар үстем идеологияға арқа сүйей отырып өз-дерінің ой-пікірлерін ашық айтып, даттаушыларға қарсы шықты. 1923 жылдың басында «Еңбекші қазақ» газеті мен «Қызыл Қазақстан» журналы «Октябрь революция-сы біздің қазақ еңбекшілерінің саяси, рухани һәм басқа тұрмысын аз болса да өзгертті. Бұл өзгерісті жұрттан бұрын сезген қазақ кедейлерінің шын ұлдары. Олар за-манның саяси ағымына қарап әдебиет майданында жаңа жол, жаңа пікір көрсете бастады. Ескі жазушылар за-манның ағымына ере алмай қаңғырып, бетімен лағып, жел боп бара жатыр. Жаңа сөз оларға түсініксіз. Төң-керістің арқасында туған жаңа жол — коллективизм (ұйымшылдық) ұлтшылдыққа һәм индивидуализмге қарсы.

Бұл жаңа жол, жаңа пікір түбінде жеңбекші. Ол — әдебиет тарихының заңы, тұрмыстың заңы. Жаңа жазу-шылардың, жаңа балапандап туып келе жатқан ақын-дардың бастығы Сәкен Сейфуллин («ЕК», 02.02, 1923) деп ашық тұжырымдады. Қазақ әдебиеті сынының қа-нат қомдау шағында мұндай өнікті ой айтып, қомақты қорытынды жасай алатын жас күш шығып келе жатқан-дығы анық байқалды. Төңкерісшіл әдебиет оп-оңай қанаты қайырылар құбылыс емес екендігін аңғартты. Осы құбылыстардың басы-қасында болған Ғабит Мүсі-репов «мұнда бір өте нәзік жағдайлар бар. Сәкен ұлт-шылдық ықпалында жүрген адамдарды оңай тәрбиелеп аламын деп ойламаған кісі. Сондықтан әдебиеттегі, мәде-ниеттегі жаңа беталысты тезірек ұғынып, қолға алып кететін алдымен жастар болуы керек деп үміт артты» («Жалын», № 5, 1988, 43-бет) деп білуі өмір шындығы

екенін сол кезде жазылған мақалалар анық аңғартады.

20-жылдардың алғашқы жартысында жазылған мақалалардың белгілі бір әдебиет ағымының сойылын соғуының, идеялық-творчестволық нысанасын белгілеп, негізгі арнасын ажырата білудің өзі әдеби сынның есейіп қалғандығының мықты бір көрінісі еді.

«Известия Киргизского обкома РКП(б)» журналында «Сәкен творчествосының айқын пролетарлық идеологиясының таптық сипаты бар және қазақ әдебиетінде әбден айқындалған, жаңа ағымның жетекшісіне айналған («Аққу құс», «Жолдастар», «Жұмыскерлерге»), жаңа өмірдің жаңа жолына үзілді-кесілді көшкендігінің анық көрінісі соңғы өлеңінде («Біздің тұрмыс — экспресс») көркемдікпен суреттелген» (№ 2, 1923, 82-бет) деген пікірдің ашықтан-ашық тұжырымдалуының арғы төркіні әдебиеттің тапшылдығы туралы принциптен өрбігенін көрсетеді. Осы бағытты әрі жаңалық, әрі келешектің шешуші критерийі деп Қазақстан партия ұйымының 1923 жылғы III конференциясында Е. Ярославский атап көрсеткен болатын. Осы түйінді С. Мұқанов, Т. Арыстанбеков, Жақан Сыздықов, Иса Тоқтыбаев, Мәжит Дәулетбаев, Ғ. Мүсірепов, Күншығыс еңбекшілерінің коммунистік университетінің (КУТВ) студенттері ашық насихаттап, мындаған, миллиондаған еңбекшілерге қызмет ететін, идеялық ықпал жасайтын таптық әдебиетті өркендету қажеттігін күн тәртібіне қойды. Сөйтіп төңкерісшіл әдебиетті жақтағандар партиялық әдебиет принципін қатаң сақтауға үндеп, көркем шығарманың идеялық нысанасы барынша анық та ашық болуды талап еткен болатын.

Кеңес әдебиетінің осы негізгі идеялық-эстетикалық принципі, халықтың өмірімен тығыз байланысты болу, таптық насанадан көз жазбау талаптарының алғашқы нышандары қазақ әдебиеті тарихында Сәкен шығармаларына жазылған сындардан айқын көрінді. Осы талаптілектердің бәрі де кейін социалистік реализм әдісінің ауқымына кірді де, өнерпаздықты тұсаулап тастауға себепші қызметін атқарды.

Расын айту керек, көркемдік шеберліктің жетіспеуі, шындықты қалайша қалыптастыру жолын ақын-жазушылардың басым көпшілігінің жыға түсінбеуі, екінші жағынан, ұнамды жаңа бейненің кескін-келбеті, мінезқұлқы әлі анықталған жоқ еді. Кейіпкерлердің бір-біріне ұқсап кетуінің сыры осыған байланысты болса, екін-

шіден, тарихтың шешуші күшін, яғни халықты көрсету, оның арман-мақсатын таныстыру, идеалын суреттеу белгілі дәрежеде жалқылықтан жалпылыққа бастағанды. Оның үстіне жаңа адамның өзі әлі толық қалыптасып үлгермей не болары белгісіз еді. Сондықтан белгілі бір типтің, кейіпкердің, геройдың бойында көпшілік сипат, жинақтағыш қасиет идеялық-көркемдік таным-білімге сабақтасып жатты.

Сәкенге байланысты жазылған мақалалардың көтерген мәселелерінің бірі ақын-жазушының шығармашылық тұлғасын айқындау еді. Мәселен, Нәзір Төреқұлов «революционер ақын басынан аяғына шейін бір түсте, бір қалыпта болады» дегенді айтып, Сәкеннің көңіл күйі, махаббат лирикаларын сынайды, ылғи үгіт-насихат айтпайсың деп сөгеді. Сондықтан сен «басыңнан аяғына дейін революция ақыны емессің» деген қорытындыға келеді.

«Қызыл Қазақстан» журналында жарияланған сын осы ойға қарсы шығып, декаденттік сыңайға ден қойған ақындар мен тапшыл жазушының арасындағы айырмашылықты ажырата баяндады. «Сейфуллиннің соңғы кезде шыққан өлеңдеріне, пьесаларына қарасак: бұрынғы көріп жүрген ескі жазушылардың өлеңдеріндегідей «мен-меншілік», арыстандық, жолбарыстық, желдік, өттық, өрттік, гамлеттік жоқ. Сейфуллиннің геройлары бір адам емес, ұйым (коллектив), кейде одан да зор: көп халық. Мысалға «Азия» деген өлеңін алайық. Бұл өлеңді ескі ақындар жазса, мен арыстанмын, жолбарыспын, Еуропа сені жеп қоям, мен пәленмін, мен түгенмін, қиратам, шабамын деп өз атынан ғана айтар еді. Ал Сейфуллинде ол сөз жоқ. Көптің атынан айтады. Өзі қорқытпайды, езілген таптардың күшімен қорқытады. Мұндай сөз бұрынғы жазушылардың аузынан мың жылда шықпаған, мұнан былай да шықпас («Қызыл Қазақстан», № 15, 1923) дегеннен ақын-жазушылардың идеялық бағыты ғана емес, шығармашылық тұлғасы да айқын көрінеді.

Осы реттен алғанда Мұхтар Әуезов «Сәкеннің ақындық асуларына атой бергендей: «Жабы емеспіз — тұлпармыз, құладың емес — сұңқармыз» деп дабыл ұрады. Сәкен өзімен, өз басымен тәкаппарлық етпейді. Табымен, Отанымен тәкаппарлық етеді. Олардың да алысқа құлаш ұрған ісімен, қиынға самғаған қанат қағысымен тәкаппарлық етеді» (Шығармалары, 17-том, 48-бет) деп

тұжырымдағаны жоғарғы ойды нығыздай түседі. Өйткені мұндай қасиет Сәкен шығармаларында алғашқы кезден-ақ айшықтана көрінген-ді.

Сондай-ақ осы кезеңде «сын қандай болуға тиіс, сыншы қандай қасиетті ардақтауға тиіс» деген проблеманың да күн тәртібіне қойылып, әр түрлі жауап алынуы заңды еді.

Нәзір Төреқұлов сыншыны дәрігермен салыстыра келіп, дәрігер өтірік айтса, зияны бір адамға тиеді, сыншыны айтпаса, зияны көпке тиеді деп бастайды да: «сыншы (критик) әр уақыт шынын сөйлеуге міндетті. Шынын сөйлеу — сыншының парызы. Сыншының өтірігі — жұртқа зиян. Жазушы мейлі «өлетін» болсын, сын көңіліне тілті ауыр болсын, жазушының мінезі мейлі жаман-ақ болсын, аждаһадай «жұтам» деп тұрған болсын, я болмаса «жат туған бұл дүниеге мен бір ғаріп» деп көзіне жас алып, жалынған болсын, сыншы еш нәрсеге қарамай өз міндетін атқаруға тиіс. Жазушының жазғанына сыншы би, сыншының жазғанына оқушы би» («Темірқазық», № 1, 1923) деген тезисті принцип ретінде ұсынғанымен, оны жүзеге дәйекті асырмады. С. Мұқановтың сөзімен айтқанда, «Нәзір «Асау тұлпарды» қолға алғаннан-ақ о жак, бұ жағын сығалай қарап, ішінен сөкет нәрсе табуға тырысады. «Асау тұлпардың» жақсы еш нәрсесін көрмейді... қате, кемшіліктерін ғана тереді. Былай сынаудан сынамай тек отырған көп жақсы. Нәзір сыны — сын емес, оның аты құр байланысу» («Қызыл Қазақстан», № 16, 1923), — деп Нәзірдің сын мен сыншыға қойған талаптарының сырт көз үшін айтылғанын мін санайды. Демек, сыншы өз ойы мен ісінде қайшылыққа ұрынбауы, дұрыс тезисті бұра тартпауы керектігін айту да еленерлік құбылыс. Шындықты айтқан абзал, бірақ оны өзің көздеген мақсаттың бет пердесі етпеу керек деген ой сыншыларға қойылар талаптың үлкені болды. Ой адалдығы, пікір әділдігі, таразыны тең ұстай білу қажеттігі сынға қойылар эстетикалық шарттың бірі болды.

Сын — мұқату құралы емес, эстетикалық таным-білік арнасы екендігі осы өзекті мәселеге байланысты баяндалды. Ж. Сыздықовтың: «Әдебиеттің өркендеуіне негіз болмайтын сынды жазу жаңадан талпынып келе жатқан жас қалам қайраткерлерін адастыру екенінде еш күмән жоқ. Әдебиет — көптің малы, білімнің қазынасы. Әр халық өзінің әдебиетін жалпы пайдалану үшін

кіршіксіз сынның елегінен шайқап, сүзгісінен өткізу керек», — («Бостандық туы», № 11, 1923) деген пікірі сынның атқарар міндетін оңтайлы бағдарлап, сынға тек шындық қана қазы болуы керектігін аңғартады. Сондықтан шығарманы сынау — жазушының қара басын сынаумен сыйыспайды, жанаспайды деген тезис бой көрсетеді.

Сынның алғашқы адымдарында әдеби шығарманың көркемдік сырын ұғынып, эстетикалық талдау жасау, айтқан-жазған пікірдің дәлелді болуын талап ету де бой көрсетті. Таутан Арыстанбеков М. Әуезовтің «Қорғансыздың күніне» мақала жазған сыншыға: «мына арасы кем, мынасы дұрыс деп толық дәлелдер көрсетпей, құр сұлу сөз бен қызыл тілге сүйеніп сөгу, біздің байқауымызша, өзінің ақындық, сыншылық басына зор кемшілік» («Қызыл Қазақстан», № 10, 1923) деп табуы сынның дәлелді, эстетикалық талдауының нанымды болуын талап етудің алғашқы көріністері еді.

✓ Мәжит Дәулетбаев «Сын орнына қисынсыз құн» деген мақаласында сынның әдепті, мәдениетті болуын айта келіп, оның рөліне тоқталған. Мәжиттің салыстырмалы баяндауында: «Сыншылардың сыны — бәйгі атын баптау секілді. Әдебиет майданындағы сын ақын-жазушыны баптау. Сын — тұңғыш науқастың емі. Сын — айна. Сын — адамның іші-сыртын бірден аралайтын өткір айна» («Бостандық туы», № 37, 1923) болуға тиіс.

Қазақ әдебиеті сынының қанат қағу шағында нақты сындар жалғыз Сәкен шығармалары төңірегінде ғана емес, Мұхтар Әуезовтің «Бәйбіше — тоқал» трагедиясына жазған Даниял Ысқақов мақаласынан көрінді.

«Затында сынның кесіп тастайтын қатал би болуы да, күлін аспанға ұшыратын құйын болуы да, не бас иіп, құлдық ұрып тұратын қошеметшіл құл болуы да мейлінше жараспайтын қылық. Сын қайырымсыз қатал би болып та, қол құсырған құл болып та тіршілік ете алмайды» (Сана № 2—3, 1923) деген пікірдің 20-жылдардың бас кезінде айтылуының өзі қазақ әдебиет сынының зор екпінмен әдеби процеске араласа бастағанын көрсетеді.

Сәкен творчествосы төңірегінен өрбіген ой-пікірлер тек идеялық нысанамен ғана шектеліп қалмай, жаңа бағыттың өріс алуы, өнерпаздық тұлғасы, қолтаңбасы, ерекшелігі, жанр сипаты образ жасау мәселелеріне ұла-

сып, көркемдік талап-талғамынан қылаң беріп жатты. Өсу-өркендеу бағытының алыс көкжиегі қылаң берді.

Тап осындай кер жағдайға Мағжан Жұмабаевтың өнерпаздығы кез болды. Өмір мен өнердің бар қиындығы мен қиястығын пенделік пиғылға, бақастық пен қызғанышқа апарып телитін. Мағжан жөнінде пікір айтқандардың бәрін кінәлі етіп шығаратын сыңай сол кезде анық көріне бастады. Мағжанның «нағыз кінәсі, жалғыз-ақ кінәсі — аса үлкен дарындылығында, замандастарының біразынан жоғарырақ тұруында. Сол үлкен дарынмен жер басып, тірі жүргенінде! Адам, әдетте, өзінен төмен, тіпті қатар тұрған адамды қызғанбайды. Замандастарының көпшілігі Мағжаннан әлдеқайда төмен тұрған, жартылай адам, жартылай пенделер. Дарын жағынан да, кісілік жағынан да... Арқарлар мен Тәутекелер жамандықты әдетте жоғарыдан күтпейді, төменнен күтеді... Иә, етекте қалғандар аса биіктеп кеткендерді ешқашан да кешірмейді» («Қазақ әдебиеті», 28. 04. 89.) деген Қадыр Мырзалиевтің пікірін М. Әлімбаев: «классик ақын Мағжан Жұмабаев творчествосы төңірегінде пікір білдірушілер о бастан-ақ екі жарылған сияқты» «Мағжаншылар мен жанжалшылдар» («Жалын», № 5, 1990) деп тақпақтай жалғастырады.

Тарихтың бұралаң жолдарын білмейтін, хабары аздар үшін бұл ой таптырмас дәлел. Ауыздығымен алысқандар үшін даурықпаға апарар жол. Ал Мағжанның ұлылығын, Абайдан кейін сөзге ұста ақын екендігін айту үшін барымызды да, бәрімізді де сағыныш құрбандығына шалу әбестік, өйткені ол тарихи шындықтан, өмір өткелдерінен мүлде алыс пікір. Пенделік пиғылдың әсері болатындығын жоққа шығармаймыз, бірақ оның шешуші сипаты қоғамдық-әлеуметтік, көркемдік себептерге байланысты екенін ұмытпаған абзал.

✓ Мағжан — бірден жарқырап шыққан жұлдыз. Оның 1912 жылғы алғашқы жинағының «Шолпан» аталуының рәміздік мәні бар. Мағжан Шолпан болуға ұмтылды, ниет қылды және болды да. Елі, халқы үміт артты. «Қазақ» газеті арқылы жарияланған өлеңдері ел сенімін күшейте түсті. Отаршылдық пен озбырлықтың шымбайға батқанын айтуға келгенде алдына жан салмады және оны кестелі сөзбен, аянышты сезіммен жеткізе білді. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісінің трагедияға ұшырауы, Ақпан революциясының жетуі, дәмін тата бастаған шолақ бостандықты жалмап қойған Қазан төңкерісі, онан

кейінгі апалаң мен топалаң, азамат соғысы, қазақ елінің өз алдына еркіндік, теңдік алу жолындағы алаш азаматтарының іс-әрекеттері сезімтал ақынның жүрегінен қан аралас жыр болып төгілді. Оны тапшылар қарсылық деп түсінді, ал халық болса шерлі жырларды жұта берді, жаттай берді. Ақын халық жанына жол тапты, атақ-даңқы ен далаға жайылды. Бұл кезде саяси құжаттарда болмаса, сын жанрында Мағжанның мынасы оң, мынасы теріс деген мақалалар әлі туа қойған жоқ-ты. Ұзынқұлақ дәстүрімен тарап жатқандарда кенделік болмайтын.

✓ 1923 жылы «Мағжанның өлеңдері» Ташкентте Сұлтанбек Қожановтың алғы сөзімен шықты: «Мағжан Жұмабайұлының өлеңдері қазақ әдебиетінде үлкен орын алған деп санап бастырып отырмыз. Мағжан Жұмабайұлының өлеңдерімен оқушылар бұрыннан таныс. Әдебиеті жаңа аяктанып, әдебиет тілі енді жасалып келе жатқан жұртта Мағжандай ақындардың қызметі зор екені анық.

Сондықтан біз Мағжан өлеңдерінің саяси мәнісінен гөрі, әдеби мәнісін көбірек кәде тұттық. Сол жақтарын ескеріп, Мағжан өлеңдерінің ішінде кез келетін марксизм дүниетануына ұқсамайтын жерлерін оқушылар көре салып үрікпей, көркемдік жағынан, сыршылдық жағынан, суреттеу жағына көбірек көз салуы керек. Бұл кітапқа М. Жұмабайұлының баспасөз майданына шыққаннан бергі жазған өлеңдерінің көбісі кірді. Әдебиет тарихындағы соңғы 10—15 жылдағы ағымдарды тексеруге де жақсы құрал бола алады деп ойлаймыз. М. Жұмабайұлының өлеңдерінің тіл жағынан, әдебиеттану жағынан пайдасы көп болады деп сенеміз» деген ой ең алдымен Мәскеуде оқып жатқан жастарды дүрліктірді.

Шығыс еңбекшілерінің коммунистік университетінде 1924 жылы 24 қарашада жасаған баяндамасында Нәзір Төреқұлов социологияға мүлде бой алдырып: «Біреу айтады: саясат пен әдебиетті араластыруға болмайды дейді. Мағжан өлеңдері көбінесе осы пікірге сүйеніп басылған. Бұл — қате. Саясат жағынан Мағжанды кеңес топырағына отыртатын адам емес. Мағжанның өлеңінде қазақтың шаруашылығына, әдебиетіне, саясатына үлкен қарсылығы бар. Сондықтан ішін ашып тексермей, мынау әдебиет деп қабыл ала берсек, барлық идея — коммунистік ниеттен айырылып қаламыз. Мағжан ақын, бірақ қазақ ақыны емес, қазақтың тұрмысынан айрыл-

ған ақын» деген түйінді жаңадан қанаттанып, тапшылдықты бойына енді сіңіріп келе жатқан жастар дуылда-тып әкетті. Нәзірдің қол астында қызметте, екінші жағынан, Брюсов институтында оқып жүрген Мағжан осы талқылауға шақырылмады. Жиналған 60 жастың жиырмасы желпіне сөйлеп, жалғыз Жекен Сәрсенбіұлының «Мағжанды тек саясатпен ғана емес, әдебиет жағынан да тексеріп, пайдалысын алсақ қайтеді» деген пікірін мансұқтай отырып, қазақ әдебиеті тарихында тұңғыш рет дәрекі социологиялық қаулы алынды. Ол бұрын жалпылай айтылып келгендерді қорытындылап, келешек кезеңге жол көрсеткен құжат болды. Жастардың зор екпінмен жасаған тұжырымдары күні кешеге дейін сақталып, әдебиетті саясаттың жандайшабына айналдырудың нақты көрінісі болған еді. «Мағжан өлеңдерінде көбінесе өткенді көксейді, ескілікті іздейді, ұлтшылдықты жырлайды, өзімшілдік, менмендікті дәріптейді. Мағжан өлеңдерінің сырты әдемі, бірақ сыртқы бояуын сыпырып тастасақ, ішіне көз жіберсек Мағжанның коммунист партиясы мен кеңес өкіметінің негізгі жолына қарсы жерлері бадырайып шыға келеді.

Мағжанның ұстаған беті, негізгі пікірі — түрік атағын көтеру, түрікшілдікті (пантюркизмді) тарату. «Күн шығысым», «алашым», «қазағым» деп жырлағанда Мағжан қазақтың байының, бұрын билеп-төстеген ханының, биі, болысының, жуанының қамын қайғырады, соларды жырлайды. Қазақтың кедейі, момыны мен байдың күні де, күйі де, тілегі де бір, кедей, бай деп қазақты тапқа бөлудің керегі жоқ дейді. Бұл жол қазақтың қалың бұқарасы — кедей, момын, жарлы, жалшыларына зиянды жол» деген тұжырымдар тапшылдық көзқарастың әбден ендеп келе жатқанын аңғартқандай еді! Алайда демократиялық ой-пікір айтуға тұсау түспей, тіл байланбай тұрған кезеңде Жүсіпбек Аймауытов 1925 жылы «Мағжанның ақындығы» деген классикалық мақала жазып, жауап бергенімен, әбден танаурап алған тапшылдар әдебиеттің өзіндік ерекшелігіне, көркемдіктің шарттарына назар аудармады.

Бұл шын мәніндегі сыни-эстетикалық еңбектің екі тұрғыдан, біріншіден, Мағжан ақындығының қыры мен сырын ұғынып алуға, көркемдік әлеміне қалай кіріп, қалай түсіну, ақын жанының қалтарыс-бүкпелерін қалай ұғу керектігін көрсеткен, әлі күнге дейін жалғыз мағжантануда ғана емес, бүкіл қазақ әдебиеттануында

асқар бел болып келе жатқанымен, екіншіден, әдебиет сынының қаншалықты биік көтерілгеніне көрсеткіш, сын тарихында белгілі бір кезең жасаған туынды екендігімен құнды. Теориялық ой-пікірлерін мөлдіреген әсем тілмен, ажарлы орамдармен жеткізуінің өзі үлкен өнер. Дұрыс айтқанына да, бұрыс айтқанына да эстетикалық дәлелдер келтіріп, көздеген мақсатына жетудің өнегелі үлгісін осы еңбектен көреміз. Осындай ерекшеліктерімен күні бүгінге дейін сын жанрындағы биік шеберліктің эталоны болып келеді.

Мағжан, сөз жоқ, ұлы ақын, XX ғасырдағы қазақ поэзиясының классигі. Осыны ел-жұрт білді, таныды, бірақ тапшылдық көзқарасқа әбден бой алдырғандар, әсіресе, партия-кеңес жұртшылығы әр сөзден саяси астар іздеумен әуре болды да, төңіректі тұмандатып жіберді. Міне, осындай әлеуметтік-эстетикалық атмосфераны жарып шыққан, шұғыласын айналаға нұр қылып шашқан Ж. Аймауытовтың мақаласы көп шындықтың бетін ашты, көркемдік түсініктің ауылы қай жақта болатындығын, оны қалың көпшілікке қалай түсіндіріп берудің жолын көрсетті.

«Мағжан ақын ба, ақын емес пе? деген сұрауды қоюда мағына жоқ. Оны ақын емес деп таласушы бола қоймас. Жалғыз-ақ ақындық күші қандай деген сұрауды қою керек. Бұл сұрауға Мағжанды күшті ақын деп жауап береміз. Несімен күшті? Тыңнан тапқан жас пікірімен бе, болмаса терең ой, терең пәлсапасымен бе, әлде қазақтың өткен-кеткенін, бүгінгі өмірін айнаға түсіргендей көрсетіп, келешекті болжап, пайғамбарлық еткенімен бе? Жоқ, бұлардың бірі де емес. Мағжан терең ойдың ақыны емес, заманды суреттеуге ол шебер емес. Ол келешекті болжап, жұртты соңына ертетін пайғамбар ақын да емес. Мағжан сыршылдығымен, суретшілдігімен, сөзге еркіндігімен, тапқыштығымен күшті, маржандай тізілген, торғындай үлбіреген нәзік үнді күйімен, шерлі, мұнды зарымен күшті.

Олай болса, ақындық жүзінде Абайдан соңғы әдебиетте жаңа түр кіргізіп, соңына шәкірт ерткен, школ (мектеп) ашқан күшті ақын Мағжан екенінде дау жоқ» (Мағжан Жұмабаев. Шығармалары, 1989, 425-бет) деген түйінді пікір Мағжан ақындығының бар сыр-сынапын танытады.

Мұны қостайтын, әр түрлі арнада дамытып алып кететін ой-пікірлер сол дәуірдің өзінде де аз айтылған

жоқ. Аймауытовтың осы мақаласынан кейін іле-шала жазылып, «Еңбекші қазақтың» бірнеше санында жарияланып, кейін «Мағжанның ақындығы, Жүсіпбектің сыны» (1926) деген кітапшаға айналған Ғаббас Тоғжановтың эстетикалық талдаудан гөрі социологиялық баяндауы басым еңбегі бар. «Мағжанның жақсылығынан біз безбейміз» деген тарауында «Өлеңнің сыртын (форма) Мағжандай келтірген (бір Абай болмаса) қазақта әлі ақын жоқ. Мағжан сөзге еркін ақын, күшеншек ақын емес. Көркемдік шеберлік, әдемілік жағынан Мағжанда үлгі қыларлық қасиет көп. Біздің еңбекші ақындарымыз, жас ақындарымыз Мағжанның сырты сұлу әдемі сөздеріне терең ой, тура жол сала білсе бәйгеден келгені («ЕҚ», 19. 11, 1925) дегені оны әр кез қайталап отырғаны үшін талай тапшыл ақын-жазушылармен ала көз болғанына қарамай 1929 жылғы «Әдебиет және сын мәселелері» атты кітабында тағы да пысықтай қайталады.

Мұндай ой-пікірлерді Сәкен де, Мұхтар да, Сәбит те, Бейімбет пен Ілияс та әр кезде әр қилы сынай да айтқан болатын. Мағжанды ақын емес деп айтқан адамды кездестірмейміз. Алайда, Жүсіпбекше айтқанда, «Мағжанның өлеңдерін аса құнттап, бұлдап пұшпаққа шығаратын мағжаншылар да бар, іске алғысыз қылып, өртеп жіберу керек дейтіндер де бар, қысқасы, Мағжанның қасы да, досы да» болғандығын тарих растайды. Сондықтан таразының басын тең ұстап, енді әділет жолын аттап кетпеу керек.

Жүсіпбектің осы классикалық мақаласы Мағжанның адам жанының ең нәзік пернелерін дәл басып, көңіл дүниесін жарқыратып ашатын, анда-санда мұң-шерге орап жеткізетін сыршылдығын алдымен ұзақ дәлелдеп алғаннан соң сөзбен сурет салу машығына теңеу таба алмай қиналды. Суретшілдік жағынан Мағжанмен иық теңестірулерді орыс, еуропа ақындарынан іздеп, кейде қазақ ақынының өресі биік екенін қазақ қауымына түсіндіріп, еңсесін көтеріп тастайды. Сондай-ақ дыбыс әуендерімен жан дүниенді тербетіп, керемет сезімге бөлейтін әуезділікті өлеңнің музыкалық ырғағына Мағжан қосқан жаңалық деп ашық айтады. «Өлеңнің тілге жеңіл, құлаққа жылы тиісін Абай да іздеген. Абай да сөздің ішін мәнерлі, тонын сұлу қылуға тырысқан, бірақ дыбыспен сурет жасауда, сөздің сыртқы түрін әдемілеуде Мағжанға жеткен қазақ ақыны жоқ. Өлеңнің сырт-

қы сұлулығына, дыбысына әуестеніп кеткендіктен кейде Мағжан өлеңдерінің ішкі маңызы кем болып шыкса да дыбысымен, күйімен, ырғағымен қазақ даласын суреттейді» (416-бет) дегеніне қол қоймау мүмкін емес, өйткені көркемдік шарттарының ең нәзік қырлары мен сырларын барынша талғампаз білімдарлықпен баяндап береді, оқушыны сендіреді, таңдандырады. Әр мақала осындай өрелі биіктен көрінсе екен деп тілегенімізбен бұл кездегі сыншылар өзінің білім өресі, эстетикалық танымы жағынан әр қилы болғандығын, әсіресе, социологиялық ой-түсінікке икем тұрғандығын естен шығара алмаймыз.

Ж. Аймауытов қоғамдық сананың бұл саласын да қаға берісте қалдырмай, таза саяси тұрғыдан болмағанмен бірқыдыру терең қазады. Онсыз мүмкін де емес еді, өйткені екі жақты талқыға түсіп, әлеуметтік ойды дүрліктіріп жатқан ақын туралы тоқтамды пікір айту үшін анық сезіп-білгенін барынша шыншылдықпен айтуға талаптанды. Сондықтан Мағжан дүниетанымы өзінің әркездегі өзгерісіне лайықтала баяндалды. Әрине, Жүсіпбек айтқан ойлардың ешбір қиғашы жоқ демей, ішінара әр тарапқа бастап жататын ой ағындарын жіті қадағалап отыру да қажет.

«Бір жағынан үй іші әкеге, әлеумет-ру басына бағынған, тапқа, жікке бөлінбеген қазақ ішінде туып өскен болса, екінші — татар медресесінде оқып, түрікшілік, исламшылдық рухында тәрбиеленсе, үшінші — патша саясаты шымбайға батып, отаршылдық зардабы қазақтың ұлтшылдық сезімін оятқан дәуірдің ұлы болса, төртінші — орыс зиялыларының қаймағы бұқаршыл, халықшыл болып жатқанын сезіп білсе, бесінші — Батыстың, қала берсе, орыс ақындарының санашылдық (идеализм), дарашылдық школынан сабақ алса, енді Мағжан қай пікірдегі ақын болып шығуы керек? Сөз жоқ, Мағжан ұлтшыл, түрікшіл, санашыл, дарашыл ақын болып шығу керек. Олай болып шықпауы мүмкін емес. Әлеумет ортасының, заманының жағдайы солай» (406-бет) дегенде Ақпан революциясына дейінгі Мағжанның басып өткен жолын көреміз. Әрине, мұның бәрі кейіннен қоюлана түскені де анық. Жүсіпбек ақынның әр кезде жазған шығармаларының көркемдік-идеялық нысаналарын дәл басып, оның дүниетанымының қалыптасу барысында талай жағаға соғып отыратынын жасырмайды және бәрін де нақты мысалдармен дәлелейді,

өз ойын оқушыға еріксіз құптатып отырады. Ара-арасында кезенді кезде көрінбей қалғанына «16-жылғы тарихи оқиғаны жалғыз кестелі орамалмен желпіп өткеніне көңіліміз жарымайды» (409-бет) деп те қояды. Бұған да сенесің.

Мағжанның ұлы оқиғалар тұсындағы ізденістері мен күйзелістеріне де Жүсіпбек мейлінше дәлелді пікірлер айтады да, ақын көзқарасының эволюциясын, өзгерісін, тылсымдық сәтін тамыршыдай дәл басып отырады. Біз Мағжан шығармасын зерттеген, насихаттаған уақытта бұл кезеңнің әрбір қалтарысы мен бұрылысын түгелдей есепке алып, шотқа қағып отыруға міндеттіміз. Өйткені 1917—1920 жылдардың, яғни азамат соғысы жылдарының әр айы ғана емес, әр күні, сағаты сезімтал ақынға алып ойлар, ауыр сезімдер дарытып отырғаны талассыз.

«17-жылғы февраль төңкерісі қазақ азаматтарына ұлт сезімінің көтерілуіне зор себеп болды. Ауызда сөйленіп жүрген ұлт қамы, ұлт мұңы іс жүзінде жарыққа шығатындай көрінді, қазақ азаматы мәре-сәре болды. Төңкерістің болғанына, бостандық туғанына қарқ болып кенеледі. Әлеумет жұмысына араласа бастады. Мағжанның өсіп келе жатқан бостандық тамырына Сібірді алған патшашыл жандарал Қолчак балта шапты. Патша заманының қара күні қайта туды... Мағжан ұлтшылдық бетінен таңған жоқ... Осы бағытпен келе жатқан Мағжанның маңдайына Қазан төңкерісі тақ ете түсті. Ұлт ұранын көтерген алашорда, алашордашылар қашты, пысты. Саясат майданынан табаны ауды. Мағжан бұрынғы сенімінен, бұрынғы жолынан айырылып, дағдарып қалды. Баяғыдан бері имандай ұйып, жүрегіне сіңіріп қасиетті деп жүрген идеалы, мақсаты бір күнде тас-талқан болды» (409-бет) деп замана құбылысының ақынға жасаған әсер-ықпалын көрсетеді де, ұлтшылдық атынан айырылып қалған Мағжанның Уфада оқып жүрген кезінде көңіліне орныққан, бірақ шығар кезі пісіп-жетілмеген түрікшілдікке, оған көңілі толмаған шақта шығыстық, азиялық әуенге көшкенін мысқылдап баяндайды. Және біз көп уақыт жалған сөйлеп келгендей емес, Еуропаның империалистік іс-әрекетінен әбден көңілі қалып, «Күншығысты батыстың капитал бұғауынан азат ету керек» деген кеңес өкіметінің ұраны ақынның жүрегіне жылы тиеді де, «енді ол шығыс жалауына жармасады» (410-бет) дегенді біз жаңаша түсінуге тиіспіз. Бальмонттар солай жазған соң Мағжан оған

шәкірт болып жүре берді дегенді, шығысшыл болуы оның кеңеске қарсылығынан туған еді дегенді де қою керек. Өйткені ол ақынды әуре-сарсаңға салған уақыт шындығынан шықпайтын қисын.

Сондай-ақ Мағжан жырындағы зар-мұнның да тарихи дәлеліне назар аудармасқа болмайды. Өлім-жітімге толы қан майданды ешкім тілеп алған жоқ, қалаған жоқ, бірақ қайтсек жеңеміз, теңдік аламыз деп дауырыққандардың бұдан тапқан пайдасы аз. Міне, осындай тұста сезімтал әрі ойлы ақынның жан дүниесінде болып жатқан өзгерістер тек көз жасын төккізіп қоймай, талай тұманды ойлар, қасіретті көріністерді суреттетіп тастағаны тағы шындық. Оны Жүсекең мықтап түсіндіріп берсе де түйе үстінен қарайтын әдетке бағып, тапшылдық жолдың таптаурына түсіп кетіппіз. Өйткені Қазан революциясы болғаннан кейін дүниенің бәрі гүлдеп, еш қиындықсыз көркейіп, бақытты заманға қолымыз бірден жетті деп жалған айтқанымыз рас қой.

«Төңкерістің алғашқы аласапыран дәуірі қазақ тұрмысына қатаң тиді. Қазақ даласы ақтар қашып, қызылдар қуған соғыс майданы болды. Азамат соғысында ел қатты шығындалды, оның үстіне «разверстка» шықты. Әуелгі кездегі милиция, агент тағы басқалардың лаңы қосылды. 21-жылғы зор ашаршылық — осының бәрі ұласып, ел қазағына зор ауыртпалық болды» деген социологиялық баяндаулар Жүсінбек үшін заманның ауыр болғандығын көрсету үшін емес, сезімтал ақын Мағжанға қалай әсер етіп, көз жасын төккізгендігін, тіпті үмітсіздікке дейін алып барғандығын көрсету үшін қажет болды. Эстетикалық ойды өмір шындығымен дәлелдеу осындайлардан бастау алатындығын сонау 20-жылдарда осылайша көрсете білу қазақтың сыншылық қаламының ұшқырлығына ғана емес, эстетикалық таным-білігінің қол созым биікте болғандығына мықты мысал.

«Мынау ауыр халді көріп ақынның көңіліне шер, көзіне жас келді. Мұндай сорлы жұрттың ішінде туып, бұл күйікті көргеннен өлгенін артық көреді. Міне, ақынның жанындағы трагедия (413-бет) осы» деп түйеді де, шығар жолды бірден-бір мұң мен шерден таппайды. Азда болса келешектен үміт бар ғой, соншама сарыуайымға түсіп қайғырып, зорлануға бола ма? Жетектеуге көсемдік көрсете, қайрат-жігер бере жазғаны дұрыс қой. Бұл жағынан қарасақ, Мағжанды уайымшылсың деп

кінә қоюға болады» деп түйеді. Оптимистік желіден көз жазбауын, өмір қаншалықты қиын болса да адамзат одан шығудың амалын таба алады деп түсіндірмек те болды.

Жүсіпбек 1924 жылы 16 мамырда Молдағали Жолдыбаев екеуі Мағжанға жолдастық хат жазды. Ол осы талданып отырған мақаладан, тіпті КҰТВ студенттерінен бұрын жазылып, көңілге оралған пікір екен. «Сен — қазақтың ақынысың. Алаштың қайғысын жырлайсың, ұлтынды өліп-өшіп сүйесің, онымен бірге күйесің. Қазақтың келешегінен үміт жоқ болса, онда жойылып кету халіндегі халыққа көркем әдебиеттің керегі қанша? Біз сенен кеудемізге рух пен қуат құйып, дертімізден айықтыратын, бақытқа бастайтын сөз күтеміз.

Пушкинді Пушкин еткен — оның керемет ойы, сезімі және зор үміті. Сен — қазақтың байрағысың. Мейлі, тасбақа аяңмен жүр, бірақ өмірден үмітінді үзбе, өмірге орал, 20-ғасырда тұрғаныңды ұмытпа! Өрісіңнің кенеюін тілеп, қайғылы сезімнің құрсауынан өз-өзіңді ептеп болса да босатуыңды қалаймыз» («ЕҚ», 28. 03, 1992) деген өтініш-тілектің эстетикалық қуаты қаншалықты өрелі, адамгершілігі қандай биік, толғамы қандай мөлдір де оралымды екенін көріп, сыншылық қаламға осыншама кесек ойлардың іліккені қуаныш. Бірін-бірі аялап, ардақтап, жан сырын ұғып, қайрақ болулары да, өміршен өңірге бастауы да үлгі аларлық деңгейде.

Азаматтық таным-біліктің осындай жоғары сатысына көтерілген Жүсіпбек Аймауытов Мағжанның ақындығы жөніндегі өзінің лирикалық толғауын, ұзақ сонар талдауын түйіндерге келгенде тағы да эстетикалық-социологиялық зерделік танытады. «Ескі тұрмыстың шанырағы ортасына түсіп, жаңа тұрмыс әлі орнықпаған дәуірдің ақындарында мұң-зардың, торығудың сарыны болады. Ақын ескі тұрмыспен тәрбиеленіп қалады да, жаңаның жақсы екенін білсе де, сол өмірге тосаңсып, түсіне алмай, жаңа заманның адамы бола алмай көп тайғалақтайды. Ақсүйектер дәуірі күйреп, капитал дәуіріне көшерде ақсүйек ақындарында да торығу, ескіні жырлау болған. Өйткені ескі өмірдің жақсы жақтары көңілде сайрап тұрады, жаңаның не боларына көзі жетпейді. Міне, осындай көшпелі дәуір басталарда, адам ескіге көзін сүзіп жабыққан заманда әдебиет бағыты романтизмге айналатын. Біздің Мағжан да романтизмге бері-

ліп отыр. Мағжан романтизмге салынып, көшпелі дәуірдің рухын айнаға түсіріп отыр деуге болады» (413-бет) деп қазақ әдебиетінің үлкен бір кезеңінің күрделі шындығын барынша нанымдылықпен баяндайды да, Мағжан ақындығының қадір-қасиетін айқындайды, жарқыратып көрсетеді.

Сонымен «Мағжан — заманы туғызған көшпелі дәуірдің ақыны, ескіні жырлаған, жаңаны әлі мойындай қоймаған ақын. Әлі де болса оның ақындығы, еңбегі алдында. Ол — күшті ақын. Күшті ақын өмірінде талай өзгеріске жолығады. Пібір жүзінде жаңалықтар табады. Мағжан да өзгеруге мүмкін.

Мағжан терең ойдың ақыны емес, нәзік сезімнің, тәтті қиялдың ақыны. Ол кедейдің ақыны емес, ұлт ақыны. Ел ішінде бай, кедейдің арасындағы қиянатты, теңсіздікті көрмейді. Ұлтты жалпағынан алып қарайды.

Қазақ әдебиетіне Мағжанның кіргізген жаңалығы аз емес, орыстың символизмін (бейнешілдігін) қазаққа аударды, өлеңді күйге (музыкаға) айналдырды, дыбыстан сурет туғызды, сөзге жан бітірді, жаңа өлшеулер шығарды. Романтизмді күшейтті, ұстартты» (428-бет) деген жалпы тұжырымы Мағжан ақындығын жыға түсініп, сүбелі баяндап бергені қазақ сыны тарихында кезең жасаған еңбек екендігіне дәлел.

20-жылдардың бірінші жартысында Мағжан шығармашылығы туралы жазылған мақалалардың, талқылаулардың, «әдеби соттардың» сол кезеңдегі қоғамдық-эстетикалық таным-түсініктерге жасаған әсері әр қилы болды. Көбіне дау-дамай, айғай-шудың, әр сөзге саяси астар берудің даңғазасы басым болғандықтан Мәскеуде Брюсов институтында оқу оқып әрі Нәзір басқарып отырған Кіндік баспаның қазақ бөлімінде қызмет істеп жүргені, Маркс, Лениндердің шығармаларын мөлдіретіп қазақ тіліне аударғаны салауатқа алынбай қалған тұстары көп. Кеңеске қарсы әрекет тек Мағжанның өлең-жырында ғана жазылып жатқандай дүрлігушілер көп болды.

20-жылдардың алғашқы жартысында сын құрығы сілтенген үшінші ірі дарын Мұхтар Әуезов болды. Өзі де жазды, өзгелер де қарап қалған жоқ. Және олардың басқа материалдардан бір айырмашылығы көбіне-көп көркемдік арнаға көз салып, саясат мәселесіне назарды азырақ аударды деуге болар еді.

1922 жылы «Қазақ тілі» газетінің 20 санында «Ж» деген бүкеншік атпен Жүсіпбек Аймауытов М. Әуезовтің «Қорғансыздың күні» әңгімесіне сын жазды. «1921 жылы жазылған «Қорғансыздың күні» атты алғашқы әңгімесімен Мұхтардың шын мағынасындағы еуропалық прозаның дәрежесіне көтерілуі» (С. Мұқанов пікірі) ешкімді, оның ішінде өзінің дарынды інісіне деген ағалық ақ ниеті бар Ж. Аймауытовты да енжар қалдырмайды.

Мақаланың кіріспесінде «сұлу сөзбен қызыл тілге сүйеніп» біраз азаматтарды, газет-журналдарды қағытып кекеткені болмаса, негізінен «Қорғансыздың күнін» эстетикалық тұрғыда едәуір талдап, жазушы Әуезовке үлкен үміт артуға болатындығын, қазақ прозасын өркендетуге үлес қоса алатындығын көсіле айтады да, соны шығармаға көркемдік талаптар қояды.

Ең алғашқы үлкен көркемдік талап — бұл шығарма өзінің логикалық мұратына жетпеген туынды дегенге саяды. «Қыз жоғалып кеткеннен кейін болыстың халі не болғаны белгісіз. Оның не ойлағаны, сезгені жазылмайды. Сондай жауыздықты істеп қойып, жазықсыз жанның ажалына себеп болған жауыз болыс не ойлады? Таң атқанша қалай ұйықтады? Үн жоқ, түн жоқ, атқа мініп жүре беруі көңілді тындырмайды» деген сынына «Сақа» деген бүкеншік атпен жауап қайтарған Таутан Арыстанбеков араша түседі де, өзінің түсінік-танымын ұсынады.

«Бұдан көбірек жазбадың деп жазушыны айыптауға болмайды. Ақанның жауыздықты істегеннен кейін қандай халде болғанын көрсету үшін жазушының «Қорғансыздың күнінен» басқа осы күнгі адам баласының кеудесінде болатын ізгілік пен жауыздық, «добро» мен «злонь» күресі һәм Ақан секілділерде сол екеуінің қайсысы жеңгендігін көрсетіп, айрықша кітап жазу тиіс. «Қорғансыздың күнін» жазғанда Әуезовтің көздеген нысанасы бұл емес» («Қызыл Қазақстан», № 10, 1922) деген эстетикалық жауап, сөз жоқ, Т. Арыстанбековтің көтеріңкі таным-білігінен хабар береді. Ізгілік пен жауыздықтың күресін суреттеумен шұғылданған Достоевскийді ауызға алып, дәлелге келтіруі де сыни ойдың пайдасына шыққан.

Бұл сыншы Жүсіпбектің екінші ойына қарсы шыққанда тағы да көркем шығарманы жазудың айла-амалына назар аударады. «Қазақ суреттеуді тындамайды,

оны сүймейді. Сол себепті ой-санасының өте қажеттігі шамалы дегені адасқандық» деп шорт кеседі. Рас, табиғатты жазушы ұзағырақ, көбірек суреттеп жіберген «күнәсін» айтып өтеді де түбегейлі ойын былай тұжырымдайды: «Әдебиетті көркейтіп, оның ілгері басуына зор себепкер болатын описаниені қазақ әдебиетінің бетінен сызып тастауға болмайды» деп мәдениетті прозаны өркендетудің, қазақ оқушыларына жұғымды, сенімді етудің жолдарын іздестіруге шақырады. «Қазақтың жалпақ тілімен әңгіме жазу қиын жұмыс емес, ал описание жасау жазушының ғана қолынан келеді. Һәм Әуезовтің описаниеге ұсталығы көрініп тұр. Оған сүйінуіміз керек, күйінбеуіміз керек» деп кейіпкердің жан дүниесін ашып, характер жасауға, сонымен қатар бүкіл туындының алапатын айқындайтын тәсілді жақтайды. Оған саналы түрде барған жазушыны қолдайды.

Таутан Арыстанбеков сондай-ақ сыншының үшінші ескертпесіне, яғни диалогтар ұзақ, оқушыны жалықтырарлықтай дегеніне де қосылмайды. Оған қызық дәлел де келтірген: «қазақ әйелдерінің бос сөз қылып айтатын әдеті Һәм кеудесіне қайғы-шер толған сорлы кемпірдің қолына ел иесі болып жүрген Ақан түскен соң зарлауы орынды» деп шығармаға арқау болған психологиялық суыртпақты түзу таратып, «жазушының әйелдердің жан сырын жақсы білетіндігі көрініп тұр» деп табады. Ал өз тарапынан жасаған ескертпесі — әңгіменің аты затына сай емес, өйткені шығарманың мақсаты жетімдердің қорғансыздығын, панасыздығын көрсету болса, біздің қарауымызша, бұл суретте олардың қорғансыздығы айқын, анық көрінбейді. Себебі «жауыздық деген нәрсе екі көзі жоқ пәле, ол пәледен қорғансыздар түгіл, тоғыз қабат қорғанның ішінде отырғандар да аман қалмайды» деп пікір айтқан. Әрине шығарма атауы жөнінде пәлендей ештеңе дей қоймағанмен, жауыздық, оның табиғаты туралы ойлары сүбелі екенін көреміз.

Таутан Арыстанбековтің «Сынға сын» атты мақаласын тәптештей баяндағанда, қазақ әдебиетінің төңкерістен кейінгі өркендеу барысында оқыған азаматтарымыздың тапшылдықты қарауылға алып қана қоймай, көркем шығармаларға сан тарау жол, айла-амалдарды меңзей алғандығын анық байқаймыз.

Тап осындай процесті Даниял Ысқақовтың М. Әуезовтің «Бәйбіше — тоқал» трагедиясына жазған «Қор-

ғансыздар» атты мақаласынан көреміз. Бұл автордың ерекшелігі — шешендігі, тіпті сөзуарлығы, айтайын деген ойын ұзақ-сонар желдіртіп барып түйетіндігі дер ем. Бұл да өзінің жанрлық қалыптасуын басынан өткере бастаған қазақ әдеби сыны үшін қажетті құбылыс еді.

Автор да, «Сана» журналының редакциясы да бұл сынды «тексеру» деген қосымша атпен бергенде ғылыми зерттеу ретінде ұсынған. Сондықтан Даниялдың мақаланың бірінші бөлімінде әдебиет пен сынның арақатынасы жайында шалқи сөйлеуі, әр қилы теңеу-салыстырмаларға баруы өзінің эстетикалық таным-білігін қалай сөйлеп, жаза алады екенмін деген сынайды аңғартуының амалы болып шыққан. Толассыз аққан сөз тасқынынан, «сын — әдебиеттің айнымайтын серігі, ал әдебиет — жүкті арба» екенін ұзақ-сонар түсіндіруінен аңғарамыз да «сынның әдебиетке жол көрсетіп, жөн сілтеп, ақылшы болып отыру міндеті болса, сынның екінші зор міндеті бар. Ол міндет, бізше, әдебиет азығын қауымға сіңіру болмақ» деген қағиданы «асқазан қуатына анарып телиді де» қазақ әдебиеті «жас әдебиет, тап басып, түзу бағыт тұта алмаған әдебиет. Белгілі бір қалыпқа түсіп орнықтаған әдебиет. Керек десе біздің әдебиет өзінің міндеті не екенін түсініп жетпеген әдебиет» деп желе жортады. Қызып кеткен тұста артық-кем сілтеп отырмын-ау деп қымсынбайтын сәті де кездеседі. Орынсыз өрекіп оқушыны шошытатын, ділмәрлыққа салынғанда ептеп жалықтырып алатын да тұстары бар. Ал сын жанрының қалыптасу процесін әңгімелеген соң, ондай артық-кемді аңғара бермей ішіндегі нәрі мен сөлін теріп алған орынды болмақ.

Сынның табиғаты жөніндегі Даниял пікірінің сүбелі де ажарлы екендігін аңғармау ағаттық болар еді. Сын қайырымсыз қатал би болып, қол қусырған құл болып та тіршілік ете алмайды. Сын төреліктен де, іздеушіліктен де безіп, әдебиет майданына ғана хас, сыпайы, жемісті орнын алуы тиіс. Ондай борышын білген сыннан қазақ қауымына, қала берсе, қазақ әдебиетінің түзу бағыт тұтуына зор пайда бар деген толғауын ешкім теріс деп санаған емес. Мәселе декларацияда емес, соның нақты қалай іске асқандығында екенін осы сынның өзінен-ақ аңғарып алуға болады.

Сыншы «Бәйбіше — тоқал» трагедиясының идеясын екінші бөлімде барынша публицистік екпінмен баяндап, өз ой-пікірін оқушыға ұсынып отырады. Тіпті шамадан

тыс тәптештеп кететін кезі де жоқ емес. Алайда шығарманың шын мақсатын ашуда білгірлік танытып отырады. Негізгі айтпағына жетер жолда бүкіл қазақ тұрмысына, әсіресе, елді әлекедей жайлаған партиягерлікке тоқтап, бар пәле содан өрбиді деп білген сыншы ең алдымен трагедияның аты дұрыс қойылмаған деп табады. «Біздің тексергелі отырған әсеріміздегі қайғылы хал жалғыз бәйбіше-тоқалдықтан ғана шығып отырған жоқ. Оның негізінде онан да зорырақ мәселелер жатыр. Мұхтар Әуезов өзінің қайғылы халіне (трагедияны осылай атаған — Т. К.) тап басып, ат қоя алмаған. Суреттеп, басын ашып отырған мәселелері атымен ғана байланыста болған мәселеден күштірек, тереңірек, негіздірек деп трагедияның идеялық ауқымын кеңітіп, қазақ ішіндегі алауыздықтың түп тамырын терең қазады. Өз толғамдарын алға көп тартуға тырысып, «Бәйбіше — тоқалдықпен» қазақ өміріндегі жауыздықтардың түпкі себептерін түсіндіріп болмайды. Ол тек жуан түбірден тараған бір жіңішке бұтақ қана деп алады да, трагедияның өзіне анда-санда бір соғып, эстетикалық таным-білігін аңғартып тастап отырады.

«Бәйбіше — тоқал» қайғылы халінде орын алатын ұлы типтердің ішінде айрықша көзге түсетіндері — Бейсембі мен Әбділда ақсақал. Бұл екі адам қайғылы халдің өсіп-өнуіне, шиеленісіп күшеюіне әменде түрткі болады. Қазақтың кең даласына тор тоқып құрып жүрген құзғындар. Екі құзғын бір жемге таласулы. Міне, қайғылы халдің шиеленісіп түйінделе беруінің негізгі себептерін осы құзғындардың ортасындағы тартыстан іздеу керек» деп трагедия тізгінін қолына ұстаған кейіпкерлерге мінездеме береді. Екеуі де зұлым болғанымен олардың іс-әрекеті, мінез-құлқы екі түрлі екенін көрсетіп, жазушының тип жасаудағы табысын аңғартады. Көркемдік шарты бойынша дараланған кейіпкерлердің түп-төркінін қаза келіп, олардың жалпылық, жиынтық сипатына да, жеке ерекшелігіне де назар аударады. «Бейсембісі, Әбділдасы жоқ болыс, уез ақыры киіз туырлықты қазақ аулы жоқ десек өтірікші болмаймыз. Бұлар сондай ауданданып, тамырланып алған хас адамдар. Қырдың бар тіршілігі осылармен байланысты, бұларсыз қыр жансыз, сезімсіз, ойсыз өлік болып қалатын сықылды» деген бақылаулардың бәрі де трагедияның мән-маңызын ашуға, әлеуметтік орнын айқындауда үлкен рөл атқарады. Және оны қазақ қоғамындағы қорғансыздықтың сырын

ашу жөніндегі ой-пікіріне қазық етіп, тағы да публицистік ұзақ толғауға беріледі.

«Қайғылы халдің туып, өсіп, ер жетуі қазақ тұрмысының шындығымен (действительность) нық байланысты. Сондықтан Мұхтар Әуезұлының бұл әсерін (шығармасын — Т. К.) алдымен шын қазақ тіршілігінен алынған қазақ өмірінің әрбір қараңғы, жіңішке терең жағын суреттеуден болған әсер деп білеміз». («Сана», № 2—3, 1923) деп қорытады да, жазушының алдына қойған мақсатына қалай жеткенін, драматургиялық шарттарды қалай шешкенін, көркемдік шындыққа қалай үйлестіре білгенін, қосалқы образдардың қалай шыққан-шықпағаны жайында өз бақылауларын айтып, көркем шығарманы талдай білетіндігін көрсетеді. Әрине айтқанының бәрін түгелдей қолдай бермегенмен, автордың эстетикалық сауаты қол созым биікте екені анық сезіледі. М. Әуезов шығармалары төңірегіндегі ой-пікірдің негізінен көркемдік шеберлік арнасына алып шығып, реалистік және трагедиялық туындыларды қалай оқып-түсінумен ғана шектелмей, оны жасаудың айла-амалдарын танып, насихаттаудың өнікті бір саласы болғаны қазақ әдебиет сынының эстетикалық өңірге бет алғанын байқатады. Сонымен қатар әдебиет жанрлық жағынан қалыптасуға бет алған шағында жеке дарындар ерекшеліктеріне, әдебиеттен алар орындарына, көркем туындыларының деңгейіне назар аудару Сәкен, Мағжан, Мұхтарлардың ғана емес, басқа ақын-жазушылардың жалпы бағдарын айқындап алуға жағдай жасады. Және жеке дарындар төңірегінен өрбіген ой-пікірлер қоюлана келе, шығармашылық әдісті айқындау арқылы үлкен проблеманы шешуге тиісті болды. Қазақ әдебиетінің болашағы кімдікі, ол қандай көркемдік әдісті басшылыққа алуға тиіс деген дәуірлік мәселені шешу қазақ әдебиет сынына жүктелді, оның келешек өрісін айқындаудың өнерпаздық саласы болды.

3. ӨРКЕНДЕУ ӨЗЕГІ — КӨРКЕМДІК ӘДІС

20-жылдардың бірінші жартысындағы қазақ әдебиет сыны Сәкен, Мағжан, Мұхтар төңірегінде шыр айналып, басқа салаларға назар аудармаған екен деп түсініп қалуға болмайды. Өзінің идеялық-эстетикалық өрісі мен өресін айқындау үшін талай талпыныс жасағаны, әр түрлі өңірге жарығын түсіре бастағаны сол кезде жа-

рияланған көптеген мақалалардан анық байқалады. Оларды топтамай, проблема бойынша іріктемей, шыққан мезгілдеріне қарай шолатын болсақ, онда Сейфуллиннің «Әдебиет һәм оның бағыттары», «Асау тұлпар туралы», Сегізбаевтың «Халық әдебиеті туралы», Сыздықовтың «Сынға сын», Дәулетбаевтың «Қазақ һәм музыка», «Театр жайы», Әуезовтің «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі», Жұмабаевтың «Ақан сері», Желкектің «Театр һәм тұрмыс», Рысқұловтың «Кеңес өкіметі тұсында мәдениет қандай болу керек», Нұржановтың «Наши поэты и литература», Тоғжановтың «Сын беріліп тұрсын», «Көркем әдебиет туралы марксистдер не дейді, Жүсінбек не дейді», Мұқановтың «Ыбырай һәм халық әдебиеті», «Қара тақтаға жазылып жүрмендер, шешендер», Кенжебаевтың «Абай», Сәдуақасовтың «Бейімбет өлеңдері», Сәрсенбиннің «Көркем әдебиет туралы», Баймахановтың «Жастарды тәрбиелеудің қаруы — әдебиет», Бабасұлының «Әдебиет жайынан» деген сияқты жалпылық және даралық сипаты бар мақалалар, зерттеулер жарияланды. Олар орайы келген шақта әңгіме арқауына тартылмақ.

1925 жыл қазақ әдебиеті үшін ең бір өтпелі де жемісті жыл болды. Бүкіл қазақ жерінің басы бірігіп бір орталыққа бағынуы, қазақ мәдениетін өркендету жолында зиялылар бөлшектенбей күш біріктіруі, әдебиетті идеологиялық қару ғана емес, эстетикалық таным-білік арнасы, өнер саласы дейтін түсінікке ойысу талаптары қым-қуыт пікірталасын туғызды. Төңкерістен кейінгі ойлар көңіл күйлер, талдау мен талқылаулар ұйымдық, ұжымдық сипат ала бастады.

Орыс әдебиеті майданында толып жатқан әдеби көркемөнер ұйымдары жетекшілік рөлге таласып, қырқысып жатқанда, Қазақстанда өнерпаз күштердің басын біріктіру мәселесі күн тәртібіне қойылды. Мемлекеттік жұмыстан қолы босаған, Социалистік академияда оқымақ ниеті жүзеге аспаған Сәкен Сейфуллин жаңадан өсіп келе жатқан жас күштерді біріктіріп, шығармашылықты өркендетуге мүмкіндік беретін және алашшылдар жетегінде кетпейтін жазушылар ұйымын құру үшін РАПП және «Кузница» бірлестіктерімен байланысып, екеуінің платформасынан қазақтың төңкерісшіл жазушыларына оңтайлы бағыт-бағдар жасауға кірісті. Оны өлкелік партия комитеті қолдап, 1925 жылы 12 маусымда ҚазАПП-тың (Қазақтың пролетар жазушыларының ассоциациясы — Т. Қ.) ұйымдастыру бюросына Сәкен,

Әбдірахман Байділдин, Б. Майлин, Н. Феоктисовтер еніп, бірден іске кірісіп кетті. Жер-жерде жас жазушылардың ұйымдары құрылғанда, тіпті коммунист партиясы мүшелерін өз қатарына тартпаған әпербақандықтың шеті көрінген кезі де болды. Осыны байқаған алашшылдар Мағжан Жұмабаевтың ұсынысымен «Алқа» атты жазушылар қауымын ұйымдастырмақ болды.

1925 жыл әдеби тұрғыдан алғанда «Қазақ әдебиетінде орынды әм орынсыз сындар» деген мақала — құжаппен басталып, Жәкен Сәрсенбіұлы мен Жүсіпбек Аймауытұлының театр кітаптары — драматургия туралы ұстасуына жалғасты. «Европа көзімен қарап қазақ әдебиеті жүрдай, Европаның әдебиетіндей әдебиетіміз бола қоймайды деп қомсынуың лайықсыз. Европаның мың жылдық тарихы бар әдебиетімен қазақтың жаңа басталған әдебиетін теңдестіруге бола ма? Болмайды. Олай болса, бастауыш қазақ әдебиетін көтермелеуге шылбыр беріп, ат салысу бәріміздің міндетіміз» («ЕК», 11. 02, 1925) деген ойлардың сүбелі де қомақты екеніне көз жұма қарауға болмайды. Өйткені, европацентристік ой-пиғыл мен пролеткульттық нигилизм сол кездің өзінде-ақ қазақ сыншыларының таным-білігінде қылаң бере бастаған болатын.

Міне, осындай эстетикалық атмосферада Жүсіпбек Аймауытов «Ақжол» газетінің 555 санында қазақ әдебиетінің бүгінгі жай-күйін әңгімелеуге мүмкіндік беретін әдеби-саяси астары қалың сауалдар қойып, ең маңыздыларына өзінің көзқарасын білдірген мақаласын жариялады. Ол ешкімді енжар қалдырмады, әркім өз білім өресі, таным деңгейінде жауап берді. Ал қайсыбіреулер жас ақын-жазушыларды кекету-мұқату үшін пайдаланып қалмаққа тырысты.

Сонымен қазақ әдебиетінің өтпелі дәуірінде қандай көркемдік-қоғамдық мәселелерге назар аударылды, оған кім қандай жауап берді, негізгі көздеген мақсат не еді, ол қалай шешімін тапты, әдебиеттің болашағы кімдікі, басшылыққа алар көркемдік әдіс қайсы болмақ дегендердің айрықша мәнділерін тарата әңгімелесек жол-жөнекей көп мәселенің шетін көтере кетеріміз сөзсіз. Сонда қазақ сыншыларының эстетикалық өресі де, сол кездегі ой-пікірталасының себебі де, кім не үшін күрескені де, онан кейінгі айтыс-тартыстың қалай өрбігіні де айқындала түспек.

Сонымен қазақтың сыншылық ойына атой салып, дүр сілкіндірген саяси-әлеуметтік, әдеби-эстетикалық сауалдарды тізе баяндасақ, өтпелі дәуірдің біраз шындықтарын ашатын демократиялық ой-сыңайдан хабардар боламыз.

Төңкерістен бұрынғы қазақ әдебиетінің бағыты, рухы қандай еді? Енді қандай болуы керек? Төңкеріс әдебиетке қандай олжа салды?

Қазақта төңкерісшіл, тапшыл ақын-жазушылар бар ма? Болса кімдер? Тапшыл ақындар жоқ болса, себеп не? Қашан болады? Әдебиеттен ұлтшылдық жолы қашан қалады?

Қазақ әдебиетінің орыс әдебиетінен өзгешелігі бар ма?

Қазақ ақын-жазушылары төңкеріске жолдан қосылған жолбикелер ме? Әдебиет техникамен қатар өсе ме? Қазақ әдебиеті қазір қай дәуірде? Әдебиетке қандай көзбен қарау керек? деген сияқты бірінен-бірі туындап, жауап үстінде жаңаларын қосақтап алып жатқан сауалдарға Тікен (№ 556), Жәкен Сәрсенбіұлы (558, 571), Пошан (№ 574, 576) «Ақжол» арқылы жауап берсе, «Еңбекші қазақ» газеті бірден айтыс аяғын тоспай «Тікеннің мақаласы туралы» (30. 05, 1925) дыз етпе репликамен бастады. Әбдірахман Байдилдин 1925 жылы 24, 25, 27 тамызда, 14 қыркүйекте Жүсіпбек пен Жәкен, Тікендерге қарсы сериялы мақалалар жазды. Онан кейін Ғаббас Токжанов «Көркем әдебиет туралы марксистдер не дейді, Жүсіпбек не дейді» («ЕҚ», 22. 10, 1925) деген мақаласын Мағжанның ақындығы жайындағы ой-пікірлерімен сабақтастырып жіберді.

«Ақжол» мен «Еңбекші қазақ» газеттерінде жазылған ой-пікірлерді түгелдей бәшайлап жатпай негізгі бір мәселеге, яғни әдебиеттің көркемдік әдісі жөніндегі теориялық-эстетикалық проблемаға бұрсақ, қазақтың сол кездегі сыншылық, ғылымдық ой-пікірінің өресін анық аңғаруға мүмкіндік туады.

Жүсіпбек Аймауытов осыншама мәнді сауалдарды талқыға салу арқылы сыншылық ойға өнікті арна тауып берді де, өзінің негізгі ойын былай тұжырымдады: «Әдебиет — өнер. Азды-көпті еркіндік тілейді. Қазақ әдебиеті көгерсін, гүлденсін десек, жалаң тап көзімен, не саясат көзімен қарап, сыңаржақ кетпей, Маркс көзімен (диалектика әдісімен) сынау керек. Маркс көзі тар емес, кең» деп алады да «қазақ әдебиеті қазір күйрек-

тік (сентиманализм), сарындамалық (романтизм) дәуірінде болуға тиіс. Ендеше санашылдықтан да (идеализм) құтыла алмайды. Нағыздық (реализм) дәуір қазірге аналардай қабыса қоймас» деген ой айтып, эстетикалық таным-білікке от тастады. Қанша дудәмәлеткенмен романтизмге іш тартып, «Мағжанның ақындығы» деп аталатын классикалық еңбегімен дәлелдеп шықты. Басқалардың ой-өрісіне биік өре жасады.

Осындай мәселені күн тәртібіне қоюдағы негізгі мақсатты былай қойғанда, біздің сол кездегі сыншылық қабілет-дарынымызды өсіруге осы сауалдардың септігі тигендігін айтпау ағаттық болар еді. Өйткені эстетикалық дайындығы барлар өз ойларын әдеби-көркемдік тұрғыдан баяндап, шешім ұсынуға тиісті болса, ал білімі саяздар мәселенің мәнін түсіну үшін жатпай-тұрмай оқығаны, ізденгені, танымын кеңейткені даусыз. Сондықтан бұл айтыстың сол кездегі әдеби сын үшін де, оның кейінгі тарихы үшін де мәні зор. «Ақжолдағы» жауаптарда төңкерісшіл әдебиет бағыт жөнінде, тапшыл ақын-жазушылар хақында шәлкем шалыс сөз бен ойлар айтылғанына қарамастан көркемдік әдіс туралы толғамдарының өзі орыс әдебиеттануында енді ғана еміс-еміс көріне бастаған болатын. Қазақ әдебиетінің даму қарқыны мен ізденісі сол тұста едәуір ілгерінді, көңілге қуаныш себетіндей деңгейде болды.

«Төңкерістен бері, әсіресе соңғы 2—3 жылда қазақ баспасөзі күшейгені бастағы бөріктей анық. Осы бағытпен үдей берсек, 5—10 жылда қазақша тым жақсы кітапхана жасап, қазақ тілінде тым жақсы білім алуға болатынында дау болмасқа керек. Бізде 5 күн шамасында бір жаңа кітап шығып тұратын сықылды. 14—15 қазақша газет-журнал шығады. Бұрын қазақ тілінде не кітап шыққаны әрбір хат таныған адамға беп-белгілі болып отыратын еді. Бұл күнде қандай кітап шығып жатқанын кітап соңына түскен адамдар ғана зорға ілесуге айналып келеді. Сол сандардың өзі де әдебиетіміздің қаулап келе жатқанын көрсетеді» дегені («Жаңа мектеп», № 4, 1925) сол құбылысты саралайтын санаға да қозғау салудың бір амалы еді.

Сонымен қазақ әдебиетінің сол кездегі өркендеу барысы, өнімді ізденісі теориялық тұрғыдан талай ой-пікірге азық болғанын, әркім әр қилы өре танытқанын, енді ауыз толтырып айтуға тиіспіз. 20-жылдардың орта тұсында Жүсіпбек Аймауытовтың қазақ сынының тамаша

үлгісі болған «Мағжанның ақындығы» атты баяндамасы мен осы мақаласы десек артық емес. Эстетикалық ой-толғамы, көркемдік таным-білігі барлардың ешқайсысы өз ойларын айтудан тартынбады.

Қазақ әдебиет сынының тарихында әлі еленбей келе жатқан сыншылардың бірі — Жәкен Сәрсенбіұлы. Мәскеуде оқып жатқан қазақ студенттері Мағжан шығармаларын талқылаған кезде көпшіліктен өзгеше пікір айтып, өз танымын білдіргені үшін бірқыдыру сөзге қалды. Кейінгі жазған мақалаларында эстетикалық біліктілік танытып отырған Жәкен шын сыншы екенін «Ақжолдың» 558, 561-сандарында жарияланған теориялық мақаласында анық танытты.

«Қазақ әдебиеті қазір күйректік (сентиментализм), санашылдық (идеализм), сарындамалық (романтизм), пығыздық (реализм), көп измнен құралған қырық құрау деуге болады. Мұның ішінде реализмді заманға үйлесі бар десек те, қазақтың салт-санасы, тұрмысымен әзірге қайшы келуі анық. Соның үшін романтизм мен сентиментализмді әдебиетте қолданбай отыруға әзірше мүмкін емес. Сентиментализм онша ұзаққа созылуы екіталай. Бірақ қазақтың қазіргі тұрмысында романтизм көпке шейін әдебиетке кіреді. Түбінде реализм романтизмді жеңуі мүмкін. Оған әлі күн ілгері, түрлі жағдай керек. Сол себепті қазіргі әдебиетте көбірек романтизм қуаттырақ шығуы мүмкін» (№ 561) деген пікірі әлгі ойымызды нақты дәлелдей түссе, екінші жағынан, проблеманың ішіне кіріп, романтизм әдісінің әзірге жетекші рөл атқару мүмкіндігін өз түсінігімен дәлелдеуге тырысуы басқа көркемдік ізденістердің жолын жауып тастамайды. Жәкеннің кейде диалектика заңына сүйеніп төтесінен тартқанда опыра-жапыра пікір айтатыны да бар. Алайда олардың өзі сыншылық көзқарастан шалғай жатпайды, түбінде реализмнің қуаттырақ шығатынына, негізгі бағытқа айналатындығына шүбә келтірмеуі осыдан.

Ал мұнан кейін мақала жазған Тікенде (кім екені бізге әлі мәлім емес) кеудемсоқтықпен пікір айту басым. Мәселен, «Маркс жолымен тәрбиеленген орыс жұмыскерімен санасыз қазақ жұмыскерін салыстыруға болмайды. Алпауыттан неше жүз жылдай тепкі көрген орыс кедейі (крестьян) мен рудың, құдайдың бұйрығынан шыға алмай жүрген қазақ кедейін салыстыруға болмайды. Сондықтан қазақ әдебиеті өзгеше болу керек. Тоғыз

қабат тас үйді, қаңғыр-күңгір зауытты, әуені шарықтаған аэропланды жырлағанша қазақтың қара лашық үйін, жерошағын, майсыз арбасын, бақырауық түйесін жырлаған жақсы» (№ 566) деген таным-білік машықтары көркемдік әдіс жайындағы таласта тым анайылау көрінді.

«Қазақ әдебиеті қазір сиырдың бүйрегіндей құранды: күйректік (сентиментализм), санашылдық (идеализм), сарындамалық (романтизм), нағыздық (реализм) — бәрі бар. Реализм заманға қабысқанымен, күншығыс қанды қазақ табиғаты, жалпы тұрмысы жеке реализмді көтермейді. Ал романтизм мен сентиментализмнен қол үзуге болмайды» деп қисындауы онша келісе қоймады. Әрине бұл үшін авторды айыптауға болмағанымен, түтіні теріс шалқып, әдеп, ибаны да аяқ асты еткені бар. Өз ойын қысылмай сілтеген автор «тапшыл-ақпыз деп жүрген «ақтардың» бет жуары Сәкен мен Сәбит (Мұқанұлы) ғой. Сәкеннің біраз өлеңдерінде суретшілік бар болғанымен, табанды пікір жоқ. Сәкен қара қазақтың қолына түспейтін «Асау тұлпар» болып жүрген, комиссарлықтан түскен күні өшкен Сәкенді қалай тапшыл ақын дейміз.

Сегіз жылдай айқайы таусылмаған, кемпірге үгіт-насихат айтып отырған, өлең жазудың техникасын білмей, соқыр түйедей шалып отырған Сәбитті қалай тапшыл ақын дейміз» дегені әрине айтыстың негізгі бағытынан тысқары еді. Төңкерісшілдер мен алашшылдар дегеннің ара жігін алшақтата түскені, тапшылдарды ашындыра бергені даусыз. «Сыйға сый, сыраға бал» аз болған жоқ және олар эстетикалық таным-білікке берекелі ештеңе қосқан да жоқ. Пошанның мақалалары (№ 574, 576) алдымен Тікеннің о жар пікірлеріне қарсы («әдебиетке жаны ашығаны болмаса, қиялдан басқа берері жоқ») бағытталып, бірқыдыру өңірге көз тастайды.

Қазақ әдебиетінде романтизм арнасы өрістей түскендігін Мағжан творчествосына жанастырып, «Романтик ақын қай уақытта болса да көрікті көңілге қоңырау үйлеспеген соң аласұрып, сұлу қиял әуенімен әуреленеді. Мағжанның іздегенде тапқаны қазақтың ескі заманы болды. Оның романтиктігін қоздырып жіберген, әсіресе, төңкерістің алғашқы кезі болды» деген ойларына құлақ асқан да теріс емес. Өйткені өмір шындығынан нәр алмайтын дарын болмайды, мәселе сол шындықты қалай танып-біледі, қалай түсіндіреді, қандай көркемдік әдіс-

пен бейнелейді. Пошан пікірінің түтіні осыған саяды да, романтизмнен безбейік дегенді емеуріннен танытады.

«Ақжол» бетіндегі мақалалардың басым көпшілігі қазақ әдебиетінің ендігі даму жолы романтизм болуы керек деген теориялық қисынға ойысты. Айтыс желеуін желбіреткендердің ішінде мысқылдай әжуалап, төңкерісшіл ақын-жазушыларды ел арасына дарынсыздар етіп көрсетпекке тырысқандары да жоқ емес.

Ал төңкерісшіл сыншылар, ақын-жазушылар өздерінің тапшылдық көзқарасын ашық және баса айтуды айрықша парыз санады. Өйткені марксизм-ленинизм ілімінің кедей-кепшіктің жоғын жоқтайтын негізгі идеясы қазақтың жарлы-жақыбайына болсын, не олардың мұнын мұндап жүрген төңкерісшіл ақын-жазушыларға болсын қатты ұнап, рухани күшке айналды. «Дүниенің тұтқасы — кедей, оған ұнайтындар ғана көркем» деген түсінік өте тез қалыптасты. Мұндай ғиғалдардың сөзін, ұранын, ой-пікірін Әбдірахман Байдилдин «Ақжол» авторларына қайтарған жауабында жаңа заманға лайық «жаңа жұртшылық туа бастағанын, жұрттың мәдени тілектері ұлғайған дауір» келгендігін айтып, әдебиеттің жалпы жай-жапсарына социологиялық шолу жасады.

«Бүгінге дейін бізде көркем әдебиет туралы белгілі жол, дұрыс бағыт бола алған жоқ, көбінесе көмескі жөн, жадағай сарынмен жайылумен келеміз. Әдебиет — әдебиет үшін керек сияқты. Газет-журналдарымызда партия тілегіне, жұмыскер табы мен ел бұқарасының керегіне жарамды-жарамсыз әдебиет жұрнақтары талғаусыз басылып келді. Кейбір газеттеріміз (мәселен, «Ақ жол») ұлтшылдар мен жолбикелердің ыңғайына көшіп кей кезде жолынан жаңылды. Көркемдік, әдемілік жаулығын бүркенген зиянды әдебиет жұрнақтарын дәріптеді. Баспаларымызда бүгіннен түңіліп, өткенді көксейтін, ұлтшылдықты дәріптеп, бай тілегін тілейтін байшыл ақындардың, жазушылардың шығармалары, ертегі-сертегілері тоқтаусыз басылып жатқанда төңкерісшіл ақындардың шығармалары басылмай келеді. (Бейімбет Майлыұлы мен Сәбит Мұқанұлы т. б. секілді төңкерісшіл ақындардың өлең-әңгімелерінің жинағы осы күнге шейін басылып шықпағаны бұған дәлел» дегенінде («ЕҚ», 24.08.925) уақыт шындығы барын көреміз. Төңкерісшілдердің жыртысын жыртуға әрқашан дайын екендігі сөз саптауынан да, ойын дәлелдеп айтуынан да анық аңғарылады.

Өлкелік партия комитетінің баспасөз бөлімінің мең-

герушісі және сыншы болғандықтан Әбдірахман сол кезеңдегі әдеби процеске белсене араласты, серкелік жасады, таптық поэзияны бекем ұстау жөнінде төңкерісшіл ақын-жазушыларға белгілі дәрежеде жол көрсетіп отырды. Қазақтың алғашқы профессионал сыншысы Ғаббас Тоғжанов екеуі тапшылдыққа жетектеп отырғандары тарихқа белгілі.

Әбдірахман қойылған сауалдарға да, оған өз түсінігін айтқандардың ойларына да оңтайлы жауап берді де, көркемдік әдіс туралы өзінің тұжырымды ойын ашық, белгілі дәрежеде дәлелді айтты. «Сентиментализм мен романтизм бағытына зуреленбей, қазақ еңбекшілерінің қазіргі керегіне жауап, келешегіне демесін болатын ашық тілек, айқын ұғыммен суреттелген нағыздық (реализм) бағытындағы және осы бағыттың жан серігі, бұрынғы, соңғы, бүгінгі өмірдің деректерінен туатын, болашақтағы тегістік тұрмысты суреттейтін төңкерісшіл сарындамалық (романтизм) бағытындағы әдебиет журнақтарын молайтулары керек.

Бұл көптің тілегі, қазіргі заманымыздың тілегі. Сондықтан бұдан былай әдебиетімізде айтылған нағыздық пен төңкерісшіл сарындамалық бағыты көркеймек. Сыншылар ұсынып отырған ескі сарындамалық (реакционный романтизм) бағыты жасырынып жан сақтау, жатып атарлық қылу жолында түспек» («ЕҚ», 09. 10, 1926) деген ойларына назар аудару қажет. Біріншіден, төңкерісшіл ақын-жазушылар мен сыншылар осы қисынды дұрыс деп тапты. Шығармашылық тәжірибеде реализмді өршіл романтикамен қанаттандыруға тырысты, қайсыбірі реализмнің соқпағынан айырылып қалғанда натурализмнің батпағына батқан кезі де жоқ емес. Оны көбіне-көп өнерпаздықтың өсу жолындағы қиындық деп есептеп, штампқа айналдырғандарға кір жуытпай арасашы болған кезіміз де жоқ емес. Екіншіден, бұл пікірдің құяр арнасы—30-жылдардың бас кезінде айқын тұжырымдалған «социалистік реализм» атауы болғанымен, 20-жылдардың екінші жартысы үшін осы теориялық ой-пікірдің өзі өнімді ізденіс екенін аңғармау ағаттық болар еді. Түркі тілдес әдебиетте алғаш айтылған осы қисын орыстың пролетарлық әдебиетінде 1928—1929 жылдары айрықша дау туғызды. Жаңа әдебиетке көркемдік әдіс іздеу қажеттігі туған кезде «динамичный реализм», «революционный реализм», «диалектический реализм» деген сияқты терминдер онды-солды сапыры-

лыстырылғаны да тарихқа белгілі. Үшіншіден, мұндай ой-пікір мансұқталмай, төңкерісшіл әдебиет басып өткен жол, оның өркендеуіндегі бір кезең ретінде қаралып, қазақ әдебиет сынының теориялық негізінде белгілі эстетикалық нәрдің болғандығының көрсеткіші деп бағалаған абзал.

Әрине бүкіл бір әдебиетті өмір шындығынан аз да болса да алшақтататын романтизм бағытымен өркендету талабы бірден-бір өрнекі жол деп айта қою қиын. Романтикалық сыңайда жазылған шығармаларда талай көркемдік ізденістер, ұтқыр образдар, кестелі өрнектер кездесетініне қарап реалистік суреттеу тәсілін екінші қатарға ысырып тастау немесе оны жүрер жолымыз емес деп есептеу айтысушылардың бір сәттегі пенделік сезімі ғана болғанын көреміз. Ол пиғыл шын эстетикалық тұжырымнан алыс. Өйткені әдебиет өнер болып жарыққа шыққаннан бері реализмнен іргесін аулақ салған емес, ал саналы түрде одан қол үзгендер, аулақтағандар талай опық жеп, тарих қалтарысында қалған сәттері аз емес.

Кеңес әдебиеттану ғылымы өзінің баландық дәуірінде реализм мен өршіл романтиканың жымдаса бірігуі социалистік реализм болады деп анайылау түсіндіріп келсе, кейін өмір шындығын тарихи шынайы қалпында, революциялық даму барысында суреттеу керек деген қисынға айналдырып жібергені жұртқа аян. Қазақ әдебиетшілерінің жиырмасыншы жылдарда айтқан ойын да елеусіз қалдыруға болмайтын осындай дәннің болуы біз үшін үлкен абырой. Сондықтан әдебиетіміз реализм жолымен дами ма, әлде романтизм жолымен өркендей ме деген сауалдың сол кез үшін әлеуметтік-көркемдік мәні зор болғаны даусыз. Осы теориялық таласта өзінің ойын айтқандарды бұқтырып алу не қуғын-сүргінге салу әрине дұрыс еместігін айтып жатудың қажеті шамалы.

Ал осы эстетикалық проблема талқыға түсе келе, қоғамдық-әлеуметтік астары қалың әрі саяси салмағы ауыр мәселеге, қазіргі қазақ әдебиетінің болашағы кімдікі деген дәуірлік сауалға айналып кетті. Тағы да екі түрлі көзқарас қырқысты. Тендік пен билік қолына тиген төңкерісшілдер «Ақжол» газетінде «қазақта тапшыл, төңкерісшіл ақын-жазушылар бар ма? Тап ақыны жоқ болса себеп не? Қашан болады?» деген сауалдардың қойылуының өзінен шошып, шабуылға айғайлай шыққанын, көбіне партия-кеңес жұртшылығына иек артып,

көмек алып отырғанын ашық айту керек. Әпербақандықта, төзімсіздік те, о жарлық та осы тұста айрықша көрінді, бір мәселені талқылап аяқтамай жатып, екіншіге ауысу, сөзге қонақ бермеу процестері Ф. И. Голощекин және оның жандайшаптары тұсында ерекше күшейді, бар тірлікті тек саясаттан өрбіту басым болды, қазақ оқығандарын жікке бөліп, саналы түрде таластырып, атыстырып-шабыстырып қою партиялық саясаттың маңығына айналды, оның аяғы абақты мен түрмеге отырғызу, қуғын-сүргінге салу әрекетіне ұласып жатты.

«Ақжолда» жарияланған мақалаларда Жүсіпбек: «Қазақта әзір тап ақыны жоқ» десе, Жәкен: «Ақын тапты тудырмайды, тап ақынды тудырады. Қазақта тап жігі әбден ашылып жеткен жоқ» деп табады. Тікен тапшылдар бар дегенімен, оның өкілдерін көркемдік тұрғыдан тануға қарсы болды. Ал Пошан болса, «бар, жоқ» деп кесіп айтпай қисындап кетті. Тапшыл, төңкерісшіл ақын-жазушыларды баспасөз бетінде осылайша бұлыңғырлатып жіберу әрине дау туғызбай қоймайтын еді. Солай болды да.

Төңкерісшілдердің сөзі мен ойы тағы да бірыңғай шықты. «Бір жағынан бай табының тілегін тілейтін, бүгіннен түніліп, өткенді көксейтін, қайғырған, торыққан байшыл жазушылар, ақындар болса, екінші жағынан, жұмыскер табының тілегін тілеп, жұмыскер мен кедейді жақтайтын, төңкеріс жолына түскен, ескілікке қарсы аттанға» шақырған «айғайшы», төңкерісші жазушылар, ақындар бар. Және бұл екеуінің арасында біресе олай, біресе былай бұлтақтаған, кейде шын, кейде жалған жолбикелер, қалың орташалар тілегін суреттейтін бұқаршыл ақындар, жазушылар бар» деп («ЕҚ», 25. 08, 1925) жіліктеніп, кім не үшін күресіп жүргені ашық баяндалды. Ал «Ақжол» авторлары сөз арасында айтқаны болмаса тап осындай тұжырым жасауға бара қоймады. Әрине «бұқарашыл жазушылардың жазғандарын бірен-сараң ұлтшылдығы болса да басып жіберіп, артынан сынға алып көрсетіп отырса, қазақ әдебиетінің көтерілуіне жағдай болар еді» деген ойды дұрыс қабылдай қояр құлақ, ниет ол кезде болған жоқ.

Сонымен қатар төңкерісшіл әдебиеттің туып, өркен жайып келе жатқанын жалпы мойындағанмен, басы Ғаббас Тоғжанов болып: «Рас, қазақтың қазіргі тұрмысында пролетариат ақыны шыға қоймайды. Өйткені бізде пролетариат (кәсіп жұмысшылары) аз. Қазақ тұрмы-

сына әлі эсер беретіндей халге келген жоқ. Біздің ақындардың көбі шаруа тұрмысын, қазақтың даласын жазатын ақын, шаруа ақыны» деп табады да, кімнің тілегін жырлауына қарай байшыл, кедейшіл деп бөлшектей салуының ойланар тұсы да жоқ емес.

Ол кезде ашықтан-ашық кім үстем болмақ, яғни әдебиетте жетекші рөлді кім атқарады деген мәселе күн тәртібінде тұрғандықтан әркімнен нақты жауап талап етілгенмен, бұлтақтай пікір айтуға тура келгендігі, тиісті әлеуметтік-көркемдік алғышарттар пісіп жетілмегені РК(б)П Орталық Комитетінің «Партияның көркем әдебиет саласындағы саясаты туралы» (1925) қаулысында бірқыдыру айқын айтылған болатын. Ешбір әдеби топқа, ұйымға жетекшілік рөлді таңбай, еркін жарысу идеясын ұсынып, тапшыл көзқарасты қатаң сақтау, жолбикелерді ішке тарту, кеңес жағына біртіндеп шығара беру саясатын ұстанған күннің өзінде «барлық жағдай дәуірге сай стиль жасалады деп ойлауға мүмкіншілік беріп отыр. Бірақ ол басқаша әдіспен шешілмекші және бұл мәселенің шешімі әлі белгіленіп болған жоқ» деп ашық айтылғанын естен шығармаған абзал. Сондықтан әдебиеттің қазір қай дәуірде екенін, келешегі кімдікі екенін айқындау мәселесінің дау-дамайға айналып, кейінге қалдырылуы осыдан еді.

1926 жылы күзде, яғни бір жыл өткеннен кейін Сәбит Мұқанов «Көркем әдебиет туралы» мақала жазып, «Ақжол» эстафетасын басқа қырынан жалғастырды, әдебиеттің болашағы кімдікі дегенді ең негізгі мәселеге айналдырып жіберді. Әдебиеттің сол кездегі шындығы ғана емес, оған өзі қолма-қол араласқан Сәбиттің сөзімен алғашқы айтысты қорытындылап, келесі мәселеге көпір салып алғанның да артықтығы жоқ.

«Қозғалған мәселенің ең маңыздысы «Қазақта тап ақыны бар ма?» деген сөз еді. «Коммунист ақындардың бетін былғадық, масқараладық» деп ұлтшыл сыншылар жүрді. «Тап ақынын бар қылдық, ұлтшыл ақындарға кедергі салдық» деп коммунист сыншылар жүрді. Бірақ ұлтшыл ақындардың қателігін, залалдығын дәлелдеу жағымыз болмаса, қазақта тап ақыны бар ма, яки бола ма? деген мәселені біз күні бүгінге дейін тиянақтап жеткеніміз жоқ» («Өсу жолдарымыз», 1960, 33-бет) деп түйін жасаған.

Көркем әдебиетті өркендету жайы әңгіме болғанда, бізде қазір неше бағыт бар, үгіт керек пе, мазмұн мен

пішін, көркемдік шеберлік неге байланысты, ұлтшылдармен біріге аламыз ба, кім үстем болады, кімнен үлгі аламыз, қандай тақырыпта жазамыз деген мәселелерге назар аударылды. Айтыс барысында талай ой-пікірлер айтылды. Оның ішінде «кедейшіл жазушыларды қолдау, көтермелеу аз, бас салып масқаралап сынаушы көп, сондықтан олар үйреніп болғанша қыспақтап кету қате» деген де, ал «сөздің әдемілік, суретшілік жағынан келсек, ол бір күнде бола қоймайды. Оқи, біле, түсіне, көре болады. Азын-аулақ кемдіктеріне ақыл берілсін, бірақ көңілін қалдырарлықтай әзірге зілді сын болмасын» («сонда, 37—38-бет) дегендердің де бұра тартылған кезі аз емес. Таптық түсінікті, қатаң да қатал ой-пікірді былай қойғанда, Сәбиттің осындай ойлары талай саққа жүгіртіледі.

Сонымен екінші үлкен айтыс Сәбиттің осы мақаласынан тұтанды да, 1927 жылдың аяғына дейін созылды. Ә. Байдилдин «Қазақ әдебиеті қазір қандай дәуірде», Көшке Кемеңгеров «Көркем әдебиет туралы», Ерғали Алдаоңғаров «Жазушылар мен көркем әдебиет», Мәжит Дәулетбаев «Сыншылар мен көркем әдебиет», С. Мұқанов «Көркем әдебиет туралы қорытынды пікірім», К. Кемеңгеров «Сәбитпен айтысты доғардым», С. Мұқанов «Мен айтысты доғармаймын», Жәкен Сәрсенбіұлы «Көркем әдебиет туралы», Смағұл Садуақасов «Әдебиет әңгімелері», М. Дәулетбаев, Сейітбаттал Мұстафаұлы, Жұмабай Орманбаев, Жақан Сыздықов ойларының «Көркем әдебиет туралы» атпен бірлесе жариялануы, Екеудің «Көркем әдебиет туралы», Хамза Жүсіпбеков «Байдың толғағы», Ыдырыс Мұстамбаев «Көркем әдебиет туралы», Шаймерден Тоқжігітов «Әдебиет мәселелері», С. Сейфуллин «Қазақтың көркем әдебиеті туралы», Ә. Байдилдин «Әдебиетке қандай көзбен қарап, сынау керек», С. Мұқанов «Әркім өзінше ойлайды» деген мақалалардың бәрі де соңғы айтыстың айрықша өріс алғандығын көрсетеді.

Сәбиттің ой-пікірін дамытқан Әбдірахман Байдилдин болды. «Ақжол» бастаған айтыстың қорытындысы шықпағанмен, оның екпіні, негізгі идеясы әлі күнге дейін созылып келе жатқанын ескеріп, «соңғы кезде әдебиет туралы сөз қозғалғанда қойылған сұрауға көбінесе «Қазақ әдебиеті қазір романтизм дәуірінде» деген жауап беріліп жүр. Көбінесе бұл жауапты ұлтшылдық бағыттағы оқығандар әдебиет туралы сөйлегенде «роман-

тизмді» қайырылулы қаршығасындай қолына қондыра сөйлейтін болып жүр» (ЕҚ», 06. 11, 1926) деп алады да, бұл идеяны алғаш рет 1923 жылы «Шолпан» журналында аузына алған Қоңыр еді, соны әлі малданып келеді. «Әдебиетімізді романтизм дәуірінде деушілердікі адасқандық. Әдебиетіміз романтизм дәуірінде емес, көшпелі дәуірде. Бұл дәуірде көбінесе нағыздық пен төңкерісші сарындамалық бағыттар есеюге тиіс» деп тауып кеңес әдебиетінің көркемдік шеберлігін өсіру мәселесіне тоқталды.

Ал мұнан кейінгі Қ. Кемеңгеровтің мақаласы Сәбит ой-пікірлерін теріске шығара жарияланды. «Октябрь төңкерісінен бұрын бай, кедей деген жікті айырып үндеу, үгіт жүргізген, оқыған топтары жоқ болатын. Оқыған атаулы отаршылыққа қарсы ұлтшылдықты көксейтін. Ел ішін алсақ, байға наразылығын ашық көрсеткен кедей жоқ еді» (01. 12, 1926) деп тапшыл ақын-жазушылардың шыққандығын айта келіп, жалпы төңкерісшіл әдебиеттің келешегін бұлдырлатып «әлде болса кедей әдебиеті көрнекті орын алу үшін көп жылдар керек, ұлтшыл жазушылар кейде қоғам кемшіліктерін тереңірек қазып жіберсе, марксшілдік жолмен дұрыс-бұрысын сынға алу керек» деп кеңес береді. Таланттың рөліне тоқтап, әдебиетті, үгіт пен насихаттың құралына айналдыруға қарсы шығады.

Өмір шындығын суреттеу, әдебиеттің әлеуметтік міндетін айқындау жайына келгенде, «Біздің көркем әдебиетіміз қоғам тұрмысын пұшпағынан тартып жүр. Сол шет пұшпақтың өзін көбінесе кейбір жазушылар романтизмге, символизмге айналдырып отыр. Кейбір жазушылар не үгітке, не «жалаңаш парнографияға» айналдырып отыр. Осы күнге дейін реализммен жазылған Бейімбет өлеңдері мұның да біразы үгіт, насихат, ұран. Шын реализмнің қоныс теппеуі себебі не? Шын тұрмыстың бәрін қисайтып жібергендік» деп тауып, өз жіктеуіндегі ұлтшыл, бұқарашыл, кедейшіл ақын-жазушылар үшін қазақ қоғамында реализм жолымен жазатын тақырып, идеяларды нақты атап-атап көрсетті. Қошкениң айтқандарының бәрін түгелдей құптай қою қиын болғанымен, сыншылық көзқарасы мен талап-талғамын аңғармау ағаттық болар еді. Бір өкініштісі, осындай толымды ой айта білетін, қаламы ұшқыр азаматтар өз ойын айтқанда «қып-қызыл» болып шықпағаны үшін екінші лагерьдің қаламгері деп бауырға тартпадық, алыстаттық, жа-

қындатпадық. Осындай әпербақандықтың ең тұрпайы да сойқанды көрінісі Мағжанның «Тоқсанның тобы» жарияланған тұста, тіпті сүреңсіздікпен көрінген болатын. Ал бұл «Кіші қазанды» жүзеге асырып жатқандар үшін таптырмайтын амал, қазақ азаматтарының басын біріктірмеудің зымиян тәсілі болып алған еді. Әдебиет пен саясатты тоғыстырушылар осындай қадаммен көркемдік-эстетикалық дүниені лаптап, әлем-тапырығын шығарған-ды.

✓ К. Кемеңгеров «әзірге қазақ әдебиетінде екі ағым бар: біреуі — кедейшілік, екіншісі — бұқарашылдық. Осы екі ағымдағы жазушылар, ақындар негізгі пікірі түгелімен қосылмаса да, бір ұйым жасаса ортақ журнал, термелер шығарса аса жемісті болар еді», сібір жазушыларының бірнеше ағымы біріксе, Мәскеудегілер бас-басына отау тігіп отыр, келісе алмаған жағдайда «бұқарашыл ағымдағылар бөлек ұйымдасуы керек» дегеніне қарағанда, «Алқа» ұйымы әлі ойда ғана болып, нақты іспен айналыспаған сияқты.

Бұл ұйымдар топ құру үшін емес, әдебиетті көркейтін, гүлдендіру үшін керек, «іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын» дегенде Абай пәлсекеш болғандықтан мазмұнға артық баға беріп отыр. Пікір жағынан мазмұны алтын болса, сұлулық жағынан түрі де алтын болу керек дегенді ұран қылу керек», ол үшін «қазақ қалам қайраткерлері де жараны бітемей, таңбаны тегістемей, ауруды сау қылмай, күн шығысты құлдықтан құтқарған Қазан төңкерісін кінәламай, қазақ ұлтының өткен, қазіргі дәуіріндегі тұрмысын көркем әдебиет айнасына түсіруі керек» дегенінің еш әбестігі жоқ екенін байқаймыз. Төңкерісшілер таптық түсінікті, жіктелісті айрықша дуылдатып, тіпті коммунистердің ең тапшылын ғана ҚазАПП-қа мүше етеміз деп даурыға бастаған кезде мұндай ойлардың айтылуы мүмкін емес еді. Өйткені елге еңбек етер әдебиетті бөле жарғаннан ештеңе өнбейтіні бесенеден белгілі бола тұрса да, уақыттың күштеуімен әдебиеттің болашағын айқындау қажеттігі қазіргі ағымдарды жіктеу, ұйым құру мәселелерімен астарласып кетті.

1927 жылдың қаңтарында Сәбит пен Қошке екеуі қайта ұстасты. «Көркем әдебиет туралы қорытынды пікірім» деген мақаласында Сәбит көркемдік шеберлікті жетілдіру мәселесінен бастап, оқып-үйрену, жетілу жайына айрықша назар аударды. Сондықтан, «үйрен,

біл, білу керек» ұраны біздің еңбекші жазушылардың ұлы міндеттерінің бірі» болады деп тапты. Қазақ әдебиетінде үш бағыт бар, «олар — еңбекшілдік, кеңес үкіметіне қарсы бағыт, шөре-шөреде жүргендер» деп жіліктеді де ұйымдасу жағына келгенде «Біз шөре-шөрелермен біріге аламыз. Бірақ олардың күшін пайдаланып, тізгінге өзіміз ие боламыз. Ал Мағжандар, Қошкелер бізбен бірігер ме екен? Жоқ, олармен біріге алмаймыз» деген ойын ашық айтып, кімнің үстем боларына келгенде «күш, шаруа, саясат кімнің қолында болса, соның әдебиеті тез өседі. Қазақ байлары ажал аузында отыр. Олар құриды. Олар өлсе, жыршылары да өледі. Қазақтың еңбекші табы өркендеп келеді. Олай болса еңбекші таптың әдебиетшілері де өркендейді, келешек біздікі» деген ойларын қысылып-қымтырылмай зор сеніммен тұжырды. Әрине, мұнда көркемдік-эстетикалық құбылыстардың жалпы адамзаттық сипатынан еш ырым байқалмай, сол кезде үстем болып келе жатқан коммунистік идеологияның жетегінде кеткенін аңғару қиын емес. Бұл жалғыз Сәбиттің ғана емес, бүкіл қоғамдық-әлеуметтік және мәдени-эстетикалық жұртшылықтың танымына айналып, қалыптасып келе жатқан сананың сілемі болатын. Мұны қаншама даттап, мансұқтағанмен тарихи шындықты ешкім аттап өте алмайды.

Қошке мен «Сәбитпен айтысты доғардым» (30. 01, 1927) дегенде «Мұндай адаммен айтысарлық менің уақытым жоқ. Білім жолымен айтысатындар болса мен даярмын» деуінде сол кезде жиі қолданылған, яки төңкерісшіл ақындар білімсіз, сауаты жоқ, «еміле білмей жатып жазуға жармасқандарға не дерсін» (Қошке) сияқты кемсітушіліктің сілемі жатқанын аңғару қиын емес. Күрескен соң жеңу, айтысқан соң ұту керек болған соң дәлел, себептерді таңдауға екі жағы да онша қинала бермеptі. Әліptі таяқ деп танымайтындарды жерлеу, сөгу, даттау машығы күрес амалы болса, айтыс барысында кедейшілдердің жауап беру үшін төңірекке көз салып, іздену арқылы жетіліп жатқанын аңғармау да ағаттық болар еді. Сондықтан Сәбиттің «Мен айтысты доғармаймын» деуінде көптiк мағына жатқан болатын.

Осы айтысқа тікелей араласқан Жәкен Сәрсенбіұлы Сәбитті жақтап «қазақта тап ақыны жоқ емес, бар. Бірақ таза жұмыскер табының дара шыққан ақындары қазақта қазір жоқ. Сәкен, Сәбит, Бейімбет тағы басқа-

лар кедей қара шаруа табының ақыны. Жиналып, кітап болып шықпай жатқаны болмаса, көркемдік жағынан ұлтшылдардан кем соқпайтындар шығып келеді. Кедей жазушылары да өз атының басын өзі алып жүргендей заманды кешікпей-ақ Қошке мен бізге тұрмыс көрсеткелі отыр. Менің ойымша, ұйым біреу-ақ болуы керек. Сондықтан кедей-қара шаруа жазушылары ұйымын ашқан дұрыс болар еді» деген өнімді ой айтты.

Айтыс аумағы кеңейе түскенде мұраны игеру мәселесі де негізгілердің біріне айналып бара жатқанын Смағұл Садуақасовтың «Әдебиет әңгімелерінен» көреміз. Ең алдымен Сәбиттің «қазақ әдебиеті өзінен-өзі үлгі алатын дәуіріне жеткен жоқ» деген нигилистік пікіріне үлкен эстетикалық таным-білімнен жауап береді. «Тегінде, өзінен-өзі үлгі ала алмайтын әдебиет болмауға тиіс. Өткенді ұмытып, өткеннің бәрін мансұқ қылып тастағанда жаңа қайдан өспекші. Сондықтан біз ескі мұрадан жерімейміз. Ескі мұраның жарайтынын аламыз, жармайтыны қалады» («ЕК», 15. 02, 1927) деп мұра мәселесінде пролеткульттық түсінікке қарсы шықты, дұрыс қорытынды жасады.

Сол сияқты партияда жоқ жазушылар деген жаңа атау ұсынып «шөре-шөре» мен жолбике дегендерге қарсы шығады да, «Жүсіпбек те, Мұхтар да сөзсіз ішімізде болуы керек. Бұлар коммунист партиясы басқарып отырған жаңа жұртшылықтың дұшпаны емес, досы. Жүсіпбек пен Мұхтарды жоқ қылу осы күнгі қазақ әдебиетінің бір қолы мен бір аяғын кесіп тастаумен бір» деп сол кез үшін өте-мөте таптырмайтын дұрыс қорытынды жасады. Осы үшін де Смағұл сөзге қалды, әсіресе, партия-кеңес жұртшылығы оның «оңшылдығына» осыны сылтау қылды.

✓ Сәкен жөнінде біраз шөлкем-шалыс пікір түйіндегенмен, Бейімбеттің Мырқымбайын — қазақ кедейінің жаңа замандағы бейнесі, образы екендігін білімдарлықпен айтып, айтыс барысында ғана емес, жалпы қазақ әдебиеті тарихында ұнамды пікір айтты. «Тапшыл жазушылардың ішінде осы күні аты шығып отырған Сәкен мен Сәбит. Сәкен туралы жоғарыда айттық. Сәбит әлі жас. Сондықтан оған үйрену керек, оқу керек. Сәбит «Еңбекші қақта» жазған мақаласында біз орыс әдебиетінен ғана үлгі аламыз» дейді. Орыс әдебиетінен үлгі алу керек, бірақ өзіміздің қазақтың тарихынан да жиренуге

болмайды. Қазақ тарихы бізге үлкен үлгі. Осыны түсінсе Сәбиттің өсуінде сөз жоқ. Сәбит өнерсіз ақын емес» деп жылы сөз айтады да, айтыс-тартысқа орынсыз араласа беруден сақтандырады.

Айтысқанда «қазақ әдебиетінің екі-үш өкілдерін айналдыра бермей тұтас алып, барлық жазушыларды сыннан өткізу, сөйтіп қазақ әдебиетіне толық сын беру керек. Сынағаннан әдебиет ақсамайды, қайта сынның жоқтығынан әдебиетті тот басады. Жазушының қайрағы — сын» деп сыншының қоғамдық-эстетикалық міндетін биікке көтереді де, «көркем әдебиет шын өмірді жазсын. Сыртқы түрі көркем, әдемі болсын, ішкі мазмұны маңызды, қазақ елінің ұлт теңдігі, еңбекші табының үстемдігі болсын» деген түбегейлі ой түйеді. «Жалпы мәдениетке біз өзіміз жасаған мәдениет бұйымымен барамыз. Біз олардан алсақ, олар біздерден алады. Интернационализмнің негізі мәдениеттің сыртқы түрін (ұлттық кескінін) бір түсті қылу емес, ішкі маңызын бір тілектен шығару. Қазақ әдебиетінің сыртқы сипаты қазаққа ұқсаса, ішкі мазмұны жалпы адам баласының қызметіне жұмсалуды керек» деген қисынның айтылуы ұлттық таным-білігіміздің жоғары болғандығына дәлел. Әрине Смағұлдың жалтақтамай айтқанын: «әдебиеттің міндеті — қазақтың ұлттық сезімін ұлтшылдық емес, ұлттық тәртіптеу, қазақ та мекемеде қызмет істей алатындықты көрсету, қазақша оқып-ақ іске жарайтындықты білдіру» керек дегенін бұрмалағысы келгендер талай саққа жүгіртіп бақты, оның қазақтан басқа арманы жоқ деп ағаш атқа теріс мінгізетіндер кездесті. Ал шындығына келгенде, дүние жүзі мәдениетіне әр ұлт, әр халық өз әшекейін қосуы керек. Әлемнің әдемілігі, жалпы адамзаттық таным осындайлардан құралатынын енді ұғынуға тиіспіз.

Айтыстың екінші кезеңінде Жүсіпбек қойған проблемалар қоса әңгімеленіп жатқанын байқау қиын емес. «Еңбекші қазақ» газетінің 2 тамыздағы бетінде Мәжит Дәулетбаев «қазақ әдебиетінің еліктеу дәуірінде реализммен қабаттасып футуризм де қазақ әдебиетінің бір пұшпағына жабысқан сықылды» деп көркемдік ізденісті, әсіресе, төңкерісшіл жазушыларда Маяковскийше сілтеу кездесетінін айта отырып «қазақ әдебиетінен ескі романтизм туы жоғалып кеткен жоқ және тез күнде жоғалып кетерлік те болмай жатқан сықылды» деп жазуы қазақ әдебиетінде әр қилы көркемдік айла-тәсіл-

дер барлығынан хабар береді. Мәжит футуризмді даттай отырып, соған іш тартатындығын жасырмайды, «түсіндіре жырлауда футуризм — сырлы жаңалық. Ол біздің әдебиетімізде әлі тәжірибе жүзінде ғана» дегендері осыны аңғартады.

Ал Сейітбаттал Мұстафаұлы қазіргі қазақ қаламгерлері, әсіресе төңкерісшілдер, қазақтың тілін білмейтіндер, сөздің нәрін аңғармайтындар барында, «көркем әдебиеттің беті қалай болу керек, романтизм бе, реализм бе? Жок, өзге түрі ме? Мұның бәрі соңынан әңгіме болуы керек» деп стилистикаға назар аударады, көркемдік критерийлерінен алшақтайды. Ал Жұмабай Орманбаев бес сауал қойып, қайсысын таңдауды басқаның еркіне бергенмен, «мәселеге тап көзімен қарап, оның сол тапқа жемісті болуы керек» деп бұлдыр сөйлесе, Жақан Сыздықов ашық айтты: «Ендігі мәселе — қазақтың еңбекші таптан шыққан кедей ақындарын, жазушыларын бір бағытқа түсіруде. Бұларды Қазақстанда жарлы-жалшы тап ақындарының, жазушыларының ұйымын ашып, тап саясатымен тәрбиелеу керек» дегені сол кезде мендеп келе жатқан, кейіннен бір жүйеге түсетін идеологиялық штамптың алғашқы көрінісі еді.

Әрине ізденген әдебиеттің табары едәуір боларын білгенмен, соларды бір арнаға түсіру үшін 1932 жылы арнайы қаулы алынды. Бірақ оған дейін демократиялық ой-пікір айтудың соңғы тұяқ серіппесі Екеудің «Көркем әдебиет туралы» жазған мақаласы болғаны тарихи шындық.

Екеудің түсінігінде мәдениеті өскен «елдің қиялынан да ақылы күшті болады. Міне, сондай елдерде қатыппіскен, кемеліне келген нағыздық (реализм) түрін көбірек колданады» дегеніне таңырқай қарағанымызбен, теріске шығаруға асықпайық. Ал мәдениеті көпей ел табиғатта «өздеріне зияны тиетін, қаскүнем күштер (иелер) бар, өздеріне болысатын, пайдасы тиетін дос күштер бар деп біледі. Мұндай елдің ақылынан да қиялы басым келеді. Қазақ міне осындай ел» (08—9. 08, 1927) деген сөз саптаулары романтизмге бейімделгенін аңғару қиын емес. Ұзақ сонар дәлелдемеде «әр заманда бір үстем пікір (идея), үстем ұран шығады. Әрине оны ешкім ойлап, тауып шығармайды. Тұрмыс туғызады» деп бас шұлғытып алған соң «біреудің ақылы басым, біреудің қиялы, біреудің сезімі басым болады. Сондық-

тан әдебиетте нағыздық (реализм) бағыты басталды-ақ сарындамалық (романтизм) бағыты пышақ кескендей тоқталады деп ұғу дұрыс емес» деп негізгі айтайын деген ойларына жақындай түсіп «қазақ әдебиетінің бұл күнгі бағыты көбінесе сарындамалық, қала берсе нағыздық бағытта болуға тиісті» дегендеріне қонақ берейін десек, ары қарай бұл ойды әрі нығыздай, әрі бұлдырлатып жібереді. «Арманға жету үшін қиялға сүңгімей болмайды. Қиялға сүңгімей нағыз өмірді жазған болмайсың. Идеализм, романтизм деген осындайдан тұрады. Ал нағыздық бағытпен жазғанда бүгінгі тұрмыс нағыз қалпында суреттелу керек» деп натурализмнің шетін қылтатып қояды да «біздің еңбекшіл бағыттағы тапшыл жазушыларымыз жабайы сұр өмірді жазуға әуестеніп, өнер болу жағын ескермей кету қаупі бар. Міне, осы себептен де әдебиетіміз, оның ішінде тапшыл әдебиетіміз жуырда аяқтана алмайды» деген қисынның қайшылықты екенін көреміз.

Талай толғамды ойларды бұлғақтата айтып келіп «бұрынғы жалаңаш ұлтшылдық бұл күнде бұқарашылдыққа айналса, бұл бір саты, бұл табиғи жол. Қазақ жұмыскерлері шын мәнісінде пролетарий емес. Бұқара көпшілік кедей мен орта шаруа. Ендеше орыстікі тәрізді біздің әдебиетіміздің мінезі де халықшыл, бұқарашыл болуға тиіс» деген негізгі қорытындыларын жасап, Сәбит ойларынан іліп алар ештеңе таппағандай сынап танытады. Бұл авторлардың әлеуметтік-эстетикалық таным-біліктері едәуір екені байқалады: ойды сендіре айту, дәлелдеуі, ол үшін әр қилы өңірге ізденіс жасауы, пікірдің дұрыстығына жұрттың көзін жеткізбекке ұмытылуы, сөз жоқ, сыншылық қаламға үлкен абырой.

«Байдың толғағы» деген мақалада «Екеу» әдебиетті бүркеншектеп, біздің ұстаған түпкі мақсатымызға қарсы пікір айтып отыр деп табады да, әр сөзден саяси астар іздеп, тап күресінің әулесіне тарта берген. Сондықтан «Екеудің» оны да, солы да теріске шығарылған. «Бізде жаңа әдебиет көбейіп келеді. Оның негізгі бағытын біз пролетариат әдебиеті негізіне бейімдеуіміз керек» деген тезис жетекші болды да «біздің жаңашыл жазушыларымыз ескінің құритынын, жаңаның туғанын жазса, оның аты сарнау емес, шындықтың өзі. Сондықтан сыртқы пішінінен де ішкі мазмұны анағұрлым артық, айқын болу керек» («ЕҚ», 29. 09. 1927) деген машықты талапқа қарай ойыса берген. Төңкерісшіл, тапшыл әдебиеттің

жол-жобасын осылай қорғай беру керек деп социологияға салынған.

«Еңбекші қазақ» газетінде басталған айтыс басқа басылымдарға да қозғау салды. «Жыл құсы» альманағы мен «Қызыл Қазақстан», кейінірек «Жаңа әдебиет» журналдары да араласып кетті. Ідіріс Мұстанбайұлы Сәбит пен Қошке айтысына тоқтала келіп, «мұқату, кекету болмауы керек еді, аяғында бір-бірімен ұрысуға айналып кетті. Елдің айтысудан да көңілі қалды» деуінде біраз шындықтың сыры байқалғандай. Бүгінгі көркемдік процесті анық түсіну үшін алдымен «қазақ елінің көркем ұлт әдебиеті қашаннан басталады» деген мәселеге назар аударып, «әке-шешесі, тарихы жоқ әдебиеті бола ма екен?» деген риторикалық сұрақпен өз ойына жауап бергендей сынай танытады. «Әр елдің ауыз әдебиеті өзімен бірге туып өседі» деген үлкен тезисін жазба әдебиетке бұрғанда, «қазақ елінің тұңғыш шын ақыны Абай» деп табады да, «Ұлтшылдар Абайды жақсы көреді деп Абайды Абай демеуге бола ма? («Қызыл Қазақстан», № 1—2, 1927) деп пікір айтады.

Көркемдік дүниесін түсіну жағына келгенде І. Мұстанбаев реализм жағында екенін анық аңғартады. «Өнер, көркем әдебиет құрғақ қана қиялдың, сезімнің жемісі емес. Бұлардың анасы — тұрмыс, нағыздық. Шын өнер нағызшылдық негізінде болады. Тұрмыстың жайын пернелеп суретпен таныстырады» деп пайымдауы эстетикалық қисыннан алыс еместігін аңғартады. Сол сияқты «қазіргі қазақ әдебиеті көшпелі дәуірде» деген Әбдірахман пікіріне қосылады да, ұлтшылдық, бұқарашылдық, кедейшілдік ағымдар туралы айта келіп «кедейшіл дәуір әбден орнады, басқа ағымдарға қарағанда кедейшіл ағым басқалардан үстем деуге әзір ертерек. Сәкен мен Бейімбет секілді ақындарымыз молая келе кедейшіл ағым үстем болады» дейді сеніммен. Осы ойын «сарындамалық дәуірі өліп бара жатқан таптың, ақынның жолы бізге керексіз дейтін жолдастардың сөзі дұрыс» деп бір бекітіп алады да, әдебиеттің болашағы кедейшілдікте, көркем әдісі — нағыздықта, реализмде деп ой түйеді. «Нағызшылдық жағынан кедейшіл жазушыларымыз тәзірек жаттықса көп кемшіліктерден өткен болар еді. Кедейшіл жазушыларымыздың өсіп келе жатқанын байқамай қалғанымыз рас. Сәкен мен Бейімбет екеуі де иікірі дөңгелектенген, ақындық беті өсіп, белгілі дәрежеге жеткен ақындарымыз» деп табады да, «азырақ

үгіт те керек. Себебі әдебиетке саясат араласпай отырмайды. Бұл заман — күрес заманы. Сондықтан әдебиетімізде саяси күрестің әсері қайтсе де болады» деп қорытынды жасайды.

Шәймерден Тоқжігітұлы да осы өрістен көрінгенімен таптық танымды қаттырақ бұрай түскен. «Қазақ ұлтшылдары пікірінен қайтпай отыр. Мағжанның қазіргі жолға пайдасынан найзасы көп. Мағжандарды пікірінен айыруға әлде болса да көп уақыт керек» деуі догмалық көзқарастың сілімтігі демеске болмайды. Өйткені «Тоқсанның тобы» туралы мақала жазғанда тіпті шығандап шетке шығып, күдік пен шүбәні қарша боратқаны тағы бар. «Бір ғана «Тоқсан тобын» жазғанымен Мағжанның тоқсан жағына шыққан деп әйгілеп жариялап, айқайлауға болмайды. «Көн құрысса қалыбына тартады» дегендей Мағжанның тиянақты бет алысына әлде болса да сене қоюға болмайды. Мағжан ішінен белін буып, қойнына тас тығып келіп отыр ма, оның жүрегін кім ақтарып көріп отыр. Бүгінгі Мағжан мен кешегі Мағжанның түбі бір, жолы бір емес пе. Еңбекші жұртшылығы у мен суды айыратын дәрежеге жетті. Құрғақ тілмен, әдемі жырмен алдауға болмайды» («Қызыл қазақстан», № 8—9, 1927) деген сөз саптаулары мен күдіктері әрине Мағжанның оң жолға түсуіне дәнекер болды деп ешкім айта алмайды.

Өкінішке орай, иіліп келген ұлы ақынды кеудеден кері итерген осындай пікірлер бұдан кейін де көп айтылды. Адал көңілін түсінбеген соң Мағжан ештеңе жазбай қойды, оның аяғы 1929 жылғы қуғын-сүргінге ұласты, «Тоқсан тобы» төңірегіндегі әңгімелер осымен сарқылды деседі болғандай, өйткені онда әдеби таным-білік емес, саясат мәселесі ширатылды. Ұлтшылдардың жеңілгендігіне дәлел етіп көрсетуден әріге барған ешкім жоқ.

Бұл ой-пікірлер «Жыл құсы» альманағы мен «Жаңа әдебиет» журналында жалғасын тапты. ҚазАПП басқармасы атынан берілген «Октябрьдің он жылдығына» деген мақалада қазақтың пролетариат бағытындағы ақын-жазушыларының өсіп-жетілуі, әсіресе, өсу қиыншылықтары көп сөз болды. Оны Сәкен қазақ әдебиеті қалай туып, қалай өсіп, кімнен үлгі алып келеді, қазақ әдебиетінде қазір неше саяси бет бар, сыншылары кім, кімге қандай әдебиет ұнайды, қандай бетті әдебиет үс-

тем болып келеді, оның келешгі кімдікі? деген түбегейлі мәселелерге ұластырып жіберді.

Аузын ашса адал жүрегі көрінетін шыншыл Сәкен Сейфуллин Қазан төңкерісі — мәңгілік, оның идеясы — бүкіл адамзаттық, кедей-кепшіктің шын бақытты өмір жасайтын дәуірі туды деп түсінді. Осы танымнан бір табан ауытқыған емес. Марксизм-ленинизмнен басқа жол жоқ, олардың кітаптары, еңбектері еңбекші елдің құраны, темірқазық жұлдызы деген түсініктен таныған жан емес. Ол үшін талай дос-жарандарымен кетіскені, бұлталақтауды білмегені тарихқа аян. Әрине, шүбәсыз құлай сену де трагедия, бірақ оның адамгершілік жолында өз артықшылығы бар.

Сәкеннің «Жыл құсы» альманағындағы мақаласы өз сенімі зор адамның ғана емес, замана дамуының барысын бағдарлай білетін дәйекті көзқарасын анық танытады. «Қазақ әдебиетінде қазір екі саяси айқын бет бар. Бірі — байшыл, ұлтшыл, бірі — еңбекшіл, тапшыл. Байшыл-ұлтшыл бетті әдебиетшілер — Ахан, Жақан, Мағжан, Әлихан, Әуезұлы және басқалар. Еңбекшіл, тапшыл бетті әдебиетшілер — Рахметжан, Сәбит, Бейімбет, Сабыр, Самат, сыншы ретінде Әбдірахман, Хамза, Ғаббас және басқалар» (Шығармалар, 4-том, 324-бет) деп атап көрсетуі «дипломатиялық ебінің» болмағандығына дәлел. Өз сенімімен әр ой-пікірін бұлдыратпай кесіп-кесін айтатыны және зор екпінмен жеткізетіні белгілі дәрежеде әр қилы түсінік туғызғанымен, авторының шыншылдығына, адалдығына шүбә келтірген емес. Сондықтан алашшыл бағыттағы ақын-жазушылар мен сыншылар «көп оқыған, көп тәжірибелі, көп ұстарғандар. Және олардың саны да көп. Міне, сол себепті, соңғы бір-екі жылға дейін қазақ әдебиетінде ұлтшылдық, байшылдық бет зор болып, үстем болып келді» дегенді айтудан жасқанбады. Бұлайша «мойындау» кеңес зерттеушілеріне ұнамайтын қылық, өйткені біз «Аврорадан» оқ атылғанмен кейін тоқтаусыз жеңіске жетіп, социалистік бақыттың құшағына еніп едік дейтін жалған тұжырымға жанаспайды. Сондықтан қазақ әдебиеті тарихынан Сәкеннің бұл пікірін осы уақытқа дейін оқыған жоқпыз, ыңғайы бар жерде орағытып өткенбіз. Міне, бұл тарихты бұрмалаудың нақты бір дәлелі.

Алашшыл әдебиетшілердің үстемдігі көркемдік шеберлігі мен көптігіне байланысты болғандығын ашық айты. Оларға демесін жасаған сүбъективтік себепті де

ашты. Және төңкерісшіл әдебиет өкілдері партия-кеңес жұртшылығынан әрдайым көмек алып отырғандығын да жасырмады: «Қазақтың көркем әдебиетінің болашағы еңбекші таптікі. Еңбекші тап үкіметі нығайған сайын еңбекші тап партиясына кіруге сұранушы, совет құрылысына қатысушылар көбейіп келеді, большевик партиясының ықпалына жүгіруді көбейтіп келеді» деп жаңа заманның әдебиеті әкімшілік-партиялық жүйеге арқа сүйеп өркендейтініне имандай сенді. Бұл процесті уақыт қолдамай жатқанымен, тарихта солай болғанын жасырудың енді еш қажеттігі жоқ.

Әдебиет қоғам өмірін айнаға түсіретін құбылыс болса, оның әлеуметтік рөлін әсер-ықпалдан бөлін алудың да еш орайы жоқ. Өйткені Сәкендер өз сенімдеріне еш күдік келтірмей: «жыл сайын еңбекші таптың өзі өнер-білім үйренін, балаларын оқытып, жарыққа шығып келеді. Бар жазушылары өсіп келеді. Жыл сайын еңбекші тап оқығандары әр түрлі жайды айыра танып, жете баға бере білетін болып келеді. Міне, сонымен барып, ұлтшыл-байшыл жазушыларды және оны дәріптеп көтермелеушілерді еңбекші таптың өсіп келе жатқан екпінді күші, жаз таянған сайын іріген қардай, ірітіп бітірмек. Еңбекші тап жазушылары әдебиет майданында енді қарсы күшпен тіктеп күресуге жетті. Қазақтың көркем әдебиеті енді еңбекші таптікі болмақ» (327-бет) деген тұжырым замана дамуының қорытындысындай болды. Кейінгі өркендеу осы бағыттан бастау алды.

Жасыратыны жоқ, бұған партия-кеңес жұртшылығы әуелі шабындық-егістік жерді бөлу, онан кейін бай-феодалдарды кәмпескелеу, артынан олардың идеологиясын насихаттаған қазақ оқығандарын, ақын-жазушыларын, сыншы-публицистерін қуғындау, тұтқындау, соттау процестерімен «әдебиет майданында төңкерісшілердің қолын жеңіске жеткізді». Бұл жалпы ел үшін ғана емес, айтыс-тартыс, бәсеке жолымен қанаттанып келе жатқан әдебиет үшін де зор трагедия болды.

Сонымен әдебиеттің көркемдік әдісі, бағыты қандай, болашағы кімдікі деген үш жылға созылған айтыстың негізгі қорытындысы өршіл романтикамен қанаттанған реализм арқылы еңбекшіл көпшіліктің тілек-мақсатына қызмет ету, бар арман-тілек осы жөннен табылу қажет дегенге сайды. Бұл «жеңіске» таза теориялық, көркемдік жарыспен қол жеткен жоқ, сол кездегі тапшылдық көзқарасты өршітуде партия-кеңес көмегіне сүйенген

сыншылық ой-пікірдің көп «шапағаты» тиді. Алайда осы баяндаулар мен дәлелдеулер қазақтың эстетикалық таным-білігінің өресі жоғары болғандығын жоққа шығара алмайды.

4. КӨРКЕМДІК ТӘЖІРИБЕ — ҚИСЫН НЕГІЗІ

Қазақ әдебиет сыны тек айтыс-тартыспен қанатын жайып, буынын бекітіп алған жоқ. Оның сенімді серіктері — әдебиет тарихы мен теориясы мүмкіндігінше демесін жасап, шығар биігін айқындауға жәрдемдесті. Қызу айтыс-тартыс барысында ақын-жазушылардың шығармаларында қолданылып жатқан көркемдік тәжірибелеріне оқтын-оқтын соғып кетіп отырған бір мәселе — кешегінің бүгінгімен байланысы, дәстүр жалғастығы болды. Бұл проблема теориялық қисын елегінен өтуді тілейді. Өйткені күні кешеге шейін қазақтың көп әдебиетшілері «социалистік реализмді» қалай мадақтасак екен деген желеумен жүргенде өнімді бір арнаны, яғни Абайдан тартылатын сыншыл реализм дәстүрін сұйылтап алды. Төңкеріс өкімет машинасын тез алмастырғанмен, көркемдік танымда қалыптасқан машықтарды бірден өзгерте алмағаны, дәстүр сабақтастығы сақталғаны айдан анық.

Қазақ әдебиеті тарихында сыншыл реализмнің дәстүрі Қазан революциясынан кейін бірқыдыру шығармаларда сақталып келгенін көрмеуге тырысты, айтпады. Ол дәстүрге «маталғандардың» өнерпаздық келбетіне, шығармасына, алған бағытына дақ түсердей сезініп, мәнді құбылысқа назар аудармай келген кез де жоқ емес.

Әдебиетіміздің алғашқы дәуіріне тән осы құбылыстың мән-мағынасын ашып, құпия сырын анықтап алуға, сөз жоқ, әдеби ағымдар күресінің әсері тиді. Бұл кезеңде алашшылардың идеялық қарсылығының үстіне Мұхаметжан Сералин, Спандияр Көбеев сияқты сыншыл реализм дәстүрінде шығарма жазып келгендердің әлеумет жұмысына ауысып, қаламгерлікті бәсеңсіткені, ал Сәбит Дөнентаев секілді дарынды ақындардың көп уақыт үндемей қойғаны белгілі. Революция жылдарында қалам жебеген Мұқтар Әуезовтің Абай нәр алған орыстың, батыстың классикалық арнасымен келе жатқандығына, кейбір әңгімелерінде уақыт тынысы сезілмейтіндігіне, Бернияз Күлеев сияқты дарындардың талантты

шығармаларын «киялы дүние» санап, қыр-сырына онша көп назар аудара қоймады. Өйткені ол кезде сыншыл реализм дәстүрінің сабақтасып келе жатқанын жаңа көркемдік әдістен ажырата қоярлық жағдай да, қисындық дайындық та аз-ды.

Сол кезеңдегі көп сыншылардың тарихи шындықты жазуға үндеуі, ел еңбекшілерінің көңіліне қонатын құбылыстарды суреттеуді талап етуі орынды болғанымен, айтыс әсерімен, әлеуметтік көңіл-әуен сарынымен: «Енді біреулері баяғы Шекспирге еліктеп трагедия жазуға түскен. Қазақ әдебиетінде «Гамлетті» туғызбақ. Бірақ Гамлет өз заманында қандай жақсы болып көрінгенімен де, біздің заманымыздағы тұрмысқа жаратылған кісі емес екенін білу керек» («Қызыл Қазақстан», № 14, 1923) деп пікір айтуы драматургияның идеялық-көркемдік нысанасын айқындап алу ниетінен тумағаны аян. Соның өзінде де құрғақ о жарлықтан гөрі, білімдарлықпен пікір айту, өз ойын дәлелмен баяндау жағы басым екендігін аңғарамыз да, сынның эстетикалық арқауы ширап келе жатқанына қуанамыз.

Пролеткульт сыншылары Пушкин, Бетховен, Чайковскийлердің шығармаларын мансұқ етін, пролетариат мәдениетін тыңнан жасаймыз деп жатқан даурықпасының қазақ әдебиетіне жеткен жаңғырығы өзіміздің Абайды шындап тануға, қадір-қасиетін мойындауға мүрсат бермегенін ұмытпасақ, екінші жағынан, қазақ әдебиеті өкілдерін бүгінгі өмір шындығына орайластыру, соны жаздыру талабы басым болғанын естен шығармасақ, тарихи сабақтастықты танымады деп өкпелеу де қиын. Революциядан кейінгі аз жыл ішінде трагедиялық көріністі суреттеген, жылау-сықтауы мол шығармалардың көп жазылуы, еңсесін көтере бастаған ел еңбекшілеріне көтеріңкі әуенмен жазылған туындылар керек екендігі, мұнды да сыншыл шығармалардың әдейі бұрмалана мініліп жатуы, «гамлетизмге» еріксіз қарсы шыққызған еді.

Міржақып Дулатов, Шәкәрім Құрдайбердиев, Ғұмар Қарашев, Сұлтанмахмұт Торайғыров шығармаларының ең ұнамды да сүбелі шығармалары сыншыл реализм дәстүрінде жазылғаны ешқандай күдік тудырмайды. Мұндай басы ашық, нәрселерді дәлелге тарту орынсыз. М. Әуезовтің кейбір мақалалары мен зерттеулерінде шәлкем-шалыс ой сыңайы байқалып қалғанмен, жазушылық тәжірибесінде сыншыл реализмнің өнімді де

озық принциптерімен келе жатқаны айқын болатын. Жазушының дүниетанымы өзінің өнерпаздық тәжірибесіне қабыса бермей ерекшеленген кезі де бар.

Мұхтар Әуезовтің «Қорғансыздың күні» атты әңгімесі мен «Еңлік — Кебек», «Бәйбіше — тоқал» трагедиялары жарияланғаннан кейін газет-журналдарда бірнеше сын мақалалар басылғаны белгілі. Олардың бәрінде де келешегінен зор үміт күттіретін таланттың қазақ әдебиетіне келгендігі айтылып, шын өнерпазға қойылар талаптар білдірілді. Драматург, прозаик Әуезовтің зор дарыны бірден танылды, қошемет көрді. Дарын қуатымен қатар көркемдік дәстүрді терең игеріп, ілгері дамыта түсуге тікелей байланысты болғанын аңғармау ағаттық.

М. Әуезовтің «Қорғансыздың күнінен» тартылатын желіні — «Оқыған азамат», «Кінәмшіл бойжеткен», әсіресе 1925 жылғы «Жуандық» әңгімелеріне сабақтастырғанда жазу машығына, ой айту, сурет салу айла-амалдарына ғана емес, бүкіл көркемдік жүйесінде «таныс-бейтанысты» аңғарғандай боламыз да классикалық әдебиет әдісінің дабын танимыз. М. Әуезовтің қазақ өмірінің ең бір сойқанды жағын көрсетуі және оны бірнеше шығармасында әдейі баса суреттеуі, халықты іштей жеген дертпен алысуы сыншыл реализм әдісіндегі туынды екенін аңғартады. М. Әуезовтің «Сана», «Шолпан», «Таң» журналдарында жарияланып, өзінің көркемдік қуатымен қазақ өмірінің оңы-солын сарапқа салған көп әңгімелерінің шығармашылық бағыты сыншыл реализмнен нәр алып жатқанын және әдебиетімізге үлкен олжа екендігін анық көрсетеді.

М. Әуезовтің 20-жылдардағы әңгімелерінің ішінде романтикалық леппен жазылғандары да кездеседі, алайда сыншыл реализмнің классикалық үлгісінде пішілген туындылары басым. Оларды аңғармау, көркемдік сипатына тиісті талдау жасамау М. Әуезовтің шығармашылық жолын түсінуді қиындатып келгендігі бір болса, екінші жағынан, қазақ әдебиетінде талай өнерпаздық ізденістер мен арналар болғанын, әр қилы жаңалықтармен толысканын, профессионалдық әдебиет дәстүріне іш тартқанын аңғарып алуға кеселін тигізді. Осы тұрғыдан келгенде, қазақ әдебиетінің 20-жылдардағы дамуында сыншыл реализм дәстүрінде жазылған шығармаларға азды-көпті тоқтап, нақты талдап көрсете кеткен жөн. Бұл процесс көптеген ақын-жазушыларымыздың шығармаларында кездесіп, қалыптасып жатқан көркемдік әдіс-

тің буынын бекітуге көмегін тигізгенін енді жасыруға болмайды.

Бейімбет Майлиннің «Сексен сом» әңгімесі алашорда өкіметінің іс-әрекетін сынаумен ғана емес, соған еш қайран көрсете алмаған Егеубай сияқты кедейлердің дәрменсіздігін суреттеуімен көзге түседі. Жиенғали Тілепбергеновтің «Қайран елім-ай» әңгімесінде (1918) аштыққа ұшыраған халықтың басына түскен қиындықтан олжа тапқан пысықайларды, алаяқ қуларды сынай отырып, негізгі кейіпкердің аянышты қазасымен көркемдік түйін жасауы сыншыл реалистердің талай қолданған машықты тәсілдері. Демек, жүрер жолдан, барар өңірден айырылған бишара жандарды аянышпен зарлатып қою — сыншыл реализм дәстүріне тән хас белгілер.

Мұндай көрініс жаңа әдебиеттің алғашқы жылдарында ғана емес, бұғанасы бекіп, жаңа әдістің белгілері айқындала бастаған шақта да кездесті. Мәселен Б. Майлиннің «Күлпәш», С. Сейфуллиннің «Аштардың рухы» (1922) Мәжит Дәулетбаевтың «Түнгі көбелек», «Жүн жайғанда» (1927) әңгімелерінде сыншыл реализмнің дәстүрі ғана емес, идеялық арқауына дейін сақталғанын байқаймыз.

Әдебиетті өркендетуге септігі тиген көркемдік тәсілді мансұқтауға да, одан ат-тонын ала қашуға да және орынсыз дабырайтуға да болмайды. Сыншыл реализм дәстүрлерінің кейіннен социалистік реализм деп аталған әдісті аяқтандыруға өнерпаздық ықпал жасағанын, көмегін тигізгендігін аңғармау, байқамау, сайып келгенде, творчестволық өмірдегі тарихи сабақтастықтың сақталуы жөніндегі диалектикалық заңдылыққа қарама-қарсы шығумен тең болмақ.

Жиырмасыншы жылдарда дүниеге келген кейбір көркем туындыларды Б. Кенжебаев: «Ежелгі демократтық-ағартушылық бағытта сыншыл реализм әдісімен жазылған» деп түйіндесе («Жиырмасыншы жылдардағы қазақ совет әдебиеті», 1961, 41-бет.). М. Қаратаев: «Ол кезде өнімді жазған Б. Майлин мен М. Әуезов әңгімелерінің тақырыбы ғана емес, тұтас идеялық-көркемдік дәрежесін алсақ, бұл ретте де олар бұқарашыл жазушылар жеткен деңгейден асып кете қойған жоқ еді. Ол — сыншылдық реализм деңгейі еді» («Социалистік реализмнің қазақ прозасында қалыптасуы», 1965, 151-бет) деп табады. Ал шындығына келгенде, бұл өнерпаздық арна — қазақтың төңкерісшіл әдебиетінің туу, даму барысында мансұқ-

тауға болмайтын құбылыс, өйткені оның көркемдік нақыштары мен озық үлгілері, оқушы жүрегіне жаққан туындылары «сыншыл реализм арқылы социалистік реализмнің принциптеріне ұластырған» жолдың бірі болатын (Т. Кәкішев. «Октябрь өркені», 1962, 97—105-бет).

Кеңес заманының алғашқы дәуіріндегі шығармаларда өмір көрініс-келбетінің әр алуандығын ғана емес, бүкіл бір әдебиеттің қалай дамығандығын айқындап алсақ, өнерпаздық ізденістің қандай көлемде, қандай арнада болғандығын білуге мүмкіндік туады. Сондықтан да тарихи және көркемдік шындықты жасыру, елемеу, бұра тарту әдебиетке, оның жеке өкілдеріне және көркемдік әдісіне пайдалы емес екенін кейінгі зерттеулер көрсетті.

Қазақ әдебиетінің революциядан кейінгі даму процесінде сыншыл реализм дәстүрінің сілемдері сақталғаны даусыз. Осы шығармашылық көріністі қазақ әдебиеттану ғылымы мен сыны көп уақытқа дейін дөп басып айта алмай келді, жасырды. Г. И. Ломидзе 1963 жылы алғашқы дәуірдегі бірнеше әдіс-тәсілдердің, әсіресе, сыншыл реализм мен социалистік реализмнің нық тіресе өмір сүріп келгендігін етек алған қателік деп тапқанда көп әдебиетшілер қарсы шықты.

М. Пархоменко өзінің «Чудо или закономерность» деген мақаласында кеңес әдебиетінің алғашқы дәуірінде сыншыл реализм мен социалистік реализмнің шығармашылық әдістері қатар өмір сүріп, бір-бірімен араласып жатқаны жайлы («Вопросы литературы», № 6, 1965, 23-бет) ой түйді. Ал әзірбайжан ғалымы Мамед Джафар: «Әзірбайжан кеңес әдебиетінің қалыптасу дәуірінде жетекші творчестволық әдіс ретінде социалистік реализммен қатар, сыншыл реализм де өмір сүрді» («Вопросы литературы», № 8, 1965, 63-бет) деп тұжырды. А. Овчаренко осы мәселені онан әрі дамыта және мысалдармен дәлелдей келіп: «Совет өкіметінің алғашқы жылдарындағы кейбір жазушылар коммунистік мазмұнды реалистік романтикалық тәсілмен ғана емес, тіпті, символизм, экспрессионизм, неоклассицизм машығымен суреттеуге талаптанғанын (көбіне сәтті талаптанғанын) біз ұяла жасырамыз» деп терендетіп жібереді («Социалистический реализм и современный литературный процесс», 1968, 104-бет). Андреев пен Б. Сучков

сыншыл реализмнің кейбір белгілері қазіргі бірқыдыру шығармаларда кездеседі деп айтудан жасқанған жоқ.

Қазақ әдебиетінде бұл мәселеге 60-жылдардан шын-дап мән бере бастаған уақытта эстетиканы социология-ға алмастырып, партиялық позициядан ауытқымауды серт еткен кейбір зерттеушілер сыншыл реализм деген-нің өзін естуден шошып, шоқпарын ала сала қарсы шықты да, мәселенің сырын толық түсініп алуға едәуір қиындық келтірді. Расын айтсақ, бұл әдебиетшілердің пікірі З. Кедринаның 1960 жылы «Из живого источника» атты кітабында айтылған ойға негізделді. Онда: «Октя-брьден кейін тұңғыш рет өзінің дербес мемлекеттігін алған қазақ ұлты бірден социалистік ұлт болып қалып-тасқаны сияқты, қазақ әдебиетіндегі реализм де социа-листік реализм болып орнықты. Бұл әдебиетте әбден қалыптасып, тамыр жайған сыншыл реализм болған жоқ. Мұның өзі қазақ әдебиетінің жетілмегендігін ғана емес, сонымен қатар, оның революция жолымен дамуын-да едәуір қиындыққа кезіккенін көрсетеді» (104-бет) деп әдебиет тарихы растамайтын пікір айтқан болатын. Бұл пікірін 1972 жылғы «Главное — человек» дейтін кі-табында, «Октябрь» журналындағы мақаласында: «Көп жыл бойы жас және таяуда ғана туған жазба әдебиет-терді бақылау негізінде мынадай қорытынды жасадым: Революцияның алғашқы жылдарындағы жаңа шындық-тың және аға әдебиеттер тәжірибесінің ықпалымен олар-дың әрқайсысы сыншыл реализмді аттап өтіп бірден социалистік реализм әдісін өзінше қалыптастырды» (№ 5, 1972) деп жазып, Кеңестік Шығыс халықтарының әдебиетіндегі реализм мәселесіне арналған Баку кон-ференциясында ашық баяндады. Қазақ әдебиетшілері-нің біразы әлі күнге дейін бұл мәселе жайында тіс жар-май сырттан тон пішкеннің шылауында келе жатыр.

Әдебиет тарихына байланысты кейбір ойды сол ке-зенде, әсіресе М. Дулатов, А. Байтұрсынов, Ж. Құдай-бердиев, М. Жұмабаев пен Ж. Аймауытов, Ғұмар Қара-шевтардың шығармаларын атап-атап айта алмағандық-тан көкейде ұстаған, сыншыл реализмнің дәстүрін сол дарындар мықтап өркендеткенін айта алмаған едік, Идеологиялық қорқытуды европоцентристік көзқарас-пен нығыздағанда орыстан басқа елдің әдебиеті мен мәдениеті өспеген, жетілмеген, жетесіз болып шыға кел-уі жалпылық сипат танытқан-ды. Ғылыми тұрғыдан ешбір шүбә тудырмайтын осы проблема М. Әуезовтің

алғашқы әңгімелеріне жазылған сындарда байқалып қалғанмен, оны әрі дамыта баяндап, осындай өнікті арнаны ғылыми жолмен зерттей білсек, ең алдымен сыншыл реализм дәстүрінде шығарма жазғандардың творчествосын, одан кейін романтизм мен символизм ықпалында жазылған шығармалардың сырын ашып, көркемдік ерекшеліктерін айқындап алуға мүмкіндік туатын еді. Өкінішке орай, бұл сара жолдан бұрылып кетіп, көптеген жәреукелікке кезіктік.

Әлеуметтік өмірдегі тарихи сабақтастық пышақ кескендей үзіліп, бірден жаңа сапаға көше салмайды. Ол заң әдебиетке жат еместігі бұлай тұрсын, ұзақ сақталады. Қазақ жазушылары ағартушы-демократтық идеяны жырламап еді, ақпан революциясы әкелген бостандықты қуана қарсы алмап еді, келешекте қалыптасар дүниетанымына белгілі бір арна іздемеп еді десек, онда әр ақын-жазушының өскен ортасының ықпалын, тарихи өзгерістер мен дәстүрлердің әсерін жоққа сайғандық болар еді. Бұрынғы көркемдік дәстүр қашан болса да өзінің әсерін тигізбей қалмайды, ескінің құрсағында жаңа өсіп жетіледі. Бұл — диалектика заңы. Оны аттап өтуге болмайды, тек зорлықпен көрмегенсуге болады.

Мәселенің түйіні — сол әсердің қаншалықты қуатылығында, дәстүр ықпалын өзінің творчествосында қай өңірден өрбіте беруде және жаңа тарихи шындыққа оның қаншалықты қабысар-қабыспасында. Демек, қай дарын болмасын бұл жағына назар аудармай өте алмайды. Сондықтан уақыт таразысы да еске алынуға тиіс. Осы ретпен алғанда, Бейімбет пен Сәкеннің 1922 жылғы жазған әңгімелерінде кезең қиындығы тек сыншылық дарытып қана қойған жоқ, тіпті қисынсыз уайымшылық сипат бергенін жоққа шығара алмаймыз. Мұның өзі кешегі дәстүрдің оралып соққан бір салқыны болды, бірақ ол өзінің жетекшілік сарынынан айырылған еді.

«Қазақ әдебиеті тарихының» III томының бірінші кітабына Е. Ысмайылов, М. Дүйсенов, Т. Кәкішев жазған «Қазақ совет әдебиетінің алғашқы дәуірі» (1917—1929) деген көлемді тарауда бұл мәселе жайында жаңаша пайымдау ұсынылғанмен, бұрынғы қасаң қорытындылардың салқыны айқын сезіледі. «М. Әуезов қазақ әдебиетінде сыншыл реализм дәстүрінде, кейде романтикалық сарында жазатын сүретші ретінде көзге түсті... Әрине, жазушының іздену жолы мүдіріссіз болған жоқ... бейта-

рап объективизмге салынатыны да бар... қайшылықтар мен қиындықтарды жеңе отырып, бірте-бірте социалистік реализм позициясына ойыса бастаған М. Әуезов творчествосы сол дәуірде әділ сынын ала алған жоқ» (65—66-беттер) деген дұрыс пікірге назар аудара қараған адам біраз бұлаң құйрықты аңғарары сөзсіз. Мұндай позиция, біріншіден, сыншыл реализм дәстүрін сол кезеңде ашықтан-ашық түйіндеу қиындығынан, екіншіден, баяғыдан бері қалыптасып қалған тұжырымды ештеп болса да жаңаша пайымдауға ұмтылу қажет екендігінен, үшіншіден, М. Әуезовті бірден төңкерісшіл әдебиеттің өкілі етіп шығарушылардың тарихи дәлелі, көркемдік негізі жетімсіздігінен туған.

Төңкерісшіл әдебиеттің туын көтеруші Сәкен Сейфуллин, Сәбит Мұқанов, Ғаббас Тоғжановтар т. б. М. Әуезовтің шығармашылық бағыты мен дүниетанымының арасындағы қайшылықты алғашқы кезде ажыратпай, оны басы бүтін реакцияшыл романтизм құшағындағы жазушыларға қосақтап жібергені, «Мұхтар бүгінгіні көрмейді, келешекке сенбейді. Мұхтардың көретіні, білетіні, іздейтіні қазақтың өткен өмірі. Мұхтар жаңалықты, үлгіні өткеннен іздейді, қазақтың баяғы батыр, шешен биі, салсерісі, ерке қызы, міне Мұхтардың үлгілі адамдары осылар. Соңғы кезде Мұхтарда аз да болса өзгергендік бар. Бірақ, Мұхтар мұнысымен әлі бізге жақындаған жоқ. Жолбике жазушы бола алған жоқ. Мұхтардың негізгі жолы, идеологиясы — әлі байшылдық, ұлтшылдық (Ғ. Тоғжанов. Әдебиет және сын мәселелері, 1929, 160-бет) деп тапқан тұжырымдары 1952 жылға дейін өзгеріссіз келді және 1956 жылға дейін ызғарын жоймады.

М. Әуезов өз шығармаларындағы көркемдік ізденістер мен эволюциялар арқылы жаңа әдебиетке жанасу жолын саяси-әлеуметтік, мәселелерден, әсіресе, идеялық-көркемдік тәжірибеден бөле-жара қарауға болмайды. Сол кездегі үстем пікірдің осы тұжырымында шындықтың астары қалың екені, бірақ жазушының өнерпаздық жолын ұғу жағы жетіспей жатқаны тағы рас.

С. Сәдуақасовтың: «Жүсіпбек пен Мұхтар ішімізде болуы керек. Бұлар кеңес үкіметіне қарсы қайнасып қалған ұлтшылдар емес, бұлардың болашағы алдында. Бұлар жалпы алғанда қазақ әдебиетіне үлкен пайдалы жазушылар. Бұларды біз пайдаланамыз. Қатені көрсетіп отырып, қатесімен күресе отырып пайдаланамыз» («ЕК.», 15. 02, 1927) дегені «Партияның көркем әдебиет саласын-

дағы саясаты туралы» 1925 жылғы қаулыда дұрыс жол таба алмай жүрген жазушыларды жолдастық, достық қамқорлыққа алып, кеңес жағына шығара беру керек деген саясаттан туындаған болатын. Осы үшін Смағұлдың өзі біраз сөзге қалып, оңшылдық қамытын мықтап «киген-ді». Жүсіпбек Аймауытовтың шығармалары жөнінде қабындаған айтыс бола қойған жоқ, өйткені «Қартқожа» романына қойылар кінә тіпті атымен жоқ, өйткені пролетарлық әдебиет жасап жатырмыз дегендердің өзі өмір көрігінен өтіп, кеңес ісіне белсене араласқан Қартқожаны ең ұнамды бейне деп таныған еді. Жаңа адам, қазақ кедейлеріне үлгі боларлық кейіпте еді. Ал «Ақбілек» романының бірнеше тарауы жарияланып, оқушыны құмартып қана қойған болатын. Жүсіпбектің бұл кезеңде публицистігі, әсіресе сыншылдығы басым, айтар ойы әрқашан кесек те өрелі болғандықтан, көбіне Мағжан, Мұхтарлар жөнінде толымды пікірлер айтып жүргендіктен сол кездегі түсінік бойынша ұлтшылдар санатына қосылып кетіп жүрген-ді. Ал шындығына келгенде, классикалық реализмді өз шығармасында жарқырата пайдаланып, ешкімге жалынып-жалпылдамай өзіндік еркіндік пен тәуелсіздікті пайдаланып, алашшыл қалпын сақтап өткен дарын — Жүсіпбек.

Қазақ әдебиетінде сыншыл реализм дәстүрінің сілемдерін әңгімелеудің екі тұрғыдан мәні бар. Бірінші, 20-жылдардағы көркемдік тәжірибеде болып жатқан ізденіс-талпыныстың сырына үңіле алмай, оның теориялық сыр-сипаты неге байланысты екенін ұға алмай көп қателік жібергенімізді айту болса, екіншіден, культ тұсында еркін ойлау мүмкіндігінен айырылғандар, кешегінің бүгінгіге азық, дәстүр жалғастығы екенін ұқпағандар сыншыл реализм принциптерін өзінің шығармаларында жетілдіре қолданған авторларды күнәға батқандай, қателік жасағандай сезінетін, сыншыл реализммен жанасқан дарындардың шығармашылық келбетіне дақ түсетіндей қарайтындар ғалымдар арасында жиі кездесті. Ескілікпен күресуді ең негізгі идеялық-көркемдік шартқа айналдырып, кешегіден безуіміз керек, тек бүгінгінің үдесінен шығу керек деп ұққандар әдебиет әлеміндегі көркемдік құбылыстарды дұрыс таразылап, тәжірибеде қолдануға мән бермеді. Сондықтан жаңалықтың, ізденістің сырын дұрыс аңғарып алуға, тарихта атап көрсетуге көп қиындық жасап келді.

XX ғасыр басындағы өмір суретінің әдебиеттегі кел-

беті мейлінше кереғар болғандығы Ж. Тілепбергенов, М. Дәулетбаев, С. Дөнентаев, Б. Майлин, әсіресе М. Әуезов пен Ж. Аймауытов өнерпаздығында ғана емес, бүкіл бір әдебиеттің қандай ізденіс жасап жатқандығын білуге, кейбір ақын-жазушылардың шығармашылық бағыты мен келбетін дұрыс айқындауға мүмкіндік бермеді. Тарихи шындықты саясаттандырып жіберу әдебиетке де, оның жеке өкілдеріне де пайдалы болмады, әдеби процестің шын сырын, қалыптасу жолын ұғуға кедергі келтірді. Сондықтан қазақ әдебиетінің революциядан кейінгі даму процесінде сыншыл реализм дәстүрінің сілемдері сақталғанын көрмейміз, білгіміз де келмейді деп жүргенде ұлттық өнерпаздығымыздың құнарлы топырақта өсіп-өніп, өзінің көркемдік дәстүрін жасап жатқанын, дүниежүзілік эстетикалық даму барысында өзінің ерекшелігімен, көшпелілер мәдениетінің жарқылымен көрініп жатқанына теориялық тұрғыдан қарай алмадық та басқалардың айтқанына көндік, аузына қарадық. Өзіміз теориялық қисын айта алмайтындай күй кештік, ондай ізденістің ұлы көрсеткіші — А. Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқыш» атты кітабы жаулық, ұлтшылдық пиғылда жазылды деп маңына жоламадық, тарихта болмағандай сыңай таныттық.

Тіпті өңгені былай қойғанда осы сыншыл реализм туралы сонау 20-жылдары А. Байтұрсыновтың «сындар дәуір» деп атағанын ұмытпайық. Сындар дәуір дегеніміз «шығарушы өзі жазушы, өзі сыншы болған уақытта шыққан мағыналы сөз. Еуропа әдебиетімен танысқаннан кейін қазақ ақындары сөздің асыл болатын сырын біле бастайды. Сөздің ондай сырын білу — сын білу болады... Абайдан кейін сөзге талғау кіреді. Айтушы да, тыңдаушы да сөзді талғайтын болды, олай болғаны — Абай асыл сөздің айқын нұсқаларын көрсеткеннің үстіне, аз да болса сөз сипаттарын айтып та жұртты хабардар қылды» («Ақжол», 446—447-беттер) деген ойлардың бәрі де профессионалдық әдебиеттің көркемдік әдісіне, алған бағытына құйылатын таным-біліктер екені даусыз. Олай болса, өзіміздің даму жолымыздағы олжалар мен шығындарды, пайда мен зиянды қоса есептей білсек, қазақ әдебиетінің көркемдік арсеналындағы құнарлы дәстүрлердің мықты өріс алуға мүмкіндігі бар екенін көреміз.

Өскен әдебиет әрине өзінің керек-жарағын іздестірмей тұра алмайды. Әдеби дамудағы әр қилы ағым-бағытты аңғару, көркемдік таным-біліктегі ізденістерді зерттеу,

оны оқушы жұртшылыққа жеткізу қажеттігі сын жанрын қалыптастыруға жағдай жасайды. Әдебиеттің, көркем-өнердің өркендеу барысында өзінен-өзі туатын құбылыстарды теориялық тұрғыдан түсіну біздің жағдайымызда өнерпаздық қажеттік болды. Сондықтан 1926 жылы Ахмет Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқыш» атты теориялық еңбегін жариялауы, яғни әдебиет теориясын ұсынуы аспаннан түскен жаңалық емес, қазақтың эстетикалық ойының заңды жалғасы, қисыншыл сана-сезімінің жемісі болды. Өйткені мұндай еңбек көршілер түгіл, ілгерінді мәдениетті елміз дегендердің көбінде туа қоймағаны тағы рас. Осындай ұлы табысымызды тапшылдық көзқарастың құрбандығына шалуымыз қазір өкінтпей қоймайды. Өйткені 20-жылдардың орта тұсында осындай теориялық туынды берген халықтың эстетикалық таным-білігінің мықтап тұсаулануы, тіпті тұмылдырық салынып, ілгерінді ізденіс жасатпай қоюы ғылыми тұрғыдан үлкен шығын, парықсыздық еді.

А. Байтұрсынов қазақтың ғылыми-теориялық санасында кезең жасаған, әдебиеттану ғылымының негізінде каланған еңбекті жазуға бірден келе қойған жоқ. Ілкі мақсаты қазақтың жас ұрпағына ана тілінің грамматикасын, тіл құралын жасап бергеннен кейін, енді қазақтың сөз өнерін белгілі бір жүйеге салу қажеттігін айқын сезінген сияқты. Бұл ой нақты шешімін табуы қажет екендігі А. Байтұрсыновтың «Айқап» журналында, әсіресе «Қазақ газетінде жарияланған мақалаларынан анық байқалады. Өйткені әдеби сынымыздың өресін биікке көтеріп, оны теориялық жөннен негіздеу машығы әр туындысынан байқалып қалып отырғанын аңғармауға болмайды. Энциклопедиялық білімі бар дарын ел-жұрт, оқушы қауым тілегін өтеу үшін көркемдік таным-білікті жүйелейтін әдебиет теориясын жазуға міндеттімін деп санаған сияқты. Міне, осылай іштей сезіну практикалық зәрулікпен астасып, әдебиеттану ұлы олжаға кенелді.

А. Байтұрсынов осы еңбегінің кіріспесінде тіршілік қажетіне жұмсалатын тірнек өнерін түсіріп алғаннан кейін адамның жан дүниесіне, сезім әлеміне әсер ететін көрнек өнерін, атап айтқанда, сәулет — архитектура, сымбат — скульптура, кескін — живопись, әуез — музыка, сөз өнері — әдебиет, литература деп жіліктеп тастайды да, өзінің зерттемегі, қазақ оқушыларына түсіндірмегі сөз өнері екенін әуелі мықтап түсіндіріп алады. «Өнердің ең алды сөз өнері деп саналады. «Өнер алды — қызыл тіл»

деген қазақ мақалы бар. Мұны қазақ сөз баққан, сөз күйттеген халық болып, сөз қадірін білгендіктен айтқан. Алдыңғы өнердің бәрінің де қызметін шама-қадырынша сөз өнері атқара алады, қандай сәулетті сарайлар болсын, қандай сымбатты, я кескінді суреттер болсын, қандай әдемі ән-күй болсын сөйлеп, суреттеп көрсетуге, таныстыруға болады. Бұл өзге өнердің қолынан келмейді» (А. Байтұрсынов. «Ақжол», 1991, 341-бет) деп нақты мысалдармен көрсетеді.

Ахаңның осы пікірі қазақтар үшін баяғыда-ақ шешіп алатын мәселені еріксіз әңгімелетейін деп отыр. Әрине, өнер атаулының бәрі түгел болып, гүлдене өркендегеніне не жетсін. Ал тарихи жағдайға, тұрмыс ерекшелігіне байланысты бір халықтың мәдениетін аспандатуға да, екінші біреуді тұқыртуға да болмайтынын ұқпай келеміз. Осы уақытқа дейін қазақ даласын материалдық байлықтан, әсіресе сәулетті шаһарлардың, көз тартқан күмбезді кешенелердің аздығы, сыр-сымбатына таң қалдырар мүсіндердің кемшіндігі, құдая тәуба, сөз өнері арқылы орны толып, бір халықтың биік эстетикалық талап-талғамына жауап беріп келгендігін ескермеске болмайды. Сондықтан рухани байлықтың әр қоғамда атқарған қызметін жүдетпей бағалаудың оң жолына қайтадан түсуіміз керек. Оны осы «Әдебиет танытқыш» әбден түсіндіріп бере алады.

Сөз өнерінің ішіне енерде «адам санасының үш негізіне — ақыл, қиял мен көңіліне назар аударып, ақыл ісі — аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғыну, тану, ақылға салып ойлау; қиял ісі — меңзеу, яғни ондағы мәселелерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бейнесіне ұқсату, бейнелеу, суреттеп ойлау; көңіл ісі — түю, талғау.

Тілдің міндеті — ақылдың аңдауын аңдығанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенше, көңілдің түюін түйгенінше айтуға жарау» деген толғамды қисындардың қазақ оқушысына ешбір жаттығы жоқ, айрықша білімдарлықты талап етпейтін дәйектемелер екенін көреміз. Қандай мағына болса да өз тілінде, өз білігінде айтылып, жазылуы әрқашан қонымды, түсінікті болмақ. Әйтпесе, өзгелердің тапқанын өзге тілде баяндап, оны қазақшаға аударған уақытта қаншама бояу, әсерін, мағынасын былай қойғанда, ұғынылықтығы, түсініктігі жағынан кем соғып, ауыр зерделенетінін еш уақытта естен шығаруға болмайды. А. Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқышының» осы артықшылығы, яғни таза ұлттық таным-білік деңгейінде жазылғаны оны әлі күнге дейін эстетикалық қажеттілік-

ке айналдырып отыр. Ұлттық таным-білік деген уақытта қазақтың көркемдік сезім-түйсігі басқалардан бөлек, айрықша деген ой тумасқа керек, өйткені эстетикалық шарттар адам болмысының бәріне бірдей, бірақ оны қабылдау мен әжетке жаратудың ұлттық ерекшелігі болады. Және сол ұлттық ерекшелікті танып, ұғынып, санасынан өткізген уақытта ғана қандасына, бауырына өз ана тілінің байлығымен, бояуымен жеткізген ғұламаның айтқаны көңілге қонымды, әсері күшті, зердеге құяры көп болмақ.

А. Байтұрсыновтың теориялық еңбегін оқи бастағанда-ақ қазақтың оқу орындарын тың, соны бұрын-соңды болып көрмеген оқу құралымен қамтамасыз еткенін ғана емес, қазақ халқының эстетикалық таным-білігін терең қисынмен, алғыр оймен, толымды да жүйелі пікірмен айқын жазып беруге ақыл-қабілеті, ғұламалық парасаты жететіндігін сонау 20-жылдары танытуының өзі әдебиеттану ғылымының қаншалықты өрелі биікке жеткенін аңғартады. «Мәдениетіміз өркендеген елміз» деп кеуде соққандарда мұндай теориялық құбылыстар болмағандығын, бола қалса кеш туғандығын, қайсыбірінде әлі күнге дейін тумай жатқандығын айтпасқа шара жоқ.

Әрине Ахаң қолынан шыққан қисындардың бәрі мүлтіксіз, кем-кетігі жоқ деп ешкім де айта алмаса керек. Оның шет жағасы өлеңнің кейбір саласына байланысты ескертілді де. Алайда әрі әдебиет теориясының, әрі әдебиеттануға кіріспенің міндетін қоса атқарған, тіпті қайсыбір сәтте тіл ғылымының сөз түрлеу саласын ара-тұра қамтып кететін теориялық еңбек-оқулықтың әсіресе қазақ поэзиясының жан-сырын терең ұғынып, өлең жүйесінің ішкі тарам-бұтақтарын тамаша білгірлікпен зерттеп көрсететін тұстары классикалық деңгейде екенін аңғармау ағаттық болар еді.

Сондай-ақ еңбектің екінші бөлімі — «қара сөз бен дарынды сөз жүйесін» жіліктеуі де өзінше қызық және соны ойларға толы. «Дарынды сөз адамның ойына өң береді, көңіліне күй түсіреді, ал қара сөзден адам тек ұғым алады» (396-бет) деген қисынды нақты мысалдармен көзге елестетті де «қара сөзді» әуезе, әліптеме (суреттеу), пайымдамаға бөліп, оның ішкі ерекшеліктерін ашты.

Осы әңгімемізге тікелей қатысы бар пайымдамаға назар аударғанда, пән (ғылым), сын, шешен сөз бен көсем сөздің бір жүйеден табылуының өзі теориялық тұрғыдан

әбден өнімді. Әсіресе сынның «физиономиясын» ашуы қызықты да кенеулі. «Сын деп адам ісінен шыққан нәрсені тексеріп, баға беруді айтамыз» деген анықтамада сынның жанары түспейтін сала жоқ екендігі былай дәйектеледі: «сынға салудағы мақсат — жақсы-жаманды ашу, мән-мағынасын анық таныту; ғылым тарапынан шыққан нәрсе болса, ғылым жүйесіне дұрыс-терісін көрсету; өнер тарапынан шыққан нәрсе болса, мақсатқа сәйкес келген-келмегенін көрсету; кәсіп тарапынан шыққан нәрсе болса, тіршілікке жайлы-жайсыздығын көрсету; қоғамшылық тарапынан шыққан нәрсе болса, адам қалпына қолайлы келу-келмеуін көрсету, сөйтіп, адам ісінен шыққан нәрсенің бәрі түрлі-түрлі мақсатпен сынға түседі» (403-бет) деп сынның өзін сала-салаға жіліктеп жібереді. Бұлардың ішінен ғылым мен әдебиет сынының ерекшеліктеріне тоқтап, сыншыға қойылатын талаптарды да атап көрсетеді. Мәселен, «Дарынды сөзді сынау үшін білім керек. Бірақ қара сөзді шығармаларға керек болған пән білімі емес, басқа түрлі білім керек, бұған ғылым білімінен гөрі өнер білімі керек. Ұстаның мінін көбінесе ұсталар көреді. Сондай-ақ, дарынды сөздің мінін ақындық дарыған адам көбірек көрмек. Дарынды сөзді сынауға ақындық керек болғанмен, ақын емес адамдардың да қолынан келмейтін іс емес. Сөйтіп, ғылым сыны — ғалымдарсыз жасалмайтын сын да, дарынды сөз сыны — ақындықты керек қылғанмен ақындығы жоқ, ақындықтан шыққан әдемі сөздерге үйір болған адамдар да жасауға болатын іс... Қара сөздің сынында пікір дұрыстығы, істің растық жағы тексерілсе, көркем сөздің сынында пікір дұрыстығының үстіне, пікірге берілген сурет, сұлулық жағы да тексерілді» (404-бет) деген баяндаулар эстетикалық таным-біліктің ең негізгі шартын аңғартады да, шығармаға қойылатын талаптарды атап-атап көрсетеді. Өмір шындығы дұрыс көрсетілген бе, көрсетілсе осы шығарма шын көркем әдебиет дүниесі болып санала ма, «ақылдың аңдығанын, қиялдың меңзегенін, көңілдің түйгенін тілі дұрыс жеткізе алған ба» деп қарау қажеттігін ескертеді де «көркем сөзде екі тысқы, екі ішкі сын болады.

Тысқы сындар: 1) тілінің, лұғатының сыны, яғни тілінің дұрыстығы, анықтығы, тазалығы, дәлдігі, көрнектілігі, әуезділігі, өрнектілігі жағының сыны. 2) суреттің сыны, яғни кестесін келтіріп, ұнасымды түрде үйлестіріп суреттеуінің сыны.

Ішкі сындар: 1) алынған мінез, айтылған қылық, көрсетілген қалып, жан жүйесінің жөнінен қарағанда, дұрыс болып шығу-шықпауының сыны. 2) Өмір жүзінде айтылған нәрсенің болатындығының себебін дұрыс көрсеткен-көрсетпегенінің, адам қауымындағы қалып түзелу жағына әсер етерлік (пайда-зиян келтірерлік) қуаты бар жағының сыны» (404-бет) деген жайларды естен шығармай, сыни еңбек жазған кезде қолданған абзал. Бұл теориялық қисынды қазіргі оқушылардың ауырсынуы мүмкін, өйткені қазақтың көркемдік таным-білігінің қыр-сырын Ахандар жасаған ұлттық терминологиядан алыстатып, еуропалық атауларға құлағы үйреніп қалғандардың тосансып, одырая қарауы ғажап емес. Теориялық қисынның таза ұлттық ұғыммен берілуі көркем образды танып білуге, өнерпаздықтың психологиясын түсінуге еш қиянаты жоқ, қайта өзіміздің лексикологиялық байлығымызды, пәлсафалық ойлау жүйемізді байыта түсетінін көрін отырмыз.

Сынның жанрлық қасиетіне айрықша ілтипат білдірген Ахмет Байтұрсынов жазба әдебиетті екіге жіктегенде бір саласын сындар дәуір деп белгіледі. Ал ол не екен деп көңіл бөлгенде «сындар дәуір деген — қазақ әдебиетінің сынды болған, яғни сын арқылы шығып, әдеміленген мағыналы сөз: бір мағынасы сыны бар деген сөз болады да, екінші мағынасы мінсіз, толғаулы, сипатты деген болады. Бұл сөздің екі мағынасының екеуі де қазақ әдебиетінің соңғы кездегі жаңа дәуірін дұрыс сипаттайды. Сын тезі құрылмай, әдебиет сөзі сындар (мінсіз) болып шыға алмайды» (446-бет) дегеніне қарағанда сыни ой-пікір жүйесінің әлеуметтік-эстетикалық тұрғыдан зор ықпалы барын аңғарамыз.

Әрине дарынды сөздің өзін ауыз әдебиет (анайы), жазу әдебиеті (сыпайы) деп бөлшектеп, ауыз әдебиетінің жанрларын сауықтама (ермектеме, зауықтама), сарындама (салт, ғұрып, қалып сөздері), олар өз тараптарынан тағы да бірнеше ішкі түрлерге бөлінсе, жазу (сыпайы) әдебиет діндар және сындар дәуірлеріне жіктеліп, іштей мүшеленеді. Әрине мұндағы атауларға ойлана қарағанда сындар дәуірдің сипатын әлгінде ғана аңғарсақ, діндар дәуірдің анықтамасында да жанрлық жіктеу басым. «Діндар дәуір ауыз әдебиет түріне түр қосып жарытқан жоқ. Анайы әдебиеттегі шығармалардың түрлерінен діншілдігімен ғана айырмаса, айрықша түр-түрпатымен айрыла қоймайды» дегені қисса, хикаят, мысал,

насихат, мінажат, мақтау, даттау, айтыс толғау, термелерді нақты мысалдармен көрсетін, жанрлық табиғатын анықтайды.

Тап осы талдау тәсілін сындар дәуірге қолданғанда мынадай ескерту жасауды айрықша қажет деп тапқан: «Қазақтың сындар әдебиеті Еуропа үлгісімен келе жатыр. Және сол бетімен баратындығы да байқалады. Еуропа әдебиетіндегі сөз түрлері бізде әлі түгелденіп жеткен жоқ. Бірақ қазір болмағанмен, ілгеріде болуға ықтимал» деген сеніміп айтқан уақытта, әлі әдебиетімізге сіңіп болмаған түрлерді атағанда мейлінше қазақыландырып жібергенін байқамасқа болмас. Жазба әдебиетті үш үлкен топқа бөлетін классикалық принциптен айнымайды. Эпос дегенді әуезе, яки әңгіме деп қазақтандырады да, оны іштей ертегі жыр, тарихи жыр, әуезе жыр, ұлы әңгіме (роман) ұзақ сөз (повесть), аңыз өлең және әңгіме, көңілді сөз, мысал, ұсақ әңгімелер деп мүшелейді.

Ал лириканы толғау деп атауына көңіл толғанмен сап толғау, марқайыс, налыс (мұнайыс), намыс-таныс, сұқтаныс, ойламалдау деп жіліктегендерді ойламасқа болмас. Ал драманы «айтыс-тартыс» деп алғаны, оның өзін айтыс сөз, тартыс сөз деп екі бөліп, тартыс сөзден 1) «мерт яки әлектенді тартыс (трагедия), 2) сергелден, яки азапты тартыс (драма), 3) арамтер, яки әурешілік (комедия). Тартыс сөзге ән-күй қосылса, тартыс зауықты деп аталады. Тартыс сөз қу тілді болса, қулықты деп аталады; қисыны қызық болса күлдіргі тартыс болады; сиқыр мазмұнды тартыс сиқырлы деп аталады» (448-бет) деген анықтама-дәйектемелердің бір қайнары ішінде сияқты.

Адамзат қолданған терминдерден тым алшақтау да, талғамай қабылдай беру де нысаналы мақсатқа жеткізе бермейді. Қазақ әдебиеттану ғылымының терминдерін, атауларын жасаудағы А. Байтұрсыновтың керемет тапқырлығын, кейбір сүріну сәтін атап өтіп, оны пайдалану жайын ойластырған абзал. Қазір ана тіліміздің тазалығы мен лексикалық байлығын сарқа пайдалану, төл сөз негізінде жаңа атау, термин жасау процесі қатты жүріп жатқан тұста әбден сіңісіп, жаттығы білінбей кеткендерді сақтай отырып, А. Байтұрсынов шығарған әдеби атауларға енді айрықша іждағат салуымыз керек. Жанр, оның ішкі мүшелері туралы атауларды былай қойғанда, жалпы өнер түрлеріне қатысты толып жатқан танымға

сай терминдерін жетілдіре, дамыта қолданудың жөні бар, қазір ештеңе қолдана бастадық та. Оңтайлы да тапқыр атаулар, әсіресе әдебиетке байланысты өте көп. Ондай ұлттық рухани байлыққа енді немқұрайдылықпен қарау обал.

А. Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқышы» қазақ әдебиеттану ғылымының үлкен көрсеткіші болумен қатар, теориялық ой-жүйесіне мықтап түрен салған, қазақтың парасатты толғамын, ойшылдығын, эстетикалық таным-білігінің молдығын танытқан кезеңдік туынды.

Қазақтың жаңа әдебиетінің қалыптасу дәуіріндегі көркемдік мәселелерін әдебиет сыны әрқашан дәл тұжырымдай алмағанмен, өзінің түсінік-талабын белгілі дәрежеде орынды айта білгенін сыншыл реализм дәстүрін тануынан аңғарамыз. Қазақ әдебиет сынының қалыптасу дәуірінде осындай күрделі проблеманың бірден-бір ыңғайлы шешімін таппағанмен, оған жұртшылықтың назарын аударуға білуі әдеби ойдың алға басқандығына айғақты дәлел болуының үстіне көптеген әдеби-тарихи проблемаларды жүйелі пайымдауға мүмкіндігі барын «Әдебиет танытқышпен» дәлелдеді. Қаламгерлік өнерінде өзінің қолтаңбасын сақтап, әр қилы көркемдік әдіспен істес бола алатын ақын-жазушылар болғаны даусыз.

Сонымен Абай негізін салған сыншыл реализм дәстүрінен және батыс классиктерінің озық үлгісінен нәр алған қазақ қаламгерлері өздерінің кейбір шығармаларында сыншыл реализмді сәтті қолданып, көркемдігі толымды туынды бере білді де, оны теориялық қисынан өткізетін парасатының молдығын танытты.

5. ҰЙЫМДАСУДЫҢ ҚИЯМЕТІ МЕН ҚИЯСТЫҒЫ

Қазақтың өнерпаз күштері азамат соғысы лаңы басылғанан кейін баспасөз төңірегінде топтаса бастады. Өздерін пролетарлық идеологияның өкілімін деп санағандар Орынбордағы газет-журналдардың маңына жиналды. Бұл ең негізгі де шешуші күш еді. Ал қаламының желі бар жастар, бұрыннан танылып, астанаға жете алмағандар Семейдегі «Қазақ тілі», Қызылжардағы «Бостандық туы», Қостанайдағы «Ауыл», Оралдағы «Қызыл ту», Алматыдағы «Тілші» газеттерінде қызмет атқара жүріп, үлкенді-кішілі шығармаларын жаңа әдебиеттің қоржынына қоса берді.

Қазақ халқының үштен бірі Түркістан республикасына қарағандықтап Ташкент қаласы қазақ зиялыларының, әсіресе алаш қозғалысына қатысқандардың рухани орталығы болды. Өз топырағында өсіп-жетілген, үлкен іс, мәдени құрылыстың басы-қасында жүргендерді елемей, Қазақстаннан ауысып барғандарды көкейде тұтып, Ташкентті «қазақ эмиграциясының ордасы» санап келгенімізді қазір ашық айту ләзім. «Ақжол» газеті, «Шолпан», «Сана» журналдары, «Талап» қауымы қазақ әдебиеті мен мәдениеті, әсіресе оқу-ағарту саласы үшін көптеген игі істерді атқарып, ең білікті де өнерпаз күштерді топтастыра білді. Тіпті әрі-беріден соң қазақ зиялылары бүкіл Орта Азия халықтарының үрдіс ізденіс жасап, биікке қол сермеулеріне игі ықпал жасағанын да қысылмай айту абзал. Ол жайында қырғыз, өзбек, түрікмен, қарақалпақ ағайындардың қайраткерлері ілтипатпен мойындай ашық айтқан, жазған пікірлері мол.

Қазақ әдебиеті мен мәдениетін өркендетуге ықпал жасаған шаһардың бірі Мәскеу болды. Мұнда оқыған қазақ жастарының үлкен шоғырын былай қоя тұрғанда, Нәзір Төреқұлов жетекшілік еткен. Кіндік баспа, оның жанындағы қазақ секциясы және ол шығарған «Темірқазық» журналы өнер-білімге ұмтылғандарды да, оны насихаттағандарды да өзінің аясына тартып, саяси-әлеуметтік, әдеби-ғылыми тұрғыдан үлкен жәдігерлік көрсетті.

Бұлайша жіктелудің қызығы да, шыжығы да болмай қалмады. Қуанышы сол — қазақ елінің мәдени өресінің биік, кадрлары, құдайға шүкір, әрі мол, әрі өнерлі де өндірмелі болғаны. Өзара өнерпаздық бәсекеге түсуі қазақ мәдениеті үшін көп пайда келтірді. Ташкентте топтасқан алашшыл ақын-жазушылар мен қайраткерлердің қазақ мәдениетіне 1920—1924 жылдары қосқандары айрықша мәнді де сүбелі болды. Ұлттық таным-білік интернационализм жетегінде кетпей, елге қажетті біраз дүниелер шығып үлгерілді, айтпақ ой-пікірге тежеу салынбады.

Қазақ қайраткерлерінің бөлшектенуі орынсыз әңгіме мен қаңқу сөздерді де көбейтті. Ауызбірлік табылмады, әрқайсысы өз отауының жасауын әшекейлей беруді мұрат тұтып, бір халықтың рухани дүниесінің тұтастығын сақтау, өрелі де өзекті істерді атқаруда күш біріктіре алмау, орынсыз айтыс-тартыс, алыста отырып найзаласу,

түсінбестікті көбейту, ақ пен қызыл деген түсінікті әдейі ойлап тауып, араларына шыбық жүгірту, от тастау сияқты ұнамсыз көріністердің етек алуына себепкер болды. Осы пиғыл бүкіл Қазақстан жерінің басы біріккен тұста да ғайып болмай, қазақ зиялыларының әуелі 1929—30 жылдардағы қуғындалуына 1937—38 жылдары «халық жауы» болып шығуларына «шапағатын» тигізгенін айтпасқа болмайды. Ауызбірлік табылмаған жерде, әрқашан солай боларын өмір тәжірибесі талай дәлелдеп келе жатыр. Себепке сылтауды, сылтауды салғыртқа айналдыруға үстем болып келе жатқан тапшылдық көзқарас, оны әдейі қоздырып отырғандар қазақ зиялыларын ыдырата беруді принципті саясатқа айналдырғанын енді анық аңғарып отырмыз.

Қазақ АССР Орталық Атқару комитетінің «Қазақ АССР-ындағы оқыған қазақтардың тізімін алу» жөніндегі 1920 жылы 30 қарашадағы қаулысына сәйкес және сол жылдың желтоқсанында алаш қозғалысына қатысқандарға кешірім (амнистия) жариялауға байланысты 1921 жылы «Еңбекші қазақ» пен «Степная правда» газеттерінде қалам қайраткерлерін баспасөз қызметіне шақырған хат басылды. Онда ақын-жазушыларды біріктіретін ұйым құру мәселесі жөнінде де пікір айтылды. «Еңбекші қазақ» газетінде қазақ жазушыларының съезін шілде айында өткізу жайы, оған кімдердің арнайы шақырылатыны хабарландырылды. Бұл съезге шет қалалардан не бары үш-ақ кісі келді. Ал Жүсіпбек Аймауытов сияқтылар «мұндай съезд әзірге керегі жоқ» деп ашық жазды. Орынбор басындағылардың өзі де жинала қоймады. Сонымен съезд орнына аз ғана қаламгерлердің кеңесі болып өтті. Бұл съезді шақыру жайында А. Байтұрсынов белсенділік көрсетті. Съезге келе алмағандар мен қатыса алмаған алашшыл ақын-жазушыларға бағыт-бағдар сілтеген «Қалам қайраткерлері жайынан» деген мақала жазды. Платформалық сипаты бар дүние пролетарлық, яғни төңкерісшілдік бағыттың өкілдерін қатты шошындырды.

Сайып келгенде, ақын-жазушылардың съезін шақыру идеясы қазақ интеллигенциясының, әсіресе өнерпаздарының басын қосу, ынтымағын жарастыру мәселелері деп кең көлемде түсінушілер бола бермеді. Қазақстан революционерлерінің басым көпшілігі тапшылдық көзқарасты желеу етіп, тіпті өкіметтің, В. И. Лениннің зиялылар туралы саясатының мән-мағынасын көп жағ-

дайда елемей бұрмалағандар, әпербақандыққа салынғандар көп болды.

Зиялылар, сөз жоқ, бір халықтың интеллектуалды қуатының қайнар көзі екенін, жаңа қоғамның негізін қалап, шаңырағын көтерудің көп тетігі солардың ақыл-санасы мен білім-тәжірибесінде екенін ұққандар оларды бауырға тартып, қоян-қолтық араласу ниетінде болды. Кеңестердің бірінші съезінде қазақ оқығандары алашшыл және революцияшылдар болып айқасқанда, алаш оқығандарының мерейі үстем болып, Ахмет Байтұрсынов халық ағарту комиссары сайланғанынан Сәкен үлкен сабақ алды. КирЦИК президиум мүшесі, әсіресе «Еңбекші қазақ» газетінде редактор болып қызмет атқарған уақытта зиялылардың қоғамдық-әлеуметтік рөлін мықтап ұғып, қазақ қауымын өркендету жолында олардың көмегіне айрықша назар аударды. Оның ең бір сәтті шағы да туды. 1923 жылдың басында А. Байтұрсынов елуге толды. Бұл мерекенің шешуші сипаты болды.

Қазақтың ескі оқығандары А. Байтұрсыновты айрықша қадірлеу арқылы кешегі тарихымызға қошемет, бүгінгі тіршілігімізге үлгі етеміз деген пиғылда болса, төңкерісшілер, В. И. Лениннің интеллигенция туралы саясатын түсінбегендер бұл тойды хош көрмеді, солшылдықты солақайландыра түсті.

Орынбордың орталық клубында Аханның елу жылдығына арналған салтанатты жиналысты Қазақ АССР Халық Комиссарлары кеңесінің төрағасы Сәкен Сейфуллин ашып: «Ахмет Байтұрсынұлы қарапайым кісі емес, оқыған кісі, оқығандардың арасынан өз заманында халықтың намысын жыртып, даусын шығарған кісі. Қазақ халқын байға, кедейге бөлмей, намысын бірдей жыртып, арын бірге жоктады. Ахмет Байтұрсынұлы ұлтын шын сүйетін шын ұлтшыл. Ұлтын сүюдің зорлығынап «Алаш» партиясында болды, сол ұлт қамы үшін коммунист партиясына да кірді. Байын, кедейін айырмай қазақты ғана сүйетін адал жүрек таза ұлтшыл жазушысы аз, әдебиеті нашар қазақ жарлыларына «Оқу һәм тіл құралдарымен» қылған қызметі таудай» («ЕҚ», 30. 01, 1923) дегенін Смағұл Сәдуақасов «Аханның алдында» деген баяндамамен жалғастырды.

Сәкеннің осы қошеметін кеңес жолынан шығу, таптық күресті түсінбеу, кешегі дұшпандарды мадақтау,

ұлтшылдықпен ымыраласу деп тапқандар көп болды. «Степная правда» газетінде Әбдірахман Әйтиев «Фактические поправки» (№ 64) деп орыс тілінде мақала жазып, «Ахметтің саяси, әлеуметтік істеріне жеңіл қарап, қата баға беріп, құр үстіртін, әшейін сипап отыр, ұлтшылдарды, алаш партиясында болғандарды мадақтау емес, әшкерелеу керек» деп білді. Ал біраздан кейін бұл әуен «Еңбекші қазақтың» 69-санында «Қара тақтаға жазылып жүрмеңдер, шешендер» деген ескертумен Сәбит Мұқановтың қаламынан қылаң берді. «Ол жалпы қазақтың Ахаңы емес, қазақтың ақ жағаларының, байларының Ахаңы. Ахмет Байтұрсыновты еңбекшілерге майлап өткіземін деуді қойған жөн», деген ой-пікірлердің айтылуына Ахмет Байтұрсынов өзінің «Қазақ қалам қайраткерлері жайынан» дейтін мақаласымен жем тастаған болатын.

Сәкенді алаш оқығандары түсіне бермеді. Той үстінде Ахаң туралы айтылған көзқарас қазақ зиялыларымен қоян-қолтық араласудың, әлеуметтік іске тартудың басы болар ма екен деген Сәкен ойы көздеген жерінен шықпады. «Сана» мен «Темір қазықтағы», «Ақ жолдағы» даттағыш мақалалар Сәкеннің олардан іргесін алыс салуға, күрес рухын күшейтіп жіберуіне себепкер де болмай қалмады. Қазақ оқығандарын игілікті іске тарту ниетін коммунистер мен төңкерісшілдер қолдамай, 1923 жылғы наурыз айында өткен III партия конференциясында Алма Оразбаеваның аузымен, Е. Ярославскийдің қолдауымен С. Сәдуақасовпен табысқан оңшыл, алашшылдарға оң қабақ көрсететін ұлтшыл, Азияның пайғамбар-құдайларын мадақтап өлең жазған «паназиат», жаңа экономика саясатын түсінбеген тұрақсыз басшы деген атақтарға Сәкен «ие» болып шыға келді, тапшылдардың талауында қалды. Не керек, Сәкеннің екі жаққа бірдей көкпар болғаны рас.

Интеллигенцияны білікті маман ретінде пайдалану бүкіл Ресейде мықтап жүзеге аспағаны сияқты Қазақстанда да дұрыс жалғасын таба алмай, орынсыз айтыстартыстың, қисынсыз күш көрсетудің, береке-бірлікті ыдыратудың амалына айналып кетті. Ал зиялылар жөніндегі саясатқа осыншама мән бергенде, қазақ оқығандарының ең көбі, қалың шоғыры шығармашылық интеллигенция болғанын естен шығаруға болмайды. Сондықтан оларды ұйымдастыру, игілікті іске, оның ішінде өнерпаздық мақсатқа пайдалану мәселесі өз ал-

дына ұйым құру проблемасымен қабаттасып жатқанын аңғару қажет.

Ақын-жазушылардың басын біріктіру идеясы 1922 жылдан басталғанмен 1925 жылға дейін тиянақты шешімін таба алмады. 1924 жылы Семей мен Орал қалаларында пролетар жазушылары ассоциациялары көбіне-көп орыс жазушыларының бастауы және ықпалымен құрылып, жергілікті ғана мәні болды. Қабындап өсіп келе жатқан жаңа күштерді ұйымдастыру кезеңі шындап туғанда Сәкен Сейфуллин РААП пен «Кузинца» ұйымдарымен байланыс жасап, 1925 жылы 12 маусымда ҚазАПП-тың (Қазақтың пролетар жазушыларының ассоциациясы) ұйымдастыру бюросы құрылды. Оның платформасы жарияланып, мүшелер тартыла бастағанымен, пәрменді жұмысы аздау болды. Негізгі күш-жігер газет бетінде айтыс ұйымдастыруға бағытталды. Әрине, бұл қадамды мансұқтауға болмайды. Алайда әдебиетті өркендетудің жалғыз шарасы осы ғана емес еді.

ҚазАПП құрылуы әдебиет әлеміне біраз әбігер ала келді. Мәскеуде әрі оқып, әрі қызмет атқарып жүрген М. Жұмабаев «Алқа» деген ұйым ашсақ қайтеді деген ой айтып, жарғысын жора-жолдастарына таратқанмен, оны белгілі бір қауым деңгейіне жеткізе алмаған сияқты. Өйткені алашшыл ақын-жазушылардың көпшілігі Ташкент пен Мәскеуде жүргендіктен бас қосу мүмкіндігі аз еді және осы жүзеге аспаған идея 1929—30 жылдарда қазақ зиялыларының сотталуына бірден-бір «құжат» болғаны, «контрреволюциялық ұйымның» бағдарламасы деп қаралғаны қазір айқындалып отыр. Ал Орынбор басындағы төңкерісшілдер басқа ағымның өкілдері былай тұрсын, кейбір большевиктерді ҚазАПП-қа мүше етпей, бірден әпербақандыққа көшті.

Айтыс барысында «бөле-жарылып қайтеміз, бәріміздің де көздегеніміз бір қазақтың қамы ғой, сондықтан бұқарашыл жазушылар ұйымын құрсақ қайтеді» деген Жүсіпбек Аймауытовтың ұсынысына іш тартушылар көп болды, бірақ ашықтан-ашық айтуға жасқаншақтық жасады.

Ал 1926 жылдың аяғында Өлкелік партия комитетінде болған жиналыста Смағұл Сәдуақасов пен Ғаббас Тоғжанов «Қазақ кеңес жазушыларының одағын» құру керек деген ұсыныс жасап, мәселені бұрынғыдан да ширықтыра түсті. Бұл ұсыныс талқыға түскенде пролетариат бағытындағы қазапшылар көнбеген соң «тағы

да ойласалық» деп кейінге қалдырылды. Сол әңгіменің басы-қасында болған Ш. Токжігітұлы: «Еңбекшілердің жазушылары өз алдына бөлек іріктелуінен пайда шықпайды. Пайда шыққан күнде де зияны бар. Алыста отырып найзаласқаннан гөрі әдебиет қызметкерлеріне жақыннан отырып-ақ, ұйымдасып отырып-ақ айтысу керек. Ұйым жалпы болу керек» («Қызыл Қазақстан», № 1—2, 1927) деп пікір айтқан еді.

ҚазАПП қызметін бұрын да, қазір де ғайбаттауға даяр тұратындар бар. Алайда дүниенің астан-кестені шығып, қырқысып жатқан заманда, яғни алашшылдар мен төңкерісшілер болып ақын-жазушылардың ара жігі әбден ашылған кезде әдебиет ұйымын ортақ етуге қазапшылардың еш зауқы жоқ еді. Өйткені олар оқыған, білімді, абыройлары зор, елге ықпалы жүретін алашшыл ақын-жазушылардан қорықты, өздерін «жұтып қоярдай» сезінді, сондықтан онаша отау тігіп, тәуелсіз болуды қалады. Әлеумет пен партияның қолдайтынына имандай сенді. Осы ниеттерін жүзеге асыру үшін жас творчестволық күштердің басын қосып шығармаларын жариялау («Ақындар шашуы», «Ленин» жинақтары, «Жыл құсы», «Жаңа әдебиет» альманах-журналдары) қажет деп есептеді де, едәуір іс атқарды. Көркемдік жағынан төңкерісшіл ақын-жазушылардың шығармалары ақаулы болсын, толымсыз болсын, әйтеуір сол кездегі ел таным-білігіне аздап болса да жауап бере алатын туындылар беріп жатқаны даусыз.

Осы ұйымдық талас-тартыстардың қалай өткенін білу үшін сол процеске өзі белсене араласқан Сәбит Мұқановқа сөз берейік: «РАПП платформасы қазақтың жас пролетариат жазушыларына толық нұсқау бола алған жоқ. ҚазАПП-қа программасын ашу керек болды. ҚазАПП-тың алдына не аз ғана пролетариат бағытындағылар боп жеке қалу, не еңбекші қара шаруа жазушыларымен қосылып, оларды «кеңесшілердің» («Жалпы кеңес жазушыларының одағы» — Т. К.) ықпалына бермеу мәселесі туды. Осы мәселе ҚазАПП-та тартысқа түсті. 1927 жылдың қазанында ҚазАПП-тың жиналысы боп, сол жиналыста бұрынғы «Қазақ пролетариат жазушылары ұйымы» енді «Қазақтың пролетариат-қара шаруа жазушылары ұйымы» болсын деп қаулы алынды. Сол жиналыста жаңа атқа сәйкестірілген жаңа платформа алынды. Платформаға 22 кісі қол қойды.

Бұл жөнінде керістер боп, ақырында Өлкелік партия

комитеті ҚазАПП-тың өзгерістерін мақұлдады. Осымен ҚазАПП дем алып «бұқарашылдардың («Қазақтың бұқарашыл жазушыларының ұйымы» — Т. К.) алдау тұзағынан еңбекші — кара шаруа жазушыларын аман алып шықты» («Жаңа әдебиет» журналы, № 6—7, 1931) деген сөз ұйымдастыру мәселесінің шындығын ашып береді.

✓ Әрине ұйымдық бірыңғайлану әдебиеттің даму барысын бір жолға салу емес еді. Алайда қазақтың бұқарашыл жазушылары Мағжанның «Тоқсан тобы» деген өлеңі жөніндегі төңкерісшілер айтқан ой-пікірден қаты шошыды. Өкімет тарапынан еш рахым болмайтыны, әсіресе кәмпеске кезінде айқын көріне бастады. Алдымен Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Ахмет Байтұрсынов сынды ұлы ақын-жазушылар 1928 жылдың екінші жартысынан былай қарай бірінен кейін бірі ұсталып, түрмеге жабылды. Басқа қаламгерлер де қуғын-сүргінге түсе бастады. Ж. Сәрсембіұлы секілді сыншылар «аллаңнан ойбайым тыныш» деп, әдебиет сынымен ат құйрығын кесті, көз көріп, құлақ естімейтін салаларды жағалап кетті. Міне осындай жағдайда 1929 жылдың желтоқсанында өлкелік партия комитетінің V пленумы болып, әдебиет майданындағы жай-күй қаралды. Әр алуан ой-пікірлер айтылғанымен қаулыда мына идея жазылуы шарт деп саналды: «қазақта пролетариат әдебиеті бар, бірақ ол жас. Қазақтың пролетарлық әдебиетін нығайту және дамыту, оның бүкіл ұлттық көркем әдебиетте жетекші рөлге ие болуы үшін қазақ және шығыс аз ұлттары коммунистері арасында қазіргі дәуірде пролетариат көркем әдебиетін жасаудың мүмкіндігіне сенбеушілік, күдіктенушілік атаулыны үзілді-кесілді жою керек» деген өктем қаулының сездіріері аз болмаса керек. Қолынан жетектеп дегенмен, пролетарлық идеологияның сойылын соғуға жарайды деген бағытқа партияның мейлінше көмектескенін және еркін жарысу мүмкіндігін жойып, алашшыл бағыттың бас көтеретін қаламгерлерін абақтыға салу, жер аудару, атып-асу, ал аман-есен қалғандарының қолынан қаламын тартып алу сияқты озбырлықпен төңкерісшілдерге «жетекшілік рөлді» — гегемонияны алып бергенін аңғармау мүмкін емес. Бұл қусырылып келе жатқан дүниенің, тарылып бара жатқан заманның дүмпуі еді. Тап осындай жағдай басқа әдебиеттерде де болды. Бай-құлақтарды тап ретінде жою шарасы, түптеп

келгенде елдің интеллектуалды күшіне зорлық-зомбылық жасау, қудалау, сахнадан шығару саясатымен астарласып жатты.

20-жылдардың эстетикалық-сыншылық бел-белестерін әңгімелеген уақытта талай жайсыздықтар мен қиындыққа кезіккенмен сынды өзінің негізгі өнерпаздық арнасы санағандарды да, өз еңбектерімен қазақтың әдеби сынын биікке көтеріп, жанрлық жағынан қалыптасу процесін дайындаған дарындарды да атап-атап көрсеткен дұрыс. Көркем шығармаларымен, толымды сыни ой-пікірімен жарқырап көрінген, өздерінің көзқарасын ашық жазған Жүсіпбек Аймауытов, Мұхтар Әуезов, Сәкен Сейфуллин, Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсірепов, Мәжит Дәулетбаев екенін айрықша атаған абзал. Өсер сын әрқашан акын-жазушылардың өнікті ойларына зәру және құштар.

20-жылдары қазақтың профессионал сыншылары айқындалып, өнерпаздық келбеттерін таныта бастады. Ахмет Байтұрсынов, Ғаббас Тоғжанов, Әбдірахман Байділдин, Жәкен Сәрсенбин, Қошке Кемеңгеров, Хамза Жүсіпбеков, Даниял Ысқаков, Абдолла Байтасов, Бейсенбай Кенжебаев, Мұстафа Көшекөв, Әмина Мәметова, Елжас Бекенов сынды қаламгерлердің негізгі бағыты сын мен ғылым саласынан табылып жатты. Олар мақалаларымен шектелмей, көлемді кітаптар да шығарды.

Қазақ әдебиеті сынының өркендеуіне өз үлестерін қосқандар қатарына қоғам-әлеумет қайраткерлерін қоспау ағаттық болар еді. Олар өздерінің эстетикалық таным-білігі жағынан бірқыдыру биіктен көрінуі арқылы сын тарихында іздерін қалдырды. Және бір ғажабы, өнерпаздық дарындары жағынан ешбір профессионалдардан кем түспейтіндей деңгейде көрінді. Өнер жолына бел шешіп түскенде әдебиет тарихынан жарқырап көрінулері де мүмкін еді. Олар — Смағұл Сәдуақасов, Ыдырыс Мұстамбаев, Нәзір Төреқұлов, Ілияс Қабылов, Сұлтанбек Қожанов, Шәймерден Тоқжігітов сынды азаматтар. Бұлар көбінесе партия-мемлекет жұмысына ден қойғандықтан, сынға үнемі араласа бермеді. Әсіресе Смағұл Сәдуақасовтың мақалалары өзінің ойлылығымен, көркемдік әлемін жыға түсінетіндігімен, ажарлы тілімен дараланады. Және осылардың қай-қайсысы болмасын өз ой-пікірлерін дөңгелетіп жазып беріп, сынның тынысын кеңейтіп отырды.

Қазан төңкерісі қазақтың әдеби-көркемдік даму ба-

рысындағы еріксіз бір кезең болғанымен басымыздан өткерген дәуір. Эстетикалық таным-біліктің қай саласы болмасын тарихи шындықа негізделіп, кезең идеологиясын басшылыққа алды. Марксизм-ленинизм іліміне сүйенген тапшылдық көзқарас о жарлықпен көрініп, көп мәселені адамзаттық түсінік деңгейінен шығарып жібергендіктен әр қилы ағымдардың қарым-қатынасын қиындатып жіберді. Классикалық көркемдік аясында дамып келе жатқан қазақ әдебиеті өздерінің идеялық-творчестволық мақсат-тілегіне қарай жыртылып екіге айрылды. Халықты тапқа, жікке бөлмей, арман-тілегін тұтастай жырлауға ниеттенген алашшыл акын-жазушылар идея жағынан бірқыдыру мәселеде кедейдің, пролетариаттың жоғын жоқтаған төңкерісшілдермен ауыз бірлік таба алмады.

Тапшылдар олардың айтқандары қисынды болсын, тарта сөйлеп, қыңыр тартысып, әйтеуір қыр сондарынан қалмады. Оған партияның өзі дем беріп отырды. «Мағжанның «Токсан тобына» жауапты мен Өлкелік партия комитетінің тапсыруымен жазғанмын, біраз адамдарға оқып та бергенмін. Олардың ішінде Ораз Жандосов, Әбдірахман Байділдин болды» деп Ш. Токжігітовтың («Жана әдебиет», № 5, 1928) ағынан жарылуы сырт ақылшы «дирижердің» мықты болғандығынан хабар береді. 1927—28 жылдары қазақтың бай-феодалдары ғана емес, ақыл-санасының иесі, көркемдік таным-білігінің жетекшілері қоса кәмпескеленіп, алашшыл бағыт зорлықпен адам нанғысыз аярлықпен әдебиет сахнасынан ығыстырылды, бүкіл XX ғасырдағы көркемдік дамуға көшбасшы болған акын-жазушылар азап пен бейнетке белшесінен батты.

Сөйтіп қазақ әдебиетіндегі төңкерісшілдік бағыт «жеңіске жеттік» деп күпінгенімен, даурыққандарымен олардың да ініне су жіберіліп, ор қазылып жатқанын өздері сезбей далақтады. Оның сұсты да жаман көрінісі 1928 жылдың өзінде-ақ басталып кеткен болатын. Сырт қараған адамға төңкерісшіл бағыттағылар идеялық-творчестволық тазалық үшін өзара пікір алысып жатқан сияқты болып көрінгенмен, оның бір жақ шеті қазақ оқығандарын, әсіресе алашшыл акын-жазушыларды қастанды контрреволюцияшыл күш деп тауып, көзін құрту мақсатын көздеген саясатты Ф. И. Голощекин және оның жандайшаптары керемет шеберлікпен жүргізді.

Ендігі айтыс-тартысқа «жарты патша»— орыс тілділер ортақ болсын, түсінсін, өз көзімен оқысын, төңкерісшілдердің каншалықты саяси сауатты екенін, революцияға берілгендігін көрсін дегендей сыңаймен социологиялық-эстетикалық сойқанды майдан ашылды. Ғаббас Тоғжанов «Против национализма, обывательщины и комчванства в казахской литературе и критике» деген мақаласы арқылы Ф. И. Голощекиннің «Октябрь төңкерісі Қазақстанды жанап өтіпті, бізге кішкене Октябрь кажет». «Партия ұйымын большевиктендіруіміз керек» дейтін аса қауіпті пікірлерінің жақсылығын «дәлелдеп» шықпақ болды. «Голощекин келгенше қазақ әдебиеті түгіл, бүкіл идеология саласында ұлтшылдыққа қарсы күрес жүргізілген жоқ, олар емін-еркін жайлады, ешқандай қарсылық көрген жоқ» деп шындықты бұрмалай баяндады. Баспасөзде екі жылдан бері қазақ әдебиеті туралы толассыз айтыс жүріп жатқанда, оншылдардың да, солшылдардың да «саяси бет бейнесі мен идеологиялық қателіктері әбден көрінді. Қазақ коммунистерінің партиялық, коммунистік келбеті енді ғана қалыптасып келеді» деп, төңкерістен бергі айтылып-жазылғандардың бәрін теріске бұрды, Голощекин қалыптастырған сұрлеуге түсті. Одан әрі Сәкен, Сәбит, Ә. Байділдиндердің қателерін бадырайта көрсетіп, төңкерісшілерді бұқтыру үшін: «В наших условиях основная масса советских писателей пока что попутчики, не говоря уже о беспартийных советских писателях, даже значительная часть коммунистов-писателей в своих художественных произведениях пока что являются художниками-попутчиками. Я лично никогда не признавал, и сейчас не признаю тов. Сейфуллина пролетарским писателем. У него не только нет ничего пролетарского, но зачастую не хватает и советского» («Советская степь», 12. 04, 1928) деуі ынтымақ-бірлікке бастайтын қадам емес еді. 1928—29 жылдардағы принципсіз айтыстар төңкерісшіл ақын-жазушылар арасына жік салып, әдебиетті одан әрі құлдыратты. Сыншылдық ой-пікір саясаттың қол шоқпарына айналды.

Ә. Байділдин «За марксистскую критику» деген мақаласында Ғаббас ойының қателігін көрсетіп қана қоймай, қазақтың жас өнерпаз күші қауырт қалыптасып келе жатқаны жайында өнікті ой айтты: «Тоғжанову необходимо разоблачение ошибок начинающих революционно-пролетарских писателей не для облачения, а для

дискредитации самой идеи пролетарской литературы. Трудности роста он выдает за банкротство и очень неприятно пахнет от его заявления, что он признает пролетарскую литературу вообще, но не признает существования зачатков ее у нас» (сонда, 21. 05. 1928) дегені сөз жоқ, қисынсыз дау-дамайды әшкерелеу талабынан туған-ды.

Айтыс өрши түсті. Сәкен «Неонационализм и его наступление на идеологическом фронте» деген мақаласымен көп сырды ашып, өткір жауап қайтарды. Ол саясаттан әдебиетке оралғанда: «коммунисты и рабочие вообще — это не ходячие абстракции, они живые люди с плотью и кровью. Ничто человеческое не чуждо им. Они стараются, радуются, сражаются, любят, живут, умирают. Жизнь переходной эпохи так богата и так невероятно сложна, она так туго набита противоречиями и конфликтами — бытовыми, личными, что здесь есть место и для драм, и для комедии и для лирики» деп пікір айтып, көркем әдебиетті қалай өркендету шараларын ойластырды.

Айтыс үстінде талай сүреңсіз шындықтардың беті ашылып, Голощекин «қисыны» теріс, оны жақтаушы Ғаббастың ой-пікірі жалған екендігі дәлелденгенде, Өлкелік партия комитетінің бюросы «бұл айтысты доғарындар, әйтпесе газет бетінен журналға көшіріңдер» деп қаулы алды. Бұл айтыс Ташкентте шығатын «За партию» журналында Сәкеннің «Неонационализм под красной маской» мақаласымен жалғасып, Ғаббастың «Ответ моим критикам» дегенімен тәмамдалды. Әдебиетті тілге тиек еткендерінен гөрі саяси айып тағу ниеттері басым болды. Мұның өзі Өлкелік партия комитетінің қазақ оқығандарын бір-біріне жамандату, қуғын-сүргінге салу науқаны арқылы халықтың интеллектуалды күш-қуатына жасап жатқан зорлық-зомбылығының бетін бүркеу саясаты болғанын енді ғана аңғарып отырмыз. Ал айтысушылар да, қостаушылар да бұл науқанның арты неге апарып соқтырарын аңғара алмады. Пролетар бағытындағылар Ә. Байділдиннің алашорда «жансызы болыпты, Колчакқа қызмет етіпті» деген айыппен ұсталып, алаш қозғалысына қатысқандар жөнінде ГПУ тексерушілеріне деректер беріп түрмеде атылып кетсе де, тапшылдықты бірден-бір дұрыс жол деп түсінгендер өз орталарынан қандай дарын аласталып жатқанына мән бермей, ойланбай тарта беруі, Өлкелік

партия комитетінің қазақ зиялыларын, әсіресе ақын-жазушыларын берекесіздендіру саясаты екенін түсінбегендері қайран қалдырады.

Әрине кейінгі күннің биігінен қарағанда кешегінің кем-кетігі, олпы-солпысы, қыңыр-қиястығы көрініп тұратындығына бақсақ, онда большевизм жеңген өлкенің біраз шындығын ашуға тура келеді. Голощекин мен оның қазақ серіктерін қаншама сынағанымызбен оның арғы түп тамыры алыста жатқан еді.

1917 жылы А. Богдановтың жетекшілік етуімен пролеткульт құрылды. Пролетариат мәдениетін тыңмен бастаймыз, ешқандай буржуазиялық мерез араласпаған жұмысшы-шаруа әдебиеті мен мәдениетін жасаймыз деп қатты даурықты. Олар өңгені былай қойғанда бай-манап, алпауыт, капиталист, буржуа отырып кеткен, жатып шыққан үй-ғимараттарды қиратып, жаңа баспана салдырамыз дегенді айтқанда бұрынғының ақын-жазушыларынан, олардың шығармаларынан іліп алар қасиет көрмей, қирату, даттау, өртеу принципін ұстанды. Осы тұста М. Горький В. И. Ленинге «орыс мәдениетін құртып жібермеу үшін мына тобырлардың шабуылын тоқтатыңыз» деп жан дауысын шығарды. Екеуі едәуір айттысып-тартысты. М. Горький өз төңірегіндегі жылап-сықтаған зиялылардың сөзін сөйлеп отырған пенде болып шыға келді. Өйткені В. И. Ленин танымында бір халықтың мәдениетінде екі түрлі өркен болатындығы, пролетариат оның социалистік, демократиялық элементтерін ғана қабылдап, буржуазиялық пиғылына қарама-қарсы қою үшін алынатындығы туралы қалыптасқан көзқарасы тұрғысынан жауап беріп отырды. Сондықтан 1920 жылы В. И. Ленин әзірлеп, Орталық комитет атынан таратылған «Пролеткульт туралы хаттың» қауқары тым шағын, әлжуаз еді. Пролеткульт ұйымдары 30-жылдарға шейін өмір сүріп, көркемөнерді, әдебиетті, әсіресе әдебиеттану ғылымын өзінің дегеніне көндіріп, түтінін теріске бұрды. Дәстүр атаулының бәрінен қол үзуі және үздіруі әшейінгі қателік қана емес еді. «Партияның көркем әдебиет саласындағы саясаты туралы» 1925 жылы қаулының алынуы, оған әскери қолбасшы Фрунзенің жетекшілік етуі эстетикалық таным-білікте «тәртіпке» салар жайлардың барлығын аңғартқандай еді. РАПП-тың айғайлы жиын-конференциялары әр құбылысқа пролетарлық көзбен қарауды, пролетариатқа

ұнайтын іс-әрекет жасауды талап етуі қусырылып келе жатқан дүниенің белгілері еді.

Мұның дүмпуі Қазақстанға ерте жеткенмен, әдебиет жайындағысы тарихи құжат ретінде 1929 жылғы V пленумда алынған болатын. Бұл кезде оны дайындағандар да, «социалистік жеңістерге» жеткізіп келе жатқан Голощекин мен оның жандайшаптары да қазақтың ақыл-ойы мен өнерінің өресін белгілеген қайраткерлер сахнаға енді қайтып оралмайтынын жақсы білді. Сондықтан шығыс коммунистерінің арасында «пролетариат көркем әдебиетін жасаудың мүмкіндігіне сенбеушілік, күдіктенушілік атаулыға» қарсы күрес ашу қажеттігін мықтап атап көрсетті де, ендігі майданның бет-бағдарын қалай өрбіту керектігін нұсқап көрсетті. Онсыз да дәрекі социологизмге белшесінен батқан пролетарлық төңкерісшілдер өзіне жүктелген «міндетті» артығымен асыра орындады.

20-жылдардың алғашқы ширегінен бастап ширыға түскен тапшылдық таным-білік келе-келе имену ді қойып, әдебиетке саясат араластырмай жазудың өзін күнәдай көрді. Оны қоздыра да қыздыра түсуге ара-тұра алашшыл оқығандардың ой-пікірі себепкер болды демегенмен, партия-кеңес жұртшылығынан күш алып отырған төңкерісшіл ақын-жазушылар бұрынғыдан да құшырлана күрескендігін 1928 жылғы орыс тіліндегі айтыс анық көрсетті.

Партия ұйымы қазақ зиялыларының арасындағы әңгіме-дүкенді де, айтыс-тартысты да жіті бақылап, өзіне тиімді бағытқа бұрып отырды. Ғаббас, Әбдірахман, Сәкен айтыстары кешегі өткенді ғана емес, бүгінгі шындықтың сырын ашып жатқан уақытта Өлкелік партия комитетінің бюросы Сәкеннің мақаласы бойынша арнайы қаулы алды. Алдымен «Советская степь» газетінің Сәкен мақаласын жариялағаны қате, өйткені автор «ставит себе задачу политической дискредитации тов. Тогжанова» деп жаны ашығансып, Ғаббастың өзіне де «сыйлы сыбаға» тартты. «Редакция не могла не знать, что т. Тогжанов, имевший как и многие другие, националистический уклон в прошлом, за последние годы стал на партийную точку зрения, которую он проводить в жизнь. В частности т. Тогжанов помог парторганизации в деле выпрямления идеологической линии казахской печати, преодолевая влияние на печать садвакасовщины» («Сов. степь» 10 06, 1928) деп ішке тартқансыған.

мен, ұлтшылдық қатесінің шетін кылтитып қойды. Мұндай әдіс-айла сорпаның бетіне шыққан қазақ азаматтарының бәріне жасалды. Қатесіз, күнәсіз қазақ құжат жүзінде жоқ. Осының бәрі кейін айыптағыш дүниеге айналып, 1929 және 1937 жылдардағы «кызыл қырғында» өздерінің «тарихи» рөлдерін ойнаған еді.

Айтысты газет бетінен журналға ауыстыру жайында жарлық жасай отырып, қазақтың көркем әдебиетіндегі жағдай жөнінде екі ай ішінде бюроға арнайы баяндама жасау тапсырылды. Осыған байланысты баспасөз бөлімі ақын-жазушылар мен сыншылардан бүгінгі әдебиет туралы ақпар жинап, 1929 жылғы пленумға қыруар материал дайындады.

Ғаббас бастаған айтыстың жаңғырығы осы болса, қазақ баспасөзінде, әсіресе «Еңбекші қазақ» газетінде толассыз басылған және ауызбірлікке емес, ыдыратуға, берекені қашыруға бағытталған «айтыс мақалалардың» қаптап кеткеніне, әдебиеттен басқа мәселе жоқтай айғай-шудың көбейгеніне қайран қалмасқа болмайды. Әрине қазақ баспасөзінің өркендеуі, әсіресе «Жыл құсы», «Кедей айнасы» альманахтары, «Жаңа әдебиет» журналы, жаңадан бірнеше газеттердің шыға бастауы сын жанрына олжа болып қосылар дүниелерді басып жатқанына қарамай, айтысушылар бірін-бірі әшкере-леп, бет жыртысып жатуларының мәдениеті төмен, жараспайтын қылық екені жөнінде Жақан, Елжас, Жанахмет, Бейсенбайлар талай ескертті. Өйткені Ғаббастың орыс тілінде өткізген айтысы қазақ баспасөзінде ауысқанда әдеби нысанадан жүрдай болды дегенмен, орынсыз дау-дамайды күшейтіп жіберді. Сырт қарағанда пролетариат әдебиетінің жоғын жоқтау болып көрінгенмен, жікшілдікті күшейтті, ынтымақ-бірлікке лаң салды. Алашшылдармен айтысуға дағдыланып қалғандар енді өз арасынан байшыл-ұлтшылдықтың қалдығын, әсер-ықпалын іздеп әлектенді.

Айтыс күтпеген жерден басталды. 1928 жылғы бесінші сәуірде Ілияс Жансүгіров «Бетім анадай емес, мынадай» деген мақала жазды. Тілінің өткірлігі мен ашылығы болмашы мәселені асқындырып жіберді. Сәбит Мұқанов Ілиястың тұңғыш өлеңдер жинағы «Сағанаққа» беташар жазып: «Ілияс жырларында «ел» деген сөз өте жиі кездеседі, ел ішіне еңбекші де, бай да, манап та, қожамолда да бар. Ілияс осының қайсысын жырлап отыр, бізге, еңбекшіге іш тартқаны керек» деген ескерт-

не жасаған болатын. Ілияс қатты шамданып, Сәбитті «әсіре солшылдыққа салынып отыр» деп тілдің найзасын қадады. Жұма өтпей, 11 сәуір күні Сәбит «Бас асаулық» деген үлкен де өткір мақаламен жауап берді. «Ілияс Ілияс болғалы Ілияс жазды деген сөзге ен тағылған жалғыз осы беташар еді, соған ерін бауырына алып тулап жатыр» деп білді, асауды ұстап, мініске үйретер кезде көрсететін қылығына дейін ашық жазды. Сөзді таңдау, «сыпайы» қолдану жағынан Сәбит те қапы қалмады. «Жікшіл» дегенді әуелі Ілияс қолданған соң, Сәбит оны «жолбике» қатарына бір-ақ шығарды. Жұмысшы-қара шаруа жазушыларының арасынан осылай қара мысық жүгірді. «Жікшілдік» дегенді онды-солды сілтеп, топ жинау әрекеті күшейді.

Әрине қағытпа, ескертпе дегендерді былай қойғанда, шыққанына үш-төрт ай болмай-ақ, жұртшылықтың жылы ықыласына кезіккен «Тар жол, тайғақ кешу» туралы оқушы сауалдарына Сәкен жыл басында (24. 01, 1928) жауабын қайтарып, талай мақалаларда ұнамды ойлар айтылып жатқан кезде, бұл шығарма жайында Нәзір Төрекұловтың мақаласы жарияланды. Ол сын әдеби әдеп пен жолдастық көңіл рәсіміне жатпайтын құжат болды.

«ЕҚ» газеті, әсіресе оның редакторы Ғаббас Тоғжанов басқаның қолымен от көсеу, байқамаған болып, аңғалдық тәсілін қолданып, демократия жолы осылай деген сыңаймен Сәкеннің өлең-мақаласына не Сәкен туралы дүниеге «Құйрық» жалғайтын әдетті көбейтті. Мәселен, осы жолы басқарма атынан: «Нәзірдің сын жазғандағы бет алысы дұрыс емес... Нәзірдің Сәкен кітабынан түк пайда жоқ деуі де қате. Қанша қателері, теріс пікірлері болғанмен де Сәкеннің «Тар жол, тайғақ кешу» қазақ жұртшылығы, қазақтың саяси тұрмысы жайынан бірінші кітап. Рас, Сәкен кітабы тарих емес. Бірақ тарих болмағанмен де тарих жазушыларға пайдасы бар кітап» («Е Қ». 24. 12, 1928) деп түсіндіргенде, Сәкенді тілдеген, мазақтаған әдейі әжуалаған тұстарын қысқартып, тастауға болатындығын біле тұрып: «Сәкен — баяғы Сәкен. Ол Азияның, қазақтың көткіншек, дарашылдық ескі жолымен әлі кетіп барады» деп шығарманың жанрын таба алмағанын айтып, қоғамның келбеті, Алашорданың ісі, Құлбай Тоғысов жайлы өзінің ойын «Сәкен жөндіні жөнсізден, мәндіні мәнсізден, керекті керексізден дымда (обсолютно) ажырата алмайды. Біздің ауылдағы

Қырықбайлардың, Сырықбайлардың бәрі де үй арасындағы бозбалашылығын, қой үркіткенін, ит үргізгенін «Тар жол, тайғақ кешу» деп «тарих қылып жаза берсе, оны мемлекеттік баспамыз баса берсе біз қайдан шығар екенбіз. Бүгінге шейін жер жүзінде үлгісі жоқ Сәкен бастаған әдебиеттің жаңа жанры қазақтан туғаны да!!! Басы да, аяғы да осы. Сәкен ойлауының өте әлсіздігін, Сәкен байқауының өте болымсыздығын көрсетеді. Байқау, бақылау деген көрген-білгенді «көже қыла бер деген емес. Бұл ұят! Бұл масқаралық! Бұл ұят, бұл тентектік!» дегендерді қалың оқушыға қандай ниетпен ұсынған деген ойға қаласың да, басқармадан жазылғаны айла, жалған перде екенін түсінесін.

«Еңбекші қазақ» газетінің редакторы Ғаббастың орынбасары Әйтке Мусин «Көркем әдебиет мәселесіндегі айтыстар туралы» өзінің ой-пікірін білдірмекке ниеттеніп, Ғаббас көзқарасының соқпағымен «қазақта пролетариат әдебиеті түбінде болар, бірақ әзірге жоққа тән» деді де, Сәкен, Сәбит, Бейімбет шығармашылығын өз түсінігі деңгейінде талдаған болып: «Күні бүгін мынау біздің пролетарлық жазушымыз деп көрсете алатындай жазушымыз жоқ. Пролетариат санасын қабылдап жетпеген Сәкеннің мандайына қызыл жалау байлап, қып-қызыл қылатындарын сендердің онбағандықтарың» («ЕҚ» 17. 04, 1929) деп ұрсуы айтыстың мәдениетінен ғана емес, автор мақсатынан да хабар бергендей.

Бұл құбылысты Сәкен мен Ғаббастың пенделігінен туды деп қарамай, әлеуметтік «заказдың» қаншалықты мықты да тегеурінді болғаны деп ұққан жөн. Өйткені «контрреволюцияшыл топ құрды, совет өкіметін құлатпақ болды» деген жаламен жабылған қазақтың ұлы қайраткерлерінің ініне су құйғандары аз болғандай, бір бағытқа серке болып жүргендерді, әсіресе Сәкенді әшкерелеп, тұтқынға алса қазақ зиялыларының ескі, жаңа ұрпақтарының саудасын тез бітіреміз деген саясаттың есебі болды. Оларға әдебиет пен сындағы айтысты сырт көзге сылтау етіп көрсету оп-оңай еді.

Тап осы 1929 жылы Сәкенге байланысты айтылған, жазылғандардың қай қайсы болсын «өмір мен өлімнің күресі» екенін көрсету үшін біраз шындыққа көз салайық: «Сәкен — сынсыз, сын — Сәкенсіз күн көрген жоқ. Ғаббастың айтысы Алматыны қойып, Ташкенттегі «За партию» журналының бетіне көшті. Ғ. Тоғжанов Сәкенге «Вы еще далеко не пролетарский поэт, не говоря

уж о том, что Вы не «отец киргизской пролетарской литературы», каким Вас признает Ваш единомышленник С. Муканов» (№ 7—8, 1929 деуімен ғана аяқтала қоймады. 1929 жылы 7 қаңтарда Сәкеннің «Отарба» деген өлеңін басқанда: «Баяғыда Мағжан отарбаны — «Шойын жолды» боқтап өлең жазып еді. Шойын жол қазақ даласына арақ, шылым, ауру әкеледі деп «жылап» еді. Сәкен Мағжанның сол сөзіне сеніп қалса керек, бұ да отарбаға «арағынды, шылымынды, саудагерінді әкеле көрме» дейді. Мағжан айтса жөні бар. Мағжанның қолданған табы, қазақтың ескілігі шойын жолдан безеді. Мұның бәрін Сәкен ақынымыз қалай ұқпаған?» деп мүләйімсиді. Екеуін бір отарбамен «матап» түрмеде отырған Мағжанмен идеялассың, мұраттассың дегенді емеуріннен танытады. «Тырнақ астынан кір іздеушілік» күшейген кезде «Сәкеннің сырын» ашушылар да табылды. Сонау Ақмоладағы «Жаңа арқа» газетіне Ғаббас Жәнібеков деген біреу «Сәкен бай тұқымынан, бай балаларына партияға кіруге кепілдеме берді» деп жазса, «Еңбекші қазақ» газеті (21. 08. 1929) құрыққа сырық жалғап, қайтадан көпіртіп басты. Арын Малдыбайұлы, Жұмабай Оранбаев, Құсайын Тәкежанов, Баймағамбет Жайпақов «Сәкеннің сыры олай емес, бұлай» деп мақала жазып, Жәнібековтің партиядан қуылған алаяқ екенін қалың көпшілікке баяндап берді.

Мұның бәрі де өткінші, болмашы нәрсе болса, шын кара бұлт Сәкеннің басына әуелі «Қызыл Қазақстан» журналында (№ 6), онан кейін «Советская степь» пен «Еңбекші қазақта» жарияланған «Сәкеншілдік және Сәкен туралы» Өлкелік партия комитетінің хатшысы Хамза Жүсіпбеков жазған мақаладан төнді. Оған дейінгі Жақан Сыздықовтың «Ақын-жазушыларымыз туралы» мақаласы (24. 04. 1929) дауыл алдындағы бұрқасын ғана еді.

Сәкен Ташкенттен Алматыға шақырылды. Еш жерге қызметке орналаспай, еңбекақы алмай 2-қарашаға дейін жүрді. Қазақ мемлекеттік университетінің оқытушысы емес, қазақ әдебиеті кабинетінің меңгерушісі болып эзер орналасты. Екі жарым ай сандалтқан әлгі мақалалардың әсері және партиялық тазалаудан өтудің қияметі еді. Хамза мақаласы мен партия тазалауы құжатының түтіні бір, әрбір әшкерелегіш дерек мақалада қысқа, құжатта тәптіштеп баяндалды. Айыптау үшін уақыттың да дәрмені жетпей қалатын кезі болады екен. Үкімет

басшылығынан кеткен, күн көру үшін еңбек етіп, шығармашылықпен айналысқан, Өзбекстанда, Ташкент қаласында жүрген адамды «Сәкеншілдік» (орысшасы — Сейфуллинщина) топтың жетекшісі деп айыптаудың еш орайы болмаса да: «Сәкеншілдік деп бір кезде Сәкен бас болған, партия ішінде бір жікті айтамыз. Сәкен жігі Смағұл жігін ұлтшыл алашордашыл, интернационалдыққа қарсы деп жамандаушы еді. Мендешұлының жігін ұлы орысшыл, қазақ жайымен есептеспейді, маңайындағылар парашыл, мансапқоршыл бұзылғандар деуші еді. Бірақ түпкі мақсаты басқа жіктерден тым айырмасы жоқ еді. Сәкен жігі іс басынан кеткен соң ұстаған жолы: партияға наразылық білдіру мен партия басқару қызметшілерін жамандағаны болды» деп саяси айыптарды үйіп төгеді де, «Сәкен соңғы «Жұмсақ вагон», «Пәуеске» деген өлеңдерінде өзінің партия жолына наразылығын, партияның ісіне сенбейтіндігін көрсетіп отырған жоқ па?! Әрине солай!.. Қатенді ашық жариялап, шынынды айтып, партия жолына кел, не болмаса басқа жолынды тап!» деген өктем үндер әдебиет пен мәдениетті өркендетудің емес, оның қайраткерлерін құртудың амалы болған еді. 1929 жылы 15 қазанда Сәкеннің партиялық тазалауы өтті. Бұл шара актылып, аман қалудың, не Ахмет, Міржақыптардың сонынан түрмеге жабылудың қыл көпірі болды. Осындай күйдемін-ау деп Сәкен адамшылықтың ақ жолын аттамай, өзінің арын сақтап, жазықсыз жапа шегіп жатқандардың мерейін үстем қылды. Алайда тазалаушы топ Сәкенге бір рет ескерту, бір рет бетіне басу жазасын жариялау үстіне, өз өнерпаздығында «Сейфуллин жолдас күйректікке салынып, саяси қайраткерліктен іргесін аулақ салғаны үшін талқыға салынсын. Сонымен қатар, Сейфуллин жолдастың пессимистік күйректіктен арылдым, бұдан былай өзімнің ғана емес, өзгенің де, жалпы партия ішіндегі пессимизмнің көрінісімен күресемін дегені еске алынсын... «Советская степь» пен «Еңбекші қазақ» газеттерінде өзі жасаған қателерді мойындап, оны айыптайтынын нақты атап айтатын мақала жазу тапсырылсын, сонымен қатар Сейфуллин жолдасқа жалпы әдеби еңбекке, сондай-ақ баспасөз жұмысына мейлінше белсене қатысып тұру тапсырылсын» деген қаулы алынды.

Сәкен «Менің кателерім туралы» деген мақала жазды. Большевиктердің зорлық-зомбылығы өзгені былай

қойғанда, өз адамдарына да жасағанын Сәкеннің осы хаты, мойындауы дәлелдейді. Ал шығармашылық жағынан келетін болсақ, онда Сәкеннің күйректік жасап, сары уайымға салынғанын ойлана оқығанымыз жөн. «Қара жер» мен «Советстан» поэмаларын зордың күшімен бастыруы, пролетариат-қара шаруа жазушыларының Смағұл тұсында «Еңбекші қазаққа» жақындай алмауы, «Аққудың айырылуы» мен «Жұмсақ вагонның» белгілі көңіл-күйден туғандығын дәлелдеу үшін: «Біздің қаладағы болсын, даладағы болсын тұрмысымыздың түрлі қайшылық суреттері, социалдық құрылыстың қиындықтары, қараңғылық, надандық, шалағайлық секілді күнделік тұрмысымыздағы көріністер, оның үстіне партиямыздың бас жағындағы кейбір қыңырлықтар, ауа жайылғандар — бәрі жинақталып келіп мені де қоршағандай болып төмен тартты. Бір түрлі упадничество туғызды. Кеңес өкіметінің жаулары «шоқ, шоқ» деп масаттанып, күліп тұрған тәрізді көрінді. Осылар мені ойға салды, көңілімді қозғады. Бір түрлі упадничествуға салды. Оның үстіне ол кездердегі істерге ырза емес кейбір адамдардың қыңқылдары қосылып, сарыуайымға түсірді. Менің кейбір шығармаларымда партия жолынан қиғаш кеткен жерлер тап осы кездің, осы секілді жағдайдың жұмысы» («ЕҚ», 02. 09, 1929) деп ағынан жарылғанын, қоғамдық объективтік, жеке субъективтік себептерді түгелдей теріп, өзінің биік парасатын танытын жатқанына қарамай «Еңбекші қазақ» тағы да «құйрық» жалғау қажет деп тапты. Жардың жиегіне апарып қойды. «Сәкен жолдас жікшілдік қателерін мойнына алуға тырысқан. Алайда Сәкен жолдас көп қателерін айтпаған. Жазған хатында бар қателерін мойнына алудың орнына қателерін ақтауға тырысқан немесе бәрін де жалпы жағдайдан болды деген. Әсіресе Сәкен жолдас Смағұл Сәдуақасұлы жігімен қосылғанын, ұлтшылдық пікірде болғанын, оны Е. Ярославский жолдастың 3-ші партия конференциясында сынап ашқанын мүлде айтпаған» деп айыптайды. Мұнысы «істемегенді істедім деп мойында, дарға өзің асыл» дегенмен бірдей екені сөзсіз.

Сәкен төңірегіне толық тоқтаудың көптеген себебі бар. Біріншіден, партия өктемдігінің тежеусіз болғандығын, өз мүшелерін, әсіресе Сәкендей қайсар қайраткерлерін өз дегеніне көндіруге тырысқанын және партиялық диктатура ойына не келсе, соны істете алатын

зорлықшыл күшке айналып бара жатқанын көрсету болса, екінші жағынан, жалынды революционер, данышпан ойшыл, асқан қаламгер бол мейлін, бәрібір сен пролетарлық қозғалыстың «винтігісін», тегершігісін, оның қолындағы ойыншығы, қалтасындағы қонырауысын, әлемдік революцияның жаршылары партиялық әдебиет принципін дәйекті және жеріне жеткізе орындауға тиіс, буржуазиялық бостандықты ұмытуы керек, үшіншіден, әдебиет пен мәдениет дегендер тек қана саясаттан өріс алуға тиіс, оның көркем түрінен мазмұны қадірлі, сондықтан пролетарлық әдебиетті өз таным-білігімізбен жасаймыз деген сияқты дөкір де зорлықшыл талаптар қойылған уақытта ақын-жазушы ойыншыққа, қуыршаққа айналып, айтқанды орындайтын құлдық күйге түсті. Дүние қусырылып, әлем тарылды. Қыл көпір көбейді, олай айтпа, былай жазба деген әмірде шек болмады. Соны партияның табанды жауынгері боламын деген ұлы ақын, төңкерісшіл әдебиеттің көшбастар серкесі, бұрынғыша айтсақ, қазақ совет әдебиетінің негізін қалаушы Сәкен Сейфуллин алдымен көрді. Көнгісі келсе де мойын ұсына алмай мерт болды. Ол тәрбиелеп өсірген жас ұрпақ бұдан әріге бара алған жоқ, дөрекі социологиялық-эпербақандықпен ғұмыр кешті. Ұтқанынан ұтылысы, қуанышынан өкініші көп өнерпаздықпен болды. Осыны дұрыс ұғынсақ, онда келешек әңгімелердің жалпы аңғарын, сын-ғылыми ойдың өрісін аңғарып алу қиындыққа соқпайды.

Алдымен алашшылармен алысудың осындай тереңде жатқан сыры барын ұға алмаған ҚазАПП басшылығы тасқындаған ой толқынын аз уақытта-ақ теріске бұрып жіберді. 20-жылдардың екінші жартысында РАПП-тың ұрандарына бой алдырды, дөрекі социализмнің желі мықтап көтерілді. Ақын-жазушыларды бүгінгі күн шындығын суреттеуге үндеген ұран көбіне-көп социологиялық арнамен өрбіді де, эстетикалық таным-біліктер жаппа шекті. Көркемдіктің көп шарттарын елемей, шығарманың тек идеялық мазмұнын баса талап ету етек алды. Сондықтан да көптеген құнды туындылар орынсыз датталды. Оның нақты мысалын сол кезде жазылған көп мақалалардан, әсіресе, М. Қайыпназаровтың сөздерінен, ҚазАПП жиын-съезінің қаулыларынан кездестіреміз. Онжылдықтардың өлі арасында 2—3 жыл ҚазАПП-ка басшы болған М. Қайыпназаров «Пролетариат-колхозшы әдебиетіміз қазіргі қарқынға ере алмай келеді, артта

қалып келеді. Осы күні партиямыз түрлі саяси-шаруашылық науқандарын жүргізіп жатыр: мал дайындау, астық дайындау, егіс науқаны, жаппай оқу, колхоздану, тағы басқалар. Осы туралы біздің пролетариат бағытындамыз деген жазушыларымыз: Сәбит, Сәкен, Ілияс, Бейімбет, тағы басқалары төселіп, ештеңе жаза алмай жүр»,— дегенінен-ақ «эстетикалық иман жүзділіктің» шет жағасын аңғарғандаймыз. Әйтпесе, ақын-жазушыларды бүгінгі науқанды, әне жерде ұйымдасқан ұжымды, колхозды жазбадындар деп ұрсын-сөгуі былай тұрсын, жат лагерьге жатқызып, талай таңба басқан кезі де аз емес. М. Қайыпназаров «пролетариат жазушысы», «байшыл жазушы», «жолбике» дегендерді жиі қолданып, «ҚазАПП-тың басшысы болғандықтан, сол себепті сыншысы болғандықтан, жазушыларды көз алдына тізіп қойып, әлгі таңбаларын жағалай шыжылда-тып басып шығады екен. Сонымен жазушылар «бағасын» алады екен де, оны Қайыпназаров партия жолы деп таңытады екен. Ең «терең» кеткенде айтатыны «түрі жаман, мазмұны жақсы», «мазмұны жақсы, түрі жаман» деген қосымшалар жасайды екен» (М. Қаратаев, «Туған әдебиет туралы ойлар», А., 1958, 36-бет).

1929—1932 жылдарда жарияланған мақалалардың, кітаптардың мән-мағынасын терең қазбай, тек атап шыққанның өзінде көп жайды аңғарсақ та, қайсыбір мәнділеріне тоқталмасқа болмайды. 1929 жылдан бастап Ғабит Мүсірепов әдеби сынға белсене араласты. Қазақ мемлекет баспасының бас редакторы болған соң шығармашылық өмірге еріксіз араласуы және партия талап етіп жатқандарды айтпасқа шарасы жоқ еді. «Әдебиет айтысына» деген мақаласында жұрттың құлағы сарсып, жалыға бастағанын айтып, өзі де қатты екпінмен толқынға араласып кетті. Ғаббастың 1929 жылы шыққан «Әдебиет және сын мәселелері» деген кітабын сынауға кіріскенде «пролетариат әдебиеті бар ма деп сұрақ қоюдың өзі дұрыс емес. Егер Ғаббастың кітабын 29-жылы ұлтшылардың бірі жазса, оған жарасып тұрар еді. Керек болса, ашықтан-ашық айтуға оның тілі де күрмелер еді, ұрлан айтар еді» («ЕҚ», 04. 08. 1929) дегеннен-ақ сын түтінінің қалай шалқуын аңғару қиындыққа түспейді. Ал әдебиетке әлдеқалай ат ізін салып, кейін өз жайына кеткендердің сөз саптастарының анайылығы нандандықпен араласып кеткенін байқаймыз.

Дөрекі социолог сыншылардың осыншама күш алуы-

на 1932 жылы 10 ақпанда жариялаған БҚ(б)П өлкелік комитетінің Мәдениет және насихат бөлімі мен қазақстандық марксизм-ленинизм институтының «Сталин жолдастың хатына байланысты Қазақстанда теория майданындағы күрес міндеттері туралы» түсіндірме хағы көмектесті. Бұл Ф. И. Голошкеин тұсындағы бұрмалаушылықтың ең соңғы жиынтығы және кейінгі әпербақандыққа жол ашқан құжат болды. Сондықтан барлық қиянат-зорлыққа бастаған, тарихтың бетін лайлап, ғылыми таным-білікті теріс арнаға бұрып жіберген кесірлі құжатқа назар аударсақ қазақ сынының сырын, жайкүйін анық аңғарамыз. Бұл құжат ең алдымен В. И. Лениннің әрбір құбылысты сол кездегі таным деңгейінен бағалау керек деген негізгі қағидасын елемеді. Бүгінгінің безбеніне салып өлшеді де, таптық өзек іздеп, бәріне саяси астар беріп отырды.

Сырт қарағанда пәлендей ештеңесі жоқ түсіндірме хатты асырудың алғашқы сөзі ҚазАПП-тың 1932 жылы 26—29 ақпанында өткен съезінде айтылды. ҚазАПП басшысы М. Қайыпназаров дайындаған, съезд қол көтеріп бекіткен қаулының «бисмилласы» мынадай: «қазақ көркем әдебиетінің социалды құрылыс міндеттеріне ілесе алмай жүргенінің себебі: алдымен, қазақ кеңес жазушыларының көбінде алашордашылдық, байшылдық салт-сананың ықпалы әлі күнге дейін күшті, бірқыдыру жазушылардың шығармаларында бай-феодал салт-санасы, жергілікті ұлтшылдық, төңкеріске қарсы троцкизм сарындары бар (Сәкен), қазақ қара шаруаларының артта қалған сарындарына еріп, қара шаруаның өрісі тар көзқарасына және ұсақ буржуазияшылдық санашылдыққа (идеализмге) салынғандық та бар (Ілияс, Бейімбет, Сәбит, Өтебай және басқалар), жік тартысын көркем әдебиетке қыстырғандық та бар. Сын, өзара сынды бетке ұстап, кейбір жолбике жазушылардың кеңес мекемелерін, коммунистерді, колхоздарды обывательдерше сынағандары да (Мәжит, Жұмат т. б.) болды» («Әдебиет майданы», № 4, 1932) деп дәрекі социологияға салынды. Өтебай Тұрманжанов «ҚазАПП-тың I съезі не деді» атты мақаласында «алашорда оқығандары (жазушылары) төңкеріске дейін де, төңкерістен кейін де қазақ еңбекшілерінің, пролетариаттың дұшпаны болды дейміз. Еңбекшілердің досы емес, қасы болды дейміз» деп жалғастырды да, өткенге топырақ шашып, қаулының түтінін мүлдем басқа арнаға салып жіберді.

Ал Ғаббас Тоғжанов өзінің қатесін түзету мақсатымен «Байтұрсынов және байтұрсыновшылдық туралы» мақала жазып, бұрыннан айтып келген ой-пікірінен айналып шыға келді.

1929 жылы «Садвақасовщина под маской» «Молодого Казахстана» (Ә. Байділдин), «Тар жол, тайғақ кешу» мен «Нәзірдің сыны туралы», «Әдебиеттегі смағұлшылдық» (Ә. Тәжібаев), «Сәдуақасовшыл Мұстанбайұлы тазалау талқысында», «Әдебиет майданында», «Пролетар әдебиеті жөніндегі айтыстар», «Кедей айнасы», «Көшпелі дәуірдегі қазақ әдебиетінің күйлерінен» (Сәкен), «Сұлушаш», «Қарагөз» (Ж. Орманбаевтың сөз әлпеті: «Махаббатқа пролетариат тымағын кигізген «Сұлушашта» ешбір мақсат жоқ. Не тап тілегі, не басқаша бір тілек қоймайды.—«Жаңа әдебиет», № 4, 1929), «Байшылдықты жоямын да, тапты жоқ қыламын» (Хабиболла), «Сұлушашқа сын» С. Үсенов: «Сәбит бұрынғы бетінен айныды, құлпырды. Надандықты, ескілікті, санашылдықты дәріптеп, соны жырлап кетті», (№ 11, 1929), «Әдебиет майданындағы мақсұттарымыз» (Х. Жүсіпбеков), 1930 жылы «Таласты қойып, іске кірісейік» (Е. Қалымбетұлы), «Жікшілдіктің түбі — жолбикелік» (Ә. Мүсин), «Әдебиеттегі жікшілдікке қарсы», «Жолдастарға жауап» (Ғ. Мүсірепов), «Жікке жол жоқ» (І. Жансүгіров), «Әдебиеттегі Сәкеншілдер», «Жазушыларға жала» (Ж. Сыздықов), «Жікке қарсы жік», «Ғабитке справке» (С. Мұқанов), «Ілияс туралы бір-екі сөз» (Ә. Тәжібаев), «Ілияс жолбике емес», «Социалистік қайта құру дәуіріндегі көркем әдебиет мәселелері» (М. Қайыпназаров), «Аксап қалмайық» (Ғ. Малдыбеков), «Сәбит, Бейімбет, Ілиясқа жолдастық хат» (Ғ. Тоғжанов) сияқты мақалалар жауып кетті.

Қазақстанда әсіре бұрмалаудың салдарынан экономикалық қиындық туып, халық ашығып, қырыла бастаған 1931—1932 жылдары жазылған мақалалардан қазақ даласында болып жатқан зұлматтың елесі де сезілмейді, қайта әдебиеттің пролетарлық жолын дәуірлете беруге бағытталған, қуаныштан жүрегі жарыла жаздаған жазбалар етек алып кетпегенмен, бұрынғыдан екпіні де, о жарлығы да кем емес. «Әдебиеттегі сменовеховшылдыққа қарсы», «Әдебиетте пролетариат кадры туралы», «Блокшылдықтан демьяншылдыққа», «Менің қатем қандай?» (С. Мұқанов), «Қазақстан пролетариат-колхозшы жазушылар ұйымының кезекті міндеттері ту-

ралы», «ҚазАПП-тың бес жылдығын», «Әдебиет-көркем-өнер ұйымдарын большевикше қайта құрайық» (М. Қайыпназаров), «Тіл, әдебиет білімін қайта құру жолында алашордашыларға, бұлдыр идеализмге жол бермейміз» (С. Аманжолов), «Марксшіл сыншыларымыз туралы» (С. Камалов), «ҚазАПП өндіріске аттанды», «ҚазАПП жаңа дәуірде» (Ғ. Мүсірепов), «Жікшілдік және одақтасушылдық туралы», «Партияның салт-сана майданындағы күресі» (Хакиани), «ҚазАПП-тың I съезі не деді» (Ө. Тұрманжанов), «Сын лениндік жолмен болсын», «Бейімбет туралы» (Р. Уалиахметов), «ҚазАПП-тың жұмысындағы кемшіліктері, қателері туралы», «Қателесуге қарсы большевиктік сынды күшейтеміз», «Кенес әдебиетін көркейтіп, партия декретін орындаймыз» (І. Жансүгіров), «Лениндік сын үшін күресу керек» (З. Шашкин), «Көркем әдебиет социалды құрылыс қарқынынан қалыспасын» (К. Өтепов), «Көркем әдебиет майданындағы күрделі міндеттер» (М. Габдуллин), «Асқар қайта құрылыс дәуірінде» (С. Ерубәев, З. Шашкин), тағы басқа мақалаларда замана шындығы көрінбей, ұрандату, жіктелу, айтысу-тартысу, орынсыз кінә тағып қаралау, елде болып жатқан шындықты желсөзбен жабу, көлеңкелеу орын алды. Рапорт дәуірінің басы Қазақстанның 10 жылдық мерекелі сессиясынан басталды.

«Құрметті сессия — үкімет
Еңбекші табы — қалың жұрт
ҚазАПП ұйымы атынан

Тапсырамыз рапорт:

Жүз он алты мүше бар,
Сексен бес кітап сыйлаппыз.
Социалдық ұлы іске
Том-томдап жинаппыз»,—

деу дәстүрге айналып, «Нефтьстан», «Көмір — коммунизм», «Пулемет» сияқты рапорт-поэма, дастандар қаптап кетті.

Сол кезде өнімді жырларымен ауызға іліккен Асқар Тоқмағанбетовтің аяқ алысын Саттар Ерубәев пен Зейін Шашкин: «Асқарда жаңа көтерілген мәселеден қалмаймын деп жылдам дауыс қоса салу бар. Қарқын әрине керек. Бірақ қарқын мен сапаны бір-біріне қарсы қоюға болмайды. Көп өлеңдерін тереңнен қозғай, түпкір-түкпіріне дейін ақындық қармағын сала алмай, тақпақ, ұран ретінде, хабар ретінде жазып жүр, оны да күніге

мың рет айтылып жүрген сөздермен жазуда. Күндегі ұранды жаттап алып, оны құрғақ тақпақтап тұрмай, диалектика жолымен мәселенің шын маңызын түсіну, түсіндіру керек. Білімсіз аттаймын деп жүріп, қанбақтай желмен ұшып кетуін, сөйтіп бір шөпке ілініп қалып қоюың мүмкін («Лен. жас», 26. 04, 1932) деген тұжырымдардың бар ақынға қатысы бар еді. Жас ақындар ғана емес, жаңа әдебиетімізді өрге сүйрелеп, көркемдік тұрғыдан үлгі-өнеге шашып жүрген кексе ақындардың бірде-бірі ұраншыл рапорттан, жалған даурықпадан ада бола алған жоқ. Халықтың хал-жағдайы құлдырап, жартысына жуығы (49 процент) аштықтан қырылып жатқанда санын шапалақтап, айғайшыл өлең-жырды жазушылар көбейіп кетті. Жадағай поэзия етек алып, әдебиетіміз нағыз дағдарысқа ұшырады. Осының басы-қасында сын «дирижер» болып жүргені рас.

Сонымен ҚазАПП сыны дәуірлеп тұрған кезде әдеби шығарманың көркемдігіне назар өте аз аударылды. 30—33-жылдардағы көп шығармалардың өлі тууына, жансыз «поэзияның» мол болуына дөрекі сын кең жол ашты да, жалпы әдебиеттің дамуына кесірін тигізді.

6. ЭСТЕТИКАЛЫҚ-СОЦИОЛОГИЯЛЫҚ СЫН

Дөрекі социологизмнің дауылы тез көтерілгенімен, саябырлап басылды. 1932 жылы партияның «Көркем-өнер ұйымдарын қайта құру туралы» қаулысы шығып, шығармашылықты жақсартуға бағытталған қадамдар жасалды. Әдебиеттің сын саласына білімді жастардың, әсіресе, сынды өздерінің өнерпаздық арнасы деп таныған Есмағамбет Ысмайылов, Мұхаметжан Қаратаев, Қажым Жұмалиев, Темірғали Нұртазин, Белгібай Шалабаев, Құлмырза Өтепов, Рақымжан Жаманқұлов. Әлібек Қоңыратбаев, Мансұр Ғатауллин, Рақым Уәлиахметов сияқты сыншылардың, алғашқы қадамдарын сыннан бастаған Саттар Ерубаев пен Зейін Шашкин, Хамза Есенжанов сынды жазушылардың қазақ әдебиетінің әлеміне келуіне байланысты білікті, мәдениетті, эстетикалық сауатты сын өріс алып, аз жылда жетекші тенденцияға ие болар деген үміт оты жылт етті. 20-жылдарда жемісті еңбек еткен көп сыншылар өзінің идеялық-эстетикалық нысанасын қайта карап, өрелі, білімді сын жолына түсті. Ғ. Тоғжанов, Х. Жүсіпбеков, Б. Кенжебаев, Ә. Мәметова тағы басқалардың қаламдары құнарлана

түсті. Қайсыбіреулері сынмен қош айтысты. 1933—1937 жылдар арасында талай мәнді еңбектер мен мақалалар жазылып, социологиялық-эстетикалық сын тез марқайды. Өзінің оңаша отау алуға жарап қалғанын, кәмелетке толғанын Қазақстан Жазушылар одағының 1937 жылғы І пленумында арнайы талқыға түсуімен дәлелдеді. Бұл кезде сыншылар да, сыни пікір айтушылар да көбейіп, сын мақалалары мен рецензиялар мол және өнімді жазылды.

20-жылдардағы творчестволық және ұйымдық айтыс-тартыстар кезінде сыни пікірдің қандай болуы керектігі жөнінде айтылған ойлардың жарықшағы ҚазАПП съезінде әкімшілік тұрғыдан сөйлеген сөздерден аңғарылып қалғанымен әдеби атмосфера жақсара бастағаны, мәндене, салмақтана, қомақтана түскені мақалалардан, өткізілген талқылаулардан айқын көрінеді.

Қазақ сынының шуақты кезеңі (1932 жылдың екінші — 1937 жылдың бірінші жартысы) шын шығармашылыққа бұрылды. М. Әуезов өзінің ашық хатымен жаңа әдебиетке қосылды. Жаңа қаулы әдеби атмосфераны жақсартуға, жазушыларды бір идеялық платформаға топтастыруға, ынтымақ-бірлік орнатуға шақырғаннан кейін қисынсыз айтыс-тартыстан мезгі болғандар кезеңдік ұран ыңғайына тез жығылды. Ұйымдастыру комитетін М. Горькийдің бастауы да біраз күдікті жоюға себепкер болды және кеңестік әдебиеттің көркемдік әдісі — социалистік реализм деген атаудың бұл кезде тартымды сипаты болғанын да жасырмаған абзал, өйткені оның қатаң догмаға айналып кететінін ешкім алдын ала болжап білген жоқ. Қоғамдық өмірде қаншама кедергілер, тосқауылдар кездесіп жатса да, олар өсу, жетілу сатысында болатын жайлар деп түсіндіріліп, идеологиялық дауды күшейтіп жіберді.

Одақтық процестен Қазақстан кейін қалмай, кейде алдына түсіп кететін «ұлттық» мінезбен іске кірістік. 1932 жылдың желтоқсанында Жазушылар одағының пленумы болып, Ілияс Жансүгіров төраға сайланды. Әдеби атмосфераны жақсарту жөнінде бірқатар игілікті қадам жасалып, сынның сөз саптауы инабаттылыққа ауыса бастады, шығармашылық айтыс түсінісуге беттеді, бір-бірін құптай да мәдениетті міней сөйлеу машығы сіңісе бастады.

1933 жыл сол кездің ең күрделі проблемасы болған социалистік реализмнің мән-мағынасын түсінуге бағыт-

талды. Оны Мәскеуде қызыл профессорлар институтында оқып, жазушылар арасындағы, газет-журналдардағы теориялық пікірлерге құлақ түріп жүрген Сәбит Мұқанов тұңғыш «Социалды реализм туралы» үлкен мақала жазды. Осы уақытқа дейінгі кейбір сыншылардың «көргенін көргенше, сезгенін сезгенше жаз деуі реализм емес, натурализмге жетектеу, жазушыны «фотографқа» айналдыру екенін түсіндіре келіп «социалды реализм анық болған, болып жатқан және болуы толық айқын, шын жағдайы бар реализм» деп қисындады да, тенденциялылығын жасырмайды, тапты, тапшылықты жақтайды деп түсіндірді. Қ. Өтепов, М. Ғатауллин, М. Қаратаев, Ә. Қоңыратбаев тағы басқалар өз түсінігі деңгейінде мақалалар жазды, ескі әдетпен бірін-бірі іліп-қағып қалғаны да болды.

Ең әуелі сын өз шаруасына қарады. «Сын майданын көтермелеуіміз керек» деп Қ. Өтепов өткен-кеткенді біраз шолып, Б. Кенжебаевпен екеуі «Тағы да әдебиет сыны туралы» мақала жазғанда «пәлсафалы сынның» болмағандығын үлкен айып санап, өздері сынға келген кезден тарихты бастау дағдысына ойысқанмен де, білім толықтыруға, мәдениетті көтеруге, жікшілдіктен безуге шақырды. Ақын-жазушылардың туындыларына «дербес сынды өркендетін, жеке шығармаларды сынау үшін әдебиет сыны методологиясын жасауымыз, шешуіміз, айқындауымыз керек» («СҚ», 11. 08, 1933) деген де ұсыныс жасады. Бұл ойды Ғаббас «Қазақ әдебиетіндегі сын туралы кейбір өзгешеліктеріміз» деген мақаласында жалғастыра түсіп, 1932 жылы шыққан 50 шақты кітапқа бірде-бір дұрыс сын жазылмады деп білді және «өткен жылдардағы сынның бәрін бүйтіп мансұқ қылу эрине дұрыс емес. Дұрыс емесі былай тұрсын бұл зиянды пікір» («СҚ», 24. 09, 1933) деп табады да, дербес сынды күшейтуге үндейді.

Осындай ұнамды көріністер сын саласында көріне бастағанда М. Әуезов «Сыннан не тілер ем» деген мақаласын жариялап, «Менің кеңес жағына шығудан бұрынғы шиырым жазушылығымның өзіне де қауіп еді. Ол қоғамдық дағдарыс қана емес, өнер майданында өсу, ұлғаюдың да дағдарысы болар еді. Болып та қалып еді. Бүгінгіден қашып, «көр ақтара беру» кімге мақтан, қайда апармақ, неге жеткізбек! Бұрынғы еңбек бір жағынан «археология-орхеология үшін» дегенге ұқсап бара жатыр еді» деп өзін міней сөйлеп, әділдік пен әділет

жолы ғана сынның мұраты болатындығын айтты: «жақсыны құр жақсы деген де сын емес. Салт-санадағы, түрдегі, тілдегі, көркемдіктегі жұртшылықты баулитын, бастайтын, қуантатын сын болса, оны дәл тауып, дәлелдеп, дамытып беру, мінді көрсетуден кем бағалы бола ма екен? Кем болмайды, қайта артық болады» деп ақыл қосты. Көркемдік таным-білікті ілгерілету жағын қарастырды. Әдебиет сынына келген жас толқын өздерінің білімдарлығын иман жүзді сөз саптауларымен көрсете бастады.

Жөнделе бастаған әдеби атмосфераға дұрыс жөн-жоба сілтеген жазушылардың бірі — Бейімбет болды. 1932 жылы Бейімбеттің жаза бастағанына 20 жыл толуын атап өтеміз деген игі қадаммен Мансүр Гатауллин мен Бейсембай Қенжебаев мақала жазып, қарымды қаламгердің өмірбаянынан бірқыдыру деректер келтіріп, шығармаларын атап шыққаннан кейін ашық және бүркеме ұлтшылдық (Сәдуақасовшылдық) жолында жүріп «Бейімбеттің шындап бұрылуы 1928 жылдың ақырынан, 1929 жылдың басынан бермен қарайғы дәуір. Бейімбет пролетариатқа жолбике жазушы емес, пролетар-колхоз жазушысы» деген сыңайдағы ойларын өндірісті білсін, марксизмге жетілсін, белсенділік танытсын, жаңа түр тапсын, қателерін мойнына алсын деген ұсыныстармен аяқтап («СҚ», 05. 03, 1932), мерекенің берекесін қашыраған болатын.

Ол екі арада ҚазАПП басқармасы ақын-жазушыларға ананы жаз, мынаған назар аудар деген «нұсқау» беріп жер-жерге ұзақ іс-сапарға шығарды. «Аллаңнан ойбайым тыныш» деп еңбек пен бейнетке жаратылған Бейімбет Шымкентте салынып жатқан қорғасын зауытының құрылысына кетті. Онда ұзақ уақыт болды. Олжалы оралды.

«Социалды Қазақстан» газетінің ұжымы өткен жылғы шалыс қадамын түзету мақсатымен іссапардан оралған жазушыны қуанышпен қарсы алды. Ә. Тәжібаев «Бас жазушымыз Бейімбетке құрмет» (03. 11. 1933) деген репортаж мақала жазды. Бұған Ғабиттің бас редактор болып келуінің де ықпалы жоқ емес. Редактордың орынбасары Әйтіке Мусин құттықтап, Бейімбетке сөз бергенде «Қырман басында» деген повесі жариялауға даяр екенін, «Қызыл жалау» романын бастағанын айтқан. Баяндамашы Қ. Өтепов «Бейімбет еңбекші жұртшылықтан еш уақытта да айырылысқан жоқ. Олай бол-

са, өткен жылғы Бейімбетке теріс берілген бағаны өзгерту керек» деп қалың елден Бейімбеттің бөлек жайылған кезі болмағандығын халық ағарту комиссарының орынбасары Н. Мапаев, Баймұханұлы, Молдағали Жолдыбайұлы, І. Жансүгіров, профессор Қ. Жұбанов, І. Қабылов, Ш. Әлжановтар қолдап, шың ниеттен құттықтады. Құрманбек, Қанабек, Елубай, Қалибек, Рабиға, Күләштар тойда ән салып, думандатты. Редакция Бейімбетке мың сом бәйге беріп, бір ай демалысқа жіберді. Осының бәрі беті оңға бұрылған әдеби атмосфера-ның көрінісі екені даусыз.

Өткеннің өкпек желі бұрынғы дағдысымен қайта сокпақ болғанын Сәкеннің «Қызыл ат» дастаны «Лениншіл жас» газетінде жарияланғаннан кейін байқалды. Сәкеннің сынсыз өмір кешкен кезі жоқ. Қ. Өтепов «Қызыл ат» саяси мағынасы терең күрделі поэма» дегенімен кешегі өткен қызыл қырғын аштықты аузына ала алмай, бұрынғыша шаппақ болды. Ақын көтерген мәселені мәлдіретіп айтып беруден жасқанып «Сәкен «Қызыл аттың» бүгінгі күнінен өткен күнін артық қылып көрсетеді. Бұл кешірілмес үлкен күнә, колхоздасудағы жетістікті көрмей, ылғи кемшіліктерді суреттейді, бұл өткенді көксеу болады, индустрализацияға қарсылық, сондықтан «Қызыл аттың» ауыр халге түсуіне партияның индустрализацияға бет бұруы себеп болды ма? Жоқ, бұл қате, бұл партияның сара жолына жала жабу» («СК», 29. 11. 1933) деген байбаламды қайталағанымен оңға бұрылған көркемдік таным-білік мұндай дөкірлікке жол бермеді.

Көркем шығарманы түсініп, дұрыс бағалағанда ғана сыншылық дарынның тұсауы кесіледі, сәтті болса сыншының бағы ашылады. Сәкеннің «Қызыл аты» 1932 жылдың аяқ шенінде «Лениншіл жас» газетінде жариялана бастағаннан бері голощекиншілдер түрпідей жиырылып, Құлмырза мақаласымен соңғы тұяқ серпуін аңғартқан шақта М. Қаратаевтың «Қызыл ат» және социалды реализм» атты тұңғыш мақаласы жарияланды. Жас дарын «кейінгі жылдары әдебиетіміз көп жаңа шығармаға ие болды. Олардың ішінде «Қызыл ат» дастанындай көбірек сөз болып, көбірек талқыға түскені жоқ. Осыған қарағанда бұл дастанда кісі қызығарлық, назар тартарлық қасиет барлығы сезіледі. Ол қандай қасиет?» деп үлкен додаға жүрексіңбей қойып кетті де, шығарманы орынсыз пәле-жаладан, әсіресе, Қ. Өтепов-

тың ояр сынынан қорғап шықты. Қазақ сынына білікті де алғыр қалам иесі келгенін бірден аңғартып, көзден таса қалдырмау қажеттігін сездірді. Ақын-жазушылар жас дарынға үміт арта, келешек тілей қарады. Өйткені заманның ең бір қасиетті дертін айтқан шығарманы әдебиеттің жалпы ағымынан жырып алуға болмайтындығын айта келіп «әдебиеттегі дәмсіз рапортқа қарсы, шындықтың «көлеңкесінде» ауырдың үсті, жеңілдің астымен қалқып кетушілікке қарсы бірінші рет бас көтерді, қарсы шықты. Идеясыз образ, шығарма жоқ екенін, ал образсыз көркемдік идея әдебиет еместігін кең көлемде әңгімелеп, эстетикалық сауаттылық танытуы жалғыз М. Қаратаевтың ғана емес, беті оңға бұрылған қазақ әдебиет сынының жетістігі болды.

1933 жылдың екінші жартысы мен 1934 жылдың творчестволық өресі көп кезеңге үлгі болғандай. Дөрекі социологизмнің салқыны кейбір қыңыр да қысыр қиялдарда аз сәтке соғып кеткені болмаса, негізінен алғанда шығармашылықтың сырын аңғаруға бет бұрылды. Нақты сын үлгілері көрініп, дәлелді пікір, ойлар айтылды. Бейімбеттің «Майдан», «Қалпе» пьесалары, Ілияс Жансүгіров «Жинақтар туралы», «Ақын Асқар», С. Мұқанов «Әбділданың өлеңдері», «Тайырдың Балабасы», О. Беков «Еңлік — Кебек», Ә. Тәжібаев «Марьям ақын», Әлібек Қоңыратбаев «Қаскелең», Т. Байсеркешұлы, С. Бәйішұлы, Н. Нақысбекұлы «Қыз Жібек», Ә. Балғабекұлы, Исаұлы, Есқараұлы, Р. Жаманқұлұлы, Ә. Жангелдин, Ж. Сәрсеков, Елжас Бекенов «Айман — Шолпан», Б. Кенжебаев «Ләйлі — Мәжнүн», Күреңтай, Шәкенұлы «Күн тіл қатты», Н. Манайұлы «Шәңгерей ақын туралы», Сәкен, Ғабит «Хан Кене», Торы «Тайжан ақын», «Талтаңбайдың тәртібі», Шахмет «Анархан» т. б. туралы көлемді де мәнді мақалалар жариялады. Қайсыбірі жөнінде айтыста, қағытпа да кездесті. Енді жалпылама пікірден гөрі жалқының қыр-сырын айту, айыру үрдісі күшейе берді. Сын шығармаға оралып, әсіресе, рецензия жанрын мәндендіре берді.

Шығармашылық тұрғыдан алғанда, С. Мұқановтың «Поэзия мәселесі» деген зерттеуінің орны бөлек. Әрине штампқа, схемаға айналып келе жатқан социологиялық ой-пікірдің кейбір салқыны кездесіп қалғанмен, қазақ поэзиясына қосылып жатқан жаңалықтардың уақытпен орайластығы орынды қарастырылды. Сондықтан «поэзияның негізі — ырғақ пен үйлес. Бұлардың негізі —

өлең. Өлең бар дәуірде бірдей болған емес, мазмұны да, түрі де әр дәуірге қарай өзгеріп отырған» («СК», 05. 06, 1933) деп С. Мұқанов өлеңнің өрнегіне, шумағына, әсіресе, ырғағы мен ұйқасына талдау жасады. Осы тұрғыда бұл мақаланы теориялық қисынға жатқызуға болады. «Жаңадан түр табу оңай сауда емес, түрге де, мазмұнға да жол ашу нағыз данышпандық. Бірақ ондай данышпан ақын бізде әлі жоқ» деп айтар ойын ауырлата берген кезі де бар. Солай бола тұрса да, қазақ поэзиясына үлес қосқан Сәкен, Ілияс, Асқар, Тайыр, Әбділда, Қалмақан өлеңдеріндегі жаңалықтарды барынша дәл және адал бағалауға күш салды. «Түр мәселесінде, біздің қазақ пролетариат поэзиясының қай дәуірін алсақ та Сәкеннен озған адам жоқ» деп алады да нақты мысалдармен дәлелдеп, өзінің ой-пікірін еш қысылмай қисындап айтады.

1925 жылы Сәкеннің «Советстаны» шығып, үлкен жаңалық жасады деп табады да «пролетариат поэзиясының мазмұны мен түрі бірдей шыққан біреуі еді. Әсіресе «Советстанның» түрі қазақ поэзиясына жаңалық ашты. Оның түрі біздің индустриялы өмірімізді ырғағымен айтып бере алды. «Советстанда» мазмұннан түр басым» деп көп ақындардың бұл түрге еліктеп, үлгі алғандарын ашық айтады. Ілияс Жансүгіров өзінің «Майданында» «үндес дыбыстар мен жолдардың аяғын ғана бітіру емес, басын бастау, сол дыбыстарды өлеңнің жолдарын бойлата жүргізіп отыру дегенді қолға алды. «Майдан» поэзиясындағы жаңа түр еді, бірақ Ғалиден баска ешкім еліктей қоймады, себебі түрі мен мазмұны бірдей келмегендіктен болды» деп түйеді.

Сол сияқты Ілиястың «Дала», Сәкеннің «Комбайн мен трактор», Асқардың «Берлин көшесінде», Қалмақанның «Бұрғысы» жайындағы ойын іздену мен тұрақтандыру проблемасына апарып тірейді. «Сәкеннің Ілиястан соңғы жылдардағы кемдігі: мазмұндарын үнемі жоғарылатпай, кейде төмендетіп алуы. Артықшылығы: жаңадан тапқан түрін түптеп, қашан танытып болғанша сол түрден айырылмауы» деп білді де, осы үлгіні басқаларға, әсіресе, Асқарға «көрінген түрге шауып, жаңалық іздей беруден гөрі «Берлин көшесіндегіні» тұрақтандыру, соны үлгіге айналдыруға тырысу» керек деп ақыл қосады.

Төңкерісшіл поэзияның өкілдерін үш топқа бөлді. Бірінші топқа Ілияс, Асқар, Әбділда, Қалмақандар жатқызылды, олар соңғы кезде ғана түр мәселесіне назар

аударып, көбіне дәстүр ыңғайымен келе жатқандар еді, ал екінші топқа Сәкен, Бейімбет, Тайырлар енгізілді. «Бейімбет стилі басқалардың көшірмесі емес. Бейімбетте өлең ішінде кейіпкерлерін сөйлестіріп отыру бар. Бұл оқушыға ұқтыру үшін өткір әдістің бірі» деп білді де, Тайыр ерте жазып, кеш танылған ақын, «Оның кемшілігі түрге өте елігуі. Сыртын сырлауға өте құмарланып, ішін жалаңаштап алуы. Сәкен өлеңдеріне көп еліктеді. Сәкен түрлері — сақтық тілейтін түрлер. Егер мазмұн бере білмесе, қағаз бөшке боп шығатын түрлер. Тайыр «тартат-тат-тарды» шағындап, ішін майландырса, күрделі ақынымыз болар еді» деп талдау жасады. Үшінші топтағы Өтебай, Жақан, Ғалымдар алғашқы қарқындарынан төмендеп бара жатса да, «ақын емес деуге болмайды» деп ескертті. Социологиялық біраз тезистерді атап-атап көрсетіп, шығарманың көркем болуы, шебер жазылуы өмір шындығына негізделеді, сондықтан «ырғақтың, үйлестің, үндестіктің белгілі заңға қойылуында, неғұрлым поэзия тілі оқуға жеңіл болуында» өмір шындығының орны бөлек деп тауып, сол кездегі қалыптасқан ой түйу машығымен «оқуға жеңіл болса көпшілік тез ұғады. Көпшілікке тез әсер етеді. Тез әсер етсе, поэзия таптық міндетін күшті өтейді» деп білді.

Қазақ поэзиясының ішкі құбылыстарын, жан сырын ұғу жолында А. Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқышынан» кейін, әсіресе, төңкерісшіл поэзия өкілдерінің қазіргі қазақ поэзиясына қосып жатқанын жіті аңғарып отырғандығын және өлең жүйесіне мықтап назар аударып отыру қажеттігін еске салған, қисынды ойы, социологиялық түсінігі бар мақала болды. Бұл өріс З. Шашкин мен Е. Ысмайыловтың 1934 жылғы «Абай поэтикасы» зерттеулерінде жалғаса түсіп, кейінгі теориялық толғауларға жол салды.

Сынының беті эстетикалық-социологиялық өңірге шындап бет бұрғандығы 1934 жылы Абай жайындағы үрдістен анық байқалды. Оны әдеби мұраны игеру үлесіне қалдырып, әзірге Қазақстан жазушылар съезін өткізу мәселелеріне назар аударайық. Өйткені ол әдеби дамудың бір белесін түйіндеген, келешекке жол сілтеген өнерпаздық жиын болды.

Съезд дайындығы 1932 жылдың желтоқсанында өткен І пленумынан басталды. Ілиястың «Партияның көркем әдебиет туралы қаулысын орындау және қазақ кеңес әдебиетінің міндеттері» деген баяндамасында қазақ

әдебиетінің өткен жолын «рушылдық, бектік, байшылдық, пролетарлық дәуірдегі әдебиет» деп әріден тартып: «үстем таптың үстемдігіне қарсы жаппай көтеріле бастаған 1916 жыл сияқты төңкерісшіл қозғалыстың туысынан төңкерісшіл әдебиетіміздің элементтері көріне бастады. Ақты, алашордашылықты құлатып, қазақ еңбекшілері әкімшілікті өз қолына алған соң кеңес ұранын жырлаушы әдебиет туа бастады... Пролетариат әдебиетінің ұйтқысын жасауда, олардың басын біріктіруде, ұйымдасқан түрде байшыл-алашордашылдарға қарсы күресте ҚазАПП ұйымының істеген ісі көп... Бұрын қазақ әдебиетінің тақырыбы — ауылдың әйелі, жеке шаруасы, жарлы-жалшылар өмірінен, малайлар тұрмысынан болса, енді әдебиеттің ауданы, тақырыбы түбірінен өзгеріп, Қарағанды, Түрксиб қазақ жұмысшылары, өндірістегі екпінділер, социалистік жарыс, жаңа адам, жаңа құбылыс, жаңа жұмыстар» («Әдебиет майданы», № 1, 1933) деп өткен аз ғана тарихты, әдебиеттің тақырып ауқымының кеңейгендігін атап көрсетті. Өндіріс науқаны сияқты игеруімізге тиіс деген тапсырмалар да табылды. Осы машық кейінгі кезде де, сол пленумда жасалған М. Баталовтың «Қазақстандағы орыс әдебиетінің жайкүйі», әсіресе Ғ. Мүсіреповтың «Социалшыл құрылыс дәуірі — түрі ұлттық, мазмұны пролетариаттық көркем әдебиеттің өркендейтін дәуірі» деген баяндамаларында тереңдетіле айтылды. Яғни БКП(б) Орталық Комитетінің көркем әдебиет ұйымдарын қайта құру туралы қаулысының негізгі идеясы ақын-жазушылардың идеялық ынтымақ-бірлігін орнатумен қатар, жүрер жолын, айтар сөзін, суреттер оқиғасын белгілеп беруге бағытталған қадам екенін ол кезде онша ұға алмадық. Ғ. Мүсірепов әр ақын-жазушының шығармашылығына тоқтап, талдай және әр жанрдағы табыстарды айта келіп, қазіргі дәуірге лайықты ірі шығарма жоқ, түр қуып, мазмұнды әлсірету басым, ірі де тірі образдар жоқ («Машина адам үшін екенін ескермей, кейде адамды — ұлы тапты — машина үшін деп те көрсетеді»), суретшіліктен үгіттеушілік басым, шағын актілі пьеса аз, балалар мен жастарға арналған шығармалар жоқ, оқып-үйрену жағы кем дей келіп «бізде шын мағынасында әдеби сын болып көрген» емес деуі кейін машыққа айналып кетті.

Съезд дайындығына ақын-жазушылар 1933 жылды, түгелдей, 1934 жылдың бірінші жартысын арнап, үлкен творчестволық шабытпен, шығармашылық бәсекемен

өткізді. Бірінің шығармасын бірі оқып, ақылдаса-кеңесе отырып мінсіз туынды беруге, қазіргі кем-кетікті айта отырып еңбекшілер талабына ұнамды кітаптар жазуға ұмтылды. Осындай талап-тілектерді айтуға жас талапкерлер, әсіресе, жас сыншылар көп үлес қосты. Бір-бірімен әлі ұстаса қоймаған институт түлектері эстетикалық сауаттылықпен қатар өнерпаздық әдеп сақтауға тырысты. Орынсыз жерде бет жыртысуға, жағадан ала түсуге талаптанбады. Мәдениетті сынның үрдістерін көрсету саласында Саттар Ерубаев пен Рахымжан Жаманқұлов әсіресе, съезге дайындық кезінде өндіре еңбек етіп, әдебиеттің идеялық-көркемдік кем-кетігін біліктілікпен және жаңаша айтып беруге ұмтылды. «Екі оқушы» деген бүркеншік атпен жазды. Әуелі Саттар «Лениншіл жас» газеті арқылы «Балалар әдебиетін жасайық», «Не айтар еді?», «Күлкіні қарсы алыңыздар», «Бәсе», «Шұғаға кім ие?» деген уытты да жаңа лепті мақалалар жазып, съезд жақындаған кезде Рахымжан екеуі «Көркемөнер туралы хат», онан кейін «Ақындарға ашық хат» жазып, әдеби дамуымыздың жалпы мәселесіне назар аударды. «Қадірлі Сәбит», «Ардақты Сәкен ағай», «Құрметті Бейімбет, Мырқымбай қайда?» деген хат-мақалаларға аты аталған ақын-жазушылар толымды жауап қайтарып, сынның өресін өбден биіктетіп жіберді. Хаттардың публицистикалық сыңайда жазылып, сырласа баяндалуы мәдениеттілік пен эстетикалық таным-білікті ұштастырып, оқушының, қалың көпшіліктің көркемдікті жыға таңуына септігін тигізді.

Съезде әңгіме болуға тиісті өзекті мәселені, яғни қазақ поэзиясындағы соңғы құбылыстарды аңарту үшін бір ғана сауалына назар аударсақ, сыншылардың өресін, танымын, сөз саптау машығын аңғарып, әңгіменің ішіне сұғына кіреміз де, кезеңдік өркендеудің сырын ұғамыз.

Сәбитке жазған алғашқы хатта «қазақ ақындарында «поэма» деген көбейіп кетті. Бұл күнде поэма жазбайтын адам жоқ. Соңғы 4—5 жылдың ішінде Сіздің өзіңізден бастап қазақ поэзиясында «поэма дәуірі». «рапорт дәуірі» басталды. Бұл поэмаларда не желі, не белгілі тақырып, не қазып айтылған оқиға, көрсетілген қаһарман жоқ. Белгілі тартыс, анық образ, тұрпат, үлгі жоқ сияқты. Тек баста, түсіп, жадағайлатып қара сөзді құран оқығандай заулата береміз. Көбіне өзіміз түсінбейміз. Бізге бұл поэмалардан бір пікірдің құйрығын ұстау

қиынға айналды, поэма деген не өзі, қайтсе поэма болады?» деген сауалдың әрі орынды, әрі сауатты, әрі сыншылық талдауы ішінде, айтары анық екенін байқаймыз да, осындай сыни форманы қашан болса да пайдалана білу қажеттігін сеземіз. Сәбит те, Сәкен де, Бейімбет те ағынан жарылып қайтарған жауаптарында ірі-ірі ой айтып, міндеттер қоя білді. Бейімбет «ауылдағы ұлы өзгерісті, күн сайын құлпырып шығып жатқан мыңдаған жаңа адамдардың пішінін көркем әдебиетте көрсету үшін әлі де болса қаламды қадай түсу керек. Олай болса бірер шығарманы «ауылға айналақтадың» деу қаншалықты орынды болар екен? дей келіп сол кезде ұлы жазушының интуициясы еріксіз «осы «ауыл», «өндіріс» деп бөлшектеудің керегі болар ма екен?!» деген кесек ойды айтқызды. Бейімбет өзінің осы өнімді ойын тарата баяндаған уақытта дөрекі социолог сыншылар күпінің битіндей жабыса түсер еді. Ал әдебиеттің бірінші парызы адамның жан дүниесін суреттеу болса, онда тақырыптық жүйе жайқалған жайлауға жеткізбесін, әдебиетті гүлдендіре қоймасын Бейімбет ұққан, бірақ уақыттың дегеніне қарсы шыға алмаған.

Сонымен Қазақстан жазушыларының тұңғыш съезі үлкен дайындық, бүкілхалықтық қолдаумен өтті. Съезді ашардағы және жабардағы сөзінде Сәкен Сейфуллин қуанышты сезімін жасыра алмады. Ал әдебиеттің даму тарихы мен алдағы міндеттері туралы Ілияс Жансүгіровтің шолу баяндамасы, С. Мұқановтың «Қазақ поэзиясының халі және келешектегі міндеттері», Орынбек Бековтың «Қазақ театры мен драматургиясының өсу белеңдері», М. Әуезовтің «Драматургияның бүгінгі жайы мен алдағы міндеттері», Ілияс Кабыловтың «Маркстік-лениндік сынның сабақты мәселелері» туралы қосымша баяндамалары жасалып, талқыға түскен болатын. Соңғы баяндамада сынның сол кездегі міндеттері жалпылама баяндалып, кейбір сыншылардың өрескел кемшілігі ғана айтылды. Сынның шығармашылық эстетикалық жайы да, басып өткен жолы да терең және барынша дәйектілікпен айтылмады. Дегенмен, сынның айрықша әңгіме арқауына алынуы, оның эстетикалық-социологиялық қауқарын арттыру туралы ой-пікірдің айтылуының өзі аз олжа емес, аз уақыт ішінде өзекті де білікті талқылау аумағына тартылары қылаң берді.

1935—1937 жылдар аралығында жазылған рецензиялар, сындар, өткізілген талқылау, дискуссиялар мәде-

ниттену үстінде өткенін, Қазақстанның 15 жылдығын, Мәскеуде қазақ өнері мен әдебиетінің он күндігін, Сәкеннің жаза бастауының 20 жылдығын өткізу барысында айтылған ой-пікірлер сынның өрісін кеңейте түсіп, әбден қалыптасқан жанр екендігін танытты. Оның айқын белгісі арнайы пленумда талқылануы еді.

1937 жылы Қазақстан жазушыларының бірінші пленумында «Қазақ әдебиетіндегі сынның міндеттері» арнайы қаралды. Пленум материалдары «Қазақ әдебиеті» газетінің 1937 жылы үш санында (№ 23, № 24, 25) жарияланып, сын жөніндегі ой-пікірлердің әбден толысқандығын, шығармашылық проблемаларға іштен еніп, келелі тұжырымдар жасалғандығын көрсетті. М. Қаратаев жасаған баяндамада сынның басып өткен жолы, алған асуы, шығармашылық проблемалары айтылып, жетістік-кемшіліктері профессионалдық деңгейде баяндалып, эстетикалық-социологиялық сынның өркендеу процесі, алдағы міндеті жайында білікті де дәйекті ой тұжырымдалды.

Ең алдымен, пленумда жасалған баяндаманың «Қазақ әдебиетіндегі сынның міндеттері» деп аталғанына назар аударған жөн. Бұл тақырып М. Қаратаевтың 1958 жылы шыққан «Туған әдебиет туралы ойлар» атты жинағында «Қазақ әдебиеті сынының міндеттері» деп өзгертілген. Сырт қарағанда пәлендей айырмашылық жоқ сияқты, ойлана қарасақ, пленумда жасалған баяндаманың тақырыбы әлдеқайда нақты да деректі. «Қазақ әдебиетіндегі сынның міндеттері» деген тақырып әдебиет тарихындағы жалпы сынды емес, белгілі бір әдебиетте жанр ретінде қалыптасқан сынның жай-күйін әңгімелеуге арналғандығын аңғартады. Демек мұның өзі сын жанрының қазақ әдебиетінде туып-қалыптасқанын білдіретін мәнді өнерпаздық көрсеткіш, нақты дерек.

Екінші бір ескерер жай, әдетте қай мәселені әңгімелесек те, бүгінгі күннің талап-тілегі тұрғысынан қарап қол жеткен жетістіктен гөрі, жетілдірер жаңалыққа, алынар міндетке көбірек назар аударып келдік. Сондықтан бүгінгінің «тақымды толтырмауы», оның кем-кетігі қаза айтылуы дағдыға айналған. Мұндай машық осы баяндамаға да тән. Ал сол кезде айтылған ой-пікірді, тұжырымдалған процесті уақыт тезіне салып қарасақ, місе тұтылмағанның әжептәуір ірі іс, мәнді құбылыс екенін көреміз. Көптің көмегімен жетілетін, ал әңгіме

болған шағында еленбеген жаңалықтар, жаңа ізденістер кейіннен ауыз толтырып айтатын эстетикалық құбылысқа айналатыны әдебиет тарихында жиі кездеседі. Соның нақты бір көрінісін осы арнайы баяндамадан, айтылған ой-пікірлерден байқаймыз.

М. Қаратаевтың пленумда жасаған баяндамасы сыншылық ойдың көркемдік таным биігіне көтерілгендігінің белгісі болды. Сын жайында ой-пікір айту асқан мәдениетті, жүйелі көзқарасты, саяси-эстетикалық мол сауатты талап етеді. Сындың тарихында ол шешкен өнерпаздық проблемаларға шолу жасау, айтар ой-пікірді саралай да жүйелеп баяндай білу көтеріңкі талаптармен сабақтасып, әр автормен нық теңестіруді, оның жазғанын жыға түсіндіріп, пікір жарастыруды, ғылыми парасатты талап етеді. Өйткені сын жайы оңай алдыра қоятын көркемдік қамал емес. Міне, осы тұрғыдан алғанда бұл баяндама қазақ әдебиетінде профессионалды сын жанры қалыптасып, қанатын кеңге жайып келе жатқандығын айқындады және М. Қаратаевтай сыншының бар «қару-жарағымен» жауынгерлік сапқа тұрғандығын көрсетті.

Екінші, мәдениетті эстетикалық-социологиялық сынның қандай болуы да осы баяндамадан аңғарылды. Әрине жас талантқа тән қызбалық, қайтсем білімдарлығымды көрсетем деген ниет бұл баяндамадан аңғарылмайды емес, шет жағасы о жарлықпен емес, барынша орынды ибамен, әдеппен көрінді. Ал мұның өзі сыншы табиғатын, талант сырын түсінуге мүмкіндік береді. Мәселе өз ойынды дәлелдеу үшін бар білгенінді үйіп-төгуде, жұрт көзінде білгіш атануда емес, әдебиетші қауым алдында өзінің бар қару-жарағынды танытуда, айтқан ой-пікірінің тереңнен нәр алып жатқанын ұғындыра білуде екенін М. Қаратаев қатаң қадағалаған.

Сын жанрының тұрақты кадрына айналамын, оның жауынгер сапына тұрамын деген дарындардың бәрі өзінің шығармашылық өмірінде осындай асудан асуға тиіс. Осы тұрғыдан алғанда, сын жанрында өте аз жазғанына қарамастан, Әлібек Қоңыратбаев 1933 жылы М. Әуезовпен және М. Жолдыбаевпен бірлесіп шығарған оқулығында, әсіресе, 1935 жылғы жазған реализм туралы мақаласында, Бейсенбай Кенжебаев 1933 жылы қазақ әдебиетінің тарихы туралы Есмағамбет Ысмайылов Абайдың поэтикасы (1934) және формализм мен натура-

лизм жайында жазған 1936 жылғы мақаласында өздерінің шығармашылық келбеттерін біржола айқындады.

М. Қаратаевтың баяндамасы мәнді кіріспеден басталды да «Сын алғаш туа бастаған кезде», «ҚазАПП сынының қате-кемшіліктері», «Тарихи қаулыдан кейін» деген тарауларға бөлініп, сынның шығармашылық міндеттерін тұжырымдады. «Сынның дәрежесі жалпы әдебиеттің дәрежесіне» байланысты (Пушкин) болатынын дәлелдеп айтқаннан кейін қазақ әдебиет сынының басып өткен жолын шолды. Абай дәуірінде «сынға деген тілектің болып, бірақ сынның өрістеуіне жағдайдың болмағанын, бірнеше жыл шыққан «Қазақ» газеті мен «Айқап» журналында әлдеқалай шыққан бірлі-жарымды сұйық мақаласымақтардан басқа түк таба алмайтындығымызды» (М. Қаратаев. «Туған әдебиет туралы ойлар», 1958, 22-бет) тілге тиек етеді де, көптен бері айтылып, штампқа айналып келе жатқан ой аңғарына ілесіп: «Қазақ әдебиетінде сынның белгілі бір орын алуға ұмтылуы тек Совет өкіметі тұсында, айналасы осы он-он бес жылдың ішінде» деп табады. Бұл пікірдің сол кезде аксиомалық сипатта болғаны белгілі. Оны М. Қаратаевтың әр еңбегінен, тіпті соңғы кезде «Октябрьге дейін бізде сын атаулының болмауы заңды нәрсе» деген шолақ пікірінен байқаймыз. Біздің совет сынының тарихи тиянақты табысының өзі ең алдымен сол қазақ әдебиетінде болмаған сынды болдыруында емес пе? деген риторикалық сауалға жауап іздегенде, автор совет заманында туған сынның дамуын үш дәуірге бөледі: «бірінші, жаңа туған совет әдебиетінің іргесін ұлтшылдық-байшылдық сарынан аулақ салу дәуірі. Екінші сөзбен айтқанда — құрылу дәуірі, 1917—1928 жылдардың арасы, Екінші дәуір 29-жыл мен 32—33-жылдар арасын алады. Бұл дәуірді біз қазақ совет әдебиетінің қамдану, қарбану дәуірі дер едік, үшінші дәуір — 1933—1937 жылдарды қамтитын соңғы дәуір. Қай мағынасында болсын, бұл соңғы 4—5 жыл қарыштау дәуірінің басталған жылдары, ұмтылу, өсу сатысының бірінші үлкен басқышына адым жасаған жылдар» (сонда, 37-бет) деп табады да, сыншылық ойдың өсіп қалғандығын, қазбалай, жүйелей, нақтылай айтуға мұршасының келіп қалғандығын дәлелдейді.

Сынның тарихы, оның өсу кезеңдері жайында әр қилы ой-пікірлердің болу мүмкіндігін былай қойғанда, ең негізгі мәселе, оның творчестволық проблемаларының күн тәртібіне қойылып, қандай шешім тапқандығы ай-

рықша әңгімеленуі шарт. Осы реттен келгенде М. Қаратаевтың 1937 жылғы баяндамасы мәдениеті өскен эстетикалық ой-пікірдің, сыншылық көзқарастың шын сырын аңғарта алады. Қазақ әдебиетінің өркендеу процесіндегі ерекшелік-айырмашылықтарды, өнерпаздық қолтаңбаларды жалпы шола келіп, сынның өзіне тоқтаған уақытта автор әдеби дамуға сынның қалай әсер етуі керектігін үлкен проблемаға айналдырып, өрелі міндет деңгейінде баяндады.

«Сын әдебиеттегі барға талдау беріп, бардан қорытынды шығарумен бірге, әдебиеттің саяси-идеялық, творчестволық бағытын белгілейтін, бұл жөнінде жетекші болатын белсенді ұйымдастырушы болу керек қой. Бұл міндетін де сын орындай алмай келеді» (сонда, 53-бет) деген тұжырымын қазақ әдебиет сынында кездескен бірнеше кемшіліктерді ашумен дәлелдеді. Ең алдымен, сыншылардың теориялық-эстетикалық дайындығының, жалпы білімнің өзі көтеріңкі талап деңгейінде еместігіне назар аударады. Осының салдарынан сыншылық «қару-жарақты», айла-амалды орынды пайдалану жағынан олқылыққа ұрынып, эстетикалық талдаудың орнына кара дүрсін баяндаушылыққа ден қойып келе жатқандықты, мұның өзі кейде эстетикалық сауатсыздықпен бауырласып жатқанын атап көрсетті. Сын мақалаларын жетілдіру, көбірек жазылатын пікірдің шығармашылық қауқарын арттыру, сыншылардың әр жанр бойынша мамандану қажеттігі, өмір шындығының көркемдік шындыққа айналуы, образ жасаудың тәсілдерін ажырату, «қызығып отырып оқитын жатық, түсінікті, пікірі ашық, көркем тілді мақалалардың» көбірек болуы алдағы үлкен шығармашылық міндет екенін айрықша баяндады. Әрине, мұндай игі ой-тілекті 1937—38-жылдардағы «сойылды сыншылар» қаперіне алмағанымен, кейінгі кездегі сыншылық ойдың өзекті мәселесі болып, көркемдік-эстетикалық жағынан толысып, жетіліп келе жатқаны айдан-аянық.

Сонымен 1937 жылы Қазақстан Жазушылар одағының І пленумында қазақ әдебиетіндегі сынның міндеттерінің талқыға түсіп, пікір додасынан өтуі, ең алдымен, қазақ әдебиет сынының оңаша отау алып шыға бастағанын, өзінің «шағын шаруасына бас-көз» болуға жарап қалғандығын, екінші, шығармашылық сипаты жан-жақты қалыптасып қалғандағын танытқан кезеңдік ірі көрсеткіш болды.

Сынның жанр ретінде қалыптасуы оның өз проблематикасына ғана байланысты емес, көбіне-көп оның атқарған, жүзеге асырған көркемдік-эстетикалық ісіне тәуелді. Шындығында, сынның өз проблематикасы ақын-жазушы, әдебиетшіл қауым және сыншылардың бірлесіп жазған, жариялаған еңбектеріне байланысты күн тәртібіне қойылатындығын ескерсек қана әдебиеттің әр саласында тындырған ісі, жасап жатқан ізденісі нақты байқалмақ

Өсу жолының қиындықтары 30-жылдардың ортасында формализм мен натурализмге қарсы күресу кезеңінде бір байқалды. Мұны саяси-эстетикалық науқанға айналдырмай, өнерпаздық арнамен алып шығудың өзі қалыптасқан сынымыздың дәйектілігі мен пәрменділігін аңғартып, шығармашылық табыстарға бастады. Қазақ әдебиет сынының осындай күрделі шығармашылық мәселелері жайында онтайлы шешім ұсынуы, өнерпаздық ізденіс жасауы, әдеби дамудың өркенді желісін аңғарып, бағдарын белгілеуге талаптануы оның оңаша отау тіккендігіне дәлел. Сондықтан да 30-жылдардағы сыни ой-пікірлер өзінің жалпы түр-тұлғасымен ғана емес, ішкі тарам-өзектерінен көрінді.

Осы реттен келгенде, сынның шығармашылық келбетінің қалыптасуы оның ішкі процесінде болып жатқан мәнді бір құбылысқа айрықша назар аударуды тілейді. Ол әдебиет жанрларының өсіп-жетілуі, даралана бастауы, жаңа өлкелерге көз жанарын тастауы еді.

Қазақтың сыншылық ой-пікірінің ояну, туу, қалыптасу дәуірлерінің бәріне өзек болған жанр — поэзия екені айдан-анық. Тарихи деректердің басым көпшілігі талай ғасырдан бері рухани азық болып, өзінің көркемдік дәстүрін жасаған поэзияға байланысты екені аян. Сондықтан поэзия сыны деген проблеманы өз алдына әңгімелеу шарт емес. Өйткені әдебиетіміздің анасы іспеттес поэзиядан сын іргесін аулақ салып көрген жері жоқ.

Ал проза сыны дараланып көрінбеді, өзінің эстетикалық қауқарын танытпады деп айту да қиын. Әсіресе, кеңестік заманда қанатын қомдап, «Жұмбақ жалау» романымен кезеңдік қорытынды жасаған прозамыздың сайланып шыққан сыншылары болмағанымен, оның да даму барысына көз салып, артық-кемін айтып отырған ой-пікірлер көп. Оның шет жағасы тиісінше баяндалды. М. Әуезов, Б. Майлин, тағы басқа авторлардың әңгіме,

повестеріне жазылған пікір-сындар С. Мұқановтың «Теміртас» романы бойынша 1935 жылы арнайы өткізілген творчестволық айтысқа ұласты. «Адасқандар» романы орыс тіліне аударылып, «Сын бая» болып шыққан уақытта «Комсомольская правда» мен «Литературная газета»ның қазақ романының жай-күйі жайында айтысқанының өзі әдебиетіміз үшін үлкен абырой әрі олжа еді. Солай бола тұрса да, жаңадан қалыптасқан жанрдың әлі де болса көп проблемалары эстетикалық тұрғыдан шешім күткенін аңғармасқа болмайды. Бұл мәселе әдеби сыынның есейген, көркейген шағының ең түбегейлі проблемасына айналып, талай құнды зерттеулерге арна болды.

Сонымен поэзия, проза сындарын жалпы сын жанрының қалыптасу дәуірінің өзекті арнасы ретінде қарап, олар жайындағы ой-пікірлердің бәрі де мүмкін қадерінше әңгіме арқауына тартылғанын ескеріп, енді өзіне тән ерекшелігі бар драматургия, театр сынына тоқтала кетсек, қазақ әдебиет сынының қалай толыса қалыптасқанын анық аңғарар едік.

Қазақ мәдениетінің қай проблемасын алып қарасақта, оның бәрі де практикалық қажеттіктен қанат қандығанын көреміз. Осы ретте қазақ драматургиясы, ұлт театры нақты міндет-парызбен дүниеге келді.

Жұртшылықты тәрбиелеудің ең бір қуатты арнасы — театр сахнасы. Қазақ театрының сахнасы тек қана көркемдіктің, эстетикалық таным-біліктің арнасы емес, әлеуметтік-саяси насихаттың да мәнді құралы болды. Қазақ сахнасы замана жүктеген осы егіз міндетті қатар арқалап, өзінің абыройлы ісін атқара білді. Сондықтан оның алғашқы қадамынан бастап, күні бүгінге дейін әлеуметтік, сыншылық ой-пікірдің құшағында келе жатуы осыдан. Саяси-эстетикалық тәрбиенің арнасы болған қазақ сахнасы талай көзден өтіп жетілді. Оған сын өзінің тиісті үлесін қосты.

Қазақ драматургиясы туа бастаған кезден ол тек сахна өнері ғана саналмай, өзіне қажетті творчестволық мәселелерді қосақтай келді. Шынында да шын профессионалды өнердің өркен жаюы тек драмалық шығармалардың жасалуымен ғана шектелмейді. Сахна өнерін өркендету үшін драматург те, оның шығармасын қалың көпшілікке жеткізетін актер де, спектакльдің барлық көркемдік жүгін жарқырата ашатын режиссер де, оны эстетикалық тұрғыдан көркемдейтін композитор мен су-

ретші де бірлесе еңбек ететінін ескерер болсақ, онда драматургиялық шығармаларға айтылатын ой-пікірлердің аумағы кеңі береді. Демек оны бірде драматургия сыны, бірде театр сыны, тіпті, кейде өнер сыны деп те атаған орынды.

Сынның өмірімен, өнермен байланысып жатқанын ең әуелі спектакль өнері, концерттерде айтылатын әндер, қалың елдің күнделікті тұрмыс-тіршілігінде орасан орын алатын музыкалық шығармалар туралы талай пікір сайысынан көреміз. Мәселен, 20-жылдары қазақ композиторларының бүгінгі заманды жырлауға бағышталған ән-күйлері әлі туа алмай жатқан кезінде бұрынғы әндердің мақамын (мелодиясын) сақтап, сөзін өзгерту, оған таптық мақсат беру керек деген пікірлер айтылып қана қоймай, тәжірибеде қолданылған болатын. Мысалы, Ақан серінің атақты «Сырымбеті»:

Ауылым қонған Сырымбет даласына,
Болдым ғашық еңбекші баласына,—

немесе әйгілі «Ардақтың»:

Үш ұйықтасам ойымда бар ма менің
Қызулы өндірісте жүрем деген,—

боп өзгертіліп, сахнадан айтылғаны тарихи шындық. Халық өлеңдерінің әнін ғана сақтап, тексін жаңадан жазу керек деген талапқа Жансүгіров, Орынбек Беков, тағы басқалар қарсы болған кезі бар. Жалған реформаторларға Ғ. Тоғжанов «Бізде әлі де болса ескі ән мен ескі өлеңдердің көп айтылуы ақын-жазушылардың, әншілеріміздің жұртқа олардан артық жақсы өлең, әндерді тауып бере алмағандығынан деу керек. Халық аузындағы ескі өлеңдерді бұйрықпен жоюға болмайды, олардың орнына жұртқа түсінікті, қызықты жаңа әндерді шығарып берумен ғана жоюға болады» («Әдебиет және сын мәселелері», 1929, 182-бет) десе, қазақ театр өнерінің өркендеуіне үлкен үлес қосқан Орынбек Беков: «Түрі де, мазмұны да өзіміздікі қылып ән, күй жасап алғанша жұлып әкетердей зияны жоқ халықтың не түрлі, әбден көркем, көңілді қозғай алатын ән-күйлерін әзірге пайдалана беруіміз керек» деп білді.

Мәдениеттің әр саласына байланысты айтылған осындай ой-пікірлерді жалпы сынның аңғарына тарту қажет. Өйткені мұндай процесс, қазақ театр өнерінен опера саласы бөлініп шыққан кезде, музыкалық сын әлі кең өріс

ала алмай жатқан кезде көп кездесті, сондықтан оны театр сынына қонсы қондырса еш әбестігі жоқ. Сурет, кино, көркемөнерпаздар, хореография, тағы басқа салалар жөнінде айтылған, жазылған пікірлер көп. Оларды қазақ әдебиеттануы мен сынының олжасы демеске болмайды. Қалибек Қуанышбаев, Елубай Өмірзақов, Құрманбек Жандарбеков, Жұмат Шанин, Күләш пен Қанабек Байсейітовтер, Серке Қожамқұлов, Қапан Бадыров, Шәкен Айманов т. б. сияқты сахна саңлақтарының дараланғаны, тұрақты да классикалық репертуар жасау үшін аянбай еңбек еткен ұлылы-кішілі драмтургтердің қалыптасқаны белгілі. Осы кезеңде қазақ өнерінің шырқау биікке көтерілуіне жәрдем еткен қайраткерлердің бағалы еңбектері болғандығын ескергенде театр сынының қалыптасуына қосылған ой-пікірлердің жетілу жолдарына назар аударған абзал.

Қазақтың театр өнерін тудыру, жетілдіру, қалыптастыру жолында көп толғанып, талай тың ой, соны пікірлер айтқан Мәжит Дәулетбаевтың, Жұмат Шаниннің, Орынбек Бековтың, Мұстафа Көшекөвтің, Смағұл Сәдуақасовтың ара-тұра өздерінің тұжырымды пікірлерін ортаға салып отырған С. Сейфуллиннің, І. Жансүгіровтің, Т. Тоғжановтың, Ғ. Мүсіреповтің, әсіресе қазақ драматургиясы мен театр өнерінің бесігін тербетіп, жүйелі қисынын жасаған Мұхтар Әуезовтің тамаша еңбектерін айрықша атап өткен жөн.

1917—1925 жылдарда жазылған мақалалардың, әсіресе, М. Дәулетбаевтың «Театр жайы», «Қазақ һәм музыка», «Тағы да бір рет қазақ театрын қозғап көрейік», Қошеннің «Біздің сахнамыз», А. Айсариннің «Жастардан күтеміз», Желкектің «Театр һәм тұрмыс» т. б. сияқты қазақ драматургиясы мен театрын өркендету, өнерпаздар труппасын жасақтау, сахнаны ауылға жақындату жайындағы ойлар мен сол жылдарда шыққан пьесаларға жазылған сындар, айтыс-тартыстар, сауық кештері жөнінде жазылған жарнама-сын, пікірлер кешеулетуге болмайтын практикалық мәселені алға тартты. Қазақстан халық ағарту комиссары С. Сәдуақасов қазақ театрының труппасын жасақтау мәселесіне арнап бірнеше мақала жазып, өнерпаздық сырларын, ұйымдастыру шараларын әңгімеледі. 1926 жылы «Ұлт театры туралы» деген атпен жақсы кітапша шығарды.

Осымен өзектес пікір М. Әуезовтің 1926 жылғы «Жалпы театр өнері мен қазақ театры» атты көлемді еңбегін-

де қылаң берді. Театр репертуарының идеялық-шығармашылық бағытын айқындау алғашқы кезден-ақ қалың жұртшылықтың назарын аударған ең маңызды проблемаға айналды.

Екінші маңызды мәселе — қазақ театрының кадры, дарынды таланттар жайы, Бұл жөнінде де С. Сәдуақасов үлгі көрсетіп: «Ел арасына аты шығып жүргендерді түгел жинау керек, өйткені олар дайын тұрған актерлер» деп пікір айтқанда, Сәкен мәдениет мектебі саналған театрға келген қыз-жігіттердің жақсы артист болуы үшін арнайы білімін толықтыруы, оқуы керек деп білді. Өнер адамдарын алғашқы күннен бастап тәрбиелеуге, студия ашуға, мамандық сырын түсіндіруге, жалпы білімін көтеруге шақырды.

Бұл пікірдің дұрыстығын М. Әуезовтің «Театр, музыка кадры» атты 1933 жылы жазған мақаласынан анық көреміз. Таланты бар жастардың театрға тұрақтамау жайын әңгімелегенде, М. Әуезов оның негізгі себебі: «олардың бәрін де шын театр кадры қып, театрмен, сахна өнерімен нық байланыстыратын білімнің, мамандықтың жоқтығы. Білім бермей актерді өз-өзіне көндіре алмаймыз, солардың салдарынан барып, театр өмірінің асыл қоры болатын кадрды да құрай алмай отырмыз» (11 т., 72-бет) деп сегіз жыл өткеннен кейін үлкен өкініш білдіруі нәтижесінде 1934 жылы Мәскеу мен Ленинградтың театр студияларына талантты қазақ жастары арнайы жіберілген-ді. Осындай қамқор көңіл, игі ниеті өзіне бірден аударған театр өнері алғашқы күннен-ақ халық құрметіне бөленіп, сыншылық ой-пікірден кенделік көрген жоқ.

Профессионалды театрдың шымылдығы ашылғанға дейінгі мақалалар, ой-тілектер қазақтың театр өнерін тудыру, труппалар ұйымдастыру, оларға жеңіл-желпі репертуар тауып беру, оның тәрбиелік сипатын күшейту жайында болса, енді ұлт театры туғаннан кейін сахнаға шығар шығармаларды таңдау, іріктеу, идеялық нысана-сына назар аудару, көркемдік шешім табуын қадағалау, актерлік шеберлікті арттыру мәселелері күн тәртібіне қойылды. 30-жылдардың бас кезінде театрды тек қазақ репертуарымен ғана шектемей, көп уақыттан бері өздерінің профессионалды өнерін биік деңгейге көтерген елдердің табыс-жетістіктерінен үйрену, классикалық шығармаларын аударып, сахнаға қою, сөйтіп, ұлттық өнерді бар көркемдік шартымен өркендету, театрдың әр

түрлі салаларын тудыру қажеттігі үлкен практикалық мәселеге айналды да тиісті шешімін тапты.

Осы мәселелердің сын саласында қандай көрініс бергенін аңғару үшін сахнада қойылған спектакльдердің, жазылған пьесалардың идеялық-шығармашылық проблемаларына, актер шеберлігінің жетілу жолдарына, сахнаны көркемдеудің жай-жапсарына назар аударсақ, сыншылық ойдың қай өңірлерге көз салғанын анық байқаймыз.

Алғашқы кезден-ақ өнер сыншысына, театр жайында пікір айтушыларға үлкен міндет жүктелді. Мәжит Дәулетбаев «Театр сыншысы» дейтін мақаласында: «Жаксы сыншы — театрдың мұғалімі, театрдың жетекшісі. Театр сыншысы болған адам әуелі сахна жүзіндегі жасанды тұрмысты сынай білу емес, бастан жаратынды тұрмысты, өзгерген, өзі араласып жүрген халықтың тұрмыс салтымен танысып барып, сын жүргізген адам сыншы болады» деп білді.

М. Дәулетбаевтың театр сыншысына қойған талабының қалай жүзеге асып келе жатқандығын Жұмат Шанин: «Екі жылдың ішінде ұлт театры туралы талай сындар жазылды. Бұл сыншыларымыздың барлығы биялай қолмен қыздың білегін ұстаған тәрізді. Сынаймын деушілер пьесадағы типтерді, көзге түсерлік рөлдері адамдарды сұрыптайды. Геройдың көздеген мақсатын, оны орындау жөніндегі қайратын, шеберлігін, бөгет болған жұмыстарды, бөгет жасаушылардың қарсы тұрған амал-айлаларын сынайды. Уақиғаға қатысы жоқ бұралқы сөздерді, керегі жоқ ойындарын сынайды. Уақиғаның басталуында, шешілуінде кемшіліктер бар ма, пікір, саяси беті тұзу ме — осыларды қарастырады», — деп баяндап, сыншылардың сахна өнерінің қай саласына көз сала бастағанын атап өтеді де жанадан ғана тәйтәйлап тұра бастаған театр сынының кемшілігін де ашық айтты. «Біздің сыншыларымыз жазған сындарын әлі күнге тәртіпке қоя алмай келеді. Артистер суфлерге қарады, ақырын сөйледі, жылаңқырай алмады немесе нды ойнады, рөлдерін жақсы атқарды, Пьесаны жазушы қайтадан бір жазып шығарса тәуір болар еді т. б.» («Жаңа әдебиет», № 1, 1928) деген сияқты сындардың жиі кездесіп, жүректі күпті қылып жүргенін айтты.

Демек, театр сынының міндеті мен борышы ғана айтылып қоймай, оның бойындағы кем-кетіктердің әңгіме арқауына тартылуының өзі бұл саланың айрықша

қажеттігін көрсетеді, оны жетілдіру жолдарын іздестірудің творчестволық процесі басталғанын танытады. Міне, сондықтан қазақ өнерін өркендету жайы, оның шығармашылық-ұйымдық проблемалары қазақ сынында талқыға түсіп отырды.

Қазақтың ұлттық театрының туу кезеңін және даму бағытын едәуір қорытындылаған еңбек — І. Жансүгіров пен Ғ. Тоғжановтың «Қазақтың театр өнері туралы» 1933 жылы шығарған кітабы. Бұл еңбектің алғашқы тарауында драматургиялық шығармалардың мазмұны көбірек әңгімеленді. «Пьесаларымыздың көркемдік жағы», «Театр ойнауының жалпы кемшіліктері» деген тарауларында біраз толымды-толымсыз ойлар айтылса да, қазақтың театр өнерін профессионалдық арнамен өркендету жайы, ұйымдастыру шаралары орынды сөз болды.

Бүгінгі күннің шындығын көркемдік шындыққа айналдыру, тілейік-тілемейік, әуелден-ақ ең негізгі талаптың біріне айналған мәселе. Осы жай қазақ сахнасының өркендеу барысында ылғи айтылып, жазылып келгенімен, тиісті шешімін таба алмаған болатын. 30-жылдардың бірінші жартысында «репертуар бағытын түгелдей советтік өмір тақырыбына құру» (Қ. Қуандықов. Тұңғыш ұлт театры, 1969, 13-бет) тенденциясы айқын байқалып, оның мән-жайы М. Әуезовтің «Жақсы пьеса — сапалы әдебиет белгісі» деген әйгілі мақаласында теориялық тұрғыдан баяндалды. 30-жылдардың екінші жартысында да, кейінгі кезеңде де бұл проблема қазақ драматургиясының көз жазбайтын нысанасы болып, сыншылық ой-пікірдің өзегіне айналды. Сонымен қазақ драматургиясын жетілдіріп, өркендете беру, оның идеялық-көркемдік қасиетін саралап отыру қанатын қомдаған театр сынына әрдайым шығармашылық арна, міндет-парыз болды.

Жақсы репертуар актер шеберлігімен жарқырай түсетіндігі талай нәрлі де мәнді ойларға арқау болды. Пьеса өзінен-өзі сахнаға шықпайтыны, жүзеге аспайтыны аян болғандықтан, көрермен қауым актердің шеберлігін дәйекті бақылап, айрықша мән беріп отыруға тиісті болды. Мұның өзі өсер мәдениеттің, шындала түскен талап-талғамы.

Тұңғыш ұлт театрының сахнасы — қазақ өнерінің бар салаларын жөргектеген бесігі. Ол драма театрының да, музыкалы театрдың да, опера мен балет театрының да, цирктің де, филармонияның да, әр-беріден соң суретшілер мастерскойының да міндетін тұтас қамтыған-

ды. Алғашқы кезде әуелі спектакль қойып, одан кейін «өлең айтындар» деп тарқамай отырып алатын көрермендердің талабын орындау үшін концерт қоюды дағдыға айналдырған еді. Мұндайда әлемге атағы жайылған Әміре Қашаубаев пен қазақ сахнасына жаңаша түр қосқан Иса Байзақовтың орны ерекше болды. Осыны анық байқап, айрықша мән беріп, пікір айтқан адам — Мұхтар Әуезов. Иса Байзақовтың ақындығы мен әншілігі келісті жарасым тауып, қазақ сахнасының халықтық дәстүрін жалғастыра түсті. Шындығына келгенде, «осы күнгі Еуропаның сахна өнеріне мұндай сый жат болып, жоғалып кеткен. Жалпы сахна өнеріне Исаның нөмірлері жаңадан қосылған жат бұйым сияқты. Мұның өрісі театр жолында емес, ақындық әдебиет тарихының бағытында сияқты. Бірақ бұл алғашқы қараған көзге ғана солай көріну керек. Әйтпесе, әдебиет, музыка, сахна бәрінің бірдей бас қосқан жері осы. Адамдағы салтанатты, сымбатты өнердің өзгеге жат, бізге таныс бір алуан түрі, үлгісі осы. Рас, бұл өнер театр тарихымен ұзақ жасай бермейді. Мұны қолдан жасап ала алмайсың. Әр дәуірдің сахнасында Исалар туып отырса, осы түр қазақ сахнасының бір ерекше қызығы болып дәуірмен сүреді. Исасы жоқ болған заманда уақыт та үзіледі. Тағы бір Исаның келуін күтеді.

Бірақ Иса болған заманда театрдан қол үзуге, айырылуға болмайтын еді. Мұның ісі арқылы қазақ сахнасына бір үлгілі жаңалық кірді. Бұл салт дәстүр ретінде сақталу керек. Біз қазақ сахнасының Исасы бар заманын қымбат, сыйы есепті түсінуіміз керек. Қолдан жасай алмайтын, оңайшылықпен қайта тумайтын сирек өнерді, біз — бүгінгі заманның адамдары — мәдениетті елдерше қадірлей, бағалай білуіміз керек» (II том, 65—67-бет) деген пікірдің тұжырымдалуы дарын даралығын көре білудің, сахна саңлақтарының ерекшеліктерін ажырата танудың жақсы үлгісі болып, өнер сынының құлашты кеңге сілтегенін танытты.

Театр сынының көз жанары түскен аймақтың бірі — сахна көркі. Бұл да өсіп келе жатқан эстетикалық таным-біліктің бір мәнді саласы. Жақсы пьеса мен талантты артистің құпия сырын аша түсуге декорацияның көмегі аз емес. Сондықтан әсемдікті толық түсіну, одан ләззат алу тілегі қазақ сахнасының көркін ажарлауды қажет етті. Алғашқы кезде «найман, тобықты адамдары ауылдың сыртында отыруға тиіс. Олай болмады. Айда-

лада отырған сияқты. Тым болмаса отырған кісілерге таяу бір үйдің сырты көрініп тұруға тиіс еді» («Еңбекші қазақ», 17. 11, 1927) немесе «жұмысшылардың белбеуі, шапаны, бастыра киген тымақтары шындыққа жанаспайды, мұндай үйлесімсіз киімдер көңілге қонып отырған көрініс түрлерін (впечатлениені) бірден бұзады» деген бақылаулар әр пікірден орын алды.

Сонымен, қазақ сынының оңаша отау тігу дәуірінде оның әдемі де мәнді жасауына айналған театр сыны қазақтың сахна өнерімен үзеңгілес туып, қанатын кеңге жайды, өзінің шығармашылық келбетін таныта бастады. Қазақ театрының өнерпаздық келбетін айқындау, идеялық нысанасы жоғары репертуар жасау, актерлік шеберлікті жетілдіру, сахна көркін ажарландыру сияқты проблемалардың көпшілігі сын ауқымына ілігіп, талай толымды-толымсыз ой айтылғанда өзіне тән сипатпен көрінді. Алғашқы кезде жазылған сындардың басым көпшілігі пікір түрінде көрінгенімен, ара-тұра мәнді анализ-талдауларымен, құнарлы ой-пікірлерімен көрермендер, өнерпаздар жүрегіне жылы тиген проблемалы мақалалар, шолулар, көлемді сындар туып, өзінің бар дарын-қуатын қазақтың театры сыны саласында жұмсауға ұмтылған профессионал таланттар көріне бастады.

Қазақ әдебиет сынының жанры мақала, шолу, пікір сыни-библиографиялық очерк, әдеби протрет, айтыс мақала, библиографиялық ескертпе, аннотация, дәйектеме-сын атаулының бәрі де көркемдік тәжірибеде көрініп жатты. Әрине, олардың эстетикалық қадір-қасиеті кейде биік өреден көрінді, кейде қажетті талап-талғамнан төмен жатты. Солай бола тұрса да, сын оңаша отау тігіп, өзінің жанрлық сипатын айқын танытты, өзінің эстетикалық мұратының өрелі екендігін аңғарып, өнерпаздық өмірдің бір мәнді саласына айналды. Сынды өзінің шығармашылық арнасы деп таныған сыншылар қалың оқушы жұртшылықтың ақын-жазушылар еліне жіберген мәртебелі өкілі бола білді. Олардың ойлы, уытты да қомақты эстетикалық жағынан сауатты пікірлері әдебиеттің өркендеуіне жәрдемін тигізді.

Сонымен қазақ сынының жанрлық жағынан қалыптасу процесі 1917—1937 жылдардың аралығында осындай ішкі және сыртқы келбетпен көрінді. Мәселе көтеру жағынан болсын, не жанрға тән ішкі түр-формасы жағынан болсын сын оңаша отау тігіп, әдебиеттің бір

жанры ретінде қатарға тұрды. Өйткені жаңа заманның екпінді қарқынына ілесіп, оның тілек-талаптарын айта білді. Төңкерістен кейін жыртылып екіге айырылған жазба әдебиетіміздің қай көркемдік арнаны қалайтындығы, қандай айла-амал, көркемдік тәсіл қолданатындығы, өмірді романтикалық жолмен суреттеу не реализмнің кең даңғылына түсу мәселелері эстетикалық таным-біліммен талқыланып қана қоймай, әдебиеттің аттанар өрісі қандай болмақ деген проблеманы шешті. Алашшыл ақын-жазушылар айтқан ой-пікірлерде бүкіл адамзаттық өркениеттің гуманистік негізі сақталып, бүкіл халыққа ортақ әдебиет жасау идеясына төңкерісшілдер тапшылдықтың қатаң талаптарын қарсы қойды. Үстем идеология мен партия-кеңес жұртшылығының оғар іс-әрекеттері, әсіресе, алашшыл ақын-жазушыларды ғана емес, бүкіл алаш қозғалысына қатысқан оқыған қазақ зиялыларын қуғын-сүргінге салу, түрмеге жабу, жер аудару, шығармашылықтан алалау арқылы «пролетарлық гегемонияны, «жеңісті» төңкерісшілдердің пайда-сына шығарды. Оған өлкелік партия комитетінің 1929 жылғы V пленумында әдебиет туралы алынған оғар қаулы нақты дәлел.

Пролетарлық әдебиет бар, бірақ ол жас, сондықтан оның келешегіне сенімсіздікпен қарайтын шығыс коммунистерінің пиғылын оң жолға бастау керек деген нұсқау тек әкімшілік жолымен ғана емес, сонымен қатар шығармашылық жолымен де жүзеге асты. Тілейік мейлі, тілемейік мейлі, пролетарлық идеологияға ден қойғандар еңбекшілер арасынан ғана емес, интеллигенциядан да бірқыдыру жас творчестволық күштерді өзінің қанатының астына алды. «Сол кезде Сәкен балаң әдебиетіміздің бағытын жаңа дәуірге қарай бейімдеп, басқарып отырды, Сондықтан мен Сәкенді революциялық дәуірдің бағытын (мен әдебиет, мәдениет майданындағы бағытын айтамын) берік ұстаған, жас кадрлар жинап, болашақтың жолын алғаш рет сызып берген адам көремін... Сәкен ұлтшылдық ықпалында жүрген адамдарды оңай тәрбиелей аламын деп ойламаған кісі. Сондықтан әдебиеттегі, мәдениеттегі жаңа бет алысты тезірек ұғынып, қолға алып кететін алдымен жастар болуы керек деп үміт артты» деген Ғабит Мүсірепов тұжырымы («Жалын», № 5, 1988, 42—43-бет) аумалы-төкпелі заманның шығармашылық саладағы шындығын дәл көрсетеді. Топ жинау, жастарды бауырға тарту әшейін күш көрсету

түрінде ғана болмай, шығармашылық жағынан өзінің жемісін берді. Бейімбет, Ілияс, Сәбит, Ғабит, кейіннен Мұхтар, Ғабиден, Әбділда, Асқар, Тайыр, тағы басқа көптеген қаламгерлердің кеңесшілдік қатарға тұрып, өнерпаздық танытуы босқа кеткен арам тер емес, кейіннен қазақ әдебиеті болып дәуірлеген, бірқыдыру тұщымды да тартымды шығармалар берген әдебиеттің төңкерісшіл қанаты болды. Көркемдік шеберлігі жағынан бұл бағыт өкілдері өрелі биіктен табыла бермегенімен, кезең шындығын суреттеген туындылары болғанын жоққа шығара алмаймыз. Жалпы кеңестік 70 жылдықты тарихтан сызып тастамайтынымыз сияқты, оның кейбір шығармаларындағы көркемдік жетімсіздік пен штамптарға қарап бүкіл әдебиетті жоқ ету дұрыс емес. Ондай ниет кешегі дөрекі қателікті, яғни бүкіл алаш қозғалысын, оған қатысқан қазақ зиялыларының, әсіресе, ақын-жазушыларының еңбектері мен шығармаларын оқытпай, айтқызбай, зерттемей, орынсыз даттап қаралаған жаман әдетке қайтып оралғандық болар еді.

30-жылдарғы дамуымыздың өзі жауын-шашынды, бұрқасынды болғаны тағы да шындық. Дөрекі социологиялық сыннан социологиялық-эстетикалық, жайма-шуақ кезеңде эстетикалық-социологиялық таным-білікке ойысқан сыңай 1932 жылғы «Көркем әдебиет ұйымдарын қайта құру туралы» қаулы болашақта қалыптасар бұғалықтың, тұсаудың алғашқы сұлбасын байқатқанына қарамай, аз ғана еркіндік тигенде біраз биіктікті алуға тиіс болды. Халық мәдениетінің көтерілуі қаншама қиындық-ашаршылыққа кезігіп жатқанына қарамастан 1936 жылғы Мәскеудегі онкүндіктен мерейі өсіп, бүкіл қазақ өнерін одаққа танытқан ұлы оқиға екенін еш уақытта естен шығаруға болмайды. Осыған ғылыми және сыни ой белсене араласып, өзінің игілікті ықпалын жасай білді. Практикалық іс үстінде өзінің эстетикалық өрісін, ғылыми парасатын, сыншылық танымын таныту арқылы өзінің жанрлық келбетін қалыптастырды. Сынның ішкі жанрлары көркемдік тұрғыдан да, теориялық жағынан да жетіле берді, толыса берді, Сыншылар оқушы мен қаламгердің ақылшысы, жәрдемшісі деңгейіне көтерілді. Сын еш уақытта елеусіз қалмады, оның барын мәдени-әдеби қауым әрқашан сезіп отырды. Сондықтан өнердің қай саласы болмасын, әсіресе, театр, әуез, бейнелеу, сымбат, сәулет өнерлері азды-көпті көзге түсіп, сын тезінен өтті. Ал поэзия, проза, драматургия

сыны әбден даралана қоймағанымен, өзіндік ерекшелігіне қарай жіктеліп, сынның өнікті арнасы болатынын анық танытты.

Ұсақтан іріге, саннан сапаға ұмтылған сыни ой-пікір теориялық қисынмен толысып, А. Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқыш» атты классикалық еңбегін жарық дүниеге әкелді. Ахаң қазақ әдебиеті, мәдениеті әлеміндегі көркемдік-эстетикалық құбылыстар мен ой-пікірлерден, ғылыми пайымдаулардан нәр алып, ұлттық таным-білікті өзіндік қисын биігіне көтерді. Жүсіпбек Аймауытовтың «Мағжанның ақындығы», Иса Токтыбаевтың «Асау тұлпар» туралы мақалаларының, көркем әдебиет жөніндегі айтыстардың әсері көп болды.

Сыншылық ой-пікір газет-журнал бетінде қалып қоймай, жеке кітап болуға жарағандығы да қуаныш. Ғаббас Тоғжановтың «Мағжанның ақындығы, Жүсіпбектің сыны», «Екі жастың әңгімесі» (1926), «Әдебиет пен сын мәселелері» (1929), С. Сәдуақасовтың «Ұлт театры туралы» (1926), М. Әуезовтің «Әдебиет тарихы» (1927), М. Дулатовтың қазақ тілінде басылған кітаптардың түсіндірме көрсеткішін (1927) шығаруы, әр кезеңде шыққан оқу құралдары, С. Сейфуллиннің «Қазақ әдебиеті», С. Мұқановтың «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» (1932) зерттеу-оқулықтары, Ғ. Тоғжанов пен І. Жансүгіровтің «Қазақтың театр өнері туралы» (1933), А. Әлібайұлының «Қазақ жазушыларының библиографиялық альбомы», Е. Бекеновтың «Ұлт қозғалысы және ұлтшылдық әдебиет» (С. Мұқановтың «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» деген кітабының I бөліміне сын) зерттеулері, Ғ. Тоғжановтың «Абай» монографиясы (1935), А. Жұбановтың «Қазақтың халық композиторы Құрманғазы», «Қазақ музыкасында күй жанрының пайда болуы» (1936) атты еңбектері, сондай-ақ әдебиет хрестоматияларының жыл сайын шығып тұруы, сөз жоқ, қазақ сыны мен ғылымының жанр ретінде қалыптасып, эстетикалық биіктерге ұмтылғанын анық танытты.

7. ТҰСАУЛЫ ОЙ ТОЛҚЫНДАРЫ

Заманның ыңғайына қарай эстетикалық ой-пікірдің өзгеріп отыратыны белгілі. Әр елдің дәстүріне қарай ерекшеленгенімен, оның негізгі ағар арнасы бірыңғайлана түскені, әсіресе, кеңес империясында «социалистік экономиканың негізі мықтап қаланып», жеке адамға табынушылық асқына бастаған кезде анықталды. Көр-

кем шығармада «егіз қозылар» көп туып, сында белгілі нұсқау-қағидалар орнықты.

Өтпелі кезеңдер қазақ сыны үшін әрдайым қиындықпен басталатын күйге ұшырады. Төңкеріс лаңының азаматтық соғысқа айналып кетуі, бай-құлақтарды тап ретінде жою саясатының елдің интеллектуалды күшін қудалауға ұласуы, 30-жылдың соңғы ширегінің адамзат тарихында болып көрмеген әлеуметтік-эстетикалық зорлық-зомбылыққа, теңдесі жоқ геноцидке айналып кетуі соның дәлелі. Өзі орнатқан қоғамның өзін-өзі жалмауыздай жұтуы қай жағынан болсын еш рабайға сыймайтын құбылыс.

Мәскеуде көтерілген жел Қазақстанда қанды құйынға айналатын әдет осы кезеңде қалыптасты. Сойқанды қара дауыл бүкіл адами пиғылымызды өзгертіп, адамгершілік аумағынан шығарып жіберді. Өз күшігін жеген қасқырдай, халықтың ақыл-есінің, таным-білігінің иесі, елдігінің тұтқасы, арманының бастаушысы болған қазақтың оқыған зиялыларын, жетіліп келе жатқан интеллигенциясының таңдаулы өкілдерін талқандау, құрту процесі басталды. Аштықта қырылған 2 миллион 200 мыңның қайғы-қасіретінен кем емес қуғын-сүргіннің нәтижесінде 105 мың оқығандар тұтқындалып, 22 мыңы атылып кетті. Саналыларға келген сталиндік-голощекиндік індет 1929—31-жылдардағы байлап-матау, бұғау-тежеу, іріктей құрту, елді бассыз, ойсыз қалдыруға кең жол ашқаның енді анық аңғарып отырмыз. Осы қырғынның ең алғашқы да қымбатты құрбандары әдебиет-мәдениет өкілдері, ақын-жазушылар болды. Олардың қатарында жаңа, төңкерісшіл әдебиетті өрге сүйрелеген, негізін қалаған Сәкен, Бейімбет, Ілияс сынды ұлылардың болуының өзі қандай шығын екенін ойша шамалаудың өзі қиын да қорқынышты.

Сонымен 1937 жылдың екінші жартысынан былай қарай о жар ауыздан шығып қалып жүрген қиратқыш сөздер нақты мәнге ие болып, әуелі газет-журнал арқылы көрінді де, абақты-түрмеге жетектеп апаратын құжатқа айналып кете барды. Лай судан балық аулап, бақыт пен шенге белшесінен батқысы келгендердің күні туды. Әрине, бір-бір жарым жылға созылған қара дауылдың сын, сынау арқылы жүзеге асқаны өкінішті-ақ. Одан қаншама безгіміз келсе де, жирене отырып ой өрбітуге міндеттіміз. Бұл қанды толқын сынның атымен «базарға» түсті де қиратты.

Қазақ әдебиетінің шаңырағы құлауға сәл-ақ қалды. Сәкен, Бейімбет, Ілияс, Ғаббас Тоғжанов, Өтебай Тұрмажанов, Зейін Шашкин, Әбдірахман Айсарин, Қадыр Тайшықов, Мәжит Дәулетбаев, Қадыр Қуанышев, Құлмырза Өтепов, Сағыр Камалов, Хамза Жүсіпбеков, Хамза Есенжанов, Рахымжан Жаманқұлов, Хасен Өзденбаев, Әзімбай Лекеров, Тұрлыхан Хасенов, Әлібек Қоңыратбаев, Абат Әлібаев, Қошке Кемеңгеров, Абдолла Асылбеков, Ыдырыс Мұстамбаев, Мансұр Ғатауллин, Рақым Уәлиахметов, Шәймерден Тоқжігітов, Орынбек Беков, Еркінбек Дүйсенбеков, Мұхаметжан Қаратаев т.б. сынды қаламгерлердің әдебиет майданынан аласталуы ойсыраған олқылыққа кезіктірді, әдебиетті дағдарысқа ұшыратты. Әйтеуір құдай дес бергенде, қазақтың халық поэзиясының құнарлы арнасының сарқылмағандығы осы тұста Жамбыл атымен атой салып, көркемдік дүниесінде болып жатқан зілзаланы шапанының етегімен көлегейледі. Қабындап өсіп келе жатқан жас толқынның ағалар арқалар көркемдік ауырлықты белдері қайыса, бақайлары майыса эзер дегенде мертлікпей көтерін кеткендері абырой болды. Әйтпесе «Қазақ әдебиеті деген актандақ» пайда болуға эзер-ақ қалған еді. Осындай жұтқа қалай кездескенімізді қазбалай қоймағанмен, оның сүреңсіз келбетін тарихтың естен кетпес сабағы ретінде көрсетіп өту орынды болмақ.

Тарихтың жады мықты, ештеңені де ұмыт қалдырмайды. Кім не істеді, не ойлады, қандай қиястық жасады, еліне сіңірген еңбегінің сиқы қандай деген сауалдарға жауапты келешек күніміздің тілеуі талап етеді.

Әрине, зұлымдықты теріп, басынан аяғына дейін көрсетіп шығудың қажеті жоқ. Біріншіден, жүрек айнытады, екіншіден, ой қайталаушылығы көбейеді, үшіншіден, шамадан тыс көп дерек ойды түйіндеуге кедергі жасайды. Сондықтан шешуші тұлғалар төңірегіндегі «әңгімелердің» өзі-ақ сусынды қандыратынын естен шығармайық.

Сынның бүкіл қоғамдық-әлеуметтік, мәдени-эстетикалық ой-пікірдің додасында төңкерісшіл ақын-жазушылардың көшбасшысы Сәкенді, жаңа әдебиет өкілдерінің іс-әрекетіне серке болған Сәбитті көкпардай тартқан бір жарым-екі жылдың қиястығы басқаларға там-тұмдап тигені, қайсыбірі қосақ арасында босқа кеткені белгілі. Сондықтан оларға тартылған «сыбағаны» ойлана

әңгімелесек, бүкіл бір әдебиеттің шындығы қалай ойсырағаны, ластанғаны көрініп қалар.

Сәкен басына ала шарбы бұлт өзінің шығармашылық еңбегіне 20 жыл толарына дейін-ақ үйірілген болатын. Сәкеннің 1913 жылдан бергі танысы, сібірдің төңкерісшіл жазушысы Ф. Березовский пенделік өкпемен КСРО Жазушылар одағының 1936 жылдың басында Минскіде өткен I пленумында қазақ әдебиетінің жай-күйін әңгімелей келіп, «Сейфуллиннің «Қызыл ат» поэмасы мен бірнеше шығармаларында троцкизмге іш тарататын саяси қателіктер бар. Қазір Сейфуллин бұл қателіктен арылды. дегенмен, сол жиынның төрінде отырып, бұрын Қазақстан өлкелік партия комитетінде ұйымдастыру хатшысы болып істеген, енді КСРО-ның ішкі істер халық комиссары болған қанішер Н. Ежовтың көңілінің бір қыртысына қыстырылып қалған еді. Ол көп кешікпей «Қарағанды ісінде» көрініс берді. Қазақстанның бүкіл жұртшылығын шошындырған сот Ежовтың бақылауымен өтті. Өйткені Сәкеннің жан жолдасы Абдолла Асылбеков Қазақстан өлкелік комитетінде Ежовпен бір мезгілде қызмет істеп, талай мәселеде онымен керісін, таласып қалатыны «Қарағанды ісінде» алдынан шықты.

А. Асылбеков, Нұрғали Нұрсейітов, Мансұр Гатауллиндердің ашық соты болғанда Сәкеннің аты бірнеше рет зорлықпен аталған болатын. Мұның бәрі сол уақыттан бастап жіпке тізіліп, кейін құжатқа айналғанды. Мұның үстіне 1937 жылдың көктемінде жеті жылдық айдаудан қайтып оралған, бір кезде Омбы оқытушылар семинариясында үш жыл бірге оқыған, бірақ ақындық бақталаста болған Мағжан Жұмабаев Алматыға келгенде Сәкеннің адамгершілік танытып үйіне қонаққа шақыруы, баспадан ақшасын алып беруі «кешірер күнә» емес еді. Өйткені әдеттегі жиналысқа келін-кетудің өзі есепке алынып, «хатқа» түсіп жатты. 1—7 сәуірдегі жазушылар жиналысында болмауы, 11 сәуірде бастауыш партия ұйымының есеп беру жиналысында ақырғы болып еріксіз сөйлеуі, «Сәкен жолдастың осы күнге дейін өз кемшілігін көре алмай келе жатқаны бұл сөзінен толық айқындалды» немесе «Сәкеннің «Домбыра» атты жинағы тәркіленді, бұл қатесін айтуы керек еді. Ол жұмған аузын ашқан жоқ» дегендердің республикалық «Социалистік Қазақстан» газетінде мамыр айында бірнеше рет жазылуы, маусым — шілде айларында мүлде қоюланып кетуі осыған дәлел. Т. Елеуовтің «национа-

листические взгляды С. Сейфуллина в свое время тесно переплетались с явно троцкистками» («Каз. правда», 09.07, 1937) деп Ежовтың есіне салуы тегін кеткен жоқ. Оның нақты бір көрінісін Г. Аксельродтың «Чекист Жакупов» деген мақаласынан оқимыз «Жакупов на одном из оперативных совещаний вовсе услышание заявил:

«Сажать Сакена не буду. Нас учил Дзержинский карать истинных врагов» деп өз басын оққа тігіп, «пишет письма Сталину, Ежову, Вышинскому. Эти письма нельзя читать без душевного волнения. Жакупов защищает Сакена Сейфуллина, Сейткали Мендешева, Нигмета Нурмакова и некоторых других видных деятелей культуры Казахстана с подрывающей убедительностью вскрывая всю абсурдность выдвинутых против них обвинений» («Каз. правда», 17. 01, 1965) дегенінен көріп, қандай қара бұлттың төніп келе жатқанын аңғарамыз. Алайда қызылкөзденіп алған жоғары жақ, өзінің аمانдығы үшін жанталасқандар екпін баспай ентелей берді.

Сол тұста Ілияс Жансүгіров, онан кейін Жазушылар одағының 1935—36 жылдарғы төрағасы, 1936 жылдың шілдесінен Халық комиссарлары кеңесі жанындағы көркемөнер басқармасының бастығы Ғаббас Тоғжанов, Жазушылар одағының хатшысы Қадыр Қуанышевтар, Мәскеудегі Тұрар Рысқұлов, Нығмет Нұрмақовтар ұсталып, түрмеге жабылған болатын. Әдебиетті жанындай сүйетін, оның қайраткерлерін ардақтайтын, өзінің де қаламының желі бар Серік Жақыповтың шындық үшін шырылдап, мерт болуы өте аз кездескен құбылыс.

Алып машинаның дөңгелегіне май құйып, жеделдетіп отыратындарға ең алдымен Жазушылар одағының партия ұйымы (хатшысы Қ. Әбдіқадыров), одақ әкімшілігі (төрағасы С. Мұқанов, хатшысы М. Қаратаев), «Қазақ әдебиеті» газеті (редакторы Т. Жароков), әсіресе «Социалистік Қазақстан» (редакторы Ж. Арыстанбеков, кейін С. Бәйішев), «Казахстанская правда» (редакторы Берковский) газеттері болды. Қанды қырғын басталған кезде партия баспасөзі Жазушылар одағы өз арасындағы «халық жауларын» әшкерелемей отыр деп сынағаннан кейін ілкі сәттегі жиналыс-жиында Сәбит Мұқанов желпіне сөйледі де, 7 шілдеден бастап Мәскеуге екі айлық творчестволық іссапарға аттанып, тізгінді Мұхаметжан Қаратаевтың қолына тастап кетті. Екпін күшейе түсті. Жиналыс үстіне жиналыс өтіп, қаулы-қарарлар

көбейді. Оны газет даурықтыра жазды. Ақын-жазушы, сыншылардың өздері де құр қалмасқа бекінді.

Шілдеге дейінгі мақалалар сынау, «әшкерелеу» сипатында болса, енді «халық жауларын» жою керектігі айтыла бастады. Бұрын «қырағылықты күшейтейік», «өзара сынды өрістетейік», «халық жауларын әшкерелейік» деп келсе, енді «көркем әдебиеттегі ұлтшыл-фашистердің зиянкестігін түп тамырымен құртайық» («Әдебиет майданы», № 3, 1937) «Социалистік Қазақстан» газетінде «Жинақтар туралы немесе алашордашыл контрабанданың тағы бір түрі туралы» (08. 08, 1937), «Жазушылар ұйымында істен гөрі мылжың көп» (17. 08, 1937), «Қазақ әдебиетіндегі авербахшылдықтың қалдығын толық жою керек» (29. 08, 1937), «Совет жазушыларының қатарында жат элементтерге орын жоқ» (04. 07, 1937), «Қазақ әдебиеті» газетінде «Әдебиеттегі троцкист-бухариншіл ұлтшыл-фашист зиянкестерін жеріне жете құрту керек» (13. 08, 1937) «Барып тұрған зиянды контрабанды» (30. 07, 1937), «Жастарға теріс идея беретін кітаптың түкке керегі жоқ» (31. 08, 1937), «Жазушылар ұйымындағы ұлтшыл фашист жаулардың зиянды зардабын біржола құртайық» (08. 10, 1937) деген сияқты тақырыптармен ызғар шашып, үкімін шығара келді. «Халық жауы», «тап жауы», «буржуазияшыл-ұлтшыл», «ұлтшыл-фашистер», «алашорданың сұрқиялары», «пантюркистер», «алашорда төбеттері» дегендер аспаннан қарша жауды. Әдебиетшілер «сын» жазды дегенімізбен осындай қарғыс-лағынеттерден көз ашып, аяқ алып жүру мұң болды. Өзіміздікі аз болғандай, Мәскеуден жансыз болып келген біреу Сәкеннің «Қызыл сұңқарларын» сахнадан алып тастауға нұсқау берін, «Пьесада қазақ халқының революциялық тарихы бұрмаланып көрсетілген. Пьесаға жүгінсек, Қазақстандағы революциялық қозғалысқа қазақ интеллигенті басшылық жасаған. Ол пьесада орыс жұмысшысы мен неміс эмигрантына және украинкаға ақыл үйретеді. Қазақстандағы революциялық оқиғалардың барысындағы орыс пролетариаты мен большевиктік партияның рөлі бұрмаланған», (Ысқақов мақаласынан, «Жалын», № 1. 1991) деп «саяси» айып тағып, қазақ орысқа қалай ақыл айтпақ, жөн көрсетпек деп шовинистік пиғылын аңғартып кетті.

1937 жылы 7 қыркүйекте Алматы қаласындағы ақын-жазушылардың «Ұлтшыл-фашистердің әдебиеттегі зиян-

кестік істерімен күресу және жас кадрларды өсіру туралы» деген тақырыпта жалпы жиналысы болды. Оғаш Сәкен, Бейімбет, Сәбит, Ғабит қатыспады. Жиналыс президиумына Жүсіпбеков, Тәжібаев, Әуезов, Ғалым Малдыбаев сайланды. Баяндамашы М. Қаратаев «әдебиеттегі ұлтшыл-фашист элементтер осы күнде көп жерден табылып жатыр. Қазақстан елінде де, әдебиет майданында да ұлтшыл фашистердің агенттері бар. Байдилин, Тоғжанов секілді адамдар әдебиетімізге зияндық жасады. Ол өзіне Жансүгіров, Тайшықов сияқты күшіктерін ертіп, әдебиетті бүлдірді. Жансүгіров, Қоңыратбаев деген бұзылғанды алды. Біз олардың зиянкестік жаман істерін көрмедік, бәйғам болдық. Тоғжанов Қуанышевты хатшы қылып алып, жазушылар ұйымын тамақ қылды. Олар жазушыларды ірітпек болды, бірін-біріне атыстырды. Сәкен он жыл отырамын десе «отыр» деді. 36-жылдың ішінде Тоғжанов, Қуанышевтар газет-журналға есе бермеді. Бұл зиянкестікті Лекеров, Әлібаев, Мәметова дегендер сында да істеді. Бірақ біз оларға бейғам болдық. Жансүгіровтің «Құлагері», «Жорығы», «Күйші», «Жолдастары» халыққа зиянды нәрсе болса да, оны кейбір соқыр сыншылар мадақтап жүр.

Соңғы кезде бізге партия ұйымы және өлкелік газеттер көмектесіп келеді. Өзара сын бола бастады. Сәкен, Бейімбет, Сәбиттердің қателерін көрсетіп келеміз» (Республиканың орталық архиві фонд, 1778, 43-іс, 23—24-беттер) десе, жарыссөзге шыққан Т. Жароков «Жансүгіровтер жастардың еңбегін жоймақ болса, оған Жаманқұлов қосылды. Бізде жастардың еңбегін аудару жоқ. Жансүгіров, Тоғжановтарды НКВД тапты. Мәселен, «Тулаған толқында» деген Ғабит кітабында алашордашылдардың бұқаралық рөлі бар деген. Ғабит «Тулаған толқында» деген кітабындағы қатені неге айтпайды? Орманов Ғали Жансүгіров идеясындағы адам еді, ол неге үндемейді», М. Әуезов «Жүргенов халық жауы болды. Ол халық әдебиетін алашорда жолымен ұғындырмақ болды және орыс халқының үлкен еңбегін пайдаландырмады», Ғ. Малдыбаев «Мұқанов бастық болғалы пайданы әлі көргеніміз жоқ. Сәбит өзінің қателерін мойнына әлі толық алып болған жоқ» (18—19-беттер) деген сияқты сөздерді қадай-қадай айтып, жазушылардың жалпы қалалық жиналысы қаулы алды:

«Екіжүзді халық жауларының көп уақыт әшкереленбей, қастық істеп келгенін көрмей қалуға себеп — жазу-

шылар ұйымында, Сталин жолдас айтқандай, саяси бейғамдық, шірік либералдық аурулардың кең орын тебуінен. Қазақстан жазушылары ұйымының бұрын-соңды басшылығында болып келген Мұқанов, Сейфуллин, Майлин жолдастар халық жауларын кезінде жеріне жете әшкерелей алмаған, олардың көп қылықтарына мән бермеген, либералдық, ымырашылдық істеп, өздері де көп саяси қателер жіберген. Жазушылар одағы правленциясының бастығы Мұқанов жолдас та, көркем әдебиет баспасының бастығы Жаманқұлов та ұйым жұмысындағы Жансүгіров, Қоңыратбаев, Тоғжанов, Қуанышев сынды жаулардың зиянкестігінен қалған теріс тәжірибе бар» (21-бет) деген сөздер көп кешікпей қаралау құжатына айналды.

М. Қаратаевтың «Қазақ әдебиетіндегі авербахшылдықтың қалдығын толық жою керек» деген мақаласындағы және қалалық жиналыста жасаған баяндамасындағы ойлар «Қазахстанская правда» газетінің бетіне шыққанда талқандағыш күшке айналып кетті. Ал Сәкен жайына ойысқанда «Всего лишь несколько месяцев тому назад он переиздает свой, с позволения сказать, «исторический» роман «Трудный путь, тяжелый переход», где не постыдился изобразить себя героем и привести целую серию контрреволюционных алашординских документов и портретов врагов народа. Это своеобразная вражеская энциклопедия» (16. 09, 1937) деп кезеңдік шығарманы даттап, Сәкенді жар басына әкеп қойды. 24 қыркүйекте Сәкен тұтқындалды. Жазушы одағы жын ойнаққа айналды, 26 қыркүйекте Мәскеуден оралған Сәбит Мұқанов 3 қазаннан бастап Қазақстан Жазушылар одағы басқармасы төрағалығынан босады, партиядан шығарылды.

Осындай тақсіретті Бейімбет, Ғабит көрді. Ақын-жазушылардан әшкереленбеген адам қалмады. «Отыз жетінші жылдың ойраны» жайында «Жалынға» арнайы мақала жазған Д. Ысқақовтың «Қазақ әдебиеті» газеті «үлкен іске үлес» қосуға кірісті. Басты жазушыларды кезекке қойып, жүйелі түрде материалдар бере бастады. «Қазақ әдебиетінің» нысанасына алғаш ілінгендер С. Мұқанов пен Ғ. Мүсірепов болды. Бұрыннан «ұлтшыл қоңырауы» бар М. Әуезовті де оңтайға алып, тиісті «таңбасын» басып жіберу сәтінің де келгендігін «Қазақ әдебиеті» ұмытқан жоқ. Бірақ М. Әуезовті де итеріп тастай салу оңайға түспеді.

«Заманың түлкі болса, тазы боп шал» дегендей Мұхтар Әуезов те кезеңнің кесіріне ілігіп қалмас үшін түрлі әрекеттер жасауға мәжбүр болды. Өйтпеске басқа амал жоқ болатын. Шегінетін жерде шегіне білді, бұғатын жерде бұға да білді, тіпті уақытынша жеңіліп, «жаздым», «жаңылдым» деп кешірім сұрауына да тура келді. Өйткені түбінде жеңу үшін уақытша жеңілу де керек болатын. Бұлары нәтижесіз де болған жоқ. Сәкендей сұңқарлар, Бейімбеттей берекелі азаматтар ұсталып жатқанда, Сәбиттей туғаннан «тап» деп шырылдап шыққан қаламгерлер қараланып жатқанда Мұхтарға тура тиісе алмай айналсоқтап жүрді» деп жазғанын жалпы қорытынды жасауға кепілдік етсек, мұндай материалдарды сынның жұрнағы деп айтудың өзі қиын. Бірақ 1937—1938 жылдарда «мандайға жазылғандары» осылар болды. Тіпті ең болмаса бір шығарманы талдап, оның ішіндегі «жаулық пен жауыздықты» мысалмен дәлелдемей, әйтеуір қаралай берді. Құлата берді, қирата берді. Сөйтіп әдеби даму процесі дағдарысқа ұшырап, күйзеушілікке кезікті, іркіле ақты.

Осы уақытқа дейін жүрдім-бардым ғана құрмет көрсетіліп келген халық творчествосына назар аударылып, ойсырап қалған әдеби ортаны толтырмақ болып М. Қаратаев 24 қыркүйекте, яғни Сәкен тұтқындалып жатқан күні «Патриот ақын» деп Жамбылдың мерейтойын өткізу жөнінде мәселе көтерді. «Халық творчествосының қазақстандық мерекесін» («ҚӘ», 15. 10, 1937) бүкілодақтық айғай-шуға ұластыруға жан салды. Тығырықтан шығудың жолын таба алмай отырған республика партия ұйымы бұл идеяны бірден қолдап, даңғазаға айналдырып жіберді. Сөйтіп халық әдебиеті профессионалды әдебиетті өзінің етегіне орап алып Қасым, Қалижан, Әбу, Жұмағали, Дихан, Ғали сияқты талай дарындарды біртіндеп таныта берді. Жамбыл даңқы талайларға қалқан болып, көркемдік дүниесіндегі кем-кетіктерді аңғартпай жіберді. «Қазақ әдебиеті» газеті «Жамбылдан тәлім алайық» (16. 02, 1938) деп бас мақала жазды. Әли Есмағамбетов сынды аңқау жас ақындар «Жамбыл бастаған әдебиет армиясы» («Лен. жас», 14. 05. 1938) деп қуанды. Бір жыл бойына соққан сойқанды сынның ең соңғы тұяқ серіппесі «Совет жазушыларының қатарында жат элементтерге орын жоқ» деген атпен Ә. Тәжібаев, Қ. Әбдіқадыров, Ғ. Сланов үшеуі бірігіп

«Социалистік Қазақстанға» жазған (04. 06, 1938) мақала болды.

Сонымен құйындата соққан қара дауылдың алғашқы кезегінде қазақ халқының мақтаныштары, әдебиетті өрге сүйрелеген ұлы дарындар қорлық көрсе, онан кейінгі екінші толқында таланттары танылып қалғандар, келешегінен үміт күттіргендер, үшінші кезекте осы қанды қырғынды көзімен көрген, кейде өздері араласып қойған пысықайлар әдебиет әлемінен алысталды. Көркем-өнердің өңі қашып, қабағынан кірбің кетпей, ажары солғындады. Өмірдің тоқтамайтыны сияқты, әдебиеттің де тірлігі, талпынуы, ізденуі әрине солғындағанымен Әлжаппар Әбішевтің «Завалы», М. Әуезовтің «Шекарасы», М. Ақынжановтың «Исатай — Махамбеті», А. Тоқмағамбетовтың «Әзірет сұлтаны» сияқты шығармаларына сүріне-қабына сын айтылып, әйтеуір әдебиет әлеміне бет бұрыла бастады.

1939 жыл Абайдың қайтыс болғанына 35 жыл толуына орай М. Әуезов пен Л. Соболевтің «Абай» трагедиясын жазуы, Абайдың екі томдық толық жинағын шығару, «Амангелді» кинофильмі мен спектаклін талдау, бір топ ақын-жазушылардың орден, медальдармен наградталуы, С. Мұқановтың «Жұмбақ жалау» романы жариялануы сияқты ұнамды құбылыстар нәтижесінде «Қазақстанда искусство мен әдебиетті бұдан былай да өркендету туралы» Қазақ ССР Халық Комиссарлары кеңесі мен ҚК(б)П Орталық комитеті 1939 жылы 7 ақпанда қаулы алып, жазда Қазақстан жазушыларының ІІ съезін өткізу жайында шешім жасады. Мұның өзі әдебиет пен өнерге партия қамқорлығы деп даурықтырылды. Кезендік әлеуметтік тірлікті, көркемөнердегі құбылыстарды басынан өткеріп, өзі қолма-қол араласып жүрген, бүгінгінің көркемдік дамуға қандай әсерін тигізіп келе жатқанын, сынның жай-күйінің қандай кезеңдерден өтіп келе жатқандығын көріп-біліп отырған, жаңа әдебиетімізбен бірге жасасып, әрқашан білікті пікір, көтеріңкі талаптар деңгейінен ой толғайтын Ғабит Мүсіреповтің екінші съезде сөйлеген сөзіне құлақ қойып, қазақ сынының жалпы сипатын аңғарып алған жөн.

Қазақ сынының «бірінші саласы,— дейді Ғ. Мүсірепов,— ғылыми сын, тексеру-зерттеу арқылы ылғи алға сүйреп отыратын сын. Әдебиет пен жазушының алдына жарығын түсіріп, бастап отыратын сын. Бұл сын сынау-

ды ғана кәсіп етпей, сүйіп сынайды, үнемі соңына түсіп, жалпы ғылымның өсуімен бірге өзі де өсіп отырды.

Екінші саласы — халық сыны, көпшілік сыны. Бұл, әрине ғылыми сын емес, халықтың жүрегінің қалай соғуын көрсетіп отыратын сын, үкім сияқты сын.

Үшінші саласы — сынды кәсіп еткен, арзанқол, әдебиеттің өсуіне жәрдемі тимейтін құр айғай болып келеді. Міне, бізде осының үшеуі де бар» («Суреткер парызы», 1970, 184—185-бет). Бұл пікір — біздің сыншылық ой-пікіріміздің бар эволюциясын, өсу жолын, қалыптасу процесін дұрыс тұжырымдаған қорытынды.

Әрине сын әдебиеттің тыныс-тіршілігін бағып отырғандықтан кезеңнің үлкен идеясына назар аудармай тұра алмайды. «Ішкі жауларды» құртып алғаннан кейін, әдебиет енді шын фашизмді әшкерелеуге тиіс болды. Ұлы Отан соғысына дейінгі ең бір шешуші де зәру идея «Егер ертең соғыс бола қалса» деген тақырып болды да, шығарма сапасы осы тұрғымен анықталды. Әрине бұдан басқаға мойын бұрылмаған екен деуге болмайды. Абай образын сахнаға шығару, халық ақындарының өнерін шындау, драматургияны өркендету сияқты сан-салалы мәселелер газет-журнал беттерінде көтерілді. 30-жылдары мектеп оқушыларына арналып әдебиет оқулықтары, хрестоматиялармен қатар сын-библиографиялық «Абай», «Әдебиет теориясы» (Қ. Жұмалиев), «Қазақ тілі мен әдебиеті», «Орта мектепте қазақ тілі мен қазақ әдебиеті» атты мақалалар жинақтары, «Әдебиет теориясының мәселелері» (Е. Ысмайылов) оқу құралдары, «Қазақ тілі мен әдебиетін тексеру сындары», «Қазақ тілі мен әдебиетінің мәселелері» жарияланып, сынның қауқары қайтпағаны аңғарылды.

Ұлы Отан соғысы жылдарында қазақтың эстетикалық ой-пікірі «бәрі де майдан үшін, қанқұйлы жауды жеңу үшін» деген ұранның аясында өтті. Ақын-жазушылардың туындылары осы таным мен талап тұрғысынан бағасын алды. Сол заманның ең бір жаңалықты сипаты Ғабит Мүсіреповтің «Майданнан соққан жаңа леп» атты атақты мақаласынан көрінді. Елдегі ақын-жазушылардың, публицист жазушылардың еңбегін қан майданда етігімен сын кешіп, оқ пен оттың, өлім мен өмірдің ортасында жүрген қаламгерлер еселеді. Майдангерлердің ерлігін суреттеу, әсіресе, Қ. Аманжоловтың қазақ поэзиясына әкелген ұлы олжасы арқылы көрінгендігін айттып, әдебиетімізді одан әрі ажарландыра, нәрелендіре

түсу мәселесіне назар аударды. Әдебиетте де тыл мен майданның тұтасып кеткен шақтары сыншылдық пікірлер арқылы жарияланып жатты.

Майданнан жазылған шығармалардың көбі өлең, жыр, елге жазған хат болды. Ер ұландар, әсіресе, Т. Тоқтаров, М. Ғабдуллиндер батырлық Алтын Жұлдызға ие болғанда қуанышты жырлар тасқындады. Оны сыни ойлар елге ұнамды жеткізді. Жылт еткен жаңалықтардың бәрі де жеңіс мақсатына жұмсалды. Халық акындарының республикалық айтысын өткізу, болашақ ұлы шығарманың қарлығашы «Абай» романының бірінші кітабы шыққандығы жөніндегі ой-пікір толғаныстары, батырлар жырының жаңғыруы, жауынгер акындардың өрелі үндері, Абайдың 100 жылдығын өткізу сияқты құбылыстардың қай-қайсы болсын елеусіз қалмады. А. Жұбановтың «Қазақ композиторларының өмірі мен творчествосы», С. Мұқановтың «XVIII—XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті тарихынан очерктер», Е. Ысмайылов пен Қ. Жұмалиевтің мектеп оқулықтары, М. Әуезов пен Б. Кенжебаевтың «Абай — қазақтың ұлы акыны» кітапшасы сын-ғылыми ойдың соғыс жағдайына лайық болғандығын көрсетеді. Эстетикалық биіктігі мен танымдық қасиеті жағынан Ғ. Мүсіреповтің «Майданнан соққан жаңа леп» мақаласына жеткені болған емес.

Ұлы майданнан жеңіспен шықсақ та, көңіл қойнауында қатаң тапшылдық көзқарас жасап, дүние бұрынғыдан да гөрі құрыса түсті.

Ұлы отан соғысы аяқталғаннан кейінгі кезеңде кеңестік көркемөнерді жаңа идеялық-шығармашылық белестерге көтереміз, адамзатқа социалистік мәдениеттің артықшылығын танытамыз деген даурықпаның желі көтерілді. Ол әуелі отаншылдық идеясын ту қып көтеріп, батыс мәдениетіне орынсыз табынуды жою, бөгде ықпалмен күресу, космополиттік ой-пиғылды әшкерелеу үшін КОКП Орталық Комитеті идеология мәселелері жөнінде 1946—48-жылдары бірнеше қаулы алып, ашық күнді бұлыңғырлатып жіберді. Сыншылық ой-пікірдің шиыршық атуына тағы да «қамқорлық» жасалды.

Осы қаулыларды жүзеге асыру барысында әдебиет пен мәдениетті дамыту, өркендету қамы деп аталғанмен кешегі өткеннің бүгінгіге сабақтастығы, оны дұрыс игере білу, әдеби дәстүр проблемалары насырға шаптырыла жазылды, баяндалды. Мұндайда қорқыту құралына айналып кеткен «ұлтшылдық» қосарлана жүрді. Соның

нәтижесінде Қазақстан коммунистік партиясының Орталық Комитеті 1947 жылы 21 ақпанда «Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтының саяси өрескел қателері туралы» қаулы алып, әдебиеттану саласында көрініс берген кейбір кемшіліктерді қатты сынға алды, мәдени-әдеби мұраны тапшылдық тұрғыдан зерттеуді нығырлап тұрып көрсетті. Космополитизм мен батысқа бас июшілікке қарсы науқанның аяғы Қазақстанда «ұлтшылдықты» талқандауға ұласты, қырағылық бұрынғыдан да күшейіп, күдікшілдіктің отына май құйылды. Осы қаулыға ілестіре 1947 жылдың 29 көкегінде «БК (б) П Орталық Комитетінің «Драма театрларының репертуары туралы және оны жақсарту шаралары туралы» қаулысын орындау туралы» деген қарар алынып, Ә. Тәжібаевтың еш жерде қойылмаған, кітап болып басылып шықпаған «Біз де қазақпыз» атты драмасын «өлтіре сынап», қазақ театрларының қалыптасқан репертуарын тас-талқан етті. Азғана жыл ішінде есін жиып, қатары көбейе түскен қазақ зиялыларына, әсіресе, ғалымдар мен ақын-жазушыларына тағы да сталиндік жүт айналып соқты.

Алашшыл ақын-жазушылар былай тұрсын, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Шәңгерей Бөкеев, Ғұмар Қарашев, Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің еңбегін жариялау, зерттеуге, атын атауға тыйым салынды. Осы салада іждағат көрсеткен Е. Ысмайылов институт директорлығынан қуылып, партиядан шығарылды. Б. Кенжебаев «Сұлтанмахмұттың ақындығы» деген монографиясы үшін теперішті көп көрді. «Ұлтшыл» Сұлтанмахмұтты әдейі насихаттап отыр деушілердің ішінде Н. Жандилдиннің даусы айрықша қатты шықты.

Жыл аяғына қарай шыққан «Қазақ әдебиеті тарихының» (1948) бірінші томы газет бетіндегі сындарда талқандалып, тарамай жатып литоның «қамауына» алынды. Әлдеқалай сол томды оқып жүргендер кездессе, күдікті саналып, әкімшілік тұрғыдан шара қолданылған кез де болды.

1950 жылы С. Мұқанов, Қ. Бекхожин құрастырған хрестоматия, Е. Ысмайылов, Х. Жұмалиев, Ә. Марғұлан тағы басқа авторлар жазған оқулықтардың «тас-талқаны» шықты. Датталмаған беті қалмады. Шортанбай, Мұрат, Дулат, Ғұмар, Шәңгерейлер «тіл тартпай» кеткендердің басы болды. Көкбай, Нұржан, Нармамбет сынды дарындар «сұраусыз» кетті. Осындай әпербақан-

дықтардың «дұрыс» екендігін «Бастауыш және орта мектептерге арналған қазақ әдебиеті мен тілі бойынша оқулықтардағы өрескел қателіктер мен кемшіліктер туралы» 1951 жылғы 28 тамыздағы қаулы тағы да бір рет пысықтап, қазақ тарихын, әдебиетін қолдан жүдетті. XIX—XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті бойынша З. Қабдолов, С. Қирабаев, А. Нұрқатов 1953 жылы құрастырған 9-класс оқулығында В. Г. Белинский, Н. Г. Чернышевский, Н. Н. Добролюбовтар қазақ ақын-жазушыларының орнын басты. Тіпті Пушкин, Лермонтов, Гоголь, Некрасов сияқты ылғи сыншылар қазақ әдебиетінің тарихына тұлға болған ба? деп сұрауға шамамыз болмады. Абаймен достасып кеткен Пушкин мен Лермонтовтардың бөтен әдебиетті бастап шығуының не жөні бар еді, бірақ ондай ой ешкімге келе қойған жоқ. Әдебиет тарихының жүдеушілікке ұшырағаны сондай, Шоқан, Ыбырай, Абайлардан кейін бірден Спандияр Көбеевке көшіп, Сұлтанмахмұт пен Сәбит Дөнентаевтар әрең дегенде «серік» болуға жарады. Әдебиет тарихы 1916 жылғы көтеріліс туралы поэзиямен көмкерілді. Қазақ әдебиетінің ең шұрайлы да қомақты «алтын дәуірі» осылай «суалды», жүдеді, әлем-тапырығы шықты. Басқа оқулықтардың жай-күйі бұдан да сорақы болды.

Авторларын өшіріп, ақын-жазушыларды тарихтан қуу барысында білместікпен айтылған, әр жерден кездейсоқ теріліп алынған нәрселер аз емес. Мектепті оқулықсыз қалдыруға болмайды деген әмірге байланысты авторсыз оқулықтар шығарылды. Жалпы редакциясын басқаруға кісі табылмай қалғанда, «өзім қатыспаған дүниеге қалай қол қоямын» деп қиналғанына қарамай, Мәлік Ғабдуллинге қиянат жасалған кез де болды.

Осы процесті логикалық түйінде жеткізу үшін Қазақстан Жазушылар одағының жұмысындағы үлкен қателіктер мен кемшіліктер туралы, оларды жою жөніндегі шаралар туралы (17. 06, 1951) қаулы алынған соң, ұлтшылдықпен күресу науқаны одан әрі күшейіп, интеллектуалды және өнерпаз күштерге әкімшілік шаралар қолданылды. Абайдың ақындық мектебі жайындағы проблеманы көтерген Қайым Мұхаметханов, оған қарсы шыққан Қажым Жұмалиев, «қателесуден әменде көз ашпаған» Есмағамбет Ысмайылов, «Қазақстан тарихы маркстік-лениндік тұрғыдан баяндалсын» деген атпен «Правда» газетіне Х. Айдарова, Т. Шойынбаев, Н. Якуниндер бірлесіп жазған мақаладан соң, «Кенесары қоз-

ғалысының» құрбаны болып Ермұқан Бекмаханов, тарихшы Бекежан Сүлейменовтер жиырма бес жылға сотталды. Қазақтың ғылыми ойының иелері ғана емес, осы жолда жүргендердің басым көпшілігі әдебиеттану маңынан алыс жүру қажеттігін айқын сезінді.

Ал елде «аман-есен» қалғандар да жетісе қойған жоқ. Б. Кенжебаев, Ә. Маметова, Т. Нұртазин, Ә. Марғұлан, А. Жұбанов, Ә. Қоңыратбаев сынды ғалымдар партиядан қуылып, жұмысынан шығарылды. Көзтүрткі болды. Тасалана тұру үшін М. Әуезов пен Қ. Сәтбаевтай кемеңгерлер Мәскеуге «қоныс» аударуға мәжбүр болды.

Осындай қиянпұрыстар жүріп жатқанда «Социалистік Қазақстан» газетінде «Көпеев — ұлтшыл, діндар ақын» деген мақала жарияланды да, Қазақстанда «қаптап кеткен» діншілдермен күресу науқаны басталып, 1952 10 желтоқсандағы қаулыға өзек болды. Үлкен ақын, фольклорист Мәшһүр-Жүсіп Көпеев өзінің қай күні қайтыс болатынын алдын ала айтып, қабірін күні бұрын қаздырып, асын бергізіп, әр түрлі рәсімін өзінің көзі тірісінде жасатқан. Сонда бар тілегі жыл сайын кебінің ауыстырып, бір қап темекі жапырағын шашып тастауды кейінгі ұрпағына аманат етіпті. Сол 1931 жылдан 1952 жылға дейін сартап болып жатқан мәйіттің сырын білмей, ғылыми-зерттеу жасамай, трактормен айдаып, зиратты тас-талқан етуге бұйрық беруіміздің өзі қандай «көргенділікке» жатарын біле алмай, дал боласын.

Осы талқандау процесі 1953 жылы ауыз әдебиетінің халықтығы деген проблемаға ұласып, өзінің «шырқау биігіне» жетті. Сонда баяндама жасаған М. Ақынжановтың қазақтың бай ауыз әдебиеті мұрасынан халықтық сипаты бар жөні түзу бірде-бір шығарма таппауы, М. Ғабдуллиннің үш жүзге тарта батырлар жырынан тек төртеу-бесеуін ғана ұнатуы не ғылым, не сын парасатына қосылған «үлес» емес.

Қазақстанда үсті-үстіне алынған қаулылар аяқсыз қалмады. 1951 жылы астанадағы жазушылар, ғалымдар, партия қызметкерлері жиналыс өткізді. Онда қазақ әдебиетіндегі өрескел қателер мен оларды жою шаралары туралы Қазақстан Жазушылары одағы төралқасының төрағасы Сәбит Мұқанов баяндама жасады. Бұл баяндаманың тұжырылып, әрине, партия қаулыларынан өрбіп жатқанмен, үрейшілдік пен айғайшылдыққа бой алдырды. Қазақ жазушыларының «сыбағадан» құр қалғаны жоқ. Бұған дейін өректіген сын «Профессор Мар-

ғұланның қателері» (М. Ақынжанов), «Хандардың жоқтаушысы» (Қ. Аманжолов), «Ғылымдағы идеясыздық пен бейсаясаттыққа жол берілмесін» (С. Бәйішев, Қ. Шәріпов, А. Қайыргелдин), «профессор М. Әуезов өткендегі қателерінің шырмауында» (С. Бәйішев), «Идеологиялық жұмыстағы қате-кемшіліктерді батыл жояйық» (Ж. Шаяхметов), «Шығыстың шылауындағы әдебиетші» (Қ. Тұрғанбаев), «Тіл — әдебиет институтының жұмысын қайта құра алмау себебі неден?» (Ғ. Мүсірепов, С. Төлешов, Ә. Сатыбалдиев, Д. Әбілов) «Тағы да Қ. Бекхожиннің творчествосындағы қателіктер туралы» (М. Сәрсекеев), «Әдебиетімізді жат пікірлер мен қателіктерден біржола арылтайық» (Т. Жароков), «Абай шәкірттері дегендер кімдер?» (Б. Сахариев), «Қ. Аманжолов творчествосындағы жат пікірлер» (С. Қирабаев, А. Нұркатов), «Ә. Тәжібаев творчествосындағы өрескел қателіктер туралы» (Х. Ерғалиев), «Жалған бағыттағы жас ақынның өлендері» (Н. Әлімқұлов) сияқты мақалалар мен сындар қауға тиген өрттей қаулап жатты. Олар 1937 жылғы сойқанды, дөрекі социологиялық сындардың «жетілдірілген, эстеттендірілген» көшірмесі болғандықтан жетекші, жауынгер сыншы-ғалымдардың қанатын қайырып, жасытып тастады.

Ел алдындағы игі мақсатты, ғылыми жаңа бағытты айқын да жыға түсінбеген кейбір зерттеушілер әдебиет пен мәдениет, тарих саласындағы ізденістерді, толымды ойларды ұлтшылдықпен айтылып жатқан пікірлер деп даурықты, қоғамдық сананың шиыршық атуына себепкер болды. Жеке адамға табынушылық әбден асқынып, жәреуке мәңгүрттер атой салғанда көптеген дарындарға, ғалымдар мен сыншыларға, тарихшыларға жазықсыз жапа шеккізді. Әдеби мұраның озық үлгілерін халыққа жат туынды деп үркіткеннен кейін ешкім маңынан жүрмей қойды, зерттеуден қашты. Кейбір сыншы-ғалымдардың дөрекі социализмге ден қойып, көркемдік әлеміндегі эстетикалық құбылыстарды бұрмалай баяндауға С. Нұрышовтай әбден машықтанып алғандары да болды.

КОКП XX съезінен кейін жаңа кезең белгіленді. Оның игі әсер-ықпалы әдебиет майданында бірден білініп, шығармашылық-өнерпаздық жаңа ізденістерге жол ашылғанда, әсіресе, ақыл-ойды тұңшықтырып, екі аяқты бір етікке тыққан жеке адамға табынушылықпен күресіп, оның зардабын жойып жатқанда, құрықты еркін

сілтеп алайықшы дегендер де табылмай қалмады. Бұл сыңай қазақ сынында, әсіресе, жас әдебиетшілер арасында байқалды, қайсыбірі о жарлана омыраулады. Партия көркем әдебиет саласындағы тізгінді мықтап ұстағандықтан, көп мәселе сабасына түсті. Көркемдік дамудың негізгі арналары өзінің бұрынғы ағысына қайта көшті.

Осы тұста тұтанған кейбір о жар сйлар «жаңалық ашу» бағытында көрініп, әдебиеттің барлық жанрында, әсіресе, поэзияда етек алмақ сыңай танытқанда Е. Ысмайыловтың «Сын мен шығарма», М. Қаратаевтың «Жаңалық па, жаңа былық па?» атты айбынды мақалалары жарияланып, шалыс қадамдарға тосқауыл қойылды. Олар әуелгіде догматизммен күресті желеу етіп жалған жаңашылдыққа шақырды. Бірақ олар уақыт тезіне шыдамай, тез онды, қайсыбірі әдебиеттен, әсіресе, сыннан аулақ жүргеннің өзі жақсы екенін түсінді, даурықпалы, даңғазалы айғаймен ешқайда ұзап бара алмайтынын сезді. О жарлықпен омыраулағандардың оспадарлығын уақыт көтермеді, қолдамады. Тентек ой, шалкез мінез, қаңқу сөз, уытсыз пікірлерді малданушылар азайды. Сын әдебиетке көлденең артылып қалудың амалы емес, нағыз өнер саласы, терлеп-тепшіп еңбек ететін өнерпаздық арна екенін түсінушілер көбейді. Әдебиеттің табалдырығын аттауға талаптанған жастарда иба басым болуға тиіс екендігін аңғарғандар молайды. Ағаларының жағасына жармасатын жаман әдеттен құлан таза арылып кетпегенімен, тындырған істі мансұқтамай, дамудың белгілі бір сатысы, игеру жолы, үйрену мектебі деп түсініп өз үлесін шама-шарқына қарай қоспаққа талаптанған жастар қылаң бере бастады.

Сын мен ғылымның даму жолында 60-жылдардың сүбелі олжалары да аз емес. Бұл кезеңде мәнді де қоммақты еңбектер беруге, әдебиеттің көп томдық тарихын жазуға, жоғары оқу орындарын оқулықтармен қамтамасыз етуге, бүгінгі әдеби процестің жай-күйін жан-жақты баяндауға бағытталған ірі қадамдар жасалды. Көптеген монографиялық зерттеулер осы дәуірдің жоралғысы болды.

Әдебиет ғылымын өркендету ісіне ақын-жазушылардың өзі үлкен қолғабысын тигізді. Олар бүгінгі әдеби даму мен шеберлікті ұштау мәселелері төңірегінде пікірлер айтып отырды. Олардың съезд, пленум, конференцияларда сөйлеген сөздері, жасаған баяндамалары,

жазған мақалалары жинақталып, кітап болып шықты (М. Әуезов, С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов, Ә. Тәжібаев, Қ. Бекхожин, Т. Ахтанов т. б.) Мектептік әдебиет оқу құралдары мен хрестоматиялары негізінен 40—50-жылдары жасалғанды. Соңғы жылдарда оларды педагогикалық талаптарға сай толықтыру, жетілдіру процесі жүріп жатты. Бұрыннан қалыптасып қалған кейбір көзқарастар мен тұжырымдарға ішінара өзгерістер жасалды. С. Сейфуллин, Б. Майлин, І. Жансүгіров шығармаларының тарихқа қайтып оралуына байланысты революцияға дейінгі және төңкерістің алғашқы жылдарындағы әдеби-тарихи шындықтарды жүйелей баяндау қажеттігі туды.

КОКП XX съезінің шешімдеріне сай Қазақстан коммунистік партиясының Орталық Комитеті «Қазақ халқының әдеби-поэтикалық және музыкалық мұраларын зерттеу мен сыни тұрғыдан пайдаланудың жай-күйі және жақсарту шаралары туралы» 1958 жылы қаулы қабылдап, әдебиеттану мен өнертанудың бұдан былайғы дамуының бағдарын көрсеткен болды. Оны жүзеге асыруда 1959 жылы өткізілген ғылыми-теориялық конференцияның мәні едәуір. Республиканың 40 жылдығына бағыштап шығарылған «Қазақ совет әдебиеті тарихының очеркін» бүкілодақтық әдеби және ғылыми қауым жылы қарсы алып, кеңес әдебиеттануына қосылған үлес деп бағалағаны да осы кез.

Бүкіл әлеуметтің қадірлі қазынасына айналған қазақ әдебиеті тарихының алты кітаптан тұратын үш томдығы 1961—67 жылдары жазылып шықты. Үлкен қоғамдық мәні бар күрделі еңбектің аз ғана уақыт ішінде жасалуы әдебиеттану ғылымының қаншалықты өркен жайып өскендігіне дәлел. Әдебиет тарихы көптеген ғылыми-зерттеу жұмыстары негізінде жасалды. Бұған дейін жарық көрген еңбектердің бәрі және әр қилы себеп-сылтаумен әдебиеттанудың арнасына тартылмай келген әдеби мұралардың қадір-қасиеті де ескерілді.

«Қазақ әдебиеті тарихының» бірінші кітабында (1960) ауыз әдебиетінің өзіндік ерекшеліктері баяндалады. 1948 жылы шыққан басылымның кейбір тұжырымдарын пайдаланғанымен, ғылыми-зерттеудің методологиясы, классификациялау жүйесі, әрбір үлгіні талдау амалдары толықтырылып, жетілдірілді, жаңа тараулар мен бөлімдер қосылды. Осының арқасында бұл еңбек оқу орындарының негізгі оқу құралына айналды. Қазақ әдебие-

тінде ауызша және жазбаша әдебиеттің дәстүрлері қатар жетіліп, бір-біріне ықпал-әсер жасап келгендігі орынды айтылды. Қазақ әдебиетінің басқа халықтар өнерпаздығынан ерекшелігі болып табылатын осы процестің сырын ашуға «Қазақ әдебиеті тарихының» 1964 жылы шыққан екінші кітабы арналды. Халық шығармашылығының кеңес заманында өркендеуінің сырын түсінуге айрықша назар аударылды. Қазақ әдебиетінің өзгерген өзгешеленетін құбылысының айта түсер, зерттей берер жайы осымен сарқылды деуге болмайды.

Екінші томның екі кітабында 18—19 және 20-ғасырдың басындағы қазақ әдебиетінің өсіп-өркендеу жолдары, әдеби ағымдардың пайда болуы, олардың арасындағы қарым-қатынас, қазақ әдебиетінің орыс, Батыс, Шығыс әдебиеттерімен байланысы, алған олжалары талқыланып, әрбір ақын-жазушының өмірі мен шығармашылығы баяндалды. Әрине XIX ғасырдағы Шортанбай, Дулат, Мұраттардың шығармалары мен ұлт-азаттық күресінің, әсіресе, XX ғасыр басындағы әдебиетімізге революцияшыл-демократтық дарытқандардың аты аталмауы түгіл, әдеби процесс ретінде ескерілмеуін замана қысымымен ғана түсіндіруге болады.

Үшінші томның екі кітабында қазақ кеңес әдебиетінің туу, қалыптасу, өркендеу жолдары зерттелді. Қазақ әдебиетінде жаңа әдістің орнығу, өркен жаюы әдебиеттің негізгі дамуына байланысты баяндалды. Қазақ әдебиетінің көп томды тарихының жалпы келбетін айқындау және оның күрделі проблемаларын оңтайлы шешу жолында ертеректе жарияланған ғылыми-зерттеу еңбектерінің («Қазақ әдебиеті тарихының» бірінші томы, (1948), «Қазақ совет әдебиеті тарихының очеркі» (1949, 1958), «Қазақтың совет заманындағы халық поэзиясының очеркі» (1965), М. Ғабдуллиннің «Қазақтың халық әдебиеті» (1956), Е. Ысмайыловтың «Ақындар» (1956) монографиясы т. б.) мәні зор болды. Қазақ әдебиетінің, әсіресе, кеңес дәуіріндегі тарихын жазу процесіне қазіргі әдеби дамудың ерекшеліктерін іждағаттай баяндаған сынның жәрдемі көп тиді. Әдеби сынның аннотациядан монографияға дейінгі барлық түрлері әдебиет тарихын жасау кезінде шама шарқына қарай ескеріліп, кәдеге асты.

Сыни ой-пікірлер бұрынғы кезде жарияланған газет-журналдардың бетінде қалып, мектеп оқулықтарын жасау кезінде еленбесе, жеке жинақ не кітапша болып ба-

сылмай келсе, 1958 жылдан былай қарай сыншылардың еңбектері жеке кітап, жинақ болып жариялана бастады. Ұжымдық жинақтар, жеке авторлардың мақалаларының, топтамасы, монографиясын жариялаудың өзі сынның жанрлық сипатының әбден жетіліп, қалыптасқанын көрсетеді. 50—60-жылдары ұжымдық жинақтар шығару ісі өнімді арна тапты. («Қазақ әдебиетінің кейбір мәселелері». «Көркем аударманың кейбір мәселелері», «Қазақтың тұңғыш эпопеясы» (1957). «Әдеби мұра және оны зерттеу» (1961). «Жазушы жолы» (1962), «Қазақ филологиясының мәселелері» (1964) тағы басқалар).

Аға, орта буын сыншыларымен бірге, жас дарындар да сын жинақтарын жариялауына мүмкіндік алды. М. Қаратаев, Е. Ысмайылов, Б. Кенжебаев, Қ. Жұмалиев, М. Ғабдуллин, Т. Нұртазин, Б. Шалабаевтармен қатар Т. Әлімқұлов, С. Қирабаев, Р. Бердібаев, А. Нұрқатов, Қ. Нұрмаханов, Қ. Қуандықов, Н. Ғабдуллин, З. Қабдолов, Ы. Дүйсенбаев, Х. Әдібаев, М. Дүйсенов тағы басқалардың кітаптары жарияланды. Көп сыншылар мен әдебиетшілер қазіргі әдеби дамуға жіті назар аударып, өздерін толғандырған шығармалар жайында пікір айтып отырды. Әдебиеттің өзекті мәселелері газет-журналдар бетінде талқыға түсіп, кейде айтыс тудырып та қойған кезі бар.

Әдебиеттану мен сынның жанрлық формалары әр алуан үлгіде көріне бастады. Монография жазу дәстүрі оңтайлы қолға алынды. Ғалымдар жеке ақын-жазушының шығармаларын да, сондай-ақ әдебиеттің өзекті мәселелерін де монографиялық тұрғыдан зерттеп, едәуір еңбектер берді. Т. Ахтанов — Ғабит туралы, Ә. Дербісалин — Ыбырай хақында, С. Қирабаев — Сәкен, Ғабиден, А. Нұрқатов — Мұхтар, Ә. Қоңыратбаев — Шолпан, Б. Кенжебаев — Сұлтанмахмұт, Т. Нұртазин — Сәбит, Бейімбет, М. Дүйсенов — Ілияс пен Әбділда, Т. Әбдірахманова — Қасым туралы. Қ. Жұмалиев — «Қазақ эпосы мен әдебиеті тарихының мәселелері» (1959), Б. Шалабаев — «Қазақ романының тарихы» (1972) сияқты монографияларын жариялады. Бұл еңбектер кезеңдік талаптарға жауап берді. Мәселен, А. Нұрқатов М. Әуезовтің өнерпаздығын көркемдік шеберліктің өсу деңгейінен зерттесе, Т. Нұртазин «Жазушы және өмір» монографиясында С. Мұқанов шығармалары арқылы бүкіл қазақ кеңес әдебиетінің даму кезеңдерінің ерекшеліктерін көрсетіп берді.

Қазақ әдебиеттануы тек қана ірі де күрделі ғылыми проблемалардың төңірегінде шыр айналып қоймай, күнделікті әдеби процестің, өмірлік қажеттіктің өзіне де араласып отырды. Осы тұрғыдан келгенде, Сәкен, Бейімбет, Ілиястардың ақталуы әдеби дамуда жаңа бір арна ретінде ықпал жасаса, сын мен ғылымда тарихты терең және әділетті зерттеудің тенденциясын туғызды. Соның нәтижесінде Е. Ысмайылов, Қ. Жармағамбетов, М. Қаратаевтың «Қазақ совет әдебиеті тарихының очеркіне» жазылған тараулары, бір жағынан, орта мектеп оқулығына қосымша көмекші құрал болып, өнімді ізденіске бастады. Осы еңбектер монографиялық очерктерді көбірек жазуға ықпал жасады.

Монографиялық жанрдың белең алуы зерттеушілер мен оқушылардың ірі ақын-жазушылардың шығармаларына деген ілтипатының молдығынан ғана емес, жалпы әдебиеттің өзекті де күрделі мәселелерін шешіп, өркендеу дәуірінің белгілі бір қорытындысын жасау, әдеби жанрлардың көркемдік мүмкіншіліктерін айқындау, жетіспегенді толықтыру мақсатынан туған болатын.

20-ғасырдың басында туған шығармалар мен алғашқы кеңес жазушылары туындыларының аралығында елдің қоғамдық өмірін түбірінен өзгеріске ұшыратқан ұлы оқиға жатты. Осының шын сырын, ерекшелігін түсіну үшін зерттеулер қажет болды. С. Мұқановтың «XX ғасыр әдебиеті» (1932) және Е. Бекеновтің «Ұлттық қозғалыс және ұлтшылдық әдебиет» (1935) атты еңбектері артық-кем ойларымен 20-ғасыр басындағы әдебиет тарихын жасауға септігін тигізді. Осы дәуірдің шындығы Б. Кенжебаевтың «Қазақтың XX ғасыр басындағы демократ жазушылары» (1958) атты монографиясынан ептеп көрініп, осы кезеңдегі әдебиеттің өркендеу барысын қаза, тереңдей зерттейтін жайларға да барлау жасалды. Әдебиеттанудың қолы жеткен табыстарына сүйеніп отырып, Ә. Дербісалин Қазанға дейінгі демократияшыл әдебиет жөнінде еңбек жазды. Ал жиырмамыншы жылдардағы қазақ әдебиетінің идеялық-шығармашылық мәселелері Б. Кенжебаевтың очеркінде (1961). Т. Кәкішевтің «Октябрь өркені» (1962) монографиясында арнайы зерттелді. Р. Бердібаев, С. Қирабаев, Е. Лизуновалардың зерттеулерінде, Б. Шалабаевтың оқу құралдарында, З. Ахметов, Ш. Сәтбаева, Т. Нұртазин, М. Ғабдуллин, Е. Ғабдіров, Ә. Сатыбалдиев, С. Талжановтың т. б. монографияларында әдебиет жанрлары, өлең құры-

лысы, әдеби туысқандық пен байланыстар, аударманың көркемдік мәні жайында толымды ойлар айтылады.

Бұл жылдары әдебиетшілер қазақ әдебиетінің тарихын жасау, сын жинақтарын жариялаумен ғана шектеліп қалған жоқ. Ғылымның өз қажетін ашатын теориялық еңбектер жазып, методологиялық зерттеулер жүргізе бастады, өйткені бұған дейін бұл жайлар, әсіресе, эстетикалық принциптер мен міндеттер әдебиет тарихының аясында ғана айтылып келген-ді.

Қ. Жұмалиевтің «Әдебиет теориясы», Е. Ысмайыловтың «Әдебиет теориясының мәселелері» (1940), Б. Кенжебаевтың «Қазақ өлеңінің құрылысы» (1955) шығып, теориялық ойға түрткі салғаны белгілі. 1960 жылдары күрделі теориялық мәселелердің сырын аңғаруға бағытталған ірі қадамдар жасалды. Е. Ысмайыловтың «Ақындар» монографиясында халық поэзиясының өркендеу жолдары, айтыс өнеріндегі дәстүр мен жаңашылдық жайлы сөз болса. Ә. Тәжібаевтың «Поэзия және өмір» атты кітабында қазақ лирикасының дамуы, көркемдік сырлары ажарлы да әсерлі баяндалды. Бұлар өздерінің ішкі қарпуымен теориялық еңбекке іш тартқанын аңғармау аңғырттық болар еді.

Әдебиеттанудың нақты өнерпаздық мәселелерін зерттеу барысында үлкен тұжырым, келісті қорытынды жасауға мүмкіндік болды, М. Дүйсеновтың «Әдебиеттегі форма мен мазмұнның бірлігі» (1962), М. Хасеновтың «Ұнамды кейіпкер және типтендіру» (1967) кітабы, әр қилы авторлардың сюжет, композиция, характер жасау проблемаларына арналған мақалалары жарық көрді. М. Қаратаев өзінің «Қазақ прозасында социалистік реализмнің қалыптасуы» (1965) атты монографиясымен жаңа әдебиеттің идеялық-шығармашылық принциптерінің орнығуын жан-жақты қарап, әдебиетіміздің басып өткен жолы, бүгінгі тәжірибесінен теориялық қисындар жасауға болатындығын, қазақтың ғылыми-сын ой-пікірін одақтық деңгейге көтеру қажеттігін аңғартты. Қазақ өлең құрылысы жайында там-тұмдап айтылғанмен, нақты зерттеу болмай келген-ді. Осы күрделі мәселеге З. Ахметов «Қазақ өлең құрылысы» (1964) атты арнайы монографиясын арнады. З. Қабдоловтың «Әдебиет теориясының негіздері» (1970) жоғары оқу орындарының студенттеріне арналды. Қазақ әдебиетін жүйелі оқытып, арналы насихаттауға бағытталған методикалық еңбектер де туа бастады. Солардың ішінде

өзінің практикалық мәні, теориялық алымдығымен Ә. Көшібаев пен Ә. Қоңыратбаевтың жазғандары көзге түсті.

Жазушылар съезі мен пленумдарының, ғылыми конференциялар мен мүшелді мерекелердің материалдарын жариялау дәстүрі де осы кезде орныға бастады. Оқушы қауымға жеңіл тілмен жазылған ғылыми кітапшалар, көркем әдебиет көрсеткіштері, әр ұлы ақын-жазушының библиографиялық көрсеткіші, қолжазбалар түсіндірмелері шыға бастады. Анда-санда текстологиялық зерттеу де көрініп қойды. Қ. Мұхамедханов «Абай шығармаларының текстологиясы туралы» кітапшасын 1959 жылы жариялады. Ақын-жазушылардың таңдамалы шығармаларының жинақтарын шығару да дәстүрге айнала бастады. Оларға алғы, соңғы сөз жазылып, әр шығарманың жариялану кезеңдері жөнінде түсіндірмелер берілді. Осындай толып жатқан жетістіктермен қатар, кемістіктер де кездесті. Осы уақытқа дейін әдеби естеліктерді молырақ шығару, әдеби өмір шежірелерін жасау, семинарийлер құрастыру, архив материалын үзбей жариялап отыру, әдеби анықтамалар т. б. жасауды қолға алмағандығымыз көрінді. Солай бола тұрса да, туған әдебиетіміздің арғы-бергі тарихы мен бүгінгі көркемдік тәжірибесін жарқыратып көрсете алатын ғалым-сыншылар, сыншы-ғалымдардың келбеті қалыптасты.

Соғыстан кейінгі идеологиялық зорлық-зомбылықтардан құтылып, 50-жылдардың екінші жартысы мен 60-жылдардың ұзына бойына ақыл-ойға ептеп болса да осындай толастың болуы біршама ірі де сүбелі істерді атқарып тастауға мүмкіндік берді. Сын мен ғылым қай жағынан болса да толыса өркендеуге мұрсат алған шақта жетелі де білімді, эстетикалық жағынан сауатты, ғылыми зерделі дарындар жауынгерлік сапқа тұрды. Олар оқу ағарту, халық мәдениетін көтеру, қоғамдық сананы өрелету тұрғысынан едәуір қызмет атқарды.

Алайда бүкіл кеңес қоғамына келген тоқмейілсудің аяғы тоқырауға айналған тұста сыншылдық ой кежірлене бастады. Алақолдылыққа салынып, ақ пен қараның өзін көңіл жықпастыққа бұра берді. Іркіле өркендеу көріністері кездесе бастады. Оны 1972 жылғы әдеби-көркем сын туралы қаулыда қазіргі өскелең талапқа сай өркендей алмай отырғанымыз ашық айтылды. «Көптеген мақалалар, шолулар рецензиялар шалағай, үстірт болып жүр, олардың философиялық және эстетикалық

дәрежесінің төмендігі көзге түседі, өнердегі құбылысты өмірмен салыстыра білмеушілікті көрсетеді. Сында күні осы уақытқа дейін идеялық және көркемдік браққа, субъективизмге, жолдас-жоралық және топшылдық пиғылдарға ымырашылдықпен қарау бой көрсетіп қалады» деп тапты.

Әдеби-көркем сынның жауынгерлік айбыны мұқалып, айтарының бұлдырлауы, әділет пен шындықтың бетіне кірбің түсуі, есеп-шот дегеннің әсемдік дүниесінің жоралғысына айналуы бүкілодақтық сында да, ұлт әдебиеттері сынында да қылаң беріп, көзге түсіп, көптен бері әңгіме болып келе жатқан жай болса да, қаулыда айтылғандай дәл және қомақты көрсетілмеген еді. Осы жай ҚСРО Жазушылар одағының пленумында үлкен талқыға түсіп, шығармашылық проблемалар мен өнер өңірлеріне ізденіс жасау, тың қарқынмен өркендету жайы әңгімеленуге тиісті болды.

Әдеби-көркем сын, әрине, көпшілік ой-пікірінің жемісі. Бұл салада өзінің бар қуат-дарынын әдебиет игілігі үшін сарқа жұмсайтын ақын-жазушылар мен сыншылардың, сондай-ақ көркемөнерге жаны ашып, оның гүлдене өркендеуіне тілектес әдебиетшіл қауымының бірлесе күш жұмсауы қажет. Осы үш арнадан басталған ақыл-ой, сын пікірлер әдебиет теңізіне келіп құйылғанда ғана сын жанры өркендейді, әдебиетке өзінің игі әсерін тигізеді. Оқырман қауымның үкім сипатты ойын былай қойып, қазақ сынының тарихына көз салсақ әдебиетті жасап, оның шығар биігінің межелерін меңзеген ақын-жазушылардың ойлары үлкен үлес қосқанын көреміз. Олар өздерінің қаламдас жора-жолдастарының шығармаларына пікір айтқан уақытта кара қылды қақ жаратын әділдікке бара қоймағанымен де, әдебиеттің бүгінгі жай-күйіне, келешек дамуына қажетті ойларын айтып, эстетикалық пікірге өріс тауып беріп отырған. Үлгі-өнеге көрсеткен. Алынбай жатқан көркемдік қамалдарын нұсқап отырғаны анық.

Ал осындай қолғабыс қазақ әдебиеті әлемнің көркемдік сахнасына аяқ басқан дәуірінде ақын-жазушылардың айтары, көрсетер өнегесі азаюға, саркылуға тиіс болмаса керек. «Болдық-толдық» деген ой әлдекімнің көкейіне ұяласа, ең сыпайылап айтқанда, тоқмейілсу ғана болмақ. Ондай ой-ниет еш әдебиетті мұратқа жеткізген емес.

Қазақ әдебиеті өркендеуінің жай-күйінде ойланарлық көріністер аз емес. «Ботагөз», «Оянған өлке», «Абай жолы» әлі күнге дейін көркемдік тұрғыдан көп шығармаларға асу бермей отырғандықтан, ақын-жазушылардың бүгінгі әдеби процеске араласуы ауадай қажет. Оның жақсы бір үлгісі Ғ. Мүсіреповтің «Асқындырып алмайық, достар» атты 1971 жылғы ескертуінің өзі сыншылық ойға едәуір екпін бітірді. С. Қирабаевтың, сыншы болып бастаған жас Ұзақбай Доспанбетовтың мақалалары, М. Дүйсеновтің «Алмас қылыш» романына жазған пікірі, жас сыншы Сағат Әшімбаевтың «Лениншіл жас» газетінде жариялаған өткір де ойлы мақалалары сын желпінісін байқатып тастағандай.

Алайда ағынан жарылып айтар сын, ой-пікірлер емеуінен ғана аңғарылып, көңіл жықпас көп сөздермен көмескілене бергені де өтірік емес. Тиіп-қашып, орағыта соғып айтқан пікірдің көздеген нысанаға дәл тимесі айдан анық.

Ақын-жазушылардың жауынгер сынға аз араласуы, өзінің құрбы-құрдастарының шығармалары жайында толымды ой-пікір айтып отырмауы сын жанрының қанат жайып кетуіне салқынын тигізуде. Бұл — мәселенің бір ғана жағы. Осы ымырашылдық пиғылдың салдарынан біздің әдебиетімізде «сын құрығын» мойнына салдырғысы келмейтін, ебін тауып өзін мақтап-мадақтататын ақын-жазушылардың пайда бола бастауы. Бұл пиғыл көңіл-ниет деңгейімен шектеліп қана қоймай, топтық әрекет-харекетке ұласып кеткен кездері де бар. Жалпы әдебиеттің қамы емес, жеке бір ақын-жазушының жандайшабына айналып кеткендер онсыз да жұқа сын беделіне нұқсан тигізді.

Расын айту керек, сын жазған уақытта жазушының дәрежесіне, тіпті мінез-қылығына қараушылық жиі кездесті. Мұның өзі сын жанрында жалтақтаушылықты, «осының арты неге апарып соғады» деушілікті тудырды.

Кейбір ақын-жазушылардың принципті, жолдастық сынды дұрыс қабылдамауы, айғай-шу көтеруі, тасада тұрып домалақ арызбен сазайын тарттыруы, реті келгенде шайпау тілге ерік беруі, мұндай қысастыққа ұшыраған сыншыға тиісті көмек көрсетілмей келуі әдебиеттің зиянына шықты. Осындай жағдайда жібек орнына бөз жүріп, жалына қол арттырмайтын жазушылар көбейе берді. Сондықтан «әділ ескертпелерге кейбір авторлардың құлақ асқысы келмейтіндігі, өзін сыннан сырт-

қары қоюға тырысушылығы біздің өмір қағидаларына енген жат пиғылдың көрінісі деп қарау керек» деп бас мақала жазылуы («Правда», 26.01, 1972) жақсылықтың белгісі емес еді.

Ақын-жазушылардың өздері әдеби процеске белсене араласпауынан туатын ең бір сорақы көрініс осындай. Бұған әлеумет еш уақытта төзген емес, төзе де алмайды. Сондықтан жазушы мен жазушы арасында, жазушылар мен сыншылар арасында шын творчестволық достық пен принциптік пиғыл өркен жаймай, әдебиеттің мұнарасын биіктетеміз деген сөз әшейін жансыз ұранның жамылғысы ғана болып қала бермек. Мұндай жағдайда шын асылдың бағасы айқындалмай, жасық, боркемік шығармалар атаққа ие болып, дабырлана насихатталса, әдебиеттің жалпы көркемдік сапасын төмендете түседі.

Сын сынбырлығының ең үлкен бір себебі әдебиеттің өзіне байланысты. Шынын айту керек, 70-жылдары қазақ әдебиеті өзінің кешегі қуанышының табысымен өмір сүрді. Осы нигилистік сыңайы басым ой-пікір шындыққа негізделді. Біздің классикалық шығармаларымызға иық тірестіретін туындылар, олардың асуынан асып, көркемдік биігіне көтерілген шығармалар ол кезде бола қойған жоқ, Том-том болып жазылып, дара да қосақтала шығып жатқан кітаптар, тіпті КСРО сыйлығының иегері деген атаққа ие еткен шығармалар, шағын да дәмді туындылар, ойлы да өрнекті деп танылып, қалың көпшіліктен ілтипат көріп отырған дүниелер оларды жарық дүниеге әкелген авторлардың қолы жеткен өз биігі, қазақ әдебиетіне қосқан өз әшекейлері ғана еді.

Осы тұрғыдан қарағанда, қазақ әдебиетінің 60—70-жылдардағы даму процесінде екі түрлі сынай байқалды. Барынша өндіре жазып, роман соңынан роман, повесть беріп жүрген авторларымыз алтынның жүйесіне түскен старательдер сияқты, керекті-керексіз рудаларды сыртқа шығарумен, оның сапалық сипаты мәнді болуына іждағат сала бермегені байқалды. Өнікті арна, өміршең тақырып тапқан авторлар өткен мен кеткеннің де, бүгінгі мен келешектің де құнарлы аңызына дән сеуіп жүргендей-ақ сезінді. Оны уақыт екшегенде қолда қалғандары өте аз.

Ал енді кейбір жазушылар аз болса да мәз болсын деген принципті ұстанамыз деп, ұтымды қаламдарын қажетсіз тежеуде. Бір шығарманың өзін індете де төлдете бермекке бел буды. Міне, сондықтан әуелінде роман,

повесть болып жарияланған туынды бірде пьесаға, бірде киносценарийге, бірде радио-теледидар бұйымына, тіпті опера либреттосына айналып кетті. Оған Ә. Нұрпейісовтің «Қан мен терін» мысал етуге болады. Мұндай пиғыл күшті насихатпен толысып, жандайшап, жар салушы сыншылар тобын жасақтап та үлгірді. Ұзақ уақыт бойына бір автор бір шығармадан арылмағандықтан, оның шығармашылық белсенділігі бәсеңдеп, жүрсе-тұрса ойлайтыны бір қазыққа ғана байланып қалды.

Ал сын әрқашан әдебиеттің шыққан биігін танып-білу, оны қалыптастыру, алынар қамалды бағдарлау мақсатын көздейтінін ескерсек, көбіне-көп әдеби процеске тәуелді болатындығын ұмытпасақ, оның сол кездегі тіпті қазіргі жай-күйі өзінен-өзі айқындалады. Міне, осындай кезде толмаған Толстойлар мен шала Шекспирлерді насихаттау, дүниеге келтіру, таныту процесі бас-талмақ, 70—80-жылдарда осындай жайлар көп болды.

Әдебиет тарихы әуелі сыннан басталып, содай кейін көркем шығармаға кенелген кезеңді тарих білмейді. Пушкинсіз Белинский болмайтыны айдан анық. Әрине қолына қалам ұстағандардың бәрі Пушкин, оны түсіне білгендердің бәрі Белинский емес. Алайда сабасына қарай піспегі болары даусыз.

Осы тұрғыдан келгенде қазақ әдебиетіндегі сынның тармақтана да салалана көріну-көрінбеуі әдебиетіміздегі ізденіске тікелей байланысты. Әрине, өзіміздегі жетіспеушілікті басқа әдебиеттердегі тәжірибе-практикалардан аңғарып, анау жоқ, мынау аз деп жар салу қажет те болар, бірақ шындықтан секіріп өтер ешкім жоқ. Сыншы ойын қанаттандырып, кең жазира жайлауға бастайтын да, немесе тығырыққа тірейтін де өз әдебиетінің бүгінгі болмысы. Сол болмыстың жетіспегенін іздестіру, мол игілікке қол жеткізетін өрелі биіктерді меңзеу, аяққа оралғы болғандарға да, машыққа айналған штамптарға да қарсы күресіп, ілгерінді жағаға жол бастау сынның негізгі арқауы. Осыған ұмтылған, кейбір ретте әдеби процеске демесін жасауға талпынған сын жауынгерлері болғанына көз жұмып қарауға болмайды. Қалай десек те, сыншылар әдебиет мүддесі жөніндегі игі талаптан тайып, әр ақын-жазушының жазғанын мақтау не даттауға ден қойып кетсе, домалақ сын да, жәреуке сын да, ожар сын да көріне бермек. Сыншылар есеп-шартқа көп жүгініп, алақолдылыққа салынған шақта газет-журнал бетіндегі сынның авторы кім және қай

шығарма туралы пікір айтып отырғаны аян болса, оның қалай жазыларын, не айтарын алдын ала топшылауға болатын көрінеді. Міне, бұл сынды өсірмейтін кесел ғана емес, жалпы әдебиет дамуына кесепатын тигізетін жұқпалы дерт. Бұдан арылмай шығарма шындығын айту, оның табиғатын тану мүмкін емес.

Көркем шығарманың жан сырын ұғуға әділдік пен адалдық жетіспегенде ақын-жазушыға қошеметші көңіл білдіруден, әдебиетті былай қойғанда, алдымен мақталған қаламгерге, қала берді мадақтаған сыншыға ешбір абырой жоқ. Өйткені құдіретті уақыт пен талғамы күшті оқушы оның бәрін өз орнына қойып, үкімін шығарады. Әрине белгілі бір шығарма жөнінде әр қилы түсінікталғам болады, бірақ оған пенделік есеп-шот араласпағаны дұрыс.

Әдеби-көркем сынның мұндай күйге душар болуының субъективтік себептері де болды. Шынын айтқанда, көптеген сыншылардың дүниетанымы, жалпы мәдени дәрежесі, тіпті, эстетикалық білігі биік деңгейден табыла бермеді. Бұл арада жоғарғы мектептің, кейбір реттерде ғылым кандидаты мен докторының дипломы мен Жазушылар одағы мүшесінің билеті шартты ғана рөл атқаратын көрінеді.

Эстетика ғылымының негізін жете білмей, принципті пікір айтуға, жалпы мәдени дәрежесі жоғары болмай, әділетті де терең сын жазуға, әдебиет әлеміндегі процестер мен құбылыстарды жыға түсінерліктей талғам ұшталмай көркем шығармаға білікті талдау жасау мүмкін емес. Осы қасиет табылмаған жерде сыншылдық ойдың жауапсыздығы тұмақ. Шығарманың жанын түсінбей пікір айту, сол автордың ар-ұятын былай қойғанда, бүкіл сынның беделін түсіруге апарып соқтырады. Адалдық пен әділеттікті басшылыққа алмай баяғы ру тартысындағы партиягерлікке салыну, топтық мақсатқа бой ұрудың кездесуі, редакцияның өтінішімен емес, автордың талабымен жазылатын сындардың көрінуі сынға көп нұсқан келтірді. Бірақ тоқырау пиғылы оған назар аудартпады.

Сайып келгенде, көркем шығармаға байсалды, білікті пікір айтып, әдебиеттің ілгері басар қадамын жеделдеткісі келетін сыншылар ең әуелі өзінің «шаруашылығын» дұрыстап, эстетикалық талап-талғамын жетілдіруі керек. «Әдеби-көркем сындағы кемшіліктер көп реттерде маман кадрлардың жеткіліксіздігінен туып жүр» деген ойдың

растығы осындай жағдайда көрінді. Университеттерде, әдебиет пен өнер институттарында, гуманитарлық жоғары оқу орындарында студенттер мен аспиранттардың сын саласына мамандануы үшін қажетті жағдайлар жасалмақ болғаны бұған нақты дәлел.

Әрине, сынның тындырғанын проценттеп, тонналап есептей алмаймыз. Ондай құдірет тек уақыт таразысында ғана бар. Алайда 70-жылдағы көркемдік сұраныстарды нақты іске асыру жолындағы ұйымдастыру шаралары біраз болғандығын да бүктесінде қалдыруға болмайды. «Жазушы» баспасы сын редакциясын ашып, оған оңаша отау тігіп берді. Демек сыни еңбектерді жариялау ісі жоспарлы негізге қойылды деген сөз.

Жыл сайын 15 баспа табақ көлемінде «Уақыт және қаламгер» атты сын жинағы шығарылып келді. Оның алғашқы кітаптары шыққан кезде Жазушылар одағының сын секциясы олардың сапасы, көркемдік әуселесі жайында жиын өткізіп, кем-кетігін талқыға салды. 1976 жылдан бастап бұл дәстүрді одан әрі жалғастырып, тақырыптық негізде жинақ шығару тәжірибесі қолға алынды.

«Жұлдыз» журналы көлемі үлкейтілгеннен кейін сынға едәуір көңіл бөлінді. «Жалын» альманағы мен «Лениншіл жас» газетінің қабындаған жас күшке мұрындық болып, ақыл-кеңес қана емес, кейде ұтымды да өткір сындар жариялап отыруы да қатты қуантты. Сыншылар есебін әрдайым тыңдап, әр дарынның өнерпаздық келбетін жолдастық пікір талқысынан өткізіп отыру да құптарлық қадам болды.

Тоқырау жылдары сыншылардың жіліктеп айтар ойын көңіл жықпастыққа бұра берді дегенімізбен, әдеби-көркем сынның алымы да, аумағы да кеңігенін аңғармау ағаттық болар еді. Өнердің бар саласы сыни ой-пікірге азық болуға жараған тұста театр сынында тарихи тереңдік байқалса, музыка сыны көбіне ән тексттері деңгейінде әдебиетшілердің қатысуымен атой салып қойды. Бейнелеу мен сәулет өнерлерінің мәселелері де анда-санда әңгімеленіп жатты. Ауыл-село мәдениетін көтеру, оның келбетін ажарлау, колөнерін жандандыру, эстраданы гүлдендіру жайы да сыншылық ойға өзек болды.

КОКП Орталық Комитетінің 1972 жылғы әдеби-көркем сын туралы қаулысы азды-көпті қозғау салып, болар-болмас жағдай жасағанымен ниеті теріске бұрылған

сын жөнделе қоймады. Әсіресе, өмір тәжірибесі бар кексе сыншылар көңіл жықпас мадақтау сынына қарай бұрыла берді. Өйткені жәреуке декларация шындыққа жаппаспай жатқанын бірден аңғарды да «сынайы сұлу» болғандарын қалады. Партияның да қоғам алдындағы беделі осы тоқырау жылдарында құлдырауға бет алды. Партия мен үкімет басшылары елдің қамы, қоғамның келешегі деген асыл мұраттарды жеке қара бастарының тілек-талабына бейімдеді. Той-домалақ, жиын-жиналыстарда сөйлеген сөздерінде екі аяқты пенде екендіктерін теледидар арқылы әлемге танытты. Сын, өзара сын алдымен басшылар ортасынан жоғалды. Әлдеқалай шектен шығып, қырсықтанған біреу болмаса жоғарыдан төмен сынау ғана орын алды. Қадап айтылмаған қауқарсыз, зілсіз сын сипай қамшылаулар көбейді. Көңіл жықпастық пен жең ұшынан жалғасу, тіпті династиялық билеп-төстеудің үлгісін жоғарғылар үлгі етіп көрсеткеннен кейін ебі барлар қарап қалмағы былай тұрсын, олардың өзінен асырып жіберді. Сөйтіп қоғамның пиғылы бұзылды.

Осындай жағдайда сыншыларды «шаруашылығына қара, шыныңды айт» деп қанша қинағанмен ұсақ-түйекпен алдағанмен, әлеумет тірлігінен жоғалып бара жатқан сынды қайтадан қатарға қосуға жан сала қойғандар өте аз болды. Міне, сөз бен істің бір-бірінен алшақтауы қоғамдағы жайсыздықтың алғашқы көрінісі болды да сыни ой-пікірі барлар күн көрудің амалына, «Заманың түлкі болса тазы боп шал» деген қағида жолына еріксіз бұрылды. Сын бауырын көтере алмады, жалғандықтан, жәреукеліктен іргесін бөле алмады. Осыны тиімді пайдалана білген ақын-жазушылар мен сыншылар шен-шекпен, атақ-даңққа белшесінен батқан бүкіл әдебиетіміз, әсіресе, сынымыз үлкен жапа шекті. Әдеби процестен көз жазуға дейін барып қалған тұсымыз жоқ емес.

Міне, осындай кезеңде әдебиеттану ғылымы ағалық көрсетуге тиіс болды және ол міндетін белгілі бір шамада атқара да алды. «Жасының келіп қалғанын» сылтау еткен ағаларды, шетінен ғылым докторы, әр түрлі ғылыми дәрежеге ие болған 50-жылдардың жасағын былай қойғанда, 60-жылдар сапқа тұрғандар «бұлаң құйрық олай емес, бұлай болады» дегенді мықтап көрсетті. Жастық аңғалдықпен 70-жылдарда сынға араласқандар танылып алғанша даңғазалы майданда жүрді

де, бұл өнермен «бала-шағасын» асырай алмайтынын сезген соң ғылымға не әдебиеттің басқа жанрларына тайып отыратындар көбейді. Бұл процесті қайта құрудың сөзуар жылдары да түзете алмады.

Қоғамда аңырап бос қалатын қуыс болмайды. Оны толтыру әрқашан табысты бола бермегенімен, әлеуметтің көңілін аулауға жарап қалатыны да болады екен. Міне, осы жай қазақ әдебиеттану ғылымында кездесті де, іркіле де қинала өркендеу процесін жалғастыра берді. Оған ең алдымен 1960—67 жылдар аралығында 300 баспа табақтай «Қазақ әдебиетінің тарихын» жасаған ғылыми жетістікті дәлел ету керек. Сол кезеңде мектепті былай қойып, жоғары оқу орындарын оқулықпен толық қамтамасыз ету мәселесі де шешілген-ді. Ол оқу құралдарының көбі әлі күнге дейін қолданылып келеді.

Сонда ғалым-сыншылар 70—80-жылдарда не тындырды, қандай мәселелерге назар аударды дегенді шыққан кітаптармен көрсетсек үлкен жетістікке ие болған сияқты сезінеріміз хақ, бірақ олардың көбі бұрын айтылып-жазылғандарды тереңдету, жан-жақты қарастыру екенін аңғармай қалу қпын. Әрине азын-аулақ тың дүниелер де кездесіп қалғаны бар.

Ең бір қуаныштысы, кітап шығаратын баспа көбейді. Жоспарлы негіз болған соң сан жағынан бірқыдыру олжаға батқанымыз да рас. «Жазушы» баспасы сын жинақтары мен ғылыми-зерттеу жұмыстарына едәуір көңіл бөлді. Соның арқасында М. Қаратаев, С. Қирабаев, Р. Бердібаев сықылды беделді сыншыларымыз таңдамалыларының екі-үш томдықтарын шығарды. Сын мен ғылымда өнімді қаламдарымен көрінгендердің жинақ шығармағаны жоқ десе де болады. Абай, Мұхтар, Сәбит тағлымдары жеке жинақ болып шықты. Аз ғана жыл ішінде «Қазақ халық әдебиеті» сериясымен батырлар жыры, дастандар, ертегілер, айтыстардың көп томдықтары шыға бастады. «Жайсаң жандар» циклымен Жамбыл, Бейімбет, Сәкен, Мұхтар, Сәбиттерге арналған жинақтар жарық көрді.

«Жалын» баспасы 1976 жылдан бері «Өнегелі өмір» сериясын там-тұмдап шығарып келеді. Оның тұңғышы Сәкен, одан кейін Баймағамбет Ізтөлин, Шокан, Қаныш сынды ардақтыларымызға арналып, орысшадан біраз кітаптар аударылды. Сондай-ақ «Сөзстан» мен «Уақыт және қаламгер» жинақтары жалғасын тауып отыр.

«Өнер» баспасы «Өнердегі өнегелі өмірлер» циклі

бойынша Қалибек, Жүсіпбек, Серке, Садық Керімбаев, Бақытжан Байқадамов, Шәкен Айманов, Ілияс Омаров жайлы деректі ғұмырнамалар шығарып өнер қайраткерлерін еліне таныстыра бастады. «Рауан» баспасы орта мектептерді әдеби оқу құралдарымен қамтамасыз ету үстіне «Сенің сүйікті жазушың» деген серия шығарса, «Ана тілі» баспасы «Қазақ әдебиетінің тарихы» деген циклді қолға алды. Оқулық пен хрестоматия шығару арқылы жоғары оқу орындарының зәрулігін өтемек. Қай баспа болмасын қазақ тарихының әр кезеңіне, әсіресе, қолдан жасалған нәубет, зауалдарға, ақтаңдақтарға арнап ащы жинақтар жариялауда.

1985 жылдың сәуірінен бастап ақын-жазушылардың да, ғалым-сыншылардың да, баспалардың да идеялық-өнерпаздық тынысы кеңіді. Көптеген игілікті, әсіресе, халықтық мұраны жариялау саласында көптеген табыстарға жеттік. Оны зерттеу саласы да едәуір алға басты. 1972 жылы М. Ғабдуллин басқаруымен шыққан «Қазақ фольклористикасының» жинағы 1988 жылы «Қазақ фольклористикасының тарихы» (Революцияға дейінгі кезең), 1991 жылы Ә. Қоңыратбаевтың «Қазақ фольклорының тарихы» болып тарамданып әрі тереңдеп кетті.

Жариялық заманындағы ұлы олжа — қазақтың Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов сынды рухани көсемдері, Шәкәрім Құдайбердиев, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Ғұмар Қарашев, Нармамбет Орманбетовтей ұлы ақын-жазушылары тарих сахнасына қайта оралып, таңдамалы еңбектері жариялануда. Ғалымдардың іждағатымен шыққан монографиялар мен зерттеулер бірқыдыру. Сын саласындағы алақолдылық, батылсыздық әдебиеттанудағы осындай ұнамды көріністермен оры толып жатқандай болса да, қазақтың эстетикалық ой-пікірі шарықтайтын заман алда. Оған қоғамдық-әлеуметтік жағдай жасалды. Қазақ елінің тәуелсіздігі мен егемендігі баяғыдан бері тұсалып келген ойдың, шідерленген пікірдің есесін қайыруға тиіс.

Сын — өнер, өнер болғанда өте қиын өнер. Белинскийден бастап бүгінгі белгілі сыншыларға дейін сыншы дарыны өте сирек кездесетін талант екенін, сыншы болу ең қиын да жауапты әлеуметтік-эстетикалық міндет екенін, әрқашан қыл көпірмен жүруге тура келетіндігін айтқандар, жазғандар көп. Сондықтан елдің көңілін табу оңай емес және біреуге ұнай қояйын деп жарбақтау да шын сыншыға жат қылық. Әдебиеттің өгей ұлы

емес, бел баласы болса да оңайлықпен мойындала қоятып, оқығандар түгел қоя қоятын өнер емес, бойындағы дарын қуатын сарқа жұмсайтын, талас-тартыс, дау-дамайдың додасына түсіп, ой-пікір сайысында шыңдалатын өнер. Луначарский айтқандай, қалың оқушы жұртшылықтың көркемөнер еліне жіберілген төтенше елшісі болу бақыты қолына қалам алған, бірді-екілі оқығанын мадақтай не даттай жазған адамға емес, тынымсыз ізденетін, жақсылықтың жаршысы, кемшіліктің қас дұшпаны болып жүретін шын ер жүрек дарындарға ғана бұйырады.

Көркемдік тәжірибеде шын сын, өміршең де алғыр сын шын мәніндегі көркем туынды төңірегінде атой салатыны белгілі. Дұрыс айту, дәл танумен қатар кереғар пікірлерде болып жатуы заңды. Оқушылар да, жұртшылық та бір шығарма жайында «қызыл кеңірдек» болып жатуы мүмкін. Оны қорыту, түйіндеу үшін уақыт керек. Бұған дәлелді алыстан іздеудің қажеттігі жоқ. Мәселен; «Ботагөз» романы шыққанда азғана сыншыларымыздың өзі қақ жарылып, бірін-бірі түсіне алмай жатқанда оқушылар жазушыға 7653 хат жазыпты. Тап осындай оқиға «Абай жолы» эпопеясы төңірегінде де болды. Тіпті кейбіреулер өзінің қысыр ойларына саяси астар бере жазғаны да тарихқа белгілі. Осындай ұнамды көріністің шет сілемі І. Есенберлиннің тарихи трилогиясы төңірегінде де кездесті.

Сынды азулы да алғыр студің бір амалы — жазушы — оқушы — сыншы ынтымағын нығайтқанда ғана құнарлы көркем шығарма туып, ойлы да әділетті сын пікір айтылғанда ғана оқушы көңілі жайланады. Септесе, ықпал ете дамудың сәнді көрінісі сонда жарқырап көрінеді.

Сынды тек қана сынау құралы деп түсіну қателік. Сынның ең әуелгі және негізгі міндеті — әдемілікті, сұлулықты, жарастықты, парасаттылықты, көркемдікті қастерлеу, жақсыға қуану, жаманға қамығу, гүлденер өнерге қолғабысын тигізу, теріс жолдан сақтандырып, оңға бастау, бағыт-бағдар сілтеу. Ертеден кешке дейін мінегіш, кем-кетікті ғана көргіш, айыптағыш сөздер айту шын сынға жат. Сынның айбындылығының өзі көркемдікті қастерлеу арнасынан табылады.

Әдебиеттің белгілі бір жанры болып қалыптасқан шақта бәрі де мұнтаздай, төрт құбыласы түгел, айылтұрманы сақадай сай болады деп түсіну қате. Жанрлық түр-формалар бірден классикалық үлгіде пайда бола-

қалмайды, іздену, қарбану, талаптанумен жетіледі, көркейеді. Сын жанры жалғыз қазақ әдебиетінде ғана емес, басқа әдебиеттерде аз зерттелеуде. Әсіресе, оның теориясы, методикалық негіздері жайындағы ой-пікірлерде нақтылық жетіспейді. Әр ақын-жазушыға «олай жазбай, былай жаз» деген нұсқау берілмейтіні сияқты, әр сыншы да өз дарынына, өз қуатына қарай қарманады, ой толғайды, пікір түйіндейді. Жалпы эстетикалық принципті, көркемдік заңдылықты басшылыққа алып, қоғамдық сананың әр саласындағы ізденістер мен жаңалықтардың бәрін ескеріп отырады. Шын сыншыға шын мағынасындағы әмбебаптық қажет. Мұның бәрі бір тұлғаның бойынан әменде табыла бермейтіндіктен сыншы жайында, сын туралы айтылар ой-пікірде кенделік болмайды. Оның үстіне, сын қаншалықты мәнді де айбынды болғанымен, «тұзы жеңілдеу» жанр екені тағы бар. Сондықтан да сын төңірегіндегі әңгіме еш уақыт толастамайды, ол өзінің осы мінез-қылығымен қызықты да өміршең. Сынап та жатады, сыналып та жатады. Ой толғанысы, пікір сайысы тоқтамақ емес. Осыдан да болу керек, күні бүгінге дейін сын жанрының өз теориясы жан-жақты зерттеліп, эстетикалық қанонға айнала қойған жоқ.

Сонымен, сынның жанрлық қалыптасуынан кейінгі ұзақ даму жолын шолғанда екінші дүниежүзілік соғыстан жеңіспен шыққанмен коммунистік идеология өзінің қиястығына қайтып оралып, ойға тұсау салып, сынды шідерлеп келгенін байқаймыз. Бұл дәуірде космополитизммен күрес Қазақстан жағдайында ұлтшылдықты ауыздықтау деп түсінілді де, әдеби мұрадан іргені алыс салуды уағыздадық XX съезд берген болар-болмас жылымықта дүр сілкініп, едәуір іс тындырған ғылым мен сын тоқырау кезінде жәреукелікке ұрынды. Әрине, әр жапрдың, соның ішінде сынның өзінше жетістік-кемістігі болып жатқаны байқалып, 1985 жылғы қайта құру кезеңіне жеттік. Тиянағы жоқ жел сөздердің дауылы көтерілгенде сын жанрына қосылар материалдар болмады емес, болды, бірақ көркемдік тұрғыдан шын тұщынатын дүние бере алмағанымызбен тарихи олжаға баттық. Арыстарымыз арамызға оралып, өткенімізді сарапқа салуға мүмкіндік алдық. Оған Шәкәрім, Ахмет, Міржақып, Мағжан, Жүсіпбек шығармаларының ақталуы, онан кейін әдебиет пен өнер мәселелері бойынша алынған қаулы-қарардың күшін жою әрекеттері шірік идеология, қияс қимылдардың күні өткенінің белгісі болды.

Армандай аңсаған азаттық қазақ еліне күтпеген жерден бұйырып отыр. Тәуелсіз, егеменді елдің ақыл-парасаты енді еркін де қомақты болары сөзсіз. Сыннан тұсау, ақыл-санадан шідер алынды. Елдігімізді бар салада танытатын жарық күн туды.

Бесінші тарау

ӘДЕБИ МҰРАНЫ ИГЕРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Әдеби мұраны игеру мәселелері — қазақ әдебиеті сыны мен әдебиеттану ғылымының туу, қалыптасу, өркендеу кезеңдеріне түгелдей қатысы бар, ең негізгі және көп уақыт бойына қиюын таптыра қоймаған эстетикалық-ғылыми сала.

Қазақ әдебиетінің өркендеу барысында бұл проблема тек сыншылық ой-пікір ауқымында ғана көрініп қоймай, өнерпаздық тәжірибеде тарихи сабақтастық заңын сақтағанын байқаймыз. Сондықтан теориялық ой-пікір мен көркемдік тәжірибе арасындағы алшақтықты ғана емес, олардың қалайша астарласа қабысып, даму желісін үзбегендігін аңғару шарт.

Пролеткульт сыңайымен ауыз әдебиетінің бай үлгілеріне, тіпті Абай шығармашылығына шет қақпай көрсетіп, ат-тонын ала қашып жүргендердің өздері қаламгерлік жағынан олардан үлгі-өнеге алғанын, яғни ғасырлар бойы қалыптасқан әдебиеттің ұлттық дәстүрін жетілдіре қолданғанын көреміз. Өйткені көркемдік дүниесіндегі тарихи сабақтастықтың сыздықтап қосылар сайсаласы мен қарым-қатынасы мол. Мұнда «мұрагерлік салты» әрқашан қатаң сақталады. Жаңа түр, жаңа тәсіл әбден орныққанға шейін сол жаңаның өзі ескінін бауырында, «құрсағында» өсіп-өнетін диалектика заңына бағынады. Мұрагерліктің негізгі арқауы — шығарманың мазмұнына емес, көбіне-көп көркемдік түріне байланысты.

Мәселен, Абай қазақ поэзиясының мазмұнына, түріне, өлең өрнегіне талай жаңалықтар енгізгеніне қарамастан, қазақтың өлең құрылысын мүлде өзгертіп жіберген жоқ. Оның бөленген бесігі әбден таныс. Ал төңкерісшіл әдебиеттің өкілдері жаңа заманға лайық жаңа түр табамыз деп өрекіп, талай төңірекке барлау жасада, оның негізгі арнасынан сытылып кете алмады.

Өйткені әдебиет саласында ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрді аз уақыттың үрдіс қимылымен өзгерту қиын.

Сондай-ақ пролетариаттың жаңа мәдениетін жасаймыз деген әрекеттің «көне түрмен» өзгеруге тиісті болғаны, тіпті ескі формалар арқылы көрінуі де осыдан. В. И. Лениннің әсемдіктен безбеу, көненің бәрін мансұқ ете бермей, қайта оған мән-мағына беру жөніндегі ойлары осының айшықты дәлелі. Қанша көне заманның бұйымы болса да, шын әсемдік пен сұлулықты сақтау керек, оны үлгі тұту қажет. Бүгінгіні одан әрі ажарландыра, гүлдендіре беру үшін бастау, қайнар бұлақ ретінде пайдаланған абзал. Сондықтан әдеби мұрадан безбей, қайта оны бүгінгі күннің кәдесіне жарата білудің айла-амалын табуға тиіспіз.

1. ӘДЕБИ ӨРКЕНДЕУДЕГІ ТАРИХИ САБАҚТАСТЫҚ

Қазан төңкерісі мемлекет құрылысын тез өзгерткенмен адамның қалыптасып қалған дүниетанымын маркстік-лениндік көзқарас рухына түсіреміз деп жанталасқанмен көздеген мақсатқа оп-оңай жете қойған жоқ. Қорқыту-үркіту, зорлап тану процестері әрине елеусіз кетпеді, алайда эстетикалық таным біртіндеп бұрыла бастағанмен өзінің «ескілігінен» құлан таза қол үзіп кете алмады.

Әлеуметтік өмірдегі адуынды жаңалықтар әдебиет саласында әр қилы жаңа түрді, жаңа тәсілді талап етті. Бұрынғыша мимырт қозғалмай, замана ағымына сай келетін екпінді түр, бұрынғыдан өзгеше де әсерлі сөз керек деген қисындар айтыла бастады. Пролетариат мәдениетін жаңадан жасамақ болған ұйымдар өздерінің ой-пікірлерін насихаттай бастады. Бұрынғы мәдени-әдеби мұрада үстем таптың қолтаңбасы бар, одан безу керек, қирату, жою керек деген нигилистік пікірдің дауылы көтерілді. Осы сыңай ғасырлар бойы қалыптасып келген мәдени дәстүрлерді мансұқ етуге апарып соғып, көп мәселеде опық жегізді.

Бұл көңіл-сыңайға қазақтың жас жазушылары да бой алғызды. Олар В. И. Лениннің әрбір ұлттық мәдениетте екі мәдениеттің сілемі болады, соның демократиялық-социалистік элементтерін қолдау керек деген қисынын басшылыққа алып, дуылдатқан кез аз емес. Оның мәнін жыға түсінбей, қателікке ұрынғанымызды енді аңғара бастадық.

Пролеткульттардың осы көңіл ауанына қарсы қазақ тұрмысының мұртын қисайтпай, ескінің бәрін сол қалпында сақтауымыз керек деген көзқарасты насихаттаушылар да болмай қалмады. Әсіресе, ауыз әдебиеті үлгілерінен әр түрлі жинақтар шығарып, еңбектер жазып, мазмұнын өз мақсаттарына ыңғайлай өзгерткен кездері де болды.

Төңкерісшіл жазушылар бұл әрекеттің мән-мағынасын түсінудің орнына әуелінде ескі мұрадан іргесін аулақ салуға талпынды. Ауыз әдебиет өкілдеріне, әсіресе Жамбыл, Нұрпейіс, Доскей сияқты халық ақындарына назар аудармай қойған, олармен байланыс жасаудан тартынған шақ та жоқ емес.

Бұлар негізгі объективті себеп болса, субъективтік жағынан келгенде, көп ақын-жазушыларымыздың тапшылдық көзқарасы қаншама айқын бола тұрса да, жалпы білім дәрежесі өрелі биіктен табылмағанын жасырмағанымыз жөн. Жаңа өмірдің негізгі келбеті айқындалып, ақын-жазушыларымыздың білім-парасаты көтерілгенше талай ұнамсыз іс-әрекеттің көрініп қалуына жағдай болды.

Сонымен қазақтың әдеби сынының жанрлық қалыптасу дәуірінің алғашқы кезеңінде мәдени-әдеби мұраны игеру мәселесінде екі түрлі бағыт болғанын байқаймыз. Бірі — «бірыңғай ағым теориясы» («теория единного потока»). Ауыз әдебиетінің мән-мағынасына, озығы мен тозығына назар аудармай бәрі де халыққа керек деген қисынды айтты.

Мәдени мұраны игеру саласындағы екінші қателік — пролеткультишылдар таратқан нигилизм. Дөрекі социологизмге бой алдырған, орынсыз солшылдыққа салынған сыншылар мен зерттеушілер халық мұрасынан қаны тамып тұрған тапшыл көзқарасы бар, кедейдің жоғын жоқтаған шығармаларды талап етті. Сөйтіп адамгершілігі бар бай, ақыл-парасаты биік ақылды хан, иманы бетінен төгілген қожа-молда атаулының бәрі халық жауы болып шыға келді. «Әдебиет ғылымындағы тұрпайы социологиялық саясат пен мәдени өмірде көрініс берген әр алуан «солшылдыққа» тікелей байланысып жатты» деп баяндады 1968 жылғы «Советское литературоведение за 50 лет» атты коллективтік жинақта. 1920 жылдардағы әдебиеттану күрделі мәселелерді шешуге әлі дайын емес еді, сондықтан да зерттеп отырған әдеби құбылыстың тереңіне сүңги алмады. Оларды зерттеген

кезде төтесінен тартып, қатан да жайдақ социологиялық талдау жасау (сол кездегі РАПП-тық сынның схемалық ұрандарын әдебиет тарихы саласына тікелей қолданған тұста) мәдени және әдеби мұраның мәнін едәуір төмендетуге, халықтың рухани тілегі мен социалистік мәдениеттің идеалына қарама-қарсы қойып алуға апарып соқтырды» (18-бет).

Ауыз әдебиетінің тамаша үлгілеріне, ертеде өткен ақындардың шығармашылығына тиісті ілтипат бірден білдіріле қоймағаны тарихи шындық. Өткен дәуірдің көп қайраткерлерінің аты қара тақтаға жазылуы немесе қазақ әдебиеті өзіне-өзі үлгі-өнеге бола алмайды, фольклорлық шығармалардың көбі үстем тап идеологиясын жырлайды, халықтың бүгінгі тіршілігіне жанаспайды деген пікірлердің оңды-солды айтылуы, сайып келгенде, пролеткульт таратқан пигилистік көзқарастың сілемі болатын. Мұндай «солшылдық» қазақ сыны мен әдебиеттануда тек 20-жылдары ғана емес, кейінгі уақытта да бой көрсетіп қалғанын, оның кейбір рецидивтері кеңес империясы құлағанға дейін кездесіп қалып жүргендігін жасырмаған абзал. Оның шет жағасы қазақ әдебиетінің, әсіресе, көне дәуірі жөніндегі ой-сыңайлардан әлі де байқалады.

✓ Демек, мәдени-әдеби мұраны зерттеу, оны халық пайдасына асыру, эстетикалық таным-біліктің бір мәнді арнасы деп тану, оның озық үлгі-өнегесі мен дәстүрінен үйрену бір күнде сабасына түсіп, шешімі табыла қоятын оңай мәселе емес.

Халық жасаған мәдени байлықтан ат-тонын ала қашқан пролеткультшыларға қарсы жазған еңбегінде В. И. Ленин пролетарлық жаңа мәдениетті ойлап табу қажет емес, бұрынғы мәдениеттің озық үлгілерін, дәстүрлерін, нәтижелерін марксизм дүниетанымы тұрғысынан, пролетариат диктатурасы дәуіріндегі тіршілік пен күрестің шарттарына қарай дамыта түсу қажет екенін (Шығ. жинағы, XXXV, 148-бет) ескертіп, осы ойын 1920 жылы комсомолдардың III съезінде айрықша айқындықпен тұжырымдаған-ды. Көне мұра жөніндегі ойының түйіні дұрыс болғанменен, тапшылдық қарауылды мықтап қойды.

Маркстік сынның принциптерін насихаттап, тұжырымдауда аянбай еңбек еткен А. В. Луначарский өзінің көптеген мақалалары мен сөйлеген сөздерінде: «Көркем-өнер саласына келгенде, пролетариатты адамзаттың

кемеңгерлігімен жасалған тамаша лұғатты шығармалардан мақрұм қалдырмауымыз керек.

Біз осы салада екі қателікті кездестіріп отырмыз... Кейбір адамдар «ескі» ғылым мен «көне» өнерді насихаттауды буржуазиялық талғамға, қарғыс атқан культуртрегерствоға жол беру, социалистік жас организмді іріп-шіріген ескіліктің арам қанымен уландыру деп түсінеді...

Ал енді жалпы ғылыми және жалпы өнер саласымен шұғылданушы адамдар егерде осыларды жамап-жасқан, сыртын маркеттік социологиямен, коммунистік программамен сылап-сипап жіберсе, бізге керекті нағыз пролетарлық дүние болып шыға келер еді деп біледі» (Шығармалар толық жинағы, 7-том, 206, 207-бет) деп екі жалған жолдан сақтандырған болатын.

Адамзат мәдениеті мен әдебиетінің дамуындағы тарихи сабақтастықтың мәнін дұрыс түсіну, оны пайдалану ескі мен жаңаның тартысы, күресі арқылы көрініс берді, кейбір ретте артық сілтеп, кем бағалауға апарып та соқтырды. Соның салдарынан қазақ әдебиетінде «бірыңғай ағым теориясы» мен нигилизм бой көрсетіп, мәдени-әдеби мұраны игеру проблемасын оңтайлы шешіп алуға көп салқынын тигізді.

Әдеби мұра және игеру жайын әңгімелеген уақытта, ең күрделі проблемаға, яғни көркемдік дамудағы тарихи сабақтастық (историческая преемственность) мәселесіне айрықша назар аударған жөн.

Адамзат тарихы, оның ішінде көркемдік даму заңдылығы ешқашан да ойдым-ойдым, үзік-үзік құбылыстардан құралмайды. Оның өсіп-өркендеу процесінде тарихи желі әрқашан да сақталып отырады. Өйткені қай елдің болмасын тарихи өсу-өркендеу процесі, тіршілік арнасы үзік-үзік болмай, бір-біріне жалғасып жатады. Әрине, ондай даму процестері ылғи мәнді де ұлы құбылыстармен көріне бермейді, сылбыр да мимырт процестері де кездеседі. Қалай болғанда да өмір арқауы үзілмейді. Осы заңдылықты жыға түсінбеген, оның негізгі талабын қатаң сақтамаған жағдайда барды жоқ етіп алу да қиын емес.

Сонсың, халық тарихы ылғи да бір қалыппен өрби бермейді. Халықтың басына түскен замана тауқыметі оның әдет-ғұрпын, дәстүрін сол күйінде сақтата бермеуі де мүмкін. Мәселен, Шыңғыстың жойқын соғыстары қазақ даласы үшін апатты қасіретті болғаны, «ақтабан

шұбырынды» кезінде талай мәдени мұрадан көз жазып қалғанымыз белгілі. Ал қазақ халқын құраған тайпалар мен рулардың, олардың ішінде қыпшақ сияқты тарихқа белгілі тайпалардың мәдениеті жайында біздің білеріміз әлі аз.

Өмір сорабында талай қиыншылыққа ұшыраған халық жайында, оның мәдениеті жайында әр түрлі пікірлер айтылған. Қазақ сахарасын аралаған орыс, шетел, ориенталистеріне көшпелі тіршілік кешкен, мәдени ескерткіштері аз кездесетін кең жазиралы өлке өнерсіз болып көрінуі әбден мүмкін. Өйткені Жібек жолы түскен, талай қаласы, мәдениет ошағы болған оңтүстік өлке мен Сыр бойына олардың аяғы жете алмауы және монғолдар жермен-жексен етіп кеткен қалалардың орнын қазып, құнды сәулет ескерткіштерін көре алмауларынан болса, екінші жағынан, отаршылдық пиғылмен әдейі солай насихатталды. Мұның жалған екеніне көзіміз әбден жетті, өйткені археологиялық экспедициялар мен ізденістердің мол дерегі әдейі қалыптастырған тұжырымдарды қайтадан пайымдау қажеттігін көрсетіп отыр. Оны қазақ әдебиетінің тарихынан өте-мөте анық байқаймыз.

Халық еш уақытта өнерсіз болмайды, халық бар жерде, оның ортақ тілі бар жерде міндетті түрде рухани байлық болады, өнер өркен жаяды. Демек, қазақ халқы өз атымен тарих сахнасына XV ғасырда шыққаны даусыз болатыны болса, онда оның әдебиеті XVIII ғасырдан басталады деп қалай айтып, жазып келдік? Ноғайлы дәуірінде туған батырлар жырынан іргені аулақ салудың салдарынан аты аңызға айналған Асан қайғы мен Қорқытты, талай дарынды жырауларды өгейсітуіміздің өзі көп нәрселерден хабар бермей ме?! Олай болса, көркемдік дамудағы тарихи сабақтастықты қазақ хандығының құрылуымен ғана шектеп қоюда қаншалықты мән-мағына болмақ?!

Осы тұрғыдан келгенде, халықтың тарихын, оның рухани өркендеу процесін жүдете баяндау, кешеуілдете суреттеу ғылыми жалғандықпен бауырласып жатқаны былай тұрсын, өмір логикасына қайшы келеді. Сондықтан да тарихи сабақтастықтың принципін қатаң сақтамаған жағдайда қателіктен арыла алмаймыз. Осыны біздің әдебиетімізге бейімдей айтқанда, қазақ әдебиетінің тарихын XVIII ғасырдан бастау жөніндегі концепцияның негізі тарихи шындықтан шалғай жатқаны қа-

зір айқын дәлелденіп, жасаған қателіктеріміз түзетіле бастады.

Қай халықтың болса да әдебиеті бір күнде, бір жылда жасалмайды. Талай ғасырдан бері желісі үзілмей келе жатқан әдеби дәстүрге назар аудармай өте шығу ғылыми жансақтық қана емес, тарихқа қиянат болмақ.

Біз, әдетте, қазақ әдебиетінің өркендеу, тарихи сахнаға шығу, әлем әдебиетінің қатарына қосылу жайын сөз еткенде негізгі үш арнаны жадымыздан шығармаймыз. Бұл дұрыс. Себеп-салдарсыз, өзінің буына өзі пісетін әдебиет болған емес, Сондықтан ең негізгі арна — қазақ халқының өз әдеби-мәдени дәстүрлерінің жетілуіне, қарыштай өсуіне жанама екі арнаның, — Шығыс пен Батыс әдебиеттері мен мәдениеттерінің жасаған әсер-ықпалдарын әрқашан пайымдап, тұжырымдап келеміз. Тіпті кейбір ретте осы арналарды шешуші фактор ретінде тарихи шындық деңгейінен асыра баяндайтынымыз да жоқ емес. Оған таптық көзқарасты материалистік әдіспен тұтастырып жіберіп, тарихты өзінің қалауымен онды-солды пішу машығы мықтап араласып кетті.

Қазақ әдебиеттану ғылымында ескілікке тартып, есімізді бұзады деп алыстағы ата-бабаларымыздың өнегелі сөздерінен, жырларынан бездік, қазаққа оңаша отау алып береміз деген алашордашылар ұлтшылдыққа бастайды, бүгінгімізге қарсы шығады деп революционер-демократ жазушыларымыздың атын атаудан қорықтық.

Сөйтіп әдебиеттің арғы-бергі тарихын зерттеуде тарихи сабақтастық принципі сақталмады, материалистік көзқарас тарихи шындыққа негізделмей, күрделі де қиын мәселелердің сырын ұғу, түсіну қиындай берді. Тарихи даму еш уақытта біркелкі болған емес, ал көркемөнер оны әрқашан қайталап, кезең-дәуірлері бір-біріне сай келе бермейтіні белгілі. К. Маркс өнердің шарықтап өркендеген дәуірі қоғамның жалпы дамуына сайма-сай келе бермейтін кездері болады деген ойына терең мән беру қажет. Мұны қазақтың көне мәдениеті мен әдебиетіне қатысы жоқ деп ешкім айта алмайды. Сондықтан осыған қайтадан басымызды қатырып жатамыз ба деп көне заманда жасалған шығармалардың күні бүгінге дейін эстетикалық әсер-ықпал жасайтынын түсінуге жақындамай қойдық. Біздің еріншек жалқаулығымызды европоцентристік таным-білікті насихаттаушылар мықтап пайдаланып, барымызды жоқ етті де, өзімізді артта қалған надандар деп айтқызды, жазғызды.

Бұл тұста европоцентристер мен тапшылдар одақтасып кетті. Кешегінің бүгінге ықпал жасайтынын ұғып, өсіп-өркендеу жолына дұрыс қабыстырып, түсіндіріп отыруымыз керек еді. Өйткені күні бұрын дайындалған үлгі бойынша әр халықтың тарихын пішуге болмайтыны сияқты, оның өнерін де дайын схемаға ыңғайлай салу жөн емес. Амал не, ұзақ уақыт солай болды, әлі де арылып кете қойған жоқпыз.

Біреуге жарасқан киім екінші адамның өңін ашпай, олпы-солпы көрінуі мүмкін. Ал көркемөнердің өзіне тән ұлттық ерекшелігін ескерген уақытта ғана сәнді болмақ. Оны басқа біреудің қалыбына салып, өзінің құнарлы топырағынан айырып, жасанды тынайтқышпен қоректендіргенде өзіндік ерекшелігінен айрылады. Оны К. Маркс ашып айтқан: «Предпосылкой греческого искусства является греческая мифология, т. е. природа и сами общественные формы, уже переработанные бессознательно-художественным образом народной фантазией. Это его материал.. Египетская мифология никогда не могла бы быть почвой или материнском лоном греческого искусства» дегенін еш уақытта естен шығармау керек. Демек, өз топырағында, өзінің ұлттық түсінігі мен санасында өсіп-өнетін көркемдік туындының сыр-сипатын ұғып, оған жасалатын игі әсер-ықпалдың шама-шарқын дұрыстап шамаламасақ дайын схемаға, шаблонға икемдеу ұлттық өнердің ажарын кетіреді, қасиетінен айырады. Міне, осындай жағдайда тарихи сабақтастық принципін қатаң сақтау қажеттігі туады. Әдеби-мәдени мұраны түсіну, оны игеру проблемасы осындай ғылыми негіздерді жете ұғынуды талап етеді.

Қазақ әдебиетінің өркендеуіне ықпал жасаған үш арнаны сөз еткенде халықтың көркемдік таным-білігі мен түйсігін қалыптастырған ұлттық әдебиеттің дәстүрін барынша тиянақтап баяндағанымыз абзал. Өйткені бүгінгі мәдениетіміз бен әдебиетіміз ғайыптан пайда болған жоқ, бұрынғы мәдени-әдеби мұралардың жаңа заманда гүлдене дамуы кезінде өркен жайып отыр. Қазіргі қазақ әдебиеті тек сырт әсерлерден ғана емес, ең алдымен өзінің арғы бастауларынан нәр алып, қиянға қанат қаққан әдебиет. Олай болса, оның арғы бастауын тек ауыз әдебиетімен, Абаймен шектеп қою да аздық етеді.

Міне, сондықтан тарихи сабақтастықты сақтау принципін басшылыққа алған және түркі-жазбаларының

казак әдебиетіне қатысы бар деген концепция шын ғылыми ой-пікірден туып отыр. Одан бергі дәуірдегі, әсіресе, Әбу Нәсыр әл-Фараби сынды данадан өрбіген ғылым-білім мен эстетикалық танымның өзі көптеген дарындармен комақталып; ертедегі жазба әдебиеттің ең мәнді шығармасын берген Жүсіп Баласағұнның, Шығыстағы суфистік әдебиеттің үлкен өкілі Қожа Ахмет Иассауидің, Сүлеймен Бақырғанидың өнерпаздылығымен ерекшелене түспек.

Сондай-ақ XV-XVIII ғасырлардағы ақын, жырау, жыршылардың шығармалары әдебиетімізді сусындатқан бір бұлақ. Олардың қандай мән-мағынасы бары әрине талғаусыз, елеусіз қалатын жайт емес, алайда халықтың көркемдік түсінігін, эстетикалық талап-талғамын қалыптастырудағы тарихи рөлін ешкім жоққа шығара алмайды. Демек, әдебиетіміздің даму арналарын сөз еткенде бұл салаларды естен шығармау қажет және әдеби мұра ретінде оның тағдырына назар аударып отыру шарт. Өйткені «өнер — еріккеннің ермегі емес. — А. В. Луначарский пікірімен айтқанда, я өзінің төңірегіндегілерді нұрландыру үшін өзі жасағанды да, оны тамашалағандарды да әсем де ажарлы образдармен ләззаттандыру үшін ғана емес, қоғамдық айрықша зәру қажеттіктен туған болатын» (7-том, 275-бет).

2. АУЫЗ ӘДЕБИЕТІНІҢ ҮЛГІЛЕРІН ЖИНАУ МЕН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Әдеби мұраны игеру, зерттеу мәселелерін әңгімелеуден бұрын оның жиналу жайына аз-кем тоқтаған жөн. «Қазақ әдебиеті тарихының» I томының бірінші, екінші кітаптарында және оқулықтың алғашқы бөлімінде біркыдыру жүйелі деректер бар. Жарияланған материалдар мен айтылған ой-пікірлерді, көптеген еңбектерді жинақтай қорытқанда, біріншіден, қазақ баспасөзінің тууына байланысты ұлттық әдеби мұраны жинау, оның кейбір үлгілерін жариялау ісі Қазан төңкерісіне дейін қолға алынған болатын. Екіншіден, баспасөз өнімінен пайда түсірмек болған баспагерлер, әсіресе, ағайынды Қаримовтар, шығыстың қисса-хикаяттары мен ертегілерін, классикалық поэзиясын қазақтың кітаби-ақындарының жәрдемімен тарата бастады. Өзімізден де ынталы азаматтар шықты. Ғ. Қарашев «Шайыр» мен «Көксел-

дірді», Махмұтсұлтан Тұяқов «Қара қыпшақ Қобыландыны» жинап бастырды.

І Үшіншіден, қазақтың бай ауыз әдебиетінің үлгілерін жинауда, ол жөнінде ғылыми тұжырымдар айтуда орыстың ориенталист ғалымдарының істеген еңбегін айрықша атауымыз керек. Академик Радловтың, Потаниннің, Ә. Диваевтың, тағы басқа көптеген ориенталистердің қасиетті есімдерін ауызға алып, солардың іждағатымен ХІХ ғасыр мен ХХ ғасырдың бас кезінде бірқыдыру мұра баспа бетіне түсіп, тарих ауқымына тартылды.)

Қазан төңкерісінен кейін бұл игілікті іске мемлекет тарапынан қамқорлық көрсетіліп, арнаулы мекемелер шұғылданғанын, сөйтіп жоспарлы да жүйелі арнаға түскенін көреміз. Әрине әлеуметтік-эстетикалық зор мәні бар бұл игі істе талай қиындықтарды жеңуге тура келді. Ол тек техникалық қиындықпен ғана емес, түрлі идеологиялық айтыс-тартыспен де астарласып жатты. Кеңестік дәуірде әдеби мұраны жинау, жариялау ісінде әр қилы теориялар мен қисындардың орын тебуіне қарай осы игі жұмыстың кейде қауырт қолға алынып, кейде шау тартып қалғанын, кейде гүлдене өркендеп кеткен кездерін байқаймыз.

1920—1925 жылдарда мәдени-әдеби асыл қордан қалың көпшіліктің нәр алуы, рухани байлықтың кәусар бұлағынан сусындауы үшін бірқыдыру мұраны жариялап үлгердік. Бірақ бұл кезеңдегі идеологиялық күрестің салқыны бұл салаға тимей қалмады. Соның салдарынан біраз уақыт әдеби мұраға деген нигилистік ой-сыңай бой көрсетіп, 20-жылдардың аяғы мен 30-жылдардың бас кезінен 1937 жылға дейінгі аралықта ауыз әдебиетінің үлгілерін жинау, тарихын жазу процесі күшейді. Алайда әдеби мұраға күдіктене қараған, гүрпайы социализмге салынып, орынсыз даттаған шағымыз да жоқ емес. ХХ съездің қаулы-қарары негізінде және «Қазақ әдебиеті» газетінің қазақ тілі мен мектептері жайлы мақалаларына байланысты Қазақстан коммунистік партиясының Орталық Комитеті «Қазақ халқының әдеби-поэзиялық және музыка мұрасын зерттеудің, сын тұрғысынан қарап пайдаланудың жайы және оны жақсарту шаралары туралы» 1957 жылы қаулы алуға мәжбүр болды. Сол тұстағы болар-болмас жылымықтың арқасында әдебиеттану ғылымы құлашын кеңірек ашуға мүмкіндік алды. Бұл кезеңде әдеби мұраны дұрыс игерудің тың үлгілері көрінді. Халық даныш-

пандығы тудырған талай құнды шығармалар халық кітапханасынан жайлы орын алды. Онан кейінгі тоқырау жылдары әдеби мұра үшін онша қайырлы бола бермеді. Үрейлі үркулер осы тұста көбірек көрінді де, 1985 жылдан былай қарай, яғни жариялылық заманында «Қазақ халық әдебиеті» сериясы ғана емес, басқа да асыл мұраларымыз ел-жұртына жетті. Ел мәре-сәре болуына тәуелсіздік жол ашуда.

Кеңес заманының әр кезеңінде әр қилы ой-пікір туғызуға себепкер болған әдеби мұраны игерудің 20-жылдары тек ғылыми тұрғыдан ғана емес, идеялық тұрғыдан да айрықша назар аударуды талап етті. Өйткені ескі қоғам қирап, оның идеологиялық қондырғылары талқандалып жатқан, жаңа заман өзінің бар сонылығымен орнай бастаған кезде мәдени-әдеби мұраны айрықша білгірлікпен пайдалану қажет екені өзінен-өзі түсінікті. Сондықтан бұрынғы дәуірлерден қалғандарды қирата талқандап, жаңа пролетарлық мәдениет орнатамыз деген әсіре қызыл қисын да, не болмаса ескінің көзі еді, алтынымыздан айырылып қалмайық деген қам көңілдер де болды. Мұндай көңіл-ауан қазақ зиялылары арасында талай айтыс-тартысты туғызғаны да тарихқа мәлім.

Ігі мақсат, адал ниетпен еңбек еткен Әбубәкір Диваев пен Александр Затаевичтің қазақтың мәдени мұрасын жинаудағы ұлы еңбектерін айрықша атаған жөн. Талай жылғы тамаша еңбектерімен бұл екі дарын еш уақытта мәні кемімес мұраларды жинап беріп кетті.

Қазақ даласын 1876 жылдан аралай бастаған Әбубәкір Диваев 1922 жылы қазақ халқының «ғылыми тұрғыдан алғанда тамаша құнды, өте мол эпосы бар. Бұл халық өзінің талантты суырып салма ақындарымен, салсері әншілерімен, талай дастандар мен жырларды, аңыз-ертекертерді білетін жыршыларымен мақтана алады» деп жазып, мемлекетке 4035 бет, яғни 252 баспа табақ қолжазба тапсырды. Бұдан басқа Әбубәкірдің көзі тірісінде баспа бетін көрген еңбектері «Түркістан жинағының» 566, 567, 568, 569-томдарында қайтадан жарияланды.

1922 жылы Түркістанның қазақ-қырғыз білім комиссиясы Ә. Диваев баспаға дайындаған жеті эпосты — «Қобыланды батыр», «Нәрікұлы Шора», «Бекет батыр», «Қамбар батыр», «Шора батыр», «Алпамыс батыр» және «Мырза Едіге» жырларын жариялады. 1958 жылы Қазақ ССР Ғылым академиясының М. О. Әуезов атың-

дағы әдебиет және өнер институты Ә. Диваев жинаған материалдардан «Қазахская устная поэзия» деген жинақ құрастырып шығарды. Мұның бәрі де Әбубәкір жинаған мол дүниенің тамшысы ғана.

Ғ Қазақстанға 1920 жылы келіп, тұнып жатқан музыкалық байлыққа, бұрын ешкім елеп, мән бермеген мәдени дүниеге, әуен мұхитына сүнгіп кеткен А. В. Затаевич үш жылдың ішінде қазақтың 2000-дай әні мен күйін нотаға түсіріп, әлемге танытқанын зор ілтипатпен атаған жөн.

1925 жылдың көктемінде «Қазақтың 1000 әні» басылып шыққанда орыстың даңқты композиторлары С. В. Рахманинов, А. К. Глазунов, француздың атақты жазушысы Ромен Роллан, француз композиторларының басшысы Морис Равель, венгер композиторы Дели Барток, поляк Эмиль Млынарский, профессор Генрих Опенский, республикаға еңбегі сіңген артист, музыка этнографы, 1923 жылы Москвада болған қазақ музыкасының кешінде орыстың ұлт аспаптар оркестрімен қазақтың ән-күйін орындауды ұйымдастырушы Г. Б. Любимов сынды атақты музыка мамандарына сыйға тартылды.

Мәскеуде жұмасына бір рет шығатын «Новый зритель» журналында «Таяуда өзінің құны мен байлығы жағынан айрықша мәні бар еңбек болып шықты. Бұл әндер жалпы еуропалық деңгейдегі музыкалық этнография ғылымына қосылған орасан зор үлес. Орыстың музыкалық этнографиясы мұндай еңбекті мақтан тұтпай тұра алмайды» (14. 04. 1925, 17-бет) деген жылы лебизді М. Горький, Ромен Ролландар қостауы қазақ музыкасы үшін үлкен абырой болды.

Қазақ халқына қызмет еткен ағайындарды алғаш әңгімелеу инабат жолы болса, өзіміздің зиялылар қарап қалмағаны да тарихқа белгілі. Осы уақытқа дейін өз азаматтарымыздың атқарғанын айтуға, жазуға хақымыз болмағанының үстіне игі істерін бұрмалай, даттай көрсетуге әуестенгенімізді енді түзетүміз керек.

XX ғасырдағы қазақ зиялылары, әсіресе, елдің азаттық бостандығы үшін алысқан Ә. Бөкейханов, М. Дулатов, А. Байтұрсынов, Х. Досмұхамедов сынды революционер-демократтардың, алаш қозғалысының рухани көсемдерінің үлгілерінен өнеге алған ағартушылар мен ақын-жазушылар халық шығармашылығын, әсіресе, әдеби мұрасын жинауға, зерттеуге айрықша ынта қойды. Ол екпін төңкерістен кейін өрістей түсті. Әсіресе, Ташкент пен Мәскеуде шоғырланған алаш зиялылары көп

еңбек етті, елдің рухани дүниесін жинап өзіне қайтадан таныстыруға, сөйтіп ұлттық сана-сезімін тәрбиелеуге айрықша іждағат білдірді. Мұны Орынбордағылар онша құптай бермегендерін де жасырмаған абзал. Олар өздері істейтін игі істі алашшылдардың атқарып жатқанына қызғанышпен қараса, екіншіден, жарияланып жатқан жыр-ертегілер, өлең өрнектері мен жинақтары коммунистік идеологияға жанаспайды, әдейі қысастықпен бұрмалап жатыр деген пиғылда болды. Тапшылдықпен таңбаланбаған деп даурыққандар аз болмады. Сондықтан Орынбордағы Қазақстан мемлекет баспасынан халық әдебиетінің үлгілері мейлінше аз және кедейкепшікті жырлағандары ғана басылды.

Азамат соғысының лаңы басылып, ел емін-еркін іске кіріскен сәті, әсіресе 20-жылдардың алғашқы жартысы қазақ мәдениеті үшін айрықша құнарлы болды. Бұған объективтік себеп те жоқ емес. Біріншіден, жеке меншікті баспалар мемлекеттің қарауына көшкен тұста мүмкіндігі барлар оны пайдалануға мықтап кірісті. Екіншіден, баспа өнімін беретін зиялылардың санасы да шешуші рөл атқарды. Ташкентте қазақ азаматтарының қызметіне өзбек, түрікмен, қырғыз, қарақалпақ бауырлар қызыққанын, үлгі алғанын талайлар растайды, істері дәлелдейді. Ал Мәскеуде Орталық кіндік баспада Нәзір Төреқұловтың директор болып істеуі, жоғары оқу орындарында оқып жатқан көп қазақ жастарын былай қойғанда, қазақ секциясында Ә. Бөкейханов, Қ. Кемеңгеров, М. Жұмабаев, Г. Тоғжанов сынды білікті азаматтардың шоғырлануы да қазақ мәдениетіне аз олжа салмасы белгілі еді. А. Байтұрсынов пен Дулатовтар осы екі орталықпен идеялас қана емес, байланысты болып, өздерінің еңбектерін жариялап отырды.

Міне, бүкіл қазақ жері қосылар сәттегі іс-әрекеттің әрі мол, әрі сапалы болуының бір сыры осыдан еді. Білген мен білмегеннің арасы жер мен көктей екендігінің үстіне, білімдінің атқарар ісі, Ахмет айтқандай, «ел — бүгіншіл, менікі — ертеңгі үшін» дегеніндей болғаны айдан анық.

Ең бір айрықша айта кетер ұлы құбылыс — қазақ мектептерін оқулық, оқу құралдары, хрестоматия, әдіснама, тағы басқа керек-жарақтармен қамтамасыз ету болды. Бұл мәселе әдебиеттану мен сынның олжасы екендігін ескергенде халық мұрасын жинау, зерттеу мәселесіне катысы аздау болғанымен қазақ танымына

пайдалы екендігін ұмытпаған абзал және тарихи тұрғыдан танымдық қасиеті де жоқ емес. Оның ішінде тіл мен әдебиетке айрықша назар аударылған.

Қазақ елінің сауаттануында ғана емес, өз тілінің қандай қасиеті барлығын ұқтырып, ұлттық мектептің жаны болып табылатын «Әліпбиді» Ахмет Байтұрсынов шығарды. Ал «Тіл — құрал» оқулықтары дыбыс, сөз, сөйлем жүйесі мен түрлеріне арналып, біріншісі мен екіншісі бес рет, үшіншісі үш рет өңделіп, толықтырылып жаңа емлемен жариялануының мәні орасан зор. Осымен қатар әдебиет оқу құралдарының алғашқы үлгілері де көрінді. Ұлы ақын Мағжан Жұмабаевтың Әбубәкір Диваев жинаған әдеби үлгілерден түзілген оқу кітабы «Тарту» шығып, шәкірттермен қатар қалың жұртшылыққа арналса, Міржақып Дулатов бастауыш мектепте екінші жыл оқылатын қирағат кітабы — «Оқу құралының» бесінші басылымын, А. Байтұрсынов пен Телжан Шонанұлы 3—4 класс үшін «Оқу құралын» шығарды.

Мектептегі оқудың мықты бір қазығы математика болса, онда М. Дулатовтың 1—2 жыл оқылатын «Есеп құралы» төртінші басылыммен шығып, Зинченко мен Деменовтың «Есептігімен» (задачник) толысты. Ал Халел Досмұхамбетұлы 1922 жылы «Табиғаттану» (127-бет), «Жануарлар» (1-бөлім — 184, 2-бөлім — 126-бет), Иса Тоқтыбайұлы «Жағрапия», «Түркістан», Жұмағали Тілеуліұлы «Гигиена», Елдес Омарұлы «Физика», А. Байтұрсынов ересектер үшін «Сауат ашқыш», «Баяншы», «Әліппе астары», Т. Шонанұлы «Орысқа қазақ тілін үйреткіш», М. Жұмабаев «Бастауыш мектепте «Ана тілі», «Педагогика», Ж. Аймауытов «Тәрбиеге жетекші», Х. Досмұхаметұлы «Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизмді» шығарып, мектептерді оқу, оқу құралдарымен, әдіснамамен қамтамасыз ету ісі жолға қойыла бастағаны сонша, тіпті «Кеспе әліпби», «Метр өлшеуіштері», «Көбейту кестесі», Қазақстан, Түркістан карталарын былай қойғанда «Қызылорда планы», «Иауропаның картасы» сияқты көрнекті құралдар айналасы екі-үш жылдың аясында жасалды.

Осы қарқын мен жігер, ақыл-парасат екпініне қарағанда сол кезеңдегі саясат зиялыларды қуғын-сүргінге салмағанда қазақ мәдениеті орасан зор биікке көтерілері сөзсіз еді. Барды жоқ ету, жөн-жобасы көрінін қалғанды тас-талқан етіп бүлдіру мен қирату, оның үстіне халыққа талай ғасырдан бері қызмет етіп келе жатқан

араб әліппесін латынға ауыстыру қазақ елін жасанды сауатсыздыққа ұшыратты. Зиялысынан айрылып есегіреген жұрт бәрін де тыңнан, жаңадан бастауға тура келгенде ештеңенің паркын білмейтіндер о жарлана түсті. Барды қиратып, жоқты жасай алмай, елді мәдениет сілемінен адастырды. Келешегі жоқ саясаттың ісі болса да қарқын алып кеткен ел-жұрт ынтасы үмітін үзбей алға ұмтылумен болды. Қирағанды түзетіп, жаңаны қинала игеріп жүре беру ғадетінен ел жаңылған жоқ.

Халық ауыз әдебиетінің үлгілерін жинау, зерттеуді әңгімелеу барысында мектепті оқулық, оқу құралдармен қамтамасыз ету мәселесіне мән беріп, сәл ауытқып кетуіміздің бір сыры, қай елде болмасын әдебиеттану ғылымы ең алдымен оқулық жасаудан, мектепте әдебиетті оқытудан, тарихын жүйелеуден, үйретуден басталғанын еш уақытта ұмытпаған абзал.

Бар өнерпаздық күшті мектепке төккендіктен басқа салалардағы істердің ажары солғындады деуге еш болмайды, өйткені қазақ зиялыларының бар ынта-жігерін ел ісіне арнағаны сонша, тіпті Қазақстаннан тыс жүрген зиялылардың көп дүние тындырғанын бұрын даттай айтсақ, енді қуана-шаттана жазуға тиіспіз. Олар білім-ғылыммен елге келетін жақсылықтың ешқайсысынан бас тартпай, халыққа керектіні жасаудан, атқарудан тартынбапты, аянбапты. Жалғыз Мұстафа Шоқай-ұлынан басқа қазақ зиялылары кеңес империясын тастап кеткен жоқ, қинала жүріп, зәбір-жапа көре жүріп өз еліне қызмет көрсетуді азаматтық парызы санапты.

М. Дулатов 1926 жылы «Қазақ тілінде басылған кітаптардың көрсеткішін» шығарды. 8-бөлімі халық әдебиеті кітаптарына арналды. Басқа тарауларға араласып кеткен үлгі-нұсқаларды жинақтай көрсетсек, онда 1922—1925 жылдар аралығында қаншама қыруар дүниелердің жарық көргенін анық байқаймыз.

А. Байтұрсынов өзінің ғылыми-зерттеу, педагогтық қызметінің үстіне ел әдебиетін жинау, бастыру ғадетінен айнымайтындығын «Ер Сайын» және қазақ тарихының төрт жүз жылына дәлел болатын «23 жоқтау» жинағын жинастырып, түзетіп шығарды. Ол жөнінде өзімнің артық-кем айтқан ойларым да жоқ емес.

«Бастырушыдан» берілген кіріспе сөзде ең алдымен тіл сақтау проблемасына назар аударылды. «Дүниеде ешбір тілді бір шешен кісі ойлап шығарған жоқ та, шығармайды. Сондықтан әдебиет тіліне негіз етіп ел аузын-

дағы тіл алынбаса, ол әдебиет адасып кетпек. Ел аузындағы тіл дегенімізде нені үлгі-өрнек етіп аламыз? Әрине, осындай жоқтауларды, мақалдарды, жұмбақтарды, ертегілерді, өлеңдерді, тағы-тағы осындайларды. Тіл тақырыпты Ленин сыяқты көсемдердің айтқан сөздерін, үгіттерін оқыған не естіген кісі жолымыздың тура екендігін байқаса керек» («Ақжол», 1991, 144-бет) деген дәйектеме жазылды. Әрине, тілді өркендету, дамыту жайымен қатар мұндай жоқтаулардың «мәнісі қазақ тарихына тиісті», тіпті жақын екендігін айта келіп, әр жоқтаудың кімге арналғандығы жөнінде, сөз арасында кездесетін атауларға ғылыми анықтама берілген. Бұл түсіндірмелердің өзі қысқаша болғанымен танымдық қасиеті күшті, көп жайлардың бетін жол-жөнекей ашып тастап отырды.

Мұндай дәйектілік жоқтаудың тарихи сипатын күшейте түсумен қатар көркемдік сапасын аңғартуға, авторы кім екенін біліп отыруға мүмкіндік жасайды. Қаздауысты Қазыбекті қызы Қамқаның жоқтауын жариялағанда бидің туған (1661), өлген (1758) жылдарын 97 жасында қайтыс болыпты деген деректен шығаруы қызықты. Не болмаса Кеңгірбай би жоқтауына берген кішкене дәйектемесі қазақи таным-білікті ғылыми талдаумен қабыстырғанда қандай ұғынықты қорытынды шығатындығын көрсетеді. Бұл жоқтауды В. В. Радлов шығарған кітаптан алғандығын ескертіп алады да «Кеңгірбай 18 ғасырда, Абылайдың заманында Тобықтыны билеген. Абылайдан 30 жыл соң алжып өлген. Ақын Абайдың бесінші атасы Айдос пен Кеңгірбай әкесі Жігітек бір туысады. Бейіті Шығыстың бауырында, Қарауыл өзенінің жайылмасында Ши деген жерде. Жол аузында арбаның мұрындығы тиетін тұмсықта. Күн шығысында, Орда жақта 3 шақырымда ақын Абайдың бейіті. Бұ да, Ши де көрінін тұрады. Кеңгірбай Түркістаннан ел ауып келе жатқанда Ұлытаудың Алаша хан, Жошы хан бейіті тұрған Кеңгірдің өзенінде туыпты. Атын сонымен Кеңгірбай қойыпты. Туған жылы 1830-дың айнала-сы болса керек» (155-бет) деген шағын дәйектеменің айтары қаншама мол екенін көреміз.

Тіпті Абайдың бейіті қайда екенін жазбай танытатын деректердің тарих үшін берері көптігінің қазақи логикамен жеткізілуі де ғибратты. Аз сөзбен көп дерек берудің жолы ғана емес, ұғынықты болу үшін жанама детальдарды ұтымды пайдалана білудің де үлгісі. Мұндай ай-

ланы әсіресе сын жазған кезде, зерттеу жасағанда тиімді пайдалана білген көп ұтады. «Төлебайдың жоқтауын шығарған Қарпық ақын. Үмбетейден Таңбай мен Қасқатай бір туысқан. Таңбайдан Шошак, онан Байтұрсын, онан ақын Ақмет, Қашқарбайдан Қожырбай, онан Шолақ, онан ақын Қарпық» (173-бет) деген шежірелік қайырымның да айтары мол. «Бұдабай ақын шығарған. Түркістан жағынікі. Әйкеңнің руы Шұбыртпалы» деген деректердің немесе «Майыр — жаңа законнен (1868 жылғы законнен) бұрынғы Аға сұлтан заманында оқружной приказда осы күнге прокурордай орыс төре. Майырлар қасқырдай жегіш, тікендей тигіш, елге аурудай апат болған» (187-бет) деген мінездеменің ұғындырары өте мол, сондықтан А. Байтұрсыновтың жоқтауларға берген түсіндірме-дәйектемелерінің өзі ғылыми және сын сипаттарға ие.

Аз сөзбен көп мағына аңғартуда, тарихи деректердің жан-жағын қамти, тұжырымдай айтуда бұл дәйектемелердің ұқтырары сан сала. «Әбдірахман Тюменьде екінші басқыш мектепті бітіріп, ескі Петербурда зеңбірек қолданатын әскер бастықтары оқитын мектепті бітіріп, әскер бастығы болып Алматыда қызметте жүргенде, 1895 жылғы 27 жасында өлген, ақын Абай баласы» (192-бет) деген жалғыз ауыз құрмалас сөйлеммен жеткізуі және «1916 жылғы 25 июньнің жарлығына Торғай уезі қарсы болғанда Әбдіғапар елге басшы болып, февраль төңкерісіне дейін үкімет әскерімен соғысып келген. Торғай елі Әбдіғапарды хан сайлаған. 1920 жылы өлген. Әбдіғапар Ұзын қыпшақ» (208-бет) деген дәйектеменің сөз саптауы түсініктілігі жағынан, тілінің оралымдылығы жағынан ғана емес, көздеген жерге дөп тиетін қазақи логикасымен құнды.

Ахмет Байтұрсыновтың әдеби мұраны жариялаудағы ғылыми, әдеби жәдігерлігін тарата айтқанда қазақтың өз зиялылары жинаған дүниелердің тарихқа жанастырылып отырғандығын көрсетуді ойластырдық. Мұраны жариялағанда оның мән-маңызын, айтылу-жазылу мәнерін қатаң сақтап, өзінің ұлттық сипатымен жеткізе білудің бағасы айрықша зор. Әйтпесе сауда-саттық мақсатымен қолына түскенді тасқа бастыра беру, не болмаса шығарманың көркемдік әуселесі қандай дегенге назар аудармай, мән-мағынасын түсінбей қолға түскен күйінде жариялай салу дәуірінен өткенімізді, әдеби мұраның ең таңдаулысын елге ұсыну қажеттігін ұққандаймыз.

Төңкерістен кейінгі азғана жылдың ішінде Нысапбай жыраудың «Кенесары — Наурызбай», Шайқысламұлы Жүсіпбектің «Қыз Жібек», В. В. Радловтың «Қозы Көрпеш — Баян», Баржақсыұлы Ахметтің «Мың бір мақал», Шернияз ақын «Өлеңдер жинағы», Досмұхаметұлы Халел құрастыруымен «Мұрат ақынның сөздері», «Исатай — Махамбет» жинақтарының жариялануы әшейінгі еріккендердің ермегі емес, халықтың ғасырлар бойы жасап келген рухани мұраларын ел пайдасына асырудың, эстетикалық байлыққа кенелту арқылы өнерпаздық арнаны гүлдендіре түсудің, қазақ тілінің таза-лығын сақтаудың ең бір оңтайлы жолы болатын.

Халықтың тарихи жадын сақтату жолында да жинаушылардың атқарған істері де мәнді. В. В. Радлов жинаған нұсқаны жарияларда Ә. Бөкейханов өзі жазған қысқа дәйектемеде «Қозы Көрпеш — Баянның» жайылмаған түрік жұртында жері жоқ десе болады. «Қозы Көрпеш — Баян» Ертіс аяғы Тобыл татарында, Күншығыс Түркістаны тараншыда, Түркістанда, Сарыарқада, Алтайда, Ұранхайда, Оралда, Башқұртта, Кавказда, Шешенде, Осетинде бар. «Қозы Көрпеш — Баян» біздің түрік баласының сүйген ертегісі. Норманға «Фауст» қандай болса, түрік баласына «Қозы Көрпеш — Баян» сондай. «Қозы Көрпеш — Баян» көп мағыналы, түрік жұртын сипаттайтын әдебиет қорының тандамасы» деген тұжырымы тапшыларды мағына жағынан пәлендей шошыта қоймағанмен, «түрік баласы, түрік жұрты, түрік елі» дегендері найзадай қадалғаны даусыз. Ол кезде «пантюркизммен» күресудің айла-амалын большевиктер жаңаша жалғастырып жатқан болатын. Сондықтан Мағжанның «түрікшілдігін» жоя алмай жатқанда, енді алашшылдар әдеби мұра арқылы «пантюркизмді» таратып жатыр деп байбалам салғаны рас. Мұрадан елді үріктірді, зиялыларды жақындатпайтын пролеткульттық даңғазаларды көбейтіп жіберді.

Шернияз ақынның өлеңдері жарияланған уақытта Семейдегі «Қазақ тілі» газеті тәп-тәуір қолдау жасаған сияқты, бірақ коммунистік идеология қош көрмейтін мынадай ғұмырнамалық деректер болғанын аңғармау мүмкін емес. «Шернияз — Әбілқайыр ханның немересі. Баймағамбет ханның тұсындағы ақын. Ол әуелде Исатай дейтіп батырдың ақыны болып, Исатайды Жәңгір хан өлтіргеннен кейін Баймағамбетке қорғалаған.

Шерниязды жұрт «шешен би» дейтін болса керек.

Оның ақындығы тұстасы, «Қобыланды» мен «Ер Тарғынды» өлең қылатын Марабайдан анағұрлым артық» деп келеді де, тапшылдығы есіне түсіп кеткен кезде кітапшаның «маңызына баға беретін болсақ, жинау еңбегі мен қағаз шығыны далаға кеткен деуге болады. Кітапшадағы өлеңдер, дәйектеме жазушы Қыр баласы айтқандай, «надан айтушының күйесімен» былғанып біткен; Шернияздың асыл сөзін аршып шығарып алу қиын көрінеді» («Көрсеткіш», 74—75-беттер) деген дәйектемеден аңғарылады. Ақынды мақтағысы келгенімен орыс отаршылығын айтқаны есіне түсіп кеткенде тапшылдықпен буырқанып шыға келген рецензент ол кезде аз емес-ті. Мұраны жариялау барысында қисынсыз жерден кінә тағу, еңбекші-бұқараның қолайына жақпайды деп бүкіл ел-жұрттың атынан сөйлеу біртіндеп тәжірибеге сіңіп келе жатқан болатын. Оған пролеткульттық таным-біліктер кең жол ашып, халықтың әдеби-мәдени мұраларын жинау процесіне көп қиындық келтіргеніне қарамай, қазақ зиялылары талай игі істің басын қайыра білгенін енді ашық айту ләзім.

Қазақ халқының рухани байлығының тамаша үлгілерін жинау, жариялау саласында айрықша еңбек еткен, сөйтіп баға жетпес мұраларды тарих ауқымына іліндірген Ә. Диваев пен А. Затаевичтердің және өзіміздің зиялылардың орасан зор қайраткерлігін баяндаған уақытта жалпы әдеби-мәдени мұраны жинаудың қиындығын, екінші жағынан, осы игі істі ғылым-білім орындарының өз қамқорлығына алғандығын аңғартуды көздедік. Мемлекет қамқорлығына алынған істің өнікті де мол және дәйекті болатындығы, екінші жағынан, осындай мол мұра жайында пікір айту, ой тұжырымдаудың мәнді болатындығы белгілі. Қазақтың мәдени мұрасын игеру барысында жинаушылық, жариялаушылық ісінің өркен жаюына мүмкіндік жасалып, ғылыми ой-пікірлер айтуға негіз дайындалды.

Әрине, халық әдебиетінің үлгілерін жинау, оның мән-мағынасы жайында пікір айту бар кезеңде халықтық мүддеге, большевиктердің мұра жөніндегі принципіне сай бола бермеді. Әсіресе 20-жылдары кейде ғылыми парықсыздықтан, кейде таптық тар мақсатты көздегендіктен талай о жарлыққа жол берілді. Әдеби мұралар сол кезеңдегі идеологиялық айтыс-тартысқа тартылып, халықтың рухани байлығын әдейі таптық мақсатпен бұрмалан жариялаушылық та кездесті.

Әдеби мұраны игеру жайындағы ой-пікірлерге, зерттеулерге назар аударғанда қазақ сыны мен ғылымының қандай көркемдік арналарға көз салғанын, қандай эстетикалық биіктікке көтерілгенін анық байқауға мүмкіндік туады. Өйткені әдеби мұраны игеру мәселесі — өскен мәдениетті, үлкен дайындықты, білімдарлықты талап ететін проблема. Өскелең әдебиеттің алымды сыни пікірінің өзекті арнасы да әдеби мұраны игеруге байланысты өрістемек.

Ауыз әдебиеті деген не? Оның жазба әдебиеттен қандай айырмасы бар? Қандай сыр-сипатына қарап оны халықтық шығарма дейміз? Оны жариялағаннан халыққа, елге келер пайда қайсы? деген мәселелер алғашқы кезден-ақ сыни ойдың ауқымына тартылып, бірде орынды жауабын тапты, бірде толассыз дау тудырар арнаға айналып кетті.

Егер Қазақ революциясына дейінгі сыншылдық ой-пікірлерде көркем сөзді, әдеби жинақтар мен кітаптарды жіктеу, яғни ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің туындысы деп ажыратып жату тінті аз кездесетін болса, бәрі де «әдебиет» деген атаумен аталып жатса, төңкерістен кейінгі уақытта әдебиеттің өзін іштей жіктеу, әрқайсысының сыр-сипатын даралай баяндау, ерекшелігін айта білу машығы күшейді. Мұның өзі сыни ой-пікірдің есейе бастағанының айқын дәлелі, мәнді көрінісі.

1919 жылы «Мұғалім» журналында «Әдебиет» деген атпен Зікірия Ерғалиевтың мақаласы жарияланды. Онда Орда қаласында әдеби шығармаларды жариялайтын комиссия құрылғандығын айтып, оған жіберілген материалдарды ажырата білу қажеттігі ескерілген. Автор өзінің осы мақаласында «Әдебиет» екіге бөлінеді: 1) ауыз әдебиеті, 2) қалам әдебиеті. Ауыз әдебиеті деп ауыздан-ауызға, құлақтан-құлаққа естіліп, ата-бабаларымыздан осы уақытқа дейін сақталып келе жатқан жырлар, мақалдар, ертегі, жұмбақ, тақпақ сықылдылар айтылады» (№ 7, 1919) деп анықтама жасап, түсіндірме беруінің өзі ол кез үшін едәуір эстетикалық құбылыс еді.

«Әр елде жазба әдебиеті болмаса да, ауыз әдебиеті болады, оның көркемдік өрісі халықтың мәдениетіне сай келіп, атқарар рөлі мен міндеті жазба әдебиетінен кем болмайды. Тарихи негізі бар, шежірелік сипаты айқын ауыз әдебиеті үлгілері жиі кездеседі, қалам әдебиетін жарыққа шығарғысы, күшейткісі келген әр ұлт істерін

ауыз әдебиеті бастайды, ең әуелі соны жиып, реттеп жолға салады,— деген пікірін айта келіп, әлгі автор,— біздің ауыз әдебиетіміздің етек-жеңі кең, көлемі зор, әлі мұрты да қисайған жоқ» деп ой түйеді де оны тез жинап алуға шақырады.

Мұнымен қатар З. Ерғалиев қазақ ауыз әдебиетінің мол шығармаларын бұрынғы кезде «жарыққа шығуына себепкер болатын ешбір жан, ешбір мекеме жоқ еді, қазір енді олай емес. Бізде ол туралы басшылық ететін, жол көрсететін, әліміз келмеген жерде демеу беретін мәдени мекемелеріміз бар, сондықтан мұғалімдер мен зиялылар бұл игілікті іске көмектесіндер, жинаған материалдарыңызды баспа орындарына тапсырындар, өйткені қалам әдебиеті қанша керекті болса, ауыз әдебиеті де сонша қажет болады» деп жар салып, жазба әдебиеттің мәніне назар аударды.

«Қалам әдебиеті деп үлкен жазушылар, шешендер, шайырлар халық тұрмысынан алып, тұрмыс-тіршілікте көп үшін кем-кетікті көрсетіп, халықтың ықыласын түзететін, үлгі-өнеге болатын хикая, роман, поэмаларды атаймыз, ол бар ұлт әдебиетінде кездесе бермейді, көздері ашылып, тарихи мәдениет жолына аяқ басқан ұлттарда ғана болады. Сондықтан біздің өте мұқтаж болған әдебиетіміз де осы соңғысы»,— деген ойын айта кетуді қажет санаған. 1919 жылы мұндай пікірлердің айтылуы және біртіндеп жүзеге аса бастауы, әсіресе, «Мұғалім» журналының өзі осындай игі іске мұрындық болуы жаңалықтың қарлығашындай еді.

Осы игі талап қатардағы тілек күйінде қалып қоймай, Қазақстан мен Түркістан республикаларында нақты шешімін таба бастады. 1920 жылы Түркістан республикасының оқу-ағарту комиссариаты халық әдебиетін жинауға үш миллионнан аса қаржы бөліп, экспедиция шығарды, көп материалдар жинап алды. Арнайы журнал шығару қажеттігі күн тәртібіне қойылды. Қазақстан партия ұйымының I және II конференцияларында қазақ баспасөзін өркендету, халық әдебиетінің озық үлгілерін жинау мәселелері күн тәртібіне қойылып, қазақ зиялыларының бәрін оқу құралдары мен көпшілікке арналған жинақ, кітапшаларды жазуға пайдалану, ауыз әдебиеті үлгілерін жинау туралы арнайы қаулы алып, оның эстетикалық қуаты мен әсеріне мән берілген болатын.

Ауыз әдебиеті жөніндегі, оның сыр-сипаты турасындағы құнды пікірлерді Аманғали Сегізбаевтың «Халық

һәм әдебиет» атты мақаласынан кездестіреміз. Қазақ әдебиетін өркендету жолында газет-журналдардың рөлі мен міндеттеріне айрықша тоқтала келін, автор әдебиетті насихат мақсатына пайдалану қажет деп пікір түйді. «Газет-журналға халық әдебиеті көбірек кіргізіліп, мағынасын, маңызын сол жағына (яғни идеялық тәрбие жағына.— Т. К.) аударса, халықтың жанына жағымды, көңіліне қонымды болар еді» дегені ауыз әдебиетін бүгінгі күннің көркемдік-әлеуметтік мақсатына пайдалану ниетінен туғанын көреміз.

«Еңбекші қазақ», «Қызыл Қазақстан», «Қазақ тілі», «Бостандық туы», «Сана», «Сәуле», «Таң», «Шолпан», «Темір қазық» сияқты газет-журналдар бетінде 20-жылдардың бас кезінде халық әдебиетінің үлгілерінің барынша көптеп жариялануы осындай ынта-тілектерге байланысты болды. Ауыз әдебиетінің үлгілерін жинауда белгілі бір идеялық-шығармашылық принцип ұсынылмағанмен, оның мән-маңызын ашу, ғылыми түсіндірме беру, оңтайы келгенде зерттеу ісі де жүргізіліп жатқанын байқаймыз. Әрине, жүйеге түсіп, үнемі зерттеліп отырды деу қиын болғанымен де, қазақ фольклористикасының алғашқы қадалары қағыла бастағанын дәлелдейтін материалдарды жиі кездестіреміз. Алғашқы кезеңде әдеби мұраны жинауға да, жанры бойынша сала-салаға жіктеуге талпыныс болғанымен көбіне жалпынама пікір айтылғаны естен шығармаған абзал.

Сондықтан да ауыз әдебиетінің үлгілері, қазақ музыкасының нақыштары, жеке-дара творчество өкілдері, тарихи ескерткіштер, рухани байлықтар жайындағы ой-пікірлердің саф алтындай таза кездесетіндері аз болғанымен, жалпы теориялық қисындардың бір-біріне қатысы барлығы байқалады. Олар ескілікті дәріптеу, көтермелеуді емес, бүгінгі көркемдік дамуды жеделдету мақсатын көздеді. Мәселен, Аманғали Сегізбаев «газет-журналдың халық ұғымына қонып, сүйегін балқытып, жүрегін елтітетін, әсерлі, жұғымды болуына түрлі-түрлі шарттардың бірі — халық әдебиеті, сондықтан олар өлең, жыр, ертегі тақпақ, айтыс сықылдыларды сүйеді, осылар жазылып тұрған газет-журналдарды жатсынбай, өзімдікі деп сонда ғана айтады. Газет-журналдарда «Халық әдебиеті» көп болып, жұрттың әуезесі соған ауса, өлең шығарушы ақындар да сөздерін майданға салып, сөз жарыстыру дәуірі туады. Ол әдебиетке бір материал болып қалады. Газет-журнал бетінде әдеби

сөздердің көбірек орын алуы мақұл етілмесе, біз «Қазақ әдебиеті» деген бір әдебиетті бүгін таңда туғыза алмаймыз» («Қызыл Қазақстан», № 12, 1922)— деп бүгінгі күннің практикалық міндетімен байланыстыра қарайды да, сыншылық пікірінің дәйектілігін танытады.

Ауыз әдебиеті мұрасын жинау мәселесінде мұндай пікір жиі айтылып отырды. Өйткені біз мұраны ескі, көне рухани байлық ретінде ғана жинап қоймаймыз, оны көркемдік-практикалық қажетімізге асырамыз деген талаптың нақты жүзеге асары осыдан аңғарылады.

Ал осы ауыз әдебиетінің арғы бастауы не, оның нақты көрінісі қандай, адамның ақыл-ойы мен эстетикалық сезім-танымына қалай әсер етеді, жаңа заман кәдесіне қалай жарайды деген проблемалық мәселеге келгенде, оның мән-мағынасын қазақ зиялылары жете түсінбей еді деуге еш болмайды.

✓ «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі» деген мақаласында Мұхтар Әуезов қазақтың ауыз әдебиетінің мән-мағынасына, ол жасаған талай құнды образдарға тоқтай келіп, «әдебиетімізде өзге көп жұрттың ауызша әдебиетінде жоқ нәрселер табылып отыр. Ауызша әдебиет бір заманда тәртіпті жазба әдебиетінің қызметін атқарғандығы білініп отыр. Сол міндетін атқарғандықтан ауызша әдебиет өз өрісін кеңейтіп әкеткенін көріп отырмыз. Сол ескі сөздің ішінде ескі қазақ өмірінің әрбір дәуірі, әрбір мезгілі және әрбір жеке-жеке суреттеулермен айтылған. Мұның үстіне, жазба әдебиетінде, классические произведениялар кездесетін үлгілі мінездер, типтер, ел ішіндегі айрықша топтардың өзгеше психологиясы да дәл айтылған жерлер бар» («Шолпан» № 2, 1922),— деген пікірдің ғылыми негізі жоқ деп айта алмасақ керек.

Халық шығармашылығының әр саласын игеру процесі әр қилы еңбекте әр сыңайда көрініп жатқанымен, көпшілігінде ауыз әдебиетінің үлгілерін жинауға үндеген пікірлер басым болды. «Жас қайрат» журналында жарияланған «Халық әдебиеті туралы» мақаланың негізгі пафосы халық шығармашылығын жинауға арналғанмен, әдебиеттің сипатын алдын ала баяндауды парыз санаған. «Ауыздан ауызға көшіп, бірден-бірге қалып, айтылып жүрген өлең, жыр, ертеке, мақал, жаңылтпаш, ырым, бесік жырлары, діндар өлеңдер, әңгімелер, жын-шайтан, аруақтар туралы айтылған әр түрлі хикаялар халық әдебиетіне жатады. Халық әдебиетінде жоғарғыларды кім айтып, кім шығарғандығы, анық иесі мәлім болмай-

ды. Белгілі иесі болмаған сөздер жалпы халыққа ортақ мүлік есебінде қалып отырады. Елдің мінез-құлқына, тіршілігіне пайдалы, жалпы халыққа ортақ сөздер халық әдебиеті деп аталады» (№ 3—4, 1924) деп ауыз әдебиеті жөніндегі бұрынғы анықтамаларды нақтылағанының өзі сыншылық ойдың қомақтала түсуінің бір сілемі екенін көрсетеді.

Сонымен бірге, осы автор жазба әдебиетке де анықтама беруге талаптанады. «Жазба әдебиет болса, халықтың мәдениетке аяқ басып, араларына өнер-білімнің таралған, сөздің қадірі артқан, іштерінен белгілі ақындар, шешендер шыққан шағында, солардың қолымен жазып, яки тасқа бастырып шығарған өлеңдері, үлгі сөздері жазба әдебиетке жатады» деп жазба әдебиеттің сыртқы белгілерін башайлап, оның ішкі мән-маңызына, түріне назар аудармайды.

Ғасырлар бойы дағдыланған тұрмыстан жаңа дәуірге ауысу процесі бұл авторға бірқыдыру үрейлі ойлар да ала келген. «Халық әдебиетіне баймыз деп ауызбен айтып, құр жұбанып, құр қуанғанымыз болмаса, әлі күнге халық әдебиетін жарыққа шығару туралы аса күрделі іс істеп жібергеніміз жоқ»,— дей келіп, «кере-наулықтан тастамасақ, жедел шаралар қолданбасақ, халық әдебиетінің із-түзі бар кезінде жинап алуға қам қылмасақ, біраз жылдың ішінде ел әдебиетінен жұрдай болуымыз айдан анық»,— деп төндіре пікір түйді. Оған мынаны дәлел етті: «бірінші, халық бір түрлі тұрмыстан екінші тұрмысқа (отырықшылыққа) көшкен соң, бұрынғы тұрмыстың шағында қолданған ғұрып-ғадет, түрлі рәсімдердің бәрі де ескіріп, тотыға бастайды. Осымен қатар бұрынғы сауықшыл кездегі ауыздан-ауызға көшіп жүрген өлең, жыр, тақпақ, мақал, айтыс өлеңдер сияқты халық әдебиеті де тотығып, жоғала бермекші. Екінші, көршілес отырған халықтармен кәсіптері бір, қатынасы мол болған соң, олардың салттары да зор әсер берін, бұрынғы тұрмысты үсті-үстіне тотықтыра бермекші, жастар жаңаға еліктеп, бұрынғыдан алыстай береді. Үшіншіден, кәрі құлақтылар сирексіп, азая бермекші, сондықтан мәдени мекемелердің іждағатымен қоса, әлеуметтік бастаманы күшейту керек, әсіресе, оқып жүрген жастарды, шәкірттерді пайдалану, оларға жөн-жоба сызып беру қажет, халық арасына өлеңдері көп таралған ақындардың өлеңдері, олардың өмірі, қай уақытта болғандығы туралы мағлұмат жинауға кірісуі керек. Асы-

лы, ескі әдебиетімізді жинауға жас оқығандарымыз күш көрсетпесе, халық әдебиетімен аз жылдың ішінде қоштасамыз. Мұны оқыған, сергек, әдебиеттің қадірін білетін азаматтар еске алуы өте қажет»,— деп ой білдірді.

Мұндай шаралардың практикада жүзеге асып жатқанын дәлелдеу үшін бір дерек келтіре кеткеннің артықтығы жоқ. 1923 жылы 10 мамыр күні Қазақстан халық ағарту комиссариатының «Ғылым» ордасының төрағасы М. Жолдыбаевтың атына өтініш түсті. Онда «Мен қазақ институтында оқып, енді жазға елге қайтқалы отырмын. Халық әдебиетін бірер жыл жинадым, өзім соның құлы — ақын болғандықтан, мен оны екі есе жиюым керек. Құр әркімге тапсырғанмен, халық әдебиеті жиналмайды. Әуре-жорамен кете барады. Сондықтан сізден сұраймын: қалыптыдай халық әдебиетін жинауыма маған сенім қағаз беріп, егер мүмкін болса, қағаз, қарындаш, яки ақша болса да (қарындаш, қағаз үшін) ескерсеңіз, Семей губерниясынан жинауға міндеттенем, егер орындамасам, халық алдында ұяттымын.

Менің жеткізін айта алмағанымды өзіңіз ұғарсыз. Иса Байзақұлы Алтайский»,— деп өтінуінің өзі тек патриоттық сезімді ғана емес, мемлекет тарапынан әдеби мұраға үлкен мән беріліп отырғандығының бір көрінісі болса керек.

Сонымен «Жас қайрат» журналында айтылған пікірлердің әбестігі аз болғанымен, ең таяу уақытта «халық әдебиетінен жұрдай боламыз» деген уайымшыл ойының шындықтан алыс еместігін сезгенімізбен, белгілі бір қолайлы жағдай жасалса, қолпаштау болса ауыз әдебиетінің жаңа қарқынмен өсіп-өркендегені 30—40-жылдары анық көрінді. Айтыс жанрының қайта жаңғыруы да осыдан.

Жаңа жұртшылық, әдебиетші қауым осындай қамқорлық ойларын ортаға салып жатқан уақытта, қазақ білімпаздарының бірінші тобында (съезінде) 1924 жылы ауыз әдебиетін жинау мәселесі айрықша сөз болды. Акцентрдің штатында арнаулы адамдар, жер-жерлерде агенттер болу, оларға үлгі-нұсқа кітабын шығару, жиналған материалдарды дер кезінде жариялап отыру жайы талқыға түскенде, «Халық әдебиетін жинағанда анасы жақсы, мынасы жаман деп бағалап жинамай, қай түріп болса да жинау керек. Және оны әркімге тапсырмай, білікті адамдардың атқарғаны жөн, яғни «бұл ғы-

лымның жолында маман болуға да адамға туыстан берілген табиғаттың сыйы керек. Кім көрінгенге тапсырумен жұмыс болып шықпайды» («ЕҚ», 06. 07, 1924) деп сақтандырған қамқоршы ойлар айтылмай қалмады.

Жалпы, әдебиет мұрасын жинауға болсын, мектепті оқулықтармен қамтамасыз етуде болсын қазақ білімпаздары съезінің атқарған ісі зор болды. Көңілді ескіге аудара бермей, бүгін туып жатқандарға мән бере білу жайында Нәзір Төреқұлов ескертпе жасады: «Әдебиет жинауда бізде тәжірибе жоқ. Ол жайынан баяндамада толық айтылмады. Әдебиет жиюшылар көбіне ескі жырларды ғана жияды. Төңкерістен бергі болған жаңа әдебиетті де қалдырмай жию дұрыс, төңкеріс уақытындағы халықтың рухани, оған көзқарасын ашық айтып беретін сонғы кездегі әдебиеттер бар». Әсіресе, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісіне байланысты туған, 1917 жылғы төңкерістер заманында атой салған ауыз әдебиеті өкілдерінің туындыларын жинау қажеттігіне дер кезінде назар аударды. 1926 жылы ұлт-азаттық көтерілісінің он жылдығына, 1936 жылы 20 жылдығына байланысты көптеген шығармалар жиналды,

Қазақтың ауыз әдебиетін жинау, зерттеу ісіне араласқан зиялылардың қайсыбірі отырықшылыққа көшсек, халық шығармашылығы жойылады деген қисын айтып, кейбір үлгілерге өз жанынан сөз қосып, тұздықтап жіберушілік те кездеспей қалмады.

Ауыз әдебиетінің нұсқаларымен қатар талай тарихи жырлар, ақын-жазушылардың туындылары да жарияланды. 1929 жылдарға дейін шыққан 30 шақты жинақтың ішінде сол кезеңдегі тапшылдық көзқарасқа ұнамайтыны да кездесті. Мәселен, Нысанбай жыраудың «Кенесары — Наурызбай» дастаны болды. Жалпы хан, сұлтан дегенді былай қойғанда, ақ патша заманынан бері Кенесары қозғалысы жайында айтылып келе жатқан қысыр сөздер мен жалған пікірлерді коммунистік идеология үстемелей түсті. Интернационализм, достық деген желеумен Кенесары тұсындағы қазақ-қырғыз қарым-қатынасын патша саясаты ұшықтырғанын, Шығыс Түркістанға өтіп бара жатқан Кенесарыға қырғыздарды әдейі жауықтырып, екі халықтың араздасуынан үлкен олжа табатын арамза саясаттың жымьсқы қадамы жатқанын, тіпті күні бүгінге дейін түсінбеушілердің кездесуі осындай парықсыздықтан туған еді.

«Кенесары — Наурызбай» дастаны Әбубәкір Дива-

евтің Жүсіпбек Басықараұлының жаппас Ораз ақыннан жазып алған нұсқасында жарияланды. Шығарар алдында бірқыдыру қазақ-қырғыз зиялыларының қолынан өтіп, бауырлас екі халықтың тарихында болған оқиғаның бүгінгі ұрпаққа қиындық әкелмеу жағы, шындық деңгейде жариялануы жайында дәйектеме жазылды. Жырды жариялау мақсаты туралы Халел Досмұхамедов: «1) Алатаудағы соғыс туралы Нысанбай ақынның шығарған сөзінің дұрыс нұсқасын беру; 2) Ел арасындағы Нысанбай сөзі аталып, сыңар езу сөйленіп жүрген сөздердің әсерін жою; 3) Мектептерде оқытылатын ана тілі үшін тарихи поэманың жақсы үлгісін беру; 4) Ел әдебиетінен алынған сөздерді қалай етіп шығару туралы қолдан келгенше үлгі көрсетіп, жол салу» («Аламан», 1991, 100-бет) деп атап-атап көрсетті. Оның үстіне дастанның тілін айрықша қадірлегенде екі халық арасына от тастап алмайық деген көңіл басым болды.

«Нысанбайдың тілі — нағыз үлгі боларлық қазақ тілі. Екінші, Нысанбай өзі соғыста болып, көзімен көргенін жазып отыр. Үшінші, Нысанбай орынсыз қазақты мақтап, қырғызды боқтап сөйлемейді, қазақтардың кемдігін, қырғыздардың ерлігін айқын көрсетеді. Баспаға берместен бұрын бірқатар қырғыз туғандарымыздың оқығандарына көрсетіп, олардың сынына салдық, олар жағынан ешбір бөтен сөз болған жоқ» (сонда) дегенді пысықтай беруі де жетеліктің белгісі екенін ұмытпауымыз керек. Әдеби мұраға жауапты қарау, оның мәнімаңызын ажырата білу қажеттігін осындай қадамдардан анық байқаймыз.

Жалпы Халел Досмұхамедовтың тарихи жырларға, қайраткерлерге көбірек ден қоятыны және оның себепсалдарларын біліктілікпен баяндайтын еңбектері бірқыдыру. «Мұрат ақын сөздері» (1924), «Исатай — Махамбет» (1925), «Аламан» (1926) жинақтарының ұқыпты жариялануы қазақ әдебиет тарихы үшін үлкен олжа болды. Өйткені Махамбет, Мұрат, Ығылман, Қалнияз, тағы басқа ақындардың өлең-жырлары алғаш рет шығып, кейінгі зерттеулерге өзек болды. Қазақтың ерте кезде өткен ақын-жырауларының сөздері, әсіресе, Махамбеттің отты жырлары Қ. Жұмалиевтің жәдігерлігімен жарқырай түскенін енді анық айтуға тиіспіз. Басқа мақалаларын былай қойғанда, Халелдің осы үш жинаққа жазған алғы сөзі, кіріспе дәйектемелері мен зерттеулерінің тарихи мәні зор. Әсіресе, «Тайманұлы Исатай-

дың қозғалысы туралы қысқаша мағлұмат» деген зерттеуінің құндылығы айрықша. Исатай — Махамбет көтерілісінің отаршылдыққа қарсы қозғалыс екенін Халел алғаш ашық айтты: «Исатайдың көтерілісі қазақтың көзін ашып, патша өкіметін танытты, патша өкіметіне сүйенген хандардың, сұлтандардың қазаққа нағыз дұшпан екендігін анық көрсетті» (76-бет) деген бірден-бір ғылыми дұрыс тұжырым жасады. Біз патшаны орыс халқының өкілі болғандықтан «үлкен бауырымызды өкпелетіп алмайық» деп азаттықты аңсаған көтерілісті «шаруалар қозғалысы» деп жалған түсіндірдік. Соның салдарынан Махамбет жырларының азаттық, теңдік, бостандық жолындағы күрес ұрандары екенін айтуға имене, күмілжи бердік.

Шынын айтқанда, осы күресшіл поэзия Халелдің іждағатымен бізге негізгі рухын сақтап жетті. «Махамбеттің жыраулығы күшті болған. Махамбеттің сөзі мол болған. Көбі жоғалған. Ел арасында сақталған сөздерінің бірқатарын осы кітапшада келтіріп отырмыз. Біздің бастырып отырғанымыздың негізіне Мұрат ақыннан естіп едім деп Шөрекұлы Ығылман ақынның жазып бергені алынды» (80-бет) деп Махамбеттің Баймағамбет сұлтантайға айтқан сөзінің нұсқалары көп екендігіне әдейі баса назар аударды, ел аузында жүрген сөзде «рулық намыспен» қосылып жататыны болатынын ескертті.

Х. Досмұхамедовтың «Қазақ халық әдебиеті» деген еңбегі қазақ фольклорының жанрын классификациялауымен құнды. Бұдан бұрын 1927 жылы М. Әуезовтің «Әдебиет тарихы» дейтін еңбегінде ауыз әдебиетінің жанрлары бойынша талдау, мазмұндау болған, бірақ ол еңбек жалпы қолдануда болмағандықтан Халел өзінің таным-білігі деңгейінде жіліктеген, мүшелеген. Бұл классификацияны қазақ әдебиеттану ғылымының өсу жолындағы мәнді ізденіс ретінде бағалауға тиіспіз. Қызықты да құнарлы бақылаулар толымды да кесек ойлармен жеткізілетіні, әсіресе, тарихта өткендерді қадір-құрметпен көрсетіп отыру мәдениеті, қазақ ақындарының тағдыр-талайы жөніндегі қамқорлығы, ғылыми адалдығы, зерделі жетелігі кімді болса да енжар қалдырмайды.

Халелдің осындай жәдігерлігін айтқанда, ауыз әдебиетінің келешек тағдыры жөніндегі тұжырымын түгелдей қолдау қиын. «XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ қауымының тұрмыс-тіршілігі өзгеріске

ұшырай бастады, ол өзгерістер халық әдебиетінің даму жолына да ықпалын тигізді. Төңкерістен кейін бұл өзгерістер күрт қарқынды бола түсті... Осының нәтижесінде халық әдебиетіне негіз болған және гүлше жайнатқан іргетас сәтін емек. XIX ғасырдың аяғынан бастап анық байқалған халық әдебиеті дамуының тежелісі, әсіресе, төңкерістен кейін күшейе түсті, осылайша барлық халық әдебиеті сияқты қазақ халық әдебиеті де бірте-бірте тіршілігін тоқтатпақ. Мұндай құбылыс басталды да және ол қазақтардың мәдени дамуына кері бағытта жүріп отырмақ» (15-бет) деген қамшыл ойды көбіне-көп әдеби мұраны тезірек жинап алумен байланыстырып жібереді. Ертеден насихатталып келе жатқан және Еуропа елдерінің көпжылдық тәжірибесінде сыналған қисынның қазақ сияқты көшпелі қоғамның өкілдеріне қолдану-қолданбау жайы толық ескеріле бермеген сияқты. Европоцентризмнің сілемі ғана емес, бүгінгі саяси көзқарас та аңғарылып қалады.

Мұраны жариялауда да, оған талдау жасауда да белгілі бір көзқарастың сілемі жататындығын ескерген уақытта, соның бәрін теріске қарата беру де, не тырнақ астынан кір іздей беру де келіспейді, Ондайдың шеті ертеден-ақ көрінген-ді. «Халел Досмұхамедов тәрізді «алашорданың» қу мүйізі өзінің неше жыл оқып тапқан дәрігерлігін тастап, «әдебиетші» болып, кітаптар жазып шығара бастады. Қазақтың бұрынғы батырлары туралы, байлар құлқымен айтылған бұрынғы өлеңдерді жинап, оған тағы да елдегі өлеңшілерге жаңадан өлеңдер қостырып кітаптар шығарды. Алашорданың Әлихан Бөкейхановы есепшілік кәсібін тастап, ол да «әдебиетші» бола бастады» деген пікірлер айтылмай қалмады.

Төңкерісшіл әдебиет өкілдері пролеткультастық ойсыңайға бой алдырып, ауыз әдебиетінің озық үлгілеріне тиісті назар аудара алмай қалғаны өтірік емес. Бұған әсіресе солшылдықтың зардабы қатты тиді. Өйткені ауыз әдебиеті үлгілері таптық қоғамда жасалған, үстем таптың көзқарасын насихаттайды, бүгінгі ісімізге пайдасынан зияны көбірек деген пікірлер оңды-солды айтылып жатты. Осындай көзқарастың әсерімен ауыз әдебиетінің озық үлгілерінде, оның көркемдік бояуларында, ертеде өткен ақындардың шығармаларында өнеге боларлық ештеңе жоқ, үйрене қоярлық көркемдік шеберлік аз деген пікір насихатталды. Осындай көңіл-ауан, ой-пікір

біраз уақытқа дейін ауыз әдебиетінің проблемаларын дұрыс шешіп алуға кедергі жасады.

Қазақ халқының рухани байлығын игерудің жөн-жобасы айқындалып, үлкен ғылыми еңбектің ауқымына алынуы 30-жылдардың іші. Бұл кезеңде мол мүлікті жинау, жариялау ісі айрықша өркендеуінің үстіне, ауыз әдебиетінің тарихи зерттеліп, кең көлемде насихаттала бастады. Бұған мәдени өркендеу мен практикалық қажеттік түрткі салып, мұрындық болды.

Сәкен Сейфуллин 1929 жылы «Қазақ әдебиеті туралы» ашық хат жариялап, жаңа кезеңнің талап-тілегін түсіндірді. «Қазақ елі жаңа тұрмыс дәуіріне аяқ басып, мектеп-медреселері көбейіп, тәртіпке қойыла бастағаннан бері қазақтың мәдениет, әдебиет тарихын зерттеп, бір тәртіпке қою мақсаты Қазақстанның халық ағарту орындарының алдында шешуді керек қылған түйіндердің бірі болып отыр. Еңбекші таптың кеңес мектебіне лайық тарих кітабы, әдебиет тарихы әлі де жазылып шыға алмай келеді. Былтырдан бері Алматы қаласында Қазақстанның мемлекет университеті (ҚазПИ әуелгі кезде университет болып ашылған — Т. К.) ашылып, білім дүкенін құрып отыр. Жазылып шыға алмай келген қазақ тарихы, қазақтың әдебиет тарихы және де басқа осындай тарихтар енді осы білімнің ұлы қазаны, ұлы дүкені болып отырған университет маңында жазылып, тәртіптелуі керек» (4-том, 389-бет) деп жазып, қазақ ауыз әдебиетінің тарихын жасау ісіне өзінің кіріспек ниеті барын хабарлайды. Қауырт қолға алған игі істі Сәкен 1932 жылы «Қазақ әдебиеті» деген еңбегімен орындап шығып, қазақ әдебиеттану ғылымына үлкен үлес қосты.

Осы жаңа бастама тек жеке ақын-жазушы тарапынан ғана болып қоймай, қазақ университетінің әдебиет кафедрасы игі істі қолға алды. Профессор Н. Фатовтың «Қазақ әдебиетін тексеру мәселелері» деген мақаласында қазақ әдебиетінің тарихын жасауды негізгі проблемаға айналдыра отырып, оның әр саласы мен кезеңін зерттеу жайына нақты тоқталды. Әдебиеттің даму, өркендеу дәуірлерін мәдениет тарихына байланыстыра, ортақ және өзгешелік сипаттарын ажырата баяндау қажеттігіне назар аударылды. Мақала авторы: «Қазіргі дәуір — ауыз әдебиетін жинау үшін ең қолайлы дәуір. Себебі, қазақтың ауыз әдебиеті қаймағы бұзылмастан молшылық күйінде тұр. Қазақ жұртында Европа оқы-

мыстылары өз арасында іздесе таппастай ауыз әдебиеті байлығы бар» («ЕҚ», 10. 11, 1929) деп тұжырымдап, оның тарихын зерттеуге айрықша назар аударған. Халық шығармашылығының бүгінгі жайы-күйіне көңіл бөлінуі керектігі де ескерілген.

С. Сейфуллин мен проф. Н. Фатовтың пікірлері болашақта жасалар әдебиет тарихының өзекті мәселелерін әңгімелесе, Ә. Тәжібаевтың «Қазақ әдебиетін оқыту туралы» 1930 жылы «Еңбекші қазақта» жарияланған мақаласы қазақ әдебиеті тарихының жүйелі бағдарламасын оқу құралын жасауға үндеді: «Қазақтың ауыз әдебиеті әлі жиналып, әдебиет тарихына байланыстырылған жоқ. Тым болмаса, Алтынсарыұлы, Абайлардан бастап тексеріп, солардан бастап-ақ түрліше хрестоматия, оқу құралдарын жазуға болатындығын», сөйтіп, әдебиет тарихын жасау қажеттігін күн тәртібіне қойды.

Әдетте әдебиет тарихын жасау арғы түптен емес, бергі жақыннан, қол жетер деңгейден басталады. Сондықтан да қол жетпес алысты армандағаннан да, бүгінгі күннің қажетін ашуға мүмкіндік беретін жақынды қармау — әдебиеттану ғылымының жасалу, өсіп-өркендеу процесінде жиі болатын құбылыс. Қай елдің тарихын алсақ та осылай болған, сондықтан қармаққа алдымен ілігер жердегі жақыннан бастаудың еш әбестігі жоқ. Қайта өсу, даму заңдылығын елемеу әбестік. Міне, сондықтан да біздің әдебиетіміздің тарихы да, ол жөніндегі оқу құралдары да бертіпгі дәуірден басталып, ғылымның өркендеуіне байланысты алыстағы алтындарға қол созғанын ұққан абзал. Осындай заңдылыққа байланысты әр түрлі концепциялар айтыла береді, бірақ ғылымның дерегі молайып, айтары әбден айқындалған уақытта сол концепциядан айырылмау, басқалардың тың ойына жол бермеу, тек өзінің кешегі айтқанын жәйттей беру шын ғалымға жат.

Сонымен практикалық қажеттіліктер ауыз және жазба әдебиетінің тарихын жасау, мектептерді оқу құралдарымен қамтамасыз ету мәселелерін көлденең тартып, ғылыми ой-пікірге үлкен түрткі салды, ал ғылымның өркендеуі тарихи деректерге байланысты болғандықтан көркем әдебиеттің озық үлгілерін жинау, жариялау істері жанданды. Мұндай өсіп-өркендеу процесі күш-қуатты қажет етті.

Өлкелік партия комитетінің мәдениет бөлімінің меңгерушісі Сәдуақасов Жанайдарға, көшірмесі Жандосов

Оразға, Мүсірепов Ғабитке, Аспандияров Санжарға 1931 жылдың 21 қарашасында жолдаған хатында Республиканың Халық Комиссарлары Кеңесінің төрағасы Исаев Ораз: «Біздің мәдени, тарихи мәні өте зор бірқатар материалдарымыз жиналмай қалып барады. Кеңес заманынан бұрынғы көркем шығармалардың бәрі де байшыл шығарма деп, бәрін де іске алғысыз етіп тастаймыз деу дұрыс емес; бұлардың ішінде өз заманын көрсететін, онан соң сол кездегі езілген бұқараның да тұрмысын көрсететін әдебиет мұралары да бар. Меніңше, осы деректерді жинап, тиісті ескерту, таныстыру қосып шығарса оның мәдениет, тарих жөніндегі маңызы өте үлкен болар еді» деп үкімет тарапынан мәдени-әдеби мұраға қамқорлық көрсетті.

Бұл хатты ҚазАПП-тың ұйымдастыру бюросы қарап: «Қазақта ескі мұра, ескі әдебиет бар. Әсіресе, қазақ арасында әлі жиналмаған ауыз әдебиеті көп. Ескі әдебиет — өз заманының айнасы, өткен өмірдің ой-шұңқырын түсінуге халық әдебиетінің пайдасы аса зор. Өткендегі өндіріс қатынасы, тап күресі, әлеуметтік өмірдің бүкіл тұлғасы әдебиетке қоныстанған. Тарих кестесі әдебиет бетіне түсіп отырған. Әлеуметтік өмірдің тырнақтай майдасынан бастап, ұлы дастан оқиғасына дейін әдебиетке таңба баспай кетпеген. Ескі әдебиеттің қымбатты қазына болатынының да себебі осы», — деген тұжырымды ой түйді. 1. «Ескі ел ақындарының шығармаларын, халық әдебиетін жинауға айрықша бригада сайлады. 2. Жинаған материалдарды Маркс — Ленин жолымен зерттеп, баспаға береді. 3. Жинаған тарихи, мәдениеттік, әдебиеттік материалдарды Ленинше талқылап, тексеріп отыру үшін жиі-жиі диспуттар болып тұрады» («Жаңа әдебиет», № 1, 1932) деп ұжымдық шараларды белгіледі. Бірақ мұны жүзеге асыруға ҚазАПП-тың мүмкіндігі болмай, 1932 жылы 23 сәуірде тарап кетті.

Алайда осы игі бастама қанат жая берді. Сәкен Сейфуллин «Қазақтың ескі әдебиет нұсқаларын» (1931), «Батырлар жырының жинағын» (1933) жариялады. Оның мән-маңызын қалың әлеумет жақсы түсінді. «Қазақ коммунистерінен соңғы жылдарда қазақтың ескі ауыз әдебиетімен шұғылданған — Сейфоллаұлы Сәкен. Сәкен ескі әдебиеттің екі үлкен жинағын бастырып шығарды. Сәкеннің бұл жинағында ескі әдебиет мұраларының маңызы үлкен. Екеуінде де көп материал бар. Қазақтың тарихын жазамын, ескі тұрмысын білемін, шар-

уашылығын, әдебиетін, тап тартысы қатынастарын зерттеймін деген кісі Сәкен жинағын ескі әдебиет мұраларынан көп мағлұмат, көп дерек табады. Міне, бұл жағынан карағанда, Сәкен бұл екі жинағымен қазақ культуранына үлкен еңбек сіңірген» (Ғ. Тоғжанов, «Абай», 1935, 156-бет) деп бағаланып, мәдени-әдеби мұраны жинау ісі ғылыми жүйеге түсе бастағанын аңғартты.

Абай мен Сұлтанмахмұт, Ыбырай Алтынсарин, Ақан сері, Ақмолда, Сүйінбай шығармаларының жинақтары, ауыз әдебиетінің кейбір үлгілері жеке ақын-жазушылардың іждағатымен шыққаны белгілі. 30-жылдардың екінші жартысынан бастап бұл үлкен де мәнді істі ғылым мен мәдениет ошақтары қолына алды. 1934 жылы құрылған Қазақстан ұлт мәдениетінің ғылыми-зерттеу институты мен Қазақстан Жазушылары одағы әдеби-мәдени мұраға қамқоршы болды.

Осы процестің сыни-ғылыми ой-пікірдің ауқымында қалай көрінгенін байқау үшін сыншылардың жазғандарын емес, ұжымдық еңбекке, яғни Қазақстан ұлт мәдениеті институты шығарған «Қазақ совет фольклоры» (1935) деген алғашқы жинаққа назар аудара кетейік.

«Қазақ халқының өз тұрмысына лайық тарихы, әдебиеті бар. Мұның бәрі өткен өмірдің байлығы, ескісіз жана жоқ. 400—500 жылдай баспасөзі болмаған елдің тарихын жасау үшін ауыз әдебиетін пайдаланбай болмайды, өйткені қазақтың ауыз әдебиеті қазақ халқының негізгі бір тарихи деректері болып табылады» деген ой-пікір «Қазақ совет фольклоры» атты еңбекте айқын баяндалды. Осы жинаққа институт атынан жазылған алғы сөзде халық шығармашылығының мән-мағынасы айтылып, халық тарихына көптеген дерек-мағлұмат беретіндігі, сонымен қатар, бүгінгі ақын-жазушылардың «тіл байлығын өрлетін, фантазиясын күшейтіп, образ жасау, сюжет құру шеберліктерін тереңдету жағынан ел аузындағы ертегі, жұмбақ, мақал-мәтел, шешендер сөзі, ақындар айтысы, күлдіргі, тақпақ, тағы осы сықылды ауыз әдебиет жанрларының ересен пайдасы бар» (6-бет) екендігі баяндалып, халық шығармашылығының өркендеуіне назар аударылған.

Институттың негізгі мақсатының өзі фольклорды жинастырып, зерттеу жұмысын ұйымдастыру, фольклордың өрге шауып, өріс алуына қолғабыс жасау болғандықтан да халық шығармашылығының үлгісі болған дастан, толғау, сықақ, мысқыл, ажуа, мадақтау өлеңдерін жа-

риялап, олардың көркемдік ерекшеліктеріне талдау жасаған. Институт ұжымының ескіге де, жаңаға да мұрагер болып, зерттеу, насихаттау ісіне ден қоюы кезең талабынан туған болатын.

«Совет фольклорын өркендету үшін фольклоршыларға дұрыс басшылық, дұрыс тәрбие беру керек. Фольклоршылар ішіндегі көрнекті жұмыстар істегендерін жазушылар ұйымы қанат астына алып, ілгері жетелеуі керек» (123-бет), газет-журналдар оларға арнаулы орын беріп отырғаны жөн деген тілек те айтылды. Халық өнерпаздарының 1934 жылғы бірінші слетінен және қазақ мәдениетінің 1936 жылы Мәскеуде өткізілген онкүндігінен кейін, әсіресе, Жамбылдың жырлары Одаққа танылғаннан кейін халық таланттарына қамқорлық күшейді, репрессияның қиын жылдарында жазба поэзияның өзіне ықпал жасап, олқылықты толықтырғаны әмбеге аян.

Шынтуайттап келгенде, қазақ халқының ауыз әдебиеті үлгілерін жинау, жариялау процесі бүгінгі халық ақындарының өнерпаздығымен толысуы әдебиетіміздің ұлттық дәстүрін айқындаған өнімді бір сала болды. Міне, сондықтан да осы процесті жіті байқаған және әдемі тұжырымдаған Л. Соболевтің: «Қазақ совет әдебиетінде екеуі де бірдей тең және айрықша талантты арналар — яғни профессионалдық жазба әдебиет пен халық ауыз әдебиеті қатар өмір сүріп отыр», — дегендегі ой-пікірінің негізгі салмағы ауыз әдебиетіне ауғаны, оның өзін үш саладан өрбіткені, яғни қазақ әдебиетінде халықтық шығармашылықтың дәстүрі қалың, суырып салма (империвизатор) өнері күшті, үшінші, мұның айқын дәлелі — Жамбыл өнерпаздығы деп көрсетті. «Жамбылдың халықтың поэтикалық дәстүрін сақтаған алып дарыны және оның советтік айқын дүниетанымы қазақ әдебиетіндегі екі арнаны біріктіріп жіберді», — деп тапты Л. Соболев (На главном курсе, 1969, 270—271-бет), Мұндай мәнді тұжырым ауыз әдебиетінің үлгілерін тек жинау, жариялау ғана емес, көркемдік тәжірибеде өркен жайып, халық өнерпаздығымен жалғасып жатқанын көрсетеді. Сонымен, қазақ халқының рухани байлығы — ауыз әдебиетінің үлгілерін жинау, оның қадір-қасиетін айқындау бағытындағы ой-пікірдің уақыт өте келе ірілене, мәндене, қомақтана, нақтылана түскен эволюциясын көрсек, екінші жағынан, ауыз әдебиеті мұраларын жинау, жариялау ісі әркімнің өз тілегімен ғана атқа-

рылмай, бұдан былайғы уақытта мемлекеттік мәні бар әлеуметтік-шығармашылық іске айналғандығын анық байқаймыз.

Қазақ ақын-жазушылары өздерінің өнерін, өнерпаздығын гүлдендіре өркендету үшін халық әдебиетінің дәстүрі әрқашан мәнді арна болатындығын айқын сезді, яғни С. Маршактың: «Әдебиеттің фольклормен жымдаса байланысуы айрықша қажет, өйткені дәстүрі жоқ жазушы — стрелкасы жоқ сағатқа ұқсайды» дегені, әсіресе, қазақ халқының шығармашылық өмірінің ең бір өнерпаздық қажеттілігі екенін айқын сезді, түсінді. Қауым араласқан істің өнікті де өнімді, өміршең болатындығы, халықтың рухани байлығы енді шашау болмайтыны, жиналатыны, оны халықтың өзіне қайтадан жеткізу қажеттігі әбден анықталды. Көп томдық «Қазақ халық әдебиеті» сериясының шыға бастауы фольклористика ғылымының қарышты қадаммен дамуына кең жол ашты.

3. АБАЯНАН АСУЛАРЫ

Әдеби мұраны игеру мәселесін әңгімелеген кезде, оны тек ауыз әдебиеті үлгілерімен ғана шектеп қоюға болмайды. Өйткені ол жалпы әдеби мұраның мәнді бір саласы ғана. Біздің ғылыми-сыншылық ойымыздың өркендеу барысында жеке ақын-жазушылардың, тарихта аты қалған дарындардың шығармаларына көп назар аударылды.

Әдеби мұраның екінші бір мәнді тармағы — жеке дарындар шығармалары жөнінде айтылған пікірлерді, әрбір ақын-жазушы жайындағы еңбектер мен мақалаларды тізіп, кімнің не айтқанын баяндай берудің ғылыми жөн-жосығы жоқ екенін ескеріп, сыни-ғылыми ойдың эволюциясын Абай шығармаларының төңірегінен көрсеткен абзал. Өйткені Абай қазақтың жаңа жазба әдебиетінің негізін қалаушы және идеялық-шығармашылық маңызды мәселелерді көтеруге, екінші жағынан, қазақтың сыншылық ой-пікірін өсіруге, өскен өресін танып-білуге жағдай жасаған ұлы дарын. Шын, үлкен таланттың ғана өрелі ойларды, саикалы пікірлерді туғыза алатыны — әдебиеттің бұлжымас заңы.

Абайдың шығармалары жайында кеңес заманында айтылған ой-пікірдің эволюциясын сын жанрының қалыптасуы тұрғысынан қарардан бұрын осы мәселеге

тікелей қатысы бар кейбір еңбектерге шолу жасалық. 1945 жылы Абайдың туғанына 100 жыл толуына байланысты көптеген еңбектер жазылды, солардың ішінде Е. Ысмайыловтың «Абайды зерттеу жайында» деген арнайы баяндамасы бар. Осы мәнді еңбекте Абайтану ілімінің қалыптасу кезеңіндегі сыни ой-пікірлерді үш кезеңге — революцияға дейінгі кезеңге, революциядан кейінгі алғашқы 10 жылға (1923—1933), Абайды ғылыми жолмен зерттеудің басына (1934—1945) жіктеп қарайды да, әрбір кезеңнің ерекшеліктерін көрсетеді. 1959 жылы М. Сильченконың «Абай шығармаларының жариялану және зерттелу жайы» деген мақаласында 1945 жылдан бері жазылған ғылыми зерттеу және сыни еңбектерге ғана шолу жасалған.

Абайтану ілімінің өркендеу барысы оны арнайы зерттеу қажеттігін тудырды. 1964 жылы Мекемтас Мырзахметов «Абай Құнанбаевтың әдеби мұрасын зерттеу туралы» кандидаттық, 1990 жылы «Мұхтар Әуезов және Абайтану проблемалары» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғады. «Абай жүрген ізбенен» (1985) және «Абайтану» библиографиялық көрсеткішін (1987) шығарды. Мырзахметов ілгерінді-кейінгі зерттеулерді ескере отырып ой өрбіткенде, Абайтану жайын өзінің 1964 жылғы дәуірлегенін өзекке алып отырады. Абайтанудың қалыптасу процесін Е. Ысмайылов белгілеген кезеңдер негізінде едәуір тереңдете түскенін, жаңа ой-пікір қосқанын көреміз. Абай жайында 1918—1940 жылдар арасында жазылған сын. зерттеу еңбектерін іштей үш кезеңге бөліп қарайды. Автордың сыншылық, ғылымдық ой-пікірлер эволюциясын жинақтай баяндау талабын құптағанмен, Абай шығармашылығы жөнінде жазылғандарды 1918—1925, 1927—1936, 1936—1940 жылдарға бөле қарауының ғылыми дәлелі жеткіліксіз екені байқалмайды емес.

Кенес дәуірінде Абайтану ілімі негізінің қалануын, қазақ әдебиеттануының жеке отау тігу процесін басқаша кезеңдеу қажет. Бұл арада 1918—1940 жылдарды үш кезеңге бөлудің ғылыми дәлелдемесі жетіспей жатса, Е. Ысмайыловтың 1934—1945 жылдары: «Абайды ғылыми жолмен зерттеудің басы» деп көрсетуінің негізінен дұрыстығын мойындай отырып, осы кезеңнің өзін басқаша атау қажет екенін айтпасқа болмайды. Біздіңше, 1918—1945 жылдарды Абайтанудың үлкен бір дәуірі деп қарап, оны іштей екі кезеңге бөлген жөн сияқты.

Әдеби мұраны игерудің барысы тұрғысынан да, сонымен қатар, сыншылық ой-пікірдің эволюциясы тұрғысынан да бірінші кезенді 1918—1933 жыл аралығымен белгілеген абзал, өйткені осы кезеңде Абай шығармашылығын тану-танымау мәселесі айқын шешілді. Абай шығармаларының 1933 жылғы жинағы алғашқы кезеңнің қорытындысы болды. Демек, Абай шығармалары айтыстартыс, «Ішке тарту, сыртқа тебу» дәуірінен өтіп, халық кітапханасынан орын алды. Алайда Абай шығармашылығының шын мәні, тарихи орны әлі анықталмай, келешек кезеңнің ауқымына ауысты.

1934 жылы Абайдың қайтыс болғанына 30 жыл толуын атап өту жөнінде Қазақ АССР-ның Орталық Атқару Комитетінің указы шыққаны, 1945 жылы ұлы ақынның туғанына 100 жыл толуының ұлттық көркем сөз мерекесі ретінде тойлануы тек әлеуметтік тұрғыдан ғана емес, ғылыми эстетикалық тұрғыдан мәні зор. Бұл кезенді шартты түрде Абайтану ілімінің дайындық дәуірі деп атаса да болғандай. Өйткені Абай шығармашылығының мәні мен маңызына, эстетикалық қуат-қауқарына, саяси-әлеуметтік және қоғамдық көзқарасының қыры мен сырына жан-жақты барлау жасалды. Ал, бұдан кейін жазылған күрделі де мәнді еңбектер Абайтану ілімінің қалыптасу дәуірін айқындайды.

Қазақ әдебиеттану ғылымында өз алдына отау тіккен Абайтану ілімінің қалыптасу жолдарын осындай үш үлкен дәуірге жіктеп қарау тарихи шындықтарды мол қамтуға және әдеби-ғылыми ойымыздың өсу кезеңдерін айқынырақ байқауға мүмкіндік береді.

Абайдың шығармашылық тұлғасын — қазақ халқының ұлы ақыны, ойшылы деп тану дәуірі (1918—1945), сөз жоқ, Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңнен түбірлі айырмашылығы бар. Төңкеріске дейінгі кезеңде Абай данқының жайылу, елге танымал болу, қанат қондап келе жатқан сынға арқау болу жайы көбірек әңгіме болса, енді ол сәбиліктен өтіп, ғылыми өңірге қол соза бастады.

Абайды тану-танымау мәселесі әлеуметтік талқыға түскен дәуірдің өзін іштей бірнеше өзек-салаға бөлуге болғандай. Бірінші өзек — Абай мұрасын жинау, жариялау. 1909 жылғы жинақпен шектеліп қалмай, қазақ зиялылары Абайдың шығармаларын, Абай өміріне қатысы бар деректерді жинау мәселесіне айрықша назар

аударды. Бұл процесс 1933 жылғы жинақтан кейін де толастай қойған жоқ.

«Сана», «Таң», «Әдебиет майданы» журналдары мен «Ақ жол», «Қазақ тілі» газеттерінде Абайдың бұрын баспасөз бетін көрмеген өлендері басылып, қалың оқушы қауымға ұсынылуы бір болса, екінші жағынан, Абай шығармаларының жинақтарын шығару процесі де жүріп жатты.

1916 жылы Самат Нұржанов «Абай термесі» деген жинақ шығарғанмен, Абай шығармаларын жариялау мәселесі 1921 жылдан бастап қана жүйелі арнаға түсе бастады. Абай жинағын шығару жөніндегі ұсыныстарды дәйектілік жетіспеген соң, 1909 жылғы кітапты қайтадан жариялау қажет деп табылып, оған алғы сөз жазу міндеті Нәзір Төрекұловқа тапсырылды. Түркістан республикасының халық ағарту комиссариаты жанындағы Қазақ ғылым комиссиясы 1922 жылғы 15 ақпан қаулысында Абайдың өмірбаянын жазып, шығармаларына сын берген уақытта қазақтың жазба әдебиетінің атасы екендігін дәлелдей айтуға назар аудару қажеттігін ескертті.

Комиссияның 10 қыркүйектегі мәжілісінде Әбубәкір Диваев Абайдың қолжазбасы Н. Төрекұловтың қолында жатқанын, алғы сөзі әлі жазылмағанын өкіне хабарлап, осы басылымның мән-жайына қысқаша түсіндірме беру керек деп ұсыныс жасады. Осындай іждағатпен 1921 жылы Қазанда, 1923 жылы Ташкентте Абай өлендерінің жинақтары шықты.

Қазақстан Оқу комиссариаты 1925 жылы Абай шығармаларының толық жинағын баспаға дайындауды Мұхтар Әуезовке тапсырды. 1927 жылы жинақтың алғашқы варианты жасалып, Оқу комиссариатының ғылым және методика советінің талқылауына ұсынылды. Оны екі күнде оқып, пікір айту Сайдалинге, ал, ол үлгере алмаймын десе, Майлинге тапсыру қажеттігі ескерілді. Советтің 29 тамыздағы мәжілісінде Сайдалиннің пікірі талқыға түсіп, жинақты баспаға тапсыру жөнінде ұсыныс қабылданды. Пікірде айтылған ескертпелерді тиянақтап қарап, жөндеу М. Әуезовке тапсырылды. Ертеден-ақ қолға алынған игілікті істің нақты шешімін тапқаны — 1933 жыл. Жинаққа үлкен кіріспе жазған — Ілияс Жансүгіров.

Осыдан кейін Абай өлендерінің жинағы үнемі басылып тұрды. 1939—1940 жылдары Абай шығармалары-

ның толық жинағы екі том болып жарияланды. Тап осындай жағдай Сұлтанмахмұт Торайғыров шығармаларының жинағын жариялау кезінде де болды.

Демек, тарихқа аты белгілі ұлы дарындардың жинағын шығару ісінің талай қиындықтар мен уақыт талқысына түсуінің өзін әшейінгі бір ұқыпсыздық деп қана қарауға болмайды. Олардың шығармаларын жариялау-жарияламау мәселелері тек шығармашылық жағынан ғана емес, саяси мәселелермен сабақтасып жатты да, халыққа ұсынар мұраның мән-маңызына айрықша назар аудартты.

Абайды мойындау-мойындамау процесінің алғашқы белесі — оның шығармаларын жариялау ісі осындай кезеңдік көңілауанмен сабақтасып жатса, Абай шығармашылығының негізгі мәселелерін саралау, эстетикалық арналарын, көзқарасын, дүниетанымын айқындау және ақындық кемеңгерлігін тану үлкен бір белес болғаны тарихқа мәлім,

Екінші өзек — арна — Абай кімнің ақыны, оның көзқарасы қандай деген проблема 20-жылдары әшейінгі мәселе емес еді. Абайды қайткен күнде ұлтшылдық әдебиеттің басы етуге талаптану кеңес өкіметі орнағаннан кейін де толастамады. Абайдың дүниетанымын тұмандата көрсету үшін оның ата-тегін, өзінің іс-қылығын әдейі дәріптей даурыққандар да кездесті. Бұл пиғыл кеңес жұртшылығын қатты алаңдатты, кейде ашына жазуға мәжбүр етті. Бұл мәселенің объективтік жағы болса, енді кейбір дарындар өздерінің білім өресі, таным деңгейінен қарап, кем сілтеп алғаны да жоқ емес. Осы жайды анық көрсету үшін көптеген ақын-жазушылардың ой-пікірін келтіріп жатпай-ақ қазақтың төңкерісшіл әдебиетінің негізін қаласқан үлкен дарын Сәбит Мұқанов көзқарасының эволюциясын баяндаған абзал. Өйкені оның ой-пікірлері сол кездегі сыни көзқарастың өркендеу жолдарынан анық хабар бере алады.

1923 жылы Ахмет Байтұрсынов елуге толғанда Смағұл Садуақасов баяндама жасады. Ол Ахметті Кенесары, Шоқан, Ыбырай, Абаймен салыстырып, қазақ зиялыларының көсемі деген ой айтты. Міне осы пікірге Сәбит Мұқанов «Қара тақтаға жазылып жүрмеңдер, шешендер» деген мақаламен жауап берді. Сонда Абайдың «тілі майда, өткір екенінде сөз жоқ. Өлеңнің іші-сыртын түгел қылып түсіреді, — деп мойындайды да, оның көзқарасын ата-тегіне сабақтастыра өрбітеді. —

Жалғыз-ақ тарихы құрғыр көңілді күдікті қылып тастайды. Жеті атасы би болған, тобықтыны бір шыбықпен айдаған тұқым. «Арғын, найман жиылса, тәңір қылған сөзіне, қайран сөзім қор болды, тобықтының өзіне» деген өлеңі өзінің кім екендігін сездіреді. Өлеңдері мына жаңа заманның ретімен кетіп, өзі Кененің ізін қуған болмағай еді» («ЕК», 01. 03, 1923) деген пікірден көп уақытқа дейін айрыла алмады. Сәкен Сейфуллиннің Абай жөніндегі көзқарасы дәл осындай болмағанымен, онша құптай қоярлық ниетті аңғартпады. Әдебиет майданындағы айтыс-тартыс күшейген кезде Сәбит Мұқанов 1928 жылы «Әркім өзінше ойлайды» деген мақаласында жоғарыдағы ойын енді ашық тұжырымдады. «Пушкин де, Абай да орыс пен қазақ әдебиетін бастап жаратқандар емес, түйінін түйіп қорытқандар. Қазақтың әріден келе жатқан жақсылы-жаманды әдебиеті болды, сол әдебиет те сарқылып келіп Абай заманында бір қазық қағып кетті. Осының кезеңіне Абай кез келген соң даяр таяқтың иесі, даяр тоқпақтың ұрушысы, даяр қазықтың қағушысы болды да жүре берді.

Абай — байшыл табының ақыны. Абай өлеңдерінің жалпы сарыны екі түрге бөлінеді: біреуі — ескішілерді сөгіп, олардың надандығына, бақ құмарлығына кею, екіншісі — елді өнерге, оқуға шақыруы. Бұл екеуі де жаңашыл байшылдықтың өркендеуге бет алған кезінде басталатын жұмыстар. Абай — қиялшыл. Ондап зерттеген кісіге байшылдық, ұлтшылдықтың түп қазығы — Абай.

Абай кедейге көріне қарсы жазған жоқ.

Абай — жаңашыл. Осынысында дау жоқ. Өз заманында пайдалы адам болды. Әлі де пайдасы бар, онысында да дау жоқ. Бірақ ол өнерге ұмтылған, қазақтың ақ сүйектіктен жаңалыққа ұмтылған жаңашыл байының тілегінен туған. Абайды орынсыз көтеретіндер бар, ол дұрыс емес» («Жаңа әдебиет», № 1—2, 1928), деген кезеңдік ойларда Абайдың ақындығын тану, мойындау процесі ақынның ата-тегінің құрбандығына шалынады.

30-жылдардың бас кезінен С. Мұқановтың көзқарасында әдеби мұраны, әсіресе, Абайдың шығармашылығын тану мәселесінде өзгеріс пайда бола бастады. Енді мәселенің бәрін әрбір шығарманың туған дәуіріне, әрбір дарынның өскен ортасына бейімдей бермей, тарихи нақты бағалау қажет екендігін ескерді. «Блокшылдықтан демияншылдыққа» деген мақаласында осы жаңаша

түсініктің алғашқы қарлығаштары көріне бастады. Мәселен, жалпы әдеби мұра жайында айтқанда «пролетариат жазушылары өздерінен бұрын өткен ақсүйек байлардың жазушыларының табысымен толық пайдаланады. Олардан түр үйренеді, мазмұнды өрбітудің әдісін үйренеді. Онда дау жоқ», — деп ой түйіп, Абай жайында тұжырым жасады: «Қазақтың ұлт әдебиетіне күшті негіз салған Абай Пушкин мен Лермонтовтың үлгісімен жүрді. Философия жағынан Абайға толық әсер еткен адам — Толстой» (№ 2, 1931) екенін айту Абайдың идеялық-эстетикалық арқауын анықтаудың жемісті өңірін меңзейді. Әлі де зерттей түсу қажеттігін аңғартады.

«XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» атты 1932 жылы шыққан кітабында, Қазақстан жазушыларының бірінші съезінде қазақ поэзиясы туралы жасаған баяндамасында (1934 жылы) бұрынғы тұжырымдардың сарқыншақтары сызықтап көрінгенін байқаймыз. Осындай ой-пікір эволюциялары 1937 жылы Сәбит Мұқановқа «Абай — халық ақыны» деген мәнді мақаланы жаздырды. Мұның жетілдірілген, ғылыми жағынан толыққан және Абай жаңашылдығының сырын жарқырата ашқан варианты Абай шығармаларының бірінші томына 1939 жылы жазған алғы сөз болып, ағартушы-демократтығы дәлелденді. Мұндай ой бұралаңынан талайлар өтті.

Сыныштық ой-пікір эволюциясын айқын таныту үшін Абай шығармашылығы жайында жазылғандарға, эстетикалық проблемаларға молырақ тоқталу қажет. Сонда ғана бүгінгі Абайтанудың арғы бастауларында талай пікір-тұжырымдар айтылып, бәрі жинала келе кең арналы ілімге құйғанын, қазақ әдебиеттануының өнімді бір саласы боп қалыптасқанын дәлелдей аламыз.

Абай шығармаларын жинау, жариялау және дүниетанымын бағдарлау процестерімен қатар Абайдың қазақ әдебиетіндегі тарихи орнын анықтау мәселесі үзекті қағыса сахнаға шықты. Бұл салада да артық-кем пікірлер айтылмағанмен, аздан көпке, саяздан тереңге, жақыннан алысқа көз салу тенденциясы байқалып жатты.

Абай — қазақтың жазба әдебиетінің негізін қалаушы деген ең негізгі концепция Қазан революциясына дейінгі, тіпті, Абайдың көзі тірісінде де айтылған болатын. Абай шығармашылығын идеялық жағынан мойындау-мойындамау мәселесі күн тәртібіне қойылғанда, осы негізгі тұжырым додаға түсіп, оның мән-мағынасын ашу

кажет болды. Абайтану ілімінің алғашқы бастауында, яғни 1918—33 жылдар ішінде идеялық тұрғыдан талай пікірлер айтылғанмен, ешкімде Абайдың ақындығына, жаңашылдығына, өнерпаздығына шек келтірген емес.

Кенес заманында шыға бастаған газет-журналдардың бетінде Абай аты аталмай қалған кез аз. 1922 жылы 29 қазанда Самат Нұржанов Павлодардың «Красный пахарь» газетінде: «Қазақ ақындарының көш басында данышпан адам — Абай (Ибраһим) Құнанбаев тұр. Ақындық таланты мен ақыл-парасаты оны тамаша ақындардың қатарына қосып отыр. Қазақтар оны айрықша қадірлейді, өз поэзиясын тудырушы, философ, қазақ ақындарының ұстазы санайды» деп жазды.

Абай мұрасын жинау, оның шығармашылығының мәнін түсіну жайынан болсын, Абайдың қазақ әдебиеті тарихындағы орнын айқындауда болсын, көп еңбек сіңірген Мұхтар Әуезовтің алғашқы пікірлеріне айрықша назар аударған жөн, Өйткені ол Абай ұлылығының сырын жыға түсініп, ғылыми қомақты пікір айта білді. «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі» деген мақаласында: «Абай — қазақтағы суретті сұлу сөздің атасы, терең сырлы, кең мағыналы кестелі өлеңнің атасы. Қазақ өлеңіне үлгі, өрнек берген, түрін көбейтіп, қалпын молайтқан Абай. Ол қазақтың ішінен оқушы тапқан. Әдебиетке, өлең-жырға бұрыннан орнаған теріс пікір, теріс ұғымның бәрін жоғалтып, жұрттың ойын тәрбиелеген.

Бұдан соңғы бір үлкен қызметі — қырдағы қалың қазаққа мәдениеттің есігін ашқан. Орыстың Пушкин, Лермонтов, Крыловтарын қазаққа аударушы Абай. Абай здоровый реализмнің ақыны, соның негізін салушы» («Шолпан», № 4—5, 1923) деп тауып, Абай шығармашылығының ең бір айшықты сипаттарын айқындаған. Абайдың жаңашылдығын және орыс әдебиетімен байланысын дәл бағдарлау ол кезеңдегі сыншылық ойдың бір үлкен көрінісі болумен қатар, екінші жағынан, Абай шығармашылығын танудың ең бір өнікті арналарын көрсетумен пара-пар еді. Әрине, бұл анықтамада Абайдың бар тұлғасы толық көрінбеген, өзекті мәселелердің өнікті салаларына ғана назар аударылған.

Алайда «бұл күнге шейін қазақтың жазба әдебиеті жайынан сөз жазушылардың көбі біздің жазба әдебиетіміздің басы Абайдан басталады деп есептейді. Бұл пікір суретті (художественная литература) ретінен қарағанда дұрыс болса да, әдебиет тарихының ретінен

карасақ, үлкен адасқандық болар» деген пікірге тоқтала кету қажет.

Бұл пікірге ойлана қараған жөн. Ғылыми деректердің 20-жылдардағы өресі алысқа көз салуға мүмкіндік бермегеніне қарамастан, М. Әуезов өнікті болжам айта білген деп табуымыз керек, ал, оны дәлелдеу жағына келгенде, онша көп ғылымдық іждағат жасамаған.

Ақындар айтысы, жалпы айтыс өнері: «бір жағынан ауызша әдебиетке кірсе, бір жағынан жартылап келін жазба әдебиетке кіреді. Біздің айтыстар сол эпистолярлық роман түріндегі өлеңдер. Сондықтан жазба әдебиетінің басына бұл өлеңдер кіруі тиіс. Одан бері де жазба әдебиеттің өз міндетін ұға бастаған, қазақ тұрмысындағы кем-кетікті қолға ала бастағаны да Абайдан бұрын басталады» деген уақытта М. Әуезов әдебиет тарихын әріден тартпай, бергі қол созым жерден бастайды. Наурызбай мен Тілеуқабақ қызының, Біржан мен Сараның айтысын ғана дәлел етеді.

Айтысты эпистолярлық романға балауында белгілі шарттылық та бар. Алма-кезек жазысқан хаттар негізінде жазылатын шығарма мен қолма-қол айтыста суырып салып айтылатын өлеңдердің мәні-мағынасына, көркемдік формасына бір өңірден қарауға болмайтыны тағы белгілі. Айтыстың түп төркіні, бар табиғаты ауыз әдебиетінде жатқанын аңғару қажет еді. М. Әуезов бұл пікірін кейінгі еңбектерінде ары жаңғыртпай, айтысты фольклордың үлкен де сүбелі бір жанры деп табады. «XVIII ғасырдың соңғы жарымынан бастап, XIX—XX ғасырдағы айтыстар және совет дәуіріндегі айтыстар жазылып алған түрлерінің, үлгілерінің өздеріне қарағанда да қазақ фольклорының мол саласының бірі» («Әр жылдар ойлары», 1959, 319-бет) деген тұжырымды пікір айтып, алғашқы кездегі ойынан ат құйрығын кеседі.

Алайда осы ойын әрі қарай дамытқан уақытта: «Абайдың алдындағы адамдар деп Шортанбай, Алтынсарин, Машһүр Жүсіп, Нармамбеттерді алу керек. Бұл адамдардың кейбірінің Абайдан жас болғандығын есеп қылуға болмайды. Бәрінің жазған сөздеріндегі бетгі, белгілі сарынды есепке алу керек. Ол дәуірдің ақындары жазба әдебиеттің басы екендігі даусыз» деген тұжырымы ғылыми-көркемдік жағынан көңілге қона бермейді.

Қазақтың жазба әдебиетінің тарихын қол созым жерден бастауға, оған болымды-болымсыз деректер келтіру-

мен дәлелдеуге талаптануы сол кездегі білім әуселесіне байланысты болғаны сөзсіз, бірақ «Қазақта жазба әдебиет Абайдан көп бұрын басталған. Бұл есепке көбінесе дін мақсатымен жазылған қиссаларды кіргізбесе де, айтыс өлеңдерді кіргізбеуге болмайды» деген ойға тарихи тұрғыдан назар аудару қажет.

Жазба әдебиет үлгілері күні кеше ғана келген жоқ. Бұл жөнінде қазақ әдебиеттану ғылымы өнімді ізденістер жасап та отыр. Әрине, дін араласқан, я дінмен байланысы болғандардан безу 20-жылдарда машықты әдет болғаны тағы бар. Осы жөнінен келгенде қазақ әдебиетінің тарихы жөніндегі лекциясында С. Сейфуллин: «Қазақ арасына жазба әдебиет таратқан Түркістаннан шыққан қожалар. Ол кезде қазақтың арасына көп таралған Қожахмет Яссауидің кітабы. Біздің қазақ ақындары соны еліктеп кеткен» («ЕК», 19. 02 1924) деген уақытта, суфистік әдебиеттің болғандығын, оның жазба әдебиетке қатысы барлығын жоққа шығармаған. Қазақтың ескі оқығандарының қайсысы болса да әдебиетіміздің ертеден келе жатқанын қадай айтпағанымен, алыс кезеңнен іздейтінін байқаймыз. Х. Досмұхаметов: «қазақтың жазба әдебиетінің негізін мұсылманша оқыған сауатты ақындар салғаны сөзсіз. Сондықтан да жазба әдебиеттің алғашқы үлгілерін халық поэзиясының діни және гибраттық түрлерінен іздеу қажет» дегені осындай көңіл күйдің етек алуынан еді демеске болмайды. Дәл атауын таппағанмен, М. Әуезов те қазақтың көне жазба әдебиеті болғандығын мойындайды, бірақ оны идеялық жағынан қабылдамайды. Көне әдебиетті тану мәселесі ұзаққа созылып, тек соңғы кезде ғана шын ғылым арнасына түсті. Қазақ университетінде басталып, басқа оқу орындарында «Қазақ әдебиетінің көне дәуірі» деген дәріс жүйелі жолға қойылды. Мәдени-әдеби деректердің, ескі ескерткіштердің бәрі де белгілі дәрежеде қазақ әдебиетіне қатысы бары ғылыми тұрғыдан анықталды.

Демек, Мұхтар Әуезов — Абайды жаңа, классикалық жазба әдебиеттің басы деп тану мәселесін алғаш рет айтқан, өзінің ой-пікірін дәлелдей айтуға талаптанған зиялылардың бірі. Сонымен қатар, қазақтың көне замандағы жазба әдебиеті жайында болжам айтқанымен, оны ғылыми тұрғыдан дәлелдеуде қайшылыққа да ұрынып қалды. Осы мәнді идеяны әрі қарай зерттей түсуге сол кездегі ғылым өресі тұсау болды дегенмен де, оны

алғаш айтқан М. Әуезов те, өзгелер де өрбіте беруге салғырттық жасаған.

Үлкен дарын — мәнді сыни-ғылыми ой-пікірлерге арна тауып береді деген тезистің бір сілемі осыдан анық аңғарылса керек. Шынында да Абайдың қазақтың жаңа жазба әдебиетінің, классикалық әдебиетінің негізін қалаушысы болуы оған дейінгі көркемдік дамуды жөкқа саймайды, қайта, қазақтың көне жазба әдебиеті болғандығына назар аудартады, Демек, қазақ даласының моңғол шапқыншылығына дейінгі тарихи және мәдени дамуын санаттан шығарып тастауға еш болмайды. Абай төңірегінен өрбіген ойлар осы тақылеттес талай өнімді арналарға жол салып, болжам айтқызған болатын.

Татар ғалымы Әбдірахман Сағидың 1923 жылы «Ақ жол» газетінде «Абай» деген атпен бірнеше мақаласы жарияланды. Ол «Келешек дүниесінде тіл, әдебиет және олардың өсу жолдары» деген 1926 жылғы жинағына енді. Осы еңбек жайында Есмағанбет Ысмайылов «Абай туралы ең алғаш елеулі пікір айтқан адам Орта Азия университетінің профессоры Әбдірахман Сағди болды. Сағди Абайдың шығармаларын дүниежүзілік классик ақындармен салыстыра отырып, Абайдың қазақ әдебиеті тарихында маңызы ерекше зор екенін, Абайды дүниежүзілік данышпан жазушылардың қатарына қойып бағалау қажет екенін айтады» деп қуана қоштады.

1925 жылы «Еңбекші қазақ» газеті мен «Лениншіл жас» журналында Бейсенбай Кенжебаевтың «Абай» атты мақаласы жарияланды. Бұл мақала Москвада оқып жатқан қазақ студенттерінің әдебиет үйірмесінің арнаулы тапсырмасы бойынша жазылған. Мұны атап көрсетудің бір мәнді жағы бар. Мәскеуде оқып жатқан студенттердің пікірі қазақ баспасөзінде айрықша ілтипатқа алынып, кей кезде шешуші болғанын да байқаймыз. Мәселен, «Қазақ әдебиетіндегі орынды һәм орынсыз сындар», «Ешкімнің қолжаулығы бола алмаймыз», «Көркем әдебиет туралы Мәскеудегі қазақ оқушыларының пікірі» деген көлемді де мәнді мақалаларға әлеуметтік жұртшылық та, әдеби қауым да назар аударғаны тарихи шындық. Демек, Б. Кенжебаевтың «Әдебиет үйірмесінің тапсырмасы» бойынша жазған мақаласын да осындай ұжымдық пікірдің бір сілемі деп бағалаған жөн.

Ұжымның тапсырмасымен жазылып, кейіннен құптау тапқан осы мақала ең алдымен екі мәселеге жауап

берген. Әрине, эстетикалық дәлелдеуі мен таным-білігінде баландық, қалыптаспағандық аңғарылып ой аңғарын ажарлы жеткізу жағынан жетімсіздігі байқалғанмен де, Абай «шын ақын ба? ақын болса, қандай? Ол кімнің ақыны, ұстаған жолы, көздеген бағыты қандай?» деген түбегейлі мәселелерге оралымды да орнықты жауап береді.

Бірінші, «Абай — өте ақын кісі, бұған өлеңдерінің суреттері, ұйқасымдары, ойына келгенді қиналмай толқытып, түйдектеп шығаратындығы дәлел. Осымен бірге, Абай — сыршыл ақын» деген тұжырымды Абайдың қазақ поэзиясына қосқан жаңашылдығымен дәлелдемекке ұмтылған. Автор «Абайға дейін біздің өлең өлшеуіміз екі түрлі болған. Бірі — жеті буынды жыр, екіншісі — он бір буынды қара өлең» деп аталады. Жоғарыда біз Абай кітабындағы өлеңдердің бес түрлі өлшеумен жазылғанын көрсетіп өттік. Солардың әлгі айтылған екеуі бұрыннан келе жатқан өлең өлшемдері, кейінгі үшеуі — Абайдың қосқаны. Абайдан арғы жердегі ақындардың өлеңдерінде өлең өлшемдерінің бұл түрін ұшыратпайсың» деген пікірдің бірқыдыру нақтылығы, эстетикалық танымы барын байқамасқа болмайды. Бұл сыншылық ойдың әр өңірге көз сала бастағанына нақты дәлел.

Екінші сауалға — Абай көшпелі дәуірдегі әдебиеттің өкілі болғандықтан, сатираны бар қуатымен пайдаланды, өйткені «Абай бұрынғы өткен заманның қайта оралмайтынын білген. Ескі әдет-мінездің халыққа зиянды екенін тағы білген. Сонан сол олардың бәрін кекетіп, жаңа заманға халықты үйретуге тырысқан», — деп негізінен алғанда түтіні дұрыс қорытынды жасаған. Мұндай пікір ол кезде көпшіліктің көкейіне қона қоймаған, әріберіден соң тыңнан айтылған ой екенін ескермеске тағы болмайды. Өйткені біреулер Абайды аспанға көтеріп, ұлтшылдықтың атасы етіп жатқанда, оған қарсылар Абай шығармашылығының шын мән-мағынасын әділ таразыдан өткізе алмай жатқан кезде Мәскеу студенттерінің ұйғарымымен осындай пікір айтудың өзі құптарлық құбылыс. Өйткені зиялы жастар талқысынан өткен мақала «Абай қазақтың жазба әдебиетін бастады, соған негіз салды. Сондықтан, Абай — қазақ жазба әдебиетінің ағасы. Бұл орын Абайға үлкендік те, кішілік те қылмайды. Абай өлеңдерін қарап келіп шығаратын қорытындымыз: Абай — халық ақыны» («Лениншіл жас», № 6, 1925) деген тұжырымның 20-жылдардың орта ше-

нінде жасалғаны қазақ әдебиет сыны үшін үлкен олжа болды.

1928 жылы «Жаңа әдебиет» журналының 7—8-сандарында Ыдырыс Мұстамбаевтың «Абай» атты көлемді мақаласы жарияланды. Бұл мақала ғылыми-эстетикалық тұрғыдан алғанда көп мәселеге барлау жасаған, автордың таным-білігін де, кем-кетігін де анық танытқан зерттеу болды. Абайтану ілімінің бүгінгі биігінен қарасақ, біраз пікірдің баландығы, жетімсіздігі де байқалады, бірақ сол кездегі ой-пікір өресінен қарағанда, көп мәселенің арнайы әңгімеленуі орынды да қонымды екенін көреміз.

Абай ақындығының сырын талдаған уақытта, автор Абай реализімін, Абай сыншылдығын, өнегелі арнадан нәр ала білгендігін орынды атап көрсетті. Осының бәрін де Абай жаңашылдығымен бауырластырып отырады, бірақ Абай жасаған жаңа үлгілерге арнайы тоқтамайды.

Абайдың табиғи талантына, ақындық қуатына өмір шындығы арқау болғандығын айта келіп, Абай ұлылығының бір қайнар бұлағы орыс әдебиеті болғандығын тарамдата білгірлікпен тұжырымдайды. «Абайдың өлеңіндегі көп кездесетін елдің кемшіліктерін, жаман әдет, мінездерін сықақ, мысал ету, мазақтау надандықтарын сөгіп, күлу — Абайдың Салтыков пен Крыловтан алған сабағы. Сырласу, сезім күйін тартуы (лиризм) — Лермонтовтың әсері. Өлеңдерінің жалпы ырғағы — Пушкин мен Лермонтовтан алған үлгісі. Абайдың өзінше ой соғатыны — Толстойдың сабағы. Абайдың негізгі төсегі — Гоголь, Салтыков шыққан нағызшылдық. Абай ақындығының беті — Гогольге, Салтыковке біткен улы, зәрлі, өткір тіл, ащы сөз. Біздің байқауымызша, Абайдың ақындық пішіні осы», — дегенде, Абайдың үлгі-өнеге алған арналарын дәл бағдарлағанын көреміз.

Абайды ағартушы-демократ деп табуға қажетті дәлелдерді жүйелеп, кейде араластыра баяндағанымен, ол терминді дәл тауып айта алмағанын да байқаймыз. Абай ғылым мен еңбекті, ынта-талапты айрықша бағалады деп талай үзінділер келтіреді де, өзінің үш баптан тұратын пікірін тарата баяндайды. Бірінші «терін саппай, телміріп көзін сату», бос сенделу, жалқаулық мұратқа жеткізген емес, осыны анық түсінген Абай «есектің көтін жусаң да, мал тап» деп айтуға праволы еді,

сондықтан «кедейдің еңбегін сору үшін не деп жылмаңдатып отыр» деп сөуге ешбір келмейді».

Екінші, «Абайдан еңбекшіл елдің тап сезімінің, тап тілегінің жырын күту қате. Абайды сен еңбекшіл елді жырлай алмадың деп сөгу де қате, Абай шығармаларында еңбекшілер табының бұл күнгі тілегіне кесірі тиетін ешбір пікір жоқ».

Үшінші, «Абай — көшпелі дәуірдің перзенті, тарих жүрісінің шала-пұла салып кеткен бір соқпағы, сондықтан ол өнер-білімге жетілу жайын көп айтумен қатар, өнерлі елдің үлгісін жатсынбай қабылдап, мұратқа жетуге үндейді»,— деп ой түйеді сыншы. «Абайдың жалпы сөздерін, өлеңдерін түгел алғанда, Абайдың ынтасы, бәті жаңалықта. Тарихтың әрбір белдерінде кездесетін мұндай адамдарды жаңашыл (новатор) дейді. Абай ескінің күйзелгенін анық сезеді, дағдырап тұрады, бір жаңалықтың келе жатқанын сезеді, анық не екенін білмейді. Осы келе жатқан жаңалықтан басқа жол жоқ екенін байқайды. Сондықтан сарындап, жылап отырып алмайды. Сол келе жатқан жаңалықты көрсек, білсек екен деп іздейді»,— деп ойын тұжырымдайды. Осы аталған идеялық мәселелердің бәрі де Абай дүниетанымының темірқазығы екендігін сыншы әбден ұққан және осы тұжырымын дәлелдей баяндауға барынша ынта салған.

Осындай пікір айта білген автор Абайдың философиялық көзқарасын мүлде жоққа шығарып, қайшылыққа, қателікке ұрынған. Алдымен: «Пәлсафаны өлеңдетіп жазғаннан дәнеме шықпайды. Ақындық өзіне бөлек, пәлсафа тағы бір басқа іс. Абайда ақындық мол. Бірақ философтықтан дәнеме жоқ десе де болады»,— деген ойларының нәрсіздігін, қателігін Ілияс Қабылов 1928 жылы «Абай және оның пәлсафасы» атты мақаласында атап көрсеткен уақытта, Ы. Мұстамбаев «Ақын Абай және пәлсафашыл Ілияс» (1929) деген қағытпамен жауап беріп, қатесін үстемелей түскен болатын.

Бұл еңбекке едәуір тоқтағанда, біріншіден, 20-жылдардың екінші жартысынан бастап Абайды тану, оның дүниетанымын анықтап алу мәселесінің күн тәртібіне нақты қойылғанын аңғартуды көздедік, екіншіден, сын Абай өнерінің қай өңіріне көз тастай бастағанын және сол көрген-білгенін қалайша баяндағанын аңғарту болса, үшіншіден, зерттеу еңбегінің жазылуы, композициясы, ой дәлелдеуі, пікір тұжырымдауы сияқты мәселелерге жіті назар аударудың бір сыры — жанрлық жағы-

нан қалыптасып келе жатқан сынның эстетикалық қауқарын таныту мақсатынан туды. Негізінен алғанда, бұл еңбекке дәрекі социологизмнің салқыны мол дари қоймағандықтан, бірқыдыру мәселенің эстетикалық-социологиялық сипаты, қадір-қасиеті ашылып, тұжырымды қорытындысы кезеңдік талап-талғам ауқымынан табылғанын көреміз. Өйткені бұдан кейінгі айтылған пікірлерде, жазылған мақалаларда, ҚазАПП съезінде (1932 жылы) жасалған баяндамада тұрпайы социологизмнің дауылы көтеріліп, бірқыдыру әдеби-мәдени мұраларды, Абай шығармашылығын да сыртқа тепкен кезіміз жоқ емес. «Әдебиет энциклопедиясына» байшыл-ұлтшыл ақын-жазушылар туралы мақалалар орынсыз жазылды дегенде, «қара тізімнің» ең басынан Абай орын алған болатын. Әр қилы мақалаларда Абайдың аты тағы да әр саққа жүгіртілгенін тізе бермей, осы көңіл-сыңайдың кейбір шындығын аңғартатын Ілияс Жансүгіровтің 1933 жылы Абай шығармаларының жинағына жазған кіріспесіне арнайы тоқтаған жөн. Өйткені мұнда кезеңдік ой-пікірдің, ҚазАПП сынының табы әбден айқын. Сонымен бірге, бұл мақала Абайды танудың алғашқы кезеңіндегі, яғни 1918—1933 жылдар аралығындағы ой эволюциясының нақты бір көрсеткіші бола алады.

Абай жинағына жазылған кіріспенің мақсаты — кемеңгер Абайдың дүниетанымын айқындап таныстыру болғанымен, Ілияс Жансүгіров ғылыми да, саяси да шектен асып, артық сілтеп жіберген. В. И. Лениннің Л. Н. Толстой жөніндегі ой-пікірлерін айта, көпшілік жерде үзінділер келтіре отырып, Абайдың заманына, көзқарасына талдау жасаған уақытта негізгі таптық, партиялық позицияны мейлінше тұрпайыландырып жібергені байқалады. Әйтпесе «біздің заманымыздағы социалистік құрылысты қолма-қол жасап жатқан қазақ еңбекшілерінің жұмысшысы да, колхозшысы да, комсомолы да, коммунист де, еңбекші әйелі де Абайдан озық, өзгеше бағытты, төңкерісшіл, интернационалшыл, дүние төңкерісінің әскері. Сол сықылды біздің кешегі жалшы, бүгінгі Қалмақан ақынымыз Абайдан озық, бағыты бөлек, мазмұны өзгеше, төңкерісшіл. Міне, біз Абайды, Абай заманын қаншалық артта қалдырып отырмыз.

Сондықтан Абай сөзі — бізге тарих, тарихи мұра. Абайдан бізге жаңа сөз табылмайды. Абай сөзі бізге ескі, кешегі кешкен жұрттағы қалған қойма сықылды қазына. Абай өз заманына қаншалық жаңалық айтса

да, қаншама маңызды келешек меңзесе де — оның барлығы да бізге ескі. Бізге керітартпа. Сондықтан біз Абайдың мазмұнынан бүгінгі өмірге жарайтын жапалық таба алмақшы емеспіз» (Абай, Толық жинақ, 1933, «67—68-беттер»).

Әдістемелік принциптерді дұрыс қолданбау салдарынан Абайдың оны да, солы да орынсыз датталып, осыны қалайша түсінбедің деген сыңайда баяндалады. Сыншыл, жұртшыл Абайларға ұлықшыл, бекшіл, байшыл, діншіл, бітімшіл Абайлардың қосақталып, оның бәрі де Ырғызбай, Құнанбай өңірлерінен өрбітілген.

Дөрекі социологизмге бой алдырған еңбекте елеулер ештеңе жоқ деп өте шығу оңай жол, бірақ ғылым жолы емес.

Ілияс Жансүгіровтің бұл еңбегі негізінен алғанда, бірінен-бірі туындап жатқан екі мәселенің сырын ашуды көздеген. Біріншісі — Абай заманы, екіншісі — осы заман идеологиясының Абай дүниетанымын қалыптастыруға жасаған ықпалы. Қазақ халқының тарихы, сондай-ақ әдебиетінің тарихы жасалмай жатқан кезде Абайдың өмір сүрген заманын ұзақ зерттеудің еш әбестігі болмағанмен, қазымырланып, жүйесіз қазбалай беруден пайда аз.

«Абай — біздің ескі әдебиет қазынамыздың бір күрделісі. Абай — өз туысымен, кешірген өмірімен, қалам қызметімен қазақ елінің қоғам, шаруашылық өсу, өркендеу дәуірінің бір керекті кезегіне кезіккен жазушы. Ол кезең қазақ елінің тарихи даму бетіндегі бұрынғы рұшыл, бекшілдігінің беті мұқап, жігі босап, капитализмнің тізе қылып кіре бастаған дәуірі еді. Міне, ақын Абай осы екі заманның сапырлысына кезікті. Осы тарихи қайнаудың (процесс) араласы, айнасы Абайдың қалам қызметінде суреті, пішіні қалды. Міне, ақын Абайдың бізге тарихи орны осы жағынан анықталады» (6-бет) деген социологиялық лейтматив төрт баспа табақтық еңбектің әр тұсында шиырлана қайталанды.

Абай шығармаларының жариялануына, әлі зерттеле қоймағанына қысқа шолу жасағаннан кейін автор «Абайдың тарихи туысы», «Абайдың ата заманы», «Абайдың өз заманы», «Екі заманның сапырылысы» деген тарауларды ұзақ сонар баяндайды. «Абайдың қайшылықтарына» арнайы бір тарау арнайды. Абайдың қайшылығын үш жүйеге жіктеп, өзі өрбітіп келе жатқан социологиялық ой аңғарына сыйғызуға талаптанады.

«Бірінші — Абайдың өмірі, өскен ортасы, істеген ісі — Абайдың қырдың қара жуаны, партиягері, қазақы байы қылды, осындай бек Абай, ру жуаны Абай қалай «жалпы қазақшыл», «елшіл», европашыл, жаңашыл, жаңа пікірлі ақын болды?

Екінші — ол күндегі қазақ ортасынан мойын озып, күншығыс, күнбатыстың асыл пікірлерінен ауыз тиген, «адамшылықты» көксеген, «арды» ардақтаған, қазақ халқының бар мінін танып, мінезіне сын жасаған білімді, мәдениетті Абай — ру таласына, партиягершілікке өзі араласып, өзі қоздыратыны қалай? Ол сықылды зиянды істерді ақынның аузы ғана тыйып, қолы мен қылығы істеп отыратыны қалай?

Үшінші — қырға сауданың, өнердің, мәдениеттің жайылуына, қазақтың орысқа бағынуына әкесі Құнанбайдан бастап тілектес болған Абайдың өршіл, үмітшіл, жігерлі ақын болмай, өмірден торыққан, келешектен күдер үзген, уайымшыл, мойындаған, жеңілген, қажыған ақын болғаны қалай? (14—15-бет) деген түбегейлі мәселелерге айрықша назар аударады, осының бәріне Абайдың қос-қыртыс заманы, қазақ қоғамының көшпелі дәуірі кінәлі еді және әрі-беріден соң осы қайшылықтардың «салдары Абайды туғызды, өсірді, сөйлетті» (15-бет) деген тұжырым жасайды.

М. Әуезовтің «Абай қара өмірінде бір түрлі дағы, ойда, жазу өмірінде, ақыл өмірінде екінші түрлі, сондықтан Абай біреу емес, екеу» дегенін құптай отырып «бізге керектісі партиягер, болыс Абай емес, ақын Абай, ақылды Абай, мәдениетті Абай» деп нығарлайды. Абайдың көзқарасы мен дүниетанымын баяндаған уақытта байшыл, діншіл Абайға мәдениетті, білімді Абайды жығып беріп отырады. Қайшылығы мол Абайдың саяси-идеялық ағымына айрықша назар аударады да, жаңашыл Абайдың сыр-сымбатын ашуды көбіне бүктесінде қалдырып, желіп өте шыға береді.

Ф. Энгельстің Гете бірде ақыл-сананың аспандағы асыл жұлдызы, кемелгердің данасы, ал енді бірде көр-жерге риза болып, жан тыныштығын ойлайтын мүсәпір пенде деп бағалайтынын, не болмаса В. И. Лениннің Л. Толстой әлемді аузына қаратқан ұлы суреткер ғана емес, сонымен бірге зорлықтан жаны шошитын, кім көрінгенге жалынып жүрген сорлы жан, оның қайшылығы басынан асып жатыр деген ойларын Абайдың ұлы ақындығы мен дүниетанымын зерттегенде естен шығармауы-

мыз керек дегенді дұрыс жүзеге асыра бермедік. Суреткердің тәжірибесімен саясаткердің көзқарасы арасында алшақтық пайда болғанда қайшылық бадырайтып көрініп тұратыны өмірде өте жиі кездесетін құбылыс екендігін жете ұқпаушылық көп ретте біздің сыншыларымыздың да, ақын-жазушыларымыздың да құрықты босқа сілтел, қателік жасауына себепкер болды. Сондықтан қайшылығы бар ақын, оның үстіне үстем таптан шыққан ақын кедей-кепшіктің қамын жеуі, адамшылыққа қажетті ой айтуы мүмкін емес деген шалақ ой өріс алды. Бұған тек білім-парасаты сияқты субъективтік жағдай ғана емес, кейде бел алған кезеңдік ой-ниет ағымы объективті себепші болды.

Абай — заманның жемісі, өз ортасының идеологы деген қорытындыға имандай сенген І. Жансүгіров Абайдың негізгі пікірлеріне арнайы тоқталады. «Абайдың жазған өлең, қара сөздерінің бәрін сығып, түпкі түйіндерін сүзгенде мыналарға сарқылады:

— Қазақта береке жоқ. Әреке аралады, бұзылып бітті. Түзету қиын, мен жалғыз.

— Қазақ надан, өнерсіз, жалқау, баққұмар, малқұмар, ертеңгісін ойламайды. Ойлау дегенің мына қопбайды.

— Ғылым, өнер — қымбат, соған ұмтыл.

— Әділеттік, адамшылық, достық — адамның қасиеті. Осыларға берік бол.

— Өлең-өнер, ақындық, ақыл, ән-күй — жан азығы. Ұстай біл,

— Аңшылық, жақсы ат, сұлу жар, қатын-бала, әсем қоныс-қыр қызығы. Қызықта.

Міне, Абай сөздерін сүзгендегі шығатын сөздері осылар. Абайдың түпкі қазықтары. Ақын осылардың айналасында арқандаулы» (20-бет) деп тауып, жоғарыда аталған көп Абайларды бір-бірімен атып шабыстырады. Өңге Абайды қойып, «сыншыл Абайға» келгенде ұлы таланттың зор суреткерлікпен «айналасындағы өмірге, әлеуметке берген сынының анық екеніне дауласпаймыз, бірақ толық емес екендігіне дау айтамыз. Оған Абайдың ақындығы, таланты жазалы емес, тарихтың жолы, таптың шенбері жауапты. Абай неге айналасынан бір жақсы адамды көрмейді. Неге бір алданыш таппайды? Үмітке келіп тірелмейді?.. Абай қаншалық сынадым десе де, өзінің табының көзімен сынаған. Абай өзінің табының сыншысы болды. Олай болса Абай анық сыншы болса

да, толық сыншы бола алмайды» деп зорлап иген ой иірімдері атойлап, тұс-тұстан қаптап кетеді де, Абайдың шыны қайсы, жалғаны қайсы дегенді айырудың өзі қиындыққа айналады.

Бұған белгілі дәрежеде сол кезеңдегі ҚазАПП сыншыларының ұстанған бағыты ғана емес, осы жинаққа М. Әуезов жазған «Абайдың туысы мен өмірі» атты ғұмырнамалық зерттеу себепкер болған да сияқты. Өйткені онда Абайдың заманын айтудан гөрі, Абайдың ата-бабаларын тәптештей баяндау жағы басым және көп мәселелерге социологиялық талдау жасалмағанды. Осының олқысын толтыру мақсаты бір болса, екінші, оған таптық астар беру ниеті І. Жансүгіровке жауапты міндет болып жүктелген.

Ілияс Жансүгіровтің осы еңбегіне тереңдей қарағанда әркімнің ой-пікіріне оралып, айтылып, жазылып келген екі мәселеге тоқтала кеткенін әңгімелеген орынды. Бұлардың да онтайлы шешімін табуға сол кездегі жалпы көзқарас салқынын тигізгенімен, Ілияс талай-талай өнікті ой-пікір айта білген.

Абай шығармашылығының арналары деген үлкен проблема жөн-жөнекей ғана айтылып келсе, Ілияс соған арнайы тоқталып, өзінің сүбелі ойын жүйелеп айтуды қажет санаған, «Абайдың жол азығы» деген арнайы тарау арнады. «Абай бізше күн шығыстың да, күн батыстың да білім бұлағына бірсыпыра кеуделеп барған кісі». Абай оларды «Тек оқып қана шықпаған, тоқтаған кісі. Олардың пікірлерінен пайдаланған ақын», сонымен қатар «қазақ өмірін, қазақ салтын, қазақ елінің ескі жол-жорасын, әдебиетін, мінез-құлқын білетін, білім байлығын» (22-бет) орынды пайдалана алған дарын деген уақытта Абай шығармашылығының арналарын дәл табады да, бірақ оны ғылыми концепцияға айналдырмай желе тартады. Тіпті, Некрасовтың халықшылдығы, Чернышевскийдің бұқарашылдығы, кекшілдігі Абайдың бойына жұқпастан «дворян жазушы Толстойдың абыздығы, Достоевскийдің либералдығы, Лермонтовтың үмітсіздігі жұққаны Абайдың қара басының жұмысы деп түсінуге болмайды. Мұның тамыры Абайдың қазақ ішіндегі «дворяншылдығынан», «мәдениетті либерал» екендігінен деп тану керек» деп (24-бет) әлгі арнасы мол проблемалы ойдан жалт беріп, ескі сүрлеуге тартып кетеді, негізгі мәселені түйіндеуден жалтарады.

Ал Абайдың ақындығына келгенде Ілияс шындап көсіліп, басқалар байқамаған өңірлерге көз салады. Өйткені ақынды ақын түсінуі, оның сырын ашуы бірқыдыру құнарлы ойларды сабақтатқан. Алайда алдағы социологиялық ой ағыны тартына сөйлеткен, емеуінен ғана білдірткен кезі де жоқ емес. «Алтынсарыұлы Ыбырай, Уәлиханұлы Шоқан, Құнанбайұлы Ыбырай біртұтас, бір бағыттас адамдар» (57-бет) екенін айту сол кезеңнің өзінде жаңа ойдың ұшығы еді. Тек Абаймен болып, Ыбырай мен Шоқан көбіне ауызға алынбай, ал әлдеқалай айтыла қалса, беттері теріске бұрылып, талай атақты арқалап шыға келетін. Үшеуін бір сарындас, бір бағыттас етудің өзі сын үшін өнікті де құнарлы ой екенін аңғармасқа болмайды.

Автор Абайдың қазақ тілін өркендету, жетілдіру еңбегіне ілтипат білдірген. Абай кітабы бірден «бұлқынып шығып, тыннан жол салады. Қазақтың таза тілін, күшті сөздерін мазмұндарға қалап, жана мәдениетке жөн тартады. Сөйтіп Абай өзі өлгенше қазақтың ұлт жазба әдебиетін жасаудың бір қайраткері болды» (58-бет) деген тұжырым жасап алғаннан кейін Абай ақындығының тақырыптық аумағына, жанрлық бітім-тұлғасына, ерекшеліктеріне назар аударады.

Қазақ әдебиеттануының туа бастау және сынның қалыптасу дәуірінде ақын-жазушының шығармасында қамтылған өмір шындығының әр саласына, тақырып аумағына ойлана көз жіберудің өзі ұнамды құбылыс. Оны Ілияс «Абай пікірлері» деген тарауда өмірден көрген түйгенін жүйелеудің өзі, әрі-беріден соң қазақ халқының мінез-кұлқындағы кесір-кесапаттардың бәрін түйдектеп, бір арнаға салудың өзі сыншылдық ойдың өрісі кеңігендігін, сонымен қатар айтар ойдың молайғандығын анық танытады.

Ал тақырыптық аумақтың өзі қай үлгі-өнегеде көрінетіндігіне, яғни поэзияның ішкі жанр-түрімен нақышталатындығына назар аудару — эстетикалық талап-таламның өскендігін аңғартатын құбылыс, «Абайдың ақындық ауданы кең» деп алып, осының бәрін өнегешіл (моралист) және үгітшіл (пропагандист) Абайға (58-бет) ғана саю әрине өзі көрген-білгенді тар шеңберге қамаумен пара-пар еді. Абай ақындығының ең бір сүбелі саласы — сыншылдықта жатыр дегенде автор сатира мен сынның (критиканың) арасына (59-бет) меже қоймай тарта беретін де кезі бар. Мұны ғылыми түсінік-таным-

ның қалыптаспауының салдары деп түсінген жөн. Әйтпесе «Абай ақыл айту үшін алдымен айналасы мінеп, қазып отырады. Оның көрерінің бәрі ақылға, адамшылыққа жатпайтын мінез, жат, өнегесіз үлгі» (58-бет), оған қарсы дау айтуға ешбір арна қалдырмайды деген уақытта автор Абайдың тамаша сатираларын еске алатыны даусыз. «Абай осы міндерді түзеуге жалаң ақылды, үгітті ғана жұмсамайды. Абай ащы тілді, улы сөзді, сықақты, мысқылды, ілмені, мазақты да қолданып отырады» (59-бет) дегені айқын дәлел.

Демек Абайдың сатирасына, оның көркемдік сапасына назар аудару, яғни Ы. Мұстамбаев сияқты, белгілі бір көркем тип жасамадың, ұнамсыз образ жасауға өрел жетпеді деп айыптаудан аулақ болу, екі ақынның көркемдік шарттарын түсінуінде алшақтық жоқтығынан хабар береді. Сонымен Абай творчествосының ең сүбелі де мәнді жағы, дәуір шындығынан нәр алған сатириктигі Ілияс түсінігінде дәл баяндалады деп білуіміз керек.

Бұдан кейін автор Абай — «толғаушы (лирик) ақын. Абайдың ақындығын көрсететін тәтті өлеңдері» осы саладан өрбиді деп ой түйеді де, талай шығармаларын дәлелге тартады. «Бірақ Абайдың сыршылдық өлеңдерінде ішкі қозғалыстан, ішкі толғаудан гөрі сыртқы суреттер көбірек болады» (59-бет) деген уақытта тағы да сезіктене каламыз. Ал шындығына келгенде, бұл пікір Абай лирикасының ішкі дүниесінен, сезім байлығынан гөрі автордың келешекте жасайтын тұжырымына ойысудың айла-амалы екенін көреміз. Осы ескертуден кейін Ілияс «Абай бұлардың үстіне шебер суретші (художник), өлеңмен Абай салған суреттер мінсіз, көрікті, ертұрманы түгел» (59-бет), өмір шындығы «жанды тұлғасымен тұтас түре келеді» (60-бет) дегендері Абай ақындығының ішкі сарайын ақтарудың алғашқы бір көрінісі іспетті. Өйткені бұл ой аңғарында тек әдебиетшіде ғана кездесетін байқағыштық емес, өзінің практикалық ісінен, тәжірибесінен туатын шындық бар. Ал мұның өзі сын жанрының қалыптасуы үшін айрықша ілтипатқа алынатын эстетикалық құбылыстар, жылт етіп көрініп, көбіне қолға ұстата қоймайтын ерекшеліктер.

Осының бәрін Ілияс тезис түрінде айтқан уақытта әлі ешкімнің сыншылық жанары түсе қоймаған салаға ауады да, өзінің бар социологиялық тұрғыдан тұжырымдағандарына қарсы шығатын, өз ойындағы қайшылықтардың бәрін жеңілдететін үлкен бір проблемаға ауы-

сады. Ол — «өлеңді өнер деп бағалаған Абай, сол өлеңді кестелеп жасауға қызмет етті. Өлеңнің өнер екенін көрсетті. Қазақта да мынадай өлең, мынадай сөз өнерінің үлгілері, өнегелері болады деп өнер белгісін қалдырды, Абай жазба әдебиеттің, сырлы әдебиеттің басы дейтініміздің бір жағы осында» (60-бет) деп көңілге ұялар, ғылымға ой салар пікір тұжырымдайды.

Ал жазба әдебиеттің басы деп санауға іңкәр етіп отырған оның тек жаңашылдығы, қазақ өлең құрылысына кіргізген жаңалықтары ғана емес, сонымен қатар «Абайдың жалпы өлеңінің дені сау, тілі таза. Абайдың өлеңі таудан тасыған бұлақтай сарқырап жатса, сөздері сол бұлақтың түрлі тасындай жарқырап жатады. Абайдың тарихи зор еңбегі «тіл өнерін жасап, қазақтың жабайы тілінен үлгілі, өнер әдебиет тілін жасағандығы» (61-бет) деп толымды қорытынды жасайды.

Осындай ірі тұжырымды біршама дәлелдей түсу үшін Абайдың қазақ өлеңіне 14 түрлі өлең өрнегін қосқанын жалпылай айтады да, «Абай өлең түрін жасауға қызмет еткен жазушы. Абай бұрынғы қазақтағы өлең, жырлардың өлшеу, үлгілерін кеңітудің үстіне араб, парсы, шағатай, орыс өлеңдерінің үлгісін кіргізіп, қазақ әдебиетін жаңалаған адам» (62-бет) деп тарихи мәнді қорытынды жасайды. Оның шығармаларын, өлеңнің әуез ырғағынан күйлі, ырғақты, сорғалап келетін талай өлеңдерді тауып «Абайдың жыры ырғақ, музыка дыбысы құрылысы жағынан төгіліп кетеді. Өлең ұйқасындағы етістіктердің сайдың тасындай ірі, қимылды, қозғалысты көрсетудегі жандылығы» (64-бет), дыбыс ұйқастығы, әуен сәйкестігі (аллитерация) ақындық шеберліктің, талант қуаттылығының, өлең көркемдігінің белгісі деп айрықша қадірлейді.

Илиястың бұл еңбегі сол кездегі көптеген социологиялық мақалалардың бірі ғана болып қалары айқын еді. Оны автор сезген сияқты, сондықтан жалпы қорытындыда «Абай туралы көп жазылу, көп тексерілу керек. Әсіресе, Абайдың Маркс-Ленин әдісімен жөндеп тексерген сын бұ күнге шейін жоқ. Біздің мына мақаламыз да Абайдың толық сынына жатпайды дегенді айтып отырмыз. Бұл мақаланың мақсаты Абайды толық тексеру емес, Абайдың қоғамдық орнын ашалау, таптық бетін таныту, тарихи орнын белгілеудегі алғашқы адымдардан еді. Әрине бұл мақаланың сол мақсатты орындау жолындағы кемшілігі жоқ деуден аулақпыз. Бұған сыншы көп

қой» (67-бет) дегені 1932 жылы қаңтарда ақырғы нүктесі қойылған еңбектің бойында талай кінәрат, артық сілтес, кем баға барын аңғартқандай.

Сонымен, Ілияс Жансүгіровтің Абай жинағына жазған алғы сөзі ұлы дарынның ерекшелігін бірқыдыру аңғарған, кезеңдік эстетикалық талап-талғамның ауыр жүктерін көтерген еңбек болды. Осындай еңбектердің дүниеге келуі Абайды дұрыс тануға жаңа кілт, жаңаша көзқарас тауып, нақты жүзеге асыру қажеттігі аңғарылып, мәнді сыни-ғылыми ой-пікірге үлкен арна дайындады. Көптеген мақалалар мен еңбектердің осындай ерекшелігі де, қате-кемшілігі де Абайтанудың алғашқы кезеңінің 1918—1933 жылдарға тұспа-тұс келеді. Сөйтіп сыншылық ой соны арна тауып, ғылыми процеске ұласа бастады.

Әрине Абайдың өмір сүрген дәуірінің жай-күйін, әлеуметтік ой-пікірінің жаңа арна табуын, кезең идеологиясының Абай шығармаларына жасаған әсерін айту айрықша мәнді болғанмен, оның творчествосын жан-жақты тануға аздық жасайды. Қазақтың XIX ғасырдағы қоғамдық тарихына Абай өмірбаянын, ақындық болмысын жанастыра қарау қажеттігін туғызады. Бұл міндетті М. Әуезовтің осы жинаққа жазған «Абайдың туысы және өмірі» атты ғұмырнамалық еңбегі атқаруға тиіс болды.

Осы ғұмырнаманы әңгімелеген уақытта, бір жағдайды айта кеткен жөн. 1909 жылғы Кәкітай жазған Абай өмірбаяны 1933 жылға дейін ұлы ақын жөніндегі ақпарат-мәліметтің негізі боп келген-ді. Бұл екі аралықта жазылған мақалалар, айтылған ой-пікірлер Абайдың ғылыми өмірбаянын жасауды мақсат етпеген. М. Әуезовтің «Абай туысы және өмірі» атты еңбегі — қазақ әдебиеттануында Абайдың ғылыми ғұмырнамасын жасауға талаптанған күрделі қадам. Әдетте, көп зерттеушілер ақын-жазушының өмір жолын қуа баяндап, одан кейін идеялық-тақырыптық, қауқары жетсе, эстетикалық талдаулар жасайды. Ал М. Әуезов осы үш саланы жіктемей, тұтастыра, бірін-біріне байланыстыра отырып ой өрбіткен. Бұл — ғылымдағы ең бір өнікті жол. Осы әдісті 1933 жылғы өмірбаянда алғаш рет қолданып, кейінгі редакцияларында жетілдіре қомақтандырып отырған. Абайтану ілімінің салалана өркендеп кетуіне осы әдіс өзінің игі әсерін тигізген. Мәселен 1889 жыл «Абайдың барлық ақындық қызметінің ішіндегі ең өнімді, ең жемісті жылы болады. 89-жылы 25 шамалы өлең жазылады. Бұл сөз-

дердің ішінде бұрынғыша елінің өзі көрген кемшілік-міндерін қатал сыншы, үлкен ұстаз тілімен сынап, тексеру бар, сонымен қатар, махаббат жайындағы сөздер, табиғат суреттері, бас қайғысы да бар. Одан соң Пушкиннің «Онегинінен» аударма жасайды.

Осы жылдан бастап Абайдың білімі мен өсиетіне құмар болған ел ішінің көзі ашық жастарына Абайдың ауылы — үлкен білгіштің медресесі сияқты болады. Абай ұстаз да, сөз ұғынатын ынталы, талапты жастардың бәрі — шәкірт» (372-бет) деген үзіндіге көз салсақ, Абайдың әлеуметтік ісі мен творчестволық өмірі қоян-қолтық араласып жатады да, одан мәнді қорытынды жасай алатын білгірлікті қажетсінеді.

М. Әуезов жазған осы ғұмырнама бұрынғы деректерге көп мағлұмат, оқиғалар, фактілер қосып, творчестволық өмірдің қат-қабат сырларын ақтарып барып, жаңа дүниеге айналып жетеді де, Абайды тану ісіне үлкен олжа қосады.

Абайдың тарихи өмірі мен шығармашылығының ой аңғарын әбден жыға түсінген М. Әуезовтің Абай біреу емес, екеу деп тұжырым жасауы сол кез үшін де, жалпы Абайтану үшін де үлкен жаңалық болды.

Абайды өз заманымен алысып, оны жаңа жолға салғысы келгені және тың сұрлеумен жүруге талаптанғанын дәлелдей айта келіп, «40 жастан асқан соңғы Абай бізге бір Абай емес, екі Абай болып кетеді. Біреуі — өмірге үйлескісі келмей, заманнан, ортасынан озып шығып, сыншы, ұстаз, ақылшы, ақын, данышпан болуға айналған Абай да, екіншісі — күндегі өмірдің бетімен елдің сөзін ұстап, бұрынғыша партия тартыстың, билік әкімшіліктің жолындағы ру басы, ел меңгерушісі Абай.

Абайдың өз ішінде осындай екі тарау жол шығады. Бір жүрек екіге бөлініп, жыртылып айырылады. Заманнан ақыл-сезімі артып, басы озған жалғыздық трагедиясы (қайғысы) туады. Соның қайғылы сыны сыртқа шығаратын бір жол болу керек. Абайдың сыртқы өмірі жеміссіз, ажарсыз, мағынасыз болса, соған өз ішінде толып жатқан қарсылық бар. Ойына жиналған улы зар, үлкен мұң, көп арман бар. Осының бәрін сыртқы көзге көрсетіп, іштегі арман мен өкінішке аз таныс, аз ғана ем болатын нәрсе ақындық болады. Сонымен 84-86-жылдан бері қарай Абайдың ақындығы басталады» (364—365-беттер) деп жасаған тұжырымы М. Әуезовтің Абайға арнаған бар еңбегінің лейтмотиві екенін көреміз.

Және ғылыми-эстетикалық тұрғыдан Абайды тану процесін айқындай түсетін мәнді қорытынды, қазақ әдебиеті тарихында бұрын ешкім айтпаған жаңа пікір болды.

1933 жылғы ғұмырнамада айрықша айқындықпен тұжырымдалған күрделі проблеманың бірі — реализм. Мұның шет-жағасын М. Әуезов 1923 жылы «Қазақ әдебиетінің қазіргі жайы» туралы мақаласында «Абайдан басталатын реализмнің сарыны қазақ әдебиетінде осы күнге шейін жол болып келе жатыр»,— деген болатын. Басқа авторлар Абай реализіміне назар аударғанмен, М. Әуезовтей көп зерттеген және ғылыми дәл, өнікті пікір айтқан емес.

М. Әуезовтің «Абайдың туысы және өмірі» деген еңбегінен соны ой аңғарын іздеп, суыртпақтап шығара беретін тарихи деректер, ғылыми ой-пікірлер бірқыдыру мол. Әйтсе де, методологиялық желі жетіспегендіктен бұл кезеңде Абайдың бар болмысы екі жақты бағаланып, әр қилы ой-пікір туғызып жүргенімен, оның шығармасы — тарихи мұра, сондықтан одан іргені аулақ салмай, сақ болуымыз керек деген тұжырымға ойысты. Тайыр Жароковтың «Қазақстан» баспасы атынан жазған дәйектемесінде: «Пролетариат тілегінде өсіп келе жатқан жұртшылығымызды Абайдың көркем шығармаларымен таныстыруды теріс көрмедік. Сөз ұйқастыруы, тілінің жеңіл орайлығы, көркемдігі, алған тақырыбын бөтен сөзбен былықтырмаушылығы, жазу техникасының шеберлігі жағынан әлде де пайдалануға болады.

Абайдың бұл жинағы шыққанда, кейбір тоғышар ұлтшыл-байшылдар: «Абайдың толық жинағы шықты», «Абай жалпы қазақтың қамқоры»,— деп, өшіп баратқан тап әлде де таптық қару еткісі келер, бірақ та ондайларға Маркс, Ленин қисынымен большевиктік жауап беру әрбір коммунист, комсомол, одақ мүшесі және колхозшы жастардың міндеті»,— деп ескерту жасауы біраз шындықтың бетін ашып, Абайтану ісінің әлі де шығар белдері, асар асулары бар екенінен хабар береді.

Абайтану ілімінің дайындық дәуірінің екінші кезеңі — 1934-1945 жылдардың арасын қамтиды. Бұл кезең ерекшелігін Е. Ысмайылов «Абайды ғылыми жолмен зерттеудің басы» деп тапқан болатын.

Қазақстан Орталық атқару комитеті 1934 жылы Абайдың өлгеніне 30 жыл толғанын өткізу туралы қаулы алды. Абай енді жеке ақын-жазушының, сыншы, ға-

лымның «уысынан» шығып, қоғамдық қамқорлыққа бөленді, үлкен әлеуметтік арна тапты. Міне, осы жағдайдың өзі Абайтану ілімінің дайындық дәуіріндегі екінші кезеңнің, яғни 1934-1945 жылдарды қамтитын ғылыми жолмен тану кезеңінің басы болатындығына айғақты дәлел.

Абай шығармашылығы енді үлкен мұрат деңгейінен бағалануы, зерттелуі, бұдан былайғы жерде ұлы дарын ғана емес, бір халықтың мақтанышына айналуға тиісті болды. Осындай мақсат-міндетті дұрыс ұққанда ғана қазақтың сыни, ғылыми ойы өркен жая алатыны, өзінің эстетикалық мұраты мен жанрлық сипатын таба алатыны айқындалды.

1934 жылы «Әдебиет майданы» журналының 11 және 12 сандары тұтастырылып, алғашқы бетінен ақырғы мұқабасына дейін түгел Абайға арналды. Абайдың шығармасын ғылыми жолмен жан-жақты зерттеудің алғашқы қарлығашы осыдан басталып, талай соны өңірлерге көз тасталды. Журналдың «Абай» атты кіріспе мақаласында қандай еңбектер жарияланып отырғанын айта келіп, «бұл мақалалардың ішінде әр түрлі көзқарастар бар. Бәрі де Абай — үлкен талантты мастер дегенді дәлелдейді. Бұл жолдастардың әрқайсысы Абайды әр жағынан тексеріп, Абай туралы үлкен зерттеу жұмысын істеп отыр.

Әрине, Абайдың қырық жыл жазған өлеңдерін бір журналдың бетінде түгел зерттеп бітіруге болмайды. Сөйтсе де жоғарғы айтқан жолдастар Абай туралы осы уақытқа шейін болып келген сынау, зерттеу жұмысын әлдеқайда жоғарғы дәрежеге көтеріп отыр» (5-бет) делінген болатын.

Журналдағы материалдардың бағыт-бағдарына және қорытқан ойларына қарағанда, бірден көзге ұрар үш саланы байқаймыз. Бірінші, өнеге алған арналары және Абай поэзиясының қазақ әдебиетіндегі орны мен ерекшелігі; екінші, Абайдың дүниетанымын тексерудің жайкүйі; үшінші, қоғамдық санаға Абайдың қосқан үлестері. Бұларды әңгімелеген уақытта бұрын әңгіме болмаған жаңалықты ой-пікірлерді мүмкіндігінше жүйелеп айту жағын қадағаламақпыз. Өйткені осы кезден бастап Абай жайындағы мақала, еңбектердің саны молая түскені, ғылыми зерттеулер туа бастағаны және де қорытылған пікірлерді жүйелі-жүйесіз қайталаушылар кездескенін естен шығармаған абзал.

Сонымен, Абайдың шығармашылық арналарын тану, оны ғылыми тұрғыдан баяндау, Абай поэзиясының сыр-сипатын айқындау мәселесіне оралғанда, алдымен М. Әуезовтің «Абай ақындығының айналасы» деген мақаласында Абайтану ілімінің туу, қалыптасу барысында бірде құпталып, бірде талас-тартыс тудырған екі мәселе бірінші рет кең көлемде ғылыми тұрғыдан баяндалды. Автор бұл проблемалардың шешуін бірден табамын деген тілектен гөрі, оларды шын зерттеу арнасынан өткізу, ой салу мақсатын көздеген. Ол мәселелер — Абайдың Шығыс және Батыс әдебиеттерінен алған үлгі-өнегелері, ықпал-әсері, екінші — Абайдың ақындық мектебі, оның мәні.

Шығыс және Батыс әдебиеттерінің Абай шығармашылығына жасаған ықпалдарын айтардан бұрын қазақтың өз топырағындағы рухани байлықты сөз етпейтінін, ол арнайы зерттеуді талап ететін ең үлкен мәселе екендігін ескерткен автор Абай шығармашылығын өзенге теңейді. Көл-көсір ағып жатқан өзеннің арнасы — қазақ әдебиетінің бай мұрасы мен дәстүрі болса, өзеннің екі жағасы — Шығыс пен Батыс әдебиеттері деп біледі. Осы екі жағының көрік-келбеті Абай шығармашылығын қалай ажарландырды деген мәселені автор әуелі Шығыстан бастайды. Абайдың алғаш қолына алған кітабы, бойына сіңірген наным-сенімі, көрген-білгені Шығысқа байланысты болды. Тіптіне ізденіп, жан-жаққа көз тастаған Абайды Шығыстың дінімен қатар поэзиясы өз иіріміне тартып, Физули, Науаи, Сағди, Фирдауси, Хафиздерден медет тілетті, қолын соларға созды. Сондықтан өзінің алғашқы лебізінде «юзи раушан, көзи гауһарды» ауызға алып, «Әліпбимен» сабақтастырды,

М. Әуезов: «Бұл кез Абайдың шағатай поэзиясына таза еліктеу ретінде ілеспек болған талабын көрсетеді. Онда тақырып, тіл, ырғақ, кейде ұйқас және теңеу, салыстыру суреттерінің (көзи гауһар сияқты) бәрі де өз төркіні кім екенін танытып тұр» (12), — деп бастап, өмірінің ақырына шейін Абай Шығыстан қол үзбейді деп тапты. Абай ақындығының ішінде «Шығыс арқауы ұзыннан ұзақ тартылған желідей болып созыла келіп, ең ақыры 1902 жылы жазылған «Алланың өзі де рас, сөзі де распен» аяқталады. 1902 жыл — Абай өлеңінің сарқып кеп тоқтаған жылы» (13-бет) — деп ой түйеді. Бұл аралықта «Масфұт» пен «Ескендір», «Әзім әңгімесі» сияқты Шығыс сілемінен туған шығармалары 1889 жы-

лы, ал, «Қор болды жаным», «Көзімнің қарасы» 1891 жылы жазылып, Шығыс желісі үзілмей келе жатқандығын көрсетеді,— деп баяндады.

Шығыс әдебиетінің үлгі-өрнектері жайындағы мәселені әзірге қоя тұрғанда, осы тұжырымнан өрбіген екі мәселеге тоқтай кетейік. Бірінші — Абай Шығыс әдебиетімен «қай уақытқа дейін жолдас» болды деген мәселе. Бұл жөніндегі әр қилы ой-пікір әлі бір тиянаққа жеткен жоқ. Осы журналда жарияланған мақаласында Құдайберген Жұбанов: «1864 жылдан кейінгі Абайдан шағатай ықпалын іздеу — бос арам тер болып шығады» (36-бет) дегенін еске тұтқан күннің өзінде, бұл мәселені кейінгі зерттеушілер айқындап, ашып берді дей алмаймыз. Күні бүгінге шейін Абайдың Шығыспен байланысын арнайы зерттеген көлемді еңбек аз. Бұған белгілі себеп те жоқ емес. Міне, осыдан екінші мәселе тармақтанады.

Жұртқа мәлім, М. Әуезовтің Абай шығармашылығының бір арнасы, өзінше айтқанда, «жағасы» — Шығыс әдебиеті мен мәдениеті болды деген тұжырымы көп уақытқа дейін үлкен дау-дамай туғызып, тіпті, саяси маңына берілген кезі көпшіліктің есінде. М. Әуезов Абай шығармасынан Шығыс әдебиетіне қатысты нені көріп еді, оны қалай түсіндіріп еді дегенге оралар шақта: «Абайда Батыстан кірген белгіден гөрі, Шығыс белгісі басымырақ, нығырақ, Батысқа келгенде, ол арқасын Шығысқа, ақылмен қорытып алған мұсылмандыққа нық тіреп алып келді» (15-бет) деген тұжырым шындықтан туған болатын. Дау айтушылардың бәрі де осы тұжырымды естерінде тұтып, өз ойларын дәлелдей сөйлеуге тырысқан-ды. М. Әуезов өзінің кейінгі зерттеулерінде бұл мәселенің негізгі идеясынан жалт бермей, Абайға Шығыстың классикалық поэзиясының ықпалы болды деген жалпы пікірді айтқанмен де, Батыс, әсіресе, орыс әдебиетінің үлгі-өнегелерін терең де бәшейлей баяндауға мәжбүр болды.

Енді мақаланың шығармашылық ой ағынына назар аударсақ, М. Әуезов Шығыс әсерін екі салаға жіктейді. Бірінші — Шығыс әдебиетінің идеялық ықпалы. Абай фанатик те, схоластик те емес. «Шығыс жағасынан алған нәрдің бәрін Абай өз ақылымен, сыншы, ойшыл ақылымен, бірақ, әрине, санашылдық (идеалистік — Т. К.) жолмен өзінше қорытып алады. Бұған кірген бұйымдардың басы ислам діні, онан соң Шығыс поэзия-

сы және мұсылман ғылымының ілгері-соңды ғұлама философтарының сөздері болады» (14-бет) деген пікір болса, екіншісі — поэзияның нақты түр-үлгісі. Бұған «Қазақ әдебиетінің көлеміндегі ғаруз әсерін тексеру және соның бір жағын Абайға да тірей тексеру әдебиетшілердің алдындағы бірден-бір сыни проблема» (12-бет) деп білді де, өзі біраз тереңдеп барды.

Осы мәселені түсінудің кейбір сілемдері Құдайберген Жұбановтың мақаласында көрініп, Шығыс поэзиясының үлгі-өрнегі деген мәселе алғаш рет өнікті әңгімеге арқау болды. Жасыратыны жоқ, қазір қазақ әдебиеттану ғылымы қарыштап өркендеп отыр деп қуана айтсақ та, осы проблема, яғни Шығыстың поэтикалық үлгі-өрнектерін талдау, түсіндіру мәселесі бізде әлі ақтаңдақ күйде тұр.

Өз қазанында өзі пісіп шыққан «таза» әдебиетті тарих білмейді. Демек, Абайдың Шығыс жағасына қол созып, үлгі-өрнек алуын сөкеттеуге болмайды, Араб, парсы поэзиясының негізгі үлгісі — ғарузға, яғни дауысты дыбыстардың ұзыны мен қысқасы кезектесіп, алмасып келіп отыратын өлең жүйесіне еліктеп өлең жазғаны шындық. М. Әуезов те, К. Жұбанов та бұл салада бірқыдыру өнімді ой өрбіткен болатын.

«Юзи раушан, юзи гауһар,
Лагилдик бет үшін аһмәр.
Тамағи қардан һәм биктер,
Қашин құдрет, қолы шиге»—

деген үзіндіні келтіріп, оны М. Әуезов кәдімгі рубай (төрттік) деп табады. «алғашқы үш жол бір ұйқасып, төртінші жол келесі төрттіктің төртінші жолымен ұйқасатын өлең үлгісі. Қазақта жоқ араб-парсы үлгісі» десе, «Әліпби» өлең бәйіт түрімен жазылған, оны «бәйіт ретімен («бәйіт» деп өлеңнің екі жолын, екі мисырағын айтады) жіктесек, ғаруз уәзімінің «пағилатун пагилат» схемасында: «мағағылыын, мағағылыын, мунағылыын, мунағылыын» болатын. Бізше 16 буынды бәйіт» деп келіп, мұның бәрі де еліктеуден туғанын айтады. Өлең шумағы, ырғағы, ұйқасы жайындағы көзге ұрар өзгешелікті баяндағанда, еліктеудің өзі сөз ажарына әжім түсіре келетіндігін дәлелдей айтады. «Араб-парсы поэзиясының әсері түркі топырағын кешкенде бұл тілді өкпеге телкілеп, талқылап та созғылап мәд уәзіміне көндіруді дағды қылған. «Қазақтың «дейді» сін «дейди», «көрді» сін «көрди» сияқты ғып созғылау көп болған. Барлы-

ғының өкше ізі сол жаңағы Шағатай арқылы дін қиссалары немесе «Шаһнама», «Жүсіп-Злиқа», «Ләйлі — Мәжнүн» сияқты дастандар арқылы кірген ғаруз уәзіміне барады» (12-бет) деп ой түйгенде, автор Абайдың ақындығы әбден қалыптасқан кезде шығыс поэзиясының сілемі сақталғанын.

«Сенсің жан ләззати, сенсің тән шарбаты,
Сұлуды сүймеклік, пайғамбар сүннети,—

дегенінің мәні де, түрі де шығыс лебінен екеніне назар аударады да, Абай діндарлығының сырына үңіледі. «Осы жайлар қара сөздерінде де айқын көрініп отырады. Міне, Шығыс жағасына, Абайдың барлық тұлға мазмұнына орнаған, поэзиялық, ой-саналық іргелері осындай. Аз нәрсе емес. Үстіңгі бір жамылышы ғана, бір қабат жұқа қабыршақ қана емес. Көңіліне орнаған терең тамырлы бұйымдар» деп тым зорайтып жібереді. Осындай ой ағыны Абайда Батыстан гөрі Шығыстың жүгі мол деген тұжырым жасатады. Осы пікірге дау айтқандар қисынсыз жерден киліккен еді деуге де болмайды.

Батыс әсіресе, орыс әдебиетінің Абайға жасаған ықпал-әсерін баяндаған уақытта, М. Әуезов: «Абай көбінесе өз іргесін бермеуге тырысады... Тың жаңалықтың барлығын талғап-талғап қана ала алады. Бірақ барған сайын икемделіп, сыпталып, сырт буындығынан арыла береді. Рационалшы, жаңашыл Абай пішіні айқындалып ашыла береді. Өз ішін бермеймін деп жүрсе де ақын көп жанасу арқылы бірқатар жаңғырып, түлей бастайды» (15, 17-беттер) деген уақытта, «Шығысым — Батыс,

Батысым — Шығыс» болып кетті деген Абайдың «Ішкі дүниесінің барлығы бірдей қопарыла өзгеріп кетпегенін» де (17-бет) еске салады. Бұл ой «Шығыс жоралғысы Абайда басымырақ» деген түйіннен туған.

Орыс әдебиетінің әсеріне келгенде, автор Абайға Чернышевскийдің күрескерлігі дарымайды, оны «көз салып құнттамайды. Пушкин, Лермонтовтар, Крыловтар сарынына бой ұра береді» (16-бет) деген ойды өрбітіп, таратып алып кетеді.

Бұл мәселе, яғни Абай орыс әдебиетінен нені алды, қайсысын даттады, өз бойына не дарытты деген жайлар бұрынғы да кейінгі еңбектерде көп әңгімелегендіктен М. Әуезовтің сол кезде өзіне тән білгірлікпен тұжырымдаған кейбір ойларына ғана тоқталған жөн.

Абай — қазақтың Пушкині деген тезиске М. Әуезов өзінің өрнегін қосқан. Абай өзін Пушкиннен кем санамай, тең санағандай болып, «олай айтпай, былай айтса петер еді» деген кісіше, аз ғана бойкүйездікпен бұрылады» (16-бет) деген ойын «Евгений Онегинді» аудару процесінен өрбітеді. Татьяна мен Онегиннің хаттарын мүлде басқаша, жаңа мағына бере аударарды, «қаймақ еді көңілім, бізге қаспақ болды жем» деп, «бірталай қошқар мүйіз салады», қазақ ұғымына жақындатады, ал «Пушкин күлкі қып тастап кеткен Онегинді Абай қолтығынан сүйеп тұрғызып, қолына мылтық ұстатыл» (16-бет), өзін-өзіне атқызады. Бұл мүлде басқаша шешім, демек ол Пушкинмен бой теңестіреді. Абай осы мінезін Крыловке де өзгертпейді, «өзі айтып жүрген қазақы өсиет өлеңдеріне мынаны қосымша ғана ғып ұсынады» (17-бет).

Замана талқысынан, ел ішіндегі көп талас-тартыстан әбден қажыған, Лермонтовпен мұңдас, сарындас екенін байқаған ұлы ақын «Лермонтовтан әрі аударарды, әрі үлгі алып, күйіне күй қосады. Лермонтов сөзін өз сөзіндей нашаланып, мейірленіп, емірене жыр қылады да, өзінікі мен оныкінің шекарасын жойып, «мал басын» араластыра қосып, «еншілес» боп кеткендей болады... Мұны маңдана, талмаурай сүйеді. Лермонтов жырымен туысып, бірге жасасқандай болады» (17-бет) деп ой түйген автор Абай шығармаларының түріне, жыр жаңалықтарына көз тастайды. Ең алдымен көңіл-күй, махаббат лирикаларының «батыстану» жайына көбірек назар аударарды. Шығыс ақындарынша сүйдім, күйдімді бірден айтып, көзің гауһар, жаным жараланды деп жатпай, тұспалдап айту, қалғанын өзің ұға бер дегендей сынай таныту, оның өзін табиғат көрінісімен қабыстыра, ұластыра жеткізу жайын әңгімелейді. Абайдың табиғат лирикаларында жаңалық мол екеніне, ақындықты үлкен өнер деп табуының эстетикалық арналарына назар аударарды.

Осындай мәнді арналардан нәр алып, өнеге көрген, соның арқасында құлашы кеңіген ұлы дарынның үлгісі жоқ боп шықса, онда ерен еңбек зая болар еді. Осыны анық аңғарған М. Әуезов өзінің осы мақаласында «шәкіртсіз — ұстаз тұл» дегенді үлкен проблемаға айналдырады. Сөйтіп, мақаладағы өрбітілген екінші өзекті мәселені — «Абай мектебі» проблемасын орынды көтеріп, өзінің ой-пікірін ашық айтады. М. Әуезов: «Бұл мәселеде біз Абай ақынның төңкеріс алдында, не төң-

керістен бергі ақындарға еткен әсерін айтпаймыз. Ол айрықша ұзақ талдауды керек етеді» (20-бет)— деп ескерту жасап, тікелей Абай шапанының астында өскендерге тоқталады. «Мұндай ақын — төртеу. Оның екеуі — Ақылбай, Мағауия — Абайдың өз балалары. Қалған екеуі — Көкбай, Шәкәрім. Осы төрт ақын Абайдың нағыз толық мағынадағы шәкірттері. Абай алды оларға жазушылық мектебі сияқты болады» (20-бет) деп олардың жазғандарын, әсіресе, поэма жанрына, әңгімелі шығармаларға ден қойғандарын қысқаша баяндайды.

Өзінің осы тұжырымын теориялық қисынмен нығыздай түсу үшін «әдеби мектеп деген ақынның өзі алған түр, өзі жырлаған тақырыпты ғана тебіндей беру емес. Сол басшы ақын берген екпін-бағыт, негізгі күйлерінің бетімен тың жол іздей өсуде. Ұстаз ақынның өзі айтуға үлгермеген немесе заманында әдейі айтқысы келмеген жайларды тереңдетін үңгіп, бірталай өріске апарып тастау» екенін тұжырымдай баяндады. Бұл пікір де үлкен әңгімеге арқау болды. Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институты мен Қазақстан Жазушылар одағы 1951 жылы үлкен дискуссия өткізуі, Қ. Мұхаметхановтың осы мәселені арнайы зерттеуі, үлкен даудамайдың дауылы көтерілуі тегін кетпеді.

Сонымен, М. Әуезовтің 1934 жылғы «Абай ақындығының айналасы» атты мақаласы өзінің проблемалығымен көзге түсіп, көптеген тың да соны мәселелерге барлау жасап, Абайтануды ғылыми негізде өрбітуге мұрындық бола білген айрықша құнды еңбек. Осы проблемаларды шешісуге және Абай кемеңгерлігінің арнасын кеңейтуге үлкен үлес қосқан Құдайберген Жұбановтың «Абай — қазақ әдебиетінің классигі» атты тамаша құнды еңбегінде талай мәнді проблемаларға назар аударылғанын именбей айту абзал. Аяқталмай қалған осы еңбек Қ. Жұбановтың «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер» жинағында қайтадан 1966 жылы жарияланды.

Ең алдымен, осы мақаланың тақырыбына көз салған жөн. «Классик» деген не, ондай құрметке кім ие болу керек деген мәселеге Қ. Жұбанов оңтайлы жауап іздел, мәнді пікірлер айта білген. Абайды қазақ әдебиетінің классигі деген тезисті алғаш рет айтқан автор өз еңбегін үш тарауға — «Еленбеген ерекшелік», «Абай және шағатай әдебиеті», «Абай және халық әдебиеті» деген айтары көп, аңғартары мол сүбелі-сүбелі проблемаларға көз тастайды.

«Еленбеген ерекшелік» тарауын: «Қазақ әдебиетінің тарихындағы Абайдың ұстайтын орнын босағаға қарай ысырмалаушылар, оған да місе тұтпай, табалдырықтан шығарып тастаушылар, менің байқауымша, даусыз бір моментті ескермей жүр: ол — өз тұсында жалғыз қазақ қана емес, басқа көршілес елдерден де Абайдың әдебиеттегі үздіктігі» (29-бет) деп бастап, әлі күнге дейін ешкімнің елемей келе жатқан мәселесіне назар аударады.

«Абайдың әдебиеттегі үздіктігін» дәлелдеу үшін түркі тілді әдебиеттердің тарихына шолу жасайды. Өзбек, түрікмен, қырғыз, қарақалпақ елдері «Күншығыс исләм мәдениетінің кірлі көрпесін қалың жамылып, Батыс ауасынан әлі тыныс ала қойған жоқ еді» (29-бет), мұндай жай-күй осман түріктеріне де тән екенін айта келіп, түрікменнің Махтұмқұлысы, башқұрттың Шаихзаде Бабичі, татардың Шағабуддин Мәржаниі мен Хаюм Насириі, әзірбайжанның Мырза Фатали Ахундовымен салыстырған уақытта, үлкен білімдарлық диапазон танытып қана қоймай, автор жүйелі пікір өрбітіп, негізгі ойын былай тұжырымдайды: «Абайды көрші елдердегі замандастарымен салыстырғанда, Мырза Фаталиден басқа ешкім де шендесе алмай шығады. Ұлт тіліне, әдебиетіне сіңірген еңбегін, ақындық күшін алғанда, Абай бәрінен де озат шығады. Өйткені ол кезде таза халық тілімен жазып тұрып, ол жазғанын классик әдебиет үлгісімен шығарған ол елдерде адам болған жоқ, Абайдың бірқатар сыншылар ескермей жүрген бір оқшаулығы осы» (32-бет) деп ой түйеді.

Осы еңбектің екінші тарауы — «Абай және шағатай әдебиеті» деп аталады да, «Абайдың алды жоқ емес, жоққа жуық. Өйткені Абайдың алдында да әдебиет болды» (32-бет) деген уақытта, оның өзі екі түрлі екенін, біріншісі — «емшек сүтімен қатар құлағына кірін, сүйегіңе сіңген» ауыз әдебиеті, екіншісі — қожа-молдалы Құнанбай аулына ала бөтен таныс шағатай әдебиеті екенін, «Абайдан бұрын қазақ әдебиеті бұл екеуінің шаранасынан шығып көрмегендігін» (32-бет) баяндайды да, екінші салаға — шағатай әдебиеті мен Абайдың байланысына айрықша назар аударады.

Шағатай әдебиетінің мәні қандай еді дегенге келгенде, Қ. Жұбанов оның тек мистицизмі мен «нәпсіқұмарлығына» көңіл бөліп, осыдан аулақ болуға үндейді. Сондықтан Абайда тек үш өлең ғана шағатай әдебиеті үлгісімен жазылған, «Абай мұны 13—19 жастарында ғана

жылтыратып тағынып, сонан кейін суынып, тастап кеткен» (32-бет), 1864 жылғы «Әліпбиден» кейін «Шығыс жұртына қонуын тоқтатқан. Бұдан соңғы Абай өлеңдерінен шағатай үлгісін іздеу, меніңше, құр арам тер болу» (36-бет) деген пікірі Абай шығармашылығындағы Шығыс сілемі жөніндегі мәселенің идеялық-көркемдік мотивтерінен гөрі, өлеңдік түріне тікелей байланыстырыла айтылған. М. Әуезовтің концепциясына К. Жұбанов кез-қарасы қабыспайды. Қайткен күнде де, Абайды Шығыстан ертерек бөліп алу ниеті авторға мынадай тұжырымды қорытынды жасатады:

«Сонымен, 1864 жылдан кейін Абайдан шағатай ықпалын іздеу — бос арам тер. Өйткені: 1) Шағатай әдебиетінің негізгі бағыты — мистицизм; Абайда бұл жоқ. 2) Шағатай әдебиетінің тілі араб, парсымен шұбарланған шұбар тіл; Абайда бұл, машықтау үшін болмаса, ұшырамайды; 3) Шағатай әдебиетінде өлең өлшеуі — араб, парсының ғаруз өлшеуі. Абай мұны ерте тастаған. 4) Абай сияқты төрт аяғы тең жорға ақын шағатайдың ғарузына сүйсінген болса, жазып алып сүйсінбей, басқа да бір қасиеттерін қосып, ала жүрген болар еді; Абайдың сөз қалауында олармен әдеби оты өрелі жанатын қылық жоқ. Абай шығыс үлгісін көрмей, білмей аман кеткен ақын емес, белшесінен кешіп барып, батпағына аунап барып, одан шығып, тастап кеткен ақын» (36-бет) дейді. Бұл ой Абайды шағатай әдебиетінен арашалап қалу ниетімен, батысқа жақындату талабы күшті болғандығын аңғартқанымен әдеби талдауының соншалықты білікті де құнарлы екендігін көрсетеді. Кейінгі кездегі әңгімелерді былай қойғанда, журналдың бір санында қарама-қарсы екі пікірдің айтылуы, оқушы ойын әр өңірге жетектеуі тегін емес. Сондықтан да Абай және Шығыс әдебиеті деген проблема әлі де болса түбегейлі зерттелетін үлкен де күрделі, енді кезек күттірмейтін проблема.

К. Жұбанов осы тарауда талай соны, тың байқаулар жасап, ғаруздың заңдылықтарына іштей еніп, ғылыми диапозонын танытқан. Абайдың еліктеу дәуірін дәлелдеуге талаптанғанда: шағатай әдебиеті «Абай өлеңінің поэтикалық техникасына да шалығын тигізгендігін мойындағымыз келеді» (33-бет) дейді, Абайдың ақындық қуаты, кемеңгер ойшылдығы жеңіп, тұтас гармония жасаған, «сондықтан, Абай өлеңінің мазмұны түрін көрсетіп тұрады, түрі мазмұнын көрсетіп тұрады. Абайдың

тілінің сөздігі (лексикасы), грамматикасы, Абай өлеңінің өлшеуі, ырғағы, ұйқасымы, Абай суретінің бейнесі — бәрі бірге қосылып та, жеке тұрып та негізгі тақырыптың күйіне билеп тұрады. Оның сөздері тек бермек ұғымын жеткізерлік амал болып, поэтикасы өлең қалыбына сыярлық қана болып қоймайды, бірі олай, бірі бұлай да кетпейді, солардың әрқайсысы, үлкен симфония оркестріндегі жеке музыка аспаптары сияқты, өздері бір-бір күй тартып тұрады да, бәрі қосылып негізгі күйді шығарады, тақырып соның бәріне дирижер болып тұрады» (32-бет). Абай поэзиясының сырын жыға ұққандықты танытатын мұндай бақылаулар мен сүбелі ойлары осы еңбектің әр саласынан жиі кездеседі.

«Абайға сүтпен кіріп, сүйегіне сіңген әдебиет үлгісінің бірі — халық әдебиеті» (32-бет) екеніне осы мақалада арнайы назар аударылды. «Шам жарығы түбіне түспейді» дегендей, бұған дейінгі мақалаларда Абайдың қазақ әдебиетінен алған үлгі-нұсқалары арнайы әңгімеленбей, сөз арасында ғана айтылып қана келгенін ескертсек, автордың ауыз әдебиеті мен Абайдың байланысын ашу талабын айрықша құптаған жөн. Абайдың жаңа эстетикалық норма жасағанын, қазақ өлеңіне зор өзгеріс енгізгенін айтқанда, көбіне Батысқа, әсіресе, орыс әдебиетіне бағыштай береміз де, Шығыс әдебиетінің әсерін желе-жорта, ал, қазақ әдебиеті әлі фольклорлық қалыпта, көркемдік шеберліктің шырқау биігіне көтерілмеген, шынтауыттап келгенде, қазақ әдебиеті өзіне-өзі үлгі-өрнек бола алмайды деген теріс түсінікті тілге тиек етіп шыға келетінбіз. Сөйтіп, Абайды тіпті ұлттық поэзияның топырағынан алшақтатып әкетуге дайын тұратынбыз. Соның салдарынан болу керек, Абайға дейін қара өлең мен жыр ғана болған, Абай жаңа өлең өрнектерін жасады деп, өлеңнің сыртқы құрылысына ғана назар аударып, қазақ өлеңінің негізгі жүйесіне, дәстүр сабақтастығына көңіл бөлінбей келе жатқан болатын.

Қ. Жұбанов осы еңбегінде Абай халық әдебиетінің «қызығына ерте тояттап, ескірген даналығын көп ұзамай-ақ өзіне мұра санаудан қалған. Халық әдебиетінің заман таптап даңғылдаған көне жолы Абайға тарлық еткен, сондықтан ол көр-жерді өлең қылған» ақындардан және Шығыстан өзгеше жол іздеп, «Хафиз, Сағди орнына, Байрон мен Гетенің, Нысанбай, Бұхар орнына, Пушкин мен Лермонтовтың етегінен ұстайды. Классик

әдебиет дәніне шығып, артына қарағанда» (37-бет), жамау-жасқаулы Шортанбай, Дулат өлеңдері, сөздің қасын түзеймін деп көзін шығарған ел ақындарының жырынан безіп, Абайдың «тіл ұстартып, өнер шашпақ» болғаны жайлы ой түйіп, осының өзін «күні бүгінге шейін құнын жоғалтпаған артықшылықтарының бірі» ретінде түйіндеді. Халық әдебиетіндегі «артық сөздер» мен қыстырмалардың жайын білгірлікпен баяндады.

«Қазақтың халық әдебиеті де сахна әдебиеті болатын, көпшіліктің тыңдауына бейімделген шығарма болатын. Тыңдалатын шығарма мағынаның артық қоюлығын көтермейді. Ондай болса, тыңдаушының миын шаршатады. Сондықтан халық шығармасында шығарманың тақырыбына қатысты сөздердің аралығында, тыңдаушының миына гимнастика болғандай «басы артық» сөздер енгізілетін. Ауыз әдебиетте мұндай қыстырма әңгіменің үш түрлі пайдасы бар.

1) Тақырыптан тыс әңгіме болғандықтан, тыңдама-сан да, не түсінбесең де, әңгіменің ұзын-ұрғасын ұғуға кемшілік қылмайды. Сонымен ол тыңдаушыға демалыс болады: 2) Тақырыптан тыс әңгіме болғандықтан, тыңдаушының зейінін аударып, миға гимнастика болады; 3) Тақырыптан тыс әңгіменің өзі бір шетімен тақырыпқа байланысып жатса, әрі логика, образ жағынан дұрыс құрылса, тыңдаушыны күнілгері даярлап, негізгі тақырыпты жақсы, жанды түрде түсінуге себеп болады. Ауыз әдебиеті үлгісінде бұл таптырмайтын әдіс. Бірақ жазба әдебиетте мұндайлар мағынаны сұйылтып әкетеді. Сондықтан мұнда ұзақ қыстырма әңгімеге орын қалмайды. Мұнда оның орнын сөздің образдылығы ұстайды» (33—40-беттер) деген ойларының өнікті екені және творчество психологиясын, оның ішкі сарайын жыға түсініп, індете, қазбалай айта білгенін көреміз.

Қ. Жұбанов Абайдың образ жасау жолындағы ізденістерін халық әдебиетімен бауырластырып, өскен арианың көне болғанымен де, құнарлы екенін танытуға талпынады. «Қысқасы, Абайдың образ қолданудағы өзгешелігі: әуелі — қатесіз анық таныс бейнені алады, екінші — образ ескі, өлі қалыбында қалмай, жанданып кетеді, үшінші — ескі образды өсіріп, жаңартып жалғап әкетеді. Оның ескі таныс образ алуы тек таныс жағымен тартып, жуықтатып алып келгеннен кейін басқа жаққа бұрып жіберейін деген сияқты. Ескі әдебиет мұрасын Абайдың пайдалануының бәрі осылай. Ол ескіні де, өз

заманын да дәріптемейді. Ескі образды алғанда, оны сүйдіру үшін емес, ескіні бұзып, жаңа қылып, сонымен жаңаны ұғындыру үшін алады. Абайдың әдебиет, мәдениет істеріне қолы тиіп кетсе, ол тек сұртіп, шаңын кетіріп шықпайды, өзінше бұзып, өзінше түзеп, өз қолының ізін қалдырады. Өлеңнің ырғағы да, ұйқасы да, буыны да, әні де, тақырыбы да, сөз төсегі де, суреті де Абайдың қолынан өткенде бұрын көрмеген жаңа нәрсе болып шығады. Абайдың арқасында ХІХ ғасырда қазақтың әдебиеті өзінің атам заманғы «азалы ақ көрпесін сілте тастап», Еуропаның классик әдебиетінің қалыбына түседі, сөйте тұра, қазақ әдебиеті болушылығын да бұзбайды» (41-42-беттер) деген кесек ойлар айтады.

Ғылыми дәлелдемелері мен эстетикалық бақылаулары мол автор өз пікірін түйіп тастап отыруға, сол айтылған ой-пікір негізінде үлкен қорытынды (обобщенне) жасауға ұмтылатын ғалымдық стилін әрқашан танытып отырады. Шығыс пен қазақ әдебиеттерінің болмысын жыға таныған Қ. Жұбанов Абайдың классик ақын екендігін ішкі процестермен түсіндіріп: «Абай біздің жазба әдебиетіміздің атасы болғанда, өлеңін, қара сөздерін тек қағазға жазғандығымен ғана емес, жазба әдебиет пен ауыз әдебиеттің осы айырмашылығын ашқандығымен атасы болады. Қазақ әдебиетін ауыз әдебиеті дәрежесінен шығарып, неше мың жылдай көңігіп, етке, қанға сіңіп болған ескі ауыз әдебиет дағдысынан құтқарған адам — Абай» (40-бет) деген қорытындысына еріксіз қол қойғызады. Қ. Жұбановтың бұл еңбегі әлі толық танылып, оның мән-мағынасына айрықша назар аударыла қойған жоқ. «Е, Абай жөнінде кім не демеді» деген сыңаймен келе жатырмыз. Екіншіден, Абайды ғылыми жолмен танудың алғашқы кезінде осындай ой-пікірлердің айтылғаны зор табыс болса, үшіншіден, қазақтың эстетикалық ой-пікірінің өсу, жетілу жолдарын, яғни сынның өз алдына жеке жанр болып қалыптасып қалғандығын, әдебиеттанудың алғашқы қарлығаштары ұша бастағанын көрсету мақсатын көздедік. Және кейінгі кезеңдегі кесек-кесек монографиялардың негізі осыларда жатқанын аңғарту есебі де жоқ емес.

«Әдебиет майданы» журналының Абайға арналған осы санында Қ. Жұбановтың еңбегінен кейін Ілияс Жансүгіровтің «Абайдың сөз өрнегі» деген мақаласы жарияланған. Бұл тың, соны еңбек емес, І. Жансүгіровтің Абай шығармаларының толық жинағына арнап 1932

жылы жазған алғы сөзінің соңғы тарауы. Оны жоғарыда әңгімеледік.

Абай шығармашылығының эстетикалық қадір-қасиетін ашу, өзге әдебиеттермен байланыс сырына үңілу, Абай ақындығының мәнін түсіну саласындағы үйірлі материалдардың ішінен Есмағамбет Ысмайылов пен Зейін Шашкин жазған «Абайдың поэтикасы» деген мәнді еңбекке назар аударған жөн. Өйткені Абай шығармашылығын шын ғылыми жолмен игерудің айқын көрсеткіші болуымен бірге, осы құнды зерттеу бұл уақытқа дейін жалпы долбарланып, нақты әңгімеленбей келген проблемаға оңтайлы барлау жасайды, түйінді ой-пікірлер айтады. Сонсын жалғыз Абай поэзиясы ғана емес, жалпы қазақ әдебиетінің поэтикасы бұрын-соңды арнайы сөз болмағанын ескерсек, бұл тұңғыш еңбектің қадір-қасиеті еселене түседі.

Авторлар Абай поэтикасын үш жүйеге бөле қараған. Әуелі — Абайдың қазақ өлеңіне қосқан жаңа өрнектеріне, екінші — көркемдік амалдарына, үшінші — Абай өлеңінің дыбыстық, яғни әуендік жүйелеріне назар аударған.

Сол кездегі сынның аңғарымен бұл авторлар таза эстетикалық категорияларға, талдау-анализге идеялық мұнарадан қарауыл қоя отырып барғанын да көреміз.

«Абай — қазақ поэзиясының сөзсіз бір биік асқар белі. Қазақ поэзиясын тұйықтан шығарып, шын, мәнді поэзияның есігін ашты. Әдебиет тарихымызда поэзияның айқын жолдарын салды. Ол жол қазіргі әдебиетімізде де сайрап жатыр», — деп бастап, жалпы поэзияның даму сатыларына көз салады, орыс поэзиясына Пушкин жасаған өзгеріс қандай болса, Абай қазақ поэзиясына соншалық өзгеріс жасады, «шын көркем поэзияға жол ашты. Абайға дейін қазақтың бай ауыз әдебиеті, тілі өріс ала алмай, тұйыққа тіреліп тұрса, Абай ол тұйықты жазды. Өзінің поэзиясына жаңадан өріс іздеді, қанаты талмайтын жазыққа құлаш ұрды. Ол шыннан аспанға өрмелеген жоқ, жазықтан шынға өрмеледі. Жазықтан поэзияға сара жол салып аспандады. Сондықтан Абай қазақтың нағыз көркем поэзиясының басы десе дұрыс болар еді» (97-бет). Осындай жалпы ой-пікірлерден кейін Абайдан өлең өрнектеріне, өздері аңғарған жаңа түрлерге талдау жасаған.

Абайға дейінгі қазақ поэзиясындағы өлең түрлері он бір буынды қара өлең мен жыр екенін жалпылай айтады

да, осы екеуін қосқанда, Абай жаңадан 16 түр шығарды деп, әрбір жаңа өрнекке мағыналық тұрғыдан да, эстетикалық тұрғыдан да, кей кезде статистикалық деректер тұрғысынан да дәлелдер келтіреді.

Мақаланың мазмұнын, талдау анализдерін баяндардан бұрын, бір мәселеге, яғни Абай қазақ поэзиясына қанша жаңа өлең өрнегін енгізді дегенде азырақ тоқтай кеткен абзал. Бұрынғы мақалаларда Абай жанашыл ақын, сондықтан ол қазақ өлеңіне көп жаңа түр қосты деген жалпылама пікір айтылса, Ілияс Жансүгіров 14 жаңа өлең өрнегін жасады деп білді, бірақ нақты дәлелдемеді. Қазақ әдебиеттануында Абай енгізген өлең түрлерін алғаш рет нақты талдаған Е. Ысмайылов пен З. Шашкин. Бұдан кейін С. Мұқанов «Абай — халық ақыны» деген 1937 жылғы принципті еңбегінде 15 түрді атап көрсетсе, «Жарқын жұлдыздар» монографиясында оны 20 түрге жеткізген. М. Әуезов бұл мәселеге арнайы назар сала қоймаған. Ал, Қажым Жұмалиев: «Абай ең алдымен 8 буынды және 6 буынды жаңа екі түр кіргізді. Бұның екеуі де Абайға дейінгі әдебиетімізде жоқ еді. Үшінші, «аралас буынды» өлең құрылысының жаңа түрлері» деп С. Мұқанов пен Е. Ысмайыловтың өлең түрлерін жіктеуіне қосылмайды. «Абайдың кіргізген жаңалығы он бес пе, он алты ма, әлде онан да көп пе, ол мәселені ашық қалдырып, жалпы алғанда Абайдың өлең құрылысына үлкен өзгеріс кіргізгендігін ғана айтамыз» (1960, 2-том, 349-бет) деп өте бір қажетті де керекті мәселені орағытып өткен. Зәки Ахметов те «Қазақ өлең құрылысы» атты еңбегінде осы жолмен кеткен.

Тегінде, бұл мәселе әлі де болса зерттелуге тиісті, айрықша қажетті проблема, Абай енгізген жаңалықтың бәрі де тек жалпы идеялық-көркемдік тұрғысынан ғана емес, қажетті жағдайда структуралық тұрғысынан да қаралуға тиіс. Әдебиеттанудағы структурализм әдісінің жетістігін, оңтайлы жақтарын пайдаланып, осы мәселені шешіп алу қажет-ақ.

Сонымен, Е. Ысмайылов пен З. Шашкиннің Абай поэтикасына алғашқы рет жасаған нақты талдауына оралғанда, 20—30-жылдарда әдебиеттану саласында жиі қолданған зерттеу тәсілдеріне ден қойған жас авторлар орыс әдебиеттануынан бірқыдыру өнеге алған. Олар поэтикалық туындының жан сырын ұғып, ішкі процесін түсінуге талаптанған. Оған осы мәнді еңбекте дәлелдер

көп. Абайдың «Жаз» деген өлеңіне жасалған талдау осының айқын көрінісі.

«Абайға дейінгі халық әдебиетінде де, Абайдың жыр үлгісімен жазылған өлеңдерінде де «Жаздай» шебер жазылғаны жоқ. Бұл өлеңде Абай сөзді ойнатып, ырғаққа билетіп, дауыс толқындары да бірыңғай шығып, ұйқастарында ешбір олқылық білінбейді, жорға аттын жүрісіндей тайпалады да отырады... Басынан аяғына дейін жолдың әр тармағы 8 буыннан не аспайды, не кемімейді. Абай өлеңдерінің ішіндегі көтеріңкі серпінді рухпен жазылған, шаттық жағдайы өлеңнің мағынасынан ғана емес, ырғақ, дауыс толқыны, ұйқасымының өзінен көрініп отыратын өлең. Сондықтан «Жазды» өз алдына бір түр етіп алдық» (99-бет) деп өлеңді сөз қолдануы жағынан статистикалық талдауға салады. Сондай-ақ, Абайдың атақты «Сегіз аяғына» келгенде, авторлар өлеңнің түрін мазмұнына тәуелдейді.

«Қайғылы сарын күйі жүректен шалқып шығып, қалқып, сорғалап, аспанға өрлеп барып, қайта жайылып, бәсеңдейді. Күйдің пернесі қайталап тартылғандай дауыс толқыны бір көтеріліп, өрлеп, өрістей, тағы басылып, тынғандай болады. Бірақ жаңғырық күй тынбастан іле-шала іркілген түйдек толқын бір шарпып, жарға ұрылғандай шаңқ етіп, беті қайтады, жаралы болған жан тәрізді өзін мойын ұсындырып, әлсіреп, әлі бітіп барып тоқтайды. Өлеңнің ырғағы, дыбыс толқыны (әні өз алдына және бар) «Сегіз аяқтың» осы сарын күйін күшейте түседі: тағы ырғақ пен мазмұнның ән күйіне бірлігі келіп шығады» (101-бет) деп тапқан авторлар «өлеңнің түрі мазмұнына тәуелді болмақ» тәрізді ой айта отырып, осы «Сегіз аяқ» үлгісімен Бейімбет жазған «Жаңартты қазір жырды ауыл» өлеңіне талдау жасайды: «Қайғылы күй кестесі шаттық әуенді шығармаға орайласпайды, түр мен мазмұн екі айырылып, қабыспай тұр» (114-бет) деп табады.

Осындай эстетикалық таным-білікпен жас авторлар Абайдың Шығыс әдебиетінен алғандарына, ғаруз үлгісімен жазылғандарына тоқтай келіп, шыққан тегі ғаруз болғанымен, «жүрегі — айна, көңіл ояу» өлеңінің қазақ өлеңінің ырғағына түсу жайына назар аударады: «Абай поэзиясының түр өрнектері, ырғақ, сарын күйлері қазақтың ауыз әдебиетіне негізделіп жатумен қабат, араб, парсы, шағатай, орыс әдебиеттерімен де араласып жатыр. Солардан үйренгендігі, солардың өлең түрлерін (әсіресе,

орыстан) қазақ жағдайында өзінше жасай білгендігін көріп отырмыз. Абай өлеңдеріндегі өлшеудің көбі әлі әдебиетімізде қолданбағандығын, тіпті, өзі де кейбір түрлерді жетілтпей кеткендігін көреміз. 16 өлең түрінің бастапқы екеуінен басқасы Абайдың кіргізген жаңалықтары. Абай өлеңдерінің ең қиын, ең оңай мөлшер, өлшеулері де қазақтың бұрынғы халық әдебиетінде бар үлгі мен Шығыс, орыс әдебиеттерінен алынған» (105-106-беттер) кестелер деген тұжырымдарының мәнділігін байқамасқа болмайды.

Ал «Абайдың көріктеу заңы» деген тарауда авторлар «Абай поэзиясының ең басым, күшті жағы теңеуде» (107-бет) жатқандығын айтып, бейнелеу (метафора), кейіптеу, айқындау, әсірелеу, түйдектеу, арнауға, тоқтайды да, «Дауыс ырғағы туралы» тарауда дыбыс қуалап отыру (аллитерация), эпифора мен анафора сияқты бірқыдыру көркемдік тәсілдерінен білгір байқаулар, орынды түйіндер жасап отырады. Мәселен, Абайдың «Күз» деген өлеңінің дыбыстары жаратылыстың кейбір құрылыстарын келтіріп тұрады. Күздің қоңыр салқын желінің ысқырып, ызындап, дамыл алмай, құбылып тұратындығын Абай бір жағынан дыбыс естілуімен көрсеткен. Абайдың «Күзді» жазғанда «с», «з» дыбыстары келуінің өзі де кездейсоқ емес. «Күзде» не бары 24 жол бар. Сол жолдарда 38 «с», 8 з дыбысы бар» деген бақылаулар бұл еңбектің эстетикалық талдауы жағынан бірқыдыру биікке көтеріліп, Абай поэтикасының мәнді арналарын дұрыс көре білгендігіне дәлел бола алады.

Абайдан үйренушілердің есінде жүрсін деп бұл авторлар Абай өлеңдерінен үш мін көреді: «Абайдың негізгі бір кемшілігі — көп өлеңнің ырғағы әнге келмейді» (115-бет) дейді. Оны 1932 жылы Ілияс та айтқан болатын. Бұл жаңа пікір емес, ондай ой 1914, 1926 жылдары А. Байтұрсынов аузынан шыққаны белгілі. Жоғарыда талданды да, осы жайға З. Ахметов әдейі назар аударып: «Халық поэзиясының үлгісімен Абай өз өлеңдерін әнмен сүйемелдеп айтуға әрқашан бағыштай бермеген. Ол ол ма, қазақ поэзиясында тақпақтап айтылатын, оқылатын өлеңнің дәстүрін жасауға саналы түрде талпынды, ондағы көздеген мақсаты — осы өлең түрінің жаңа мүмкіндіктерін бар қуатымен таныту еді» (313-бет) деген ғылыми пікір айтады.

Мұнымен қатар, авторлар Абайдың екінші кемшілігі — кейбір өлеңдерін бастап қана қойып, аяқтамай кеткен-

дігі бар, үшінші-құрғақ үгіт түрінде келетін дидактикалық өлендері де кездеседі деп білген, бірақ мұның ешқайсысы да Абайдан үлгі-өнеге алуға кедергі жасай алмайды, жаңа жағдайға лайықтап ала білу керек, сондықтан одан «түрді, түрдің кестелерін, образдарын өзінің идеясына бағындырып, алған тақырыбын өрнектеп беретіндігін үйрену керек. Өлеңнің ырғағы, сөз екпіндері, сыртқы құрылысы мағынасыз қалай болса солай қолдана салатын нәрсе емес. Онда да мағына, онда да идея, пікір бар. Абай сияқты классик, мастер, шебер, шешен, ұста ақын өз дәуірін қалай суреттеді, қалай көрсетті, соны көрсетуде тілді қалай жұмсады, қалай пайдаланды, міне, осы шеберлік жағынан үйреніп, дәуірімізді, Отанымызды осылай суреттей білу керек» (114-бет) деген тұжырымдары өзінің эстетикалық сауаттылығымен, ой ағынының мәнділігімен көрінуі — қазақтың сыншылық ойының биік белге көтеріліп қалғанын аңғартатын белгілер.

Абай шығармашылығының мән-маңызын аңғару тобындағы көп еңбектің бірі — М. С. Сильченконың «Абайдың реализмі» деген мақаласы. Алайда осы мақаланың «Абай мәселесі», «Абайдың дүниеге көзқарасы», «Абай поэзиясы» деген тарау аттары аңғартқандай, жалпылай ой топшылау басым. Рас, автор сыншыл реализм деген терминді қолданған, бірақ оның сыр-сипаты Абай шығармашылығынан өрбімей, сырттай қисындалған. Абай реализмін зерттеу қажет деген пікірді нақты дәлелдеп көрсетпеген. Осы күрделі мәселе М. Әуезовтің «Орыс реализмінің дәстүрі және революцияға дейінгі қазақ әдебиеті», «Абайдың халықтығы мен реализмі» деген кейінгі еңбектерінде ғылыми шешімін тапты.

Сонымен, М. Әуезов, І. Жансүгіров, Қ. Жұбанов, Е. Ысмайылов пен З. Шашкиннің, М. Сильченконың «Әдебиет майданы» журналында жарияланған еңбектері Абай ақындығының қыры мен сырын ашуға, Абай поэзиясының қазақ әдебиетіне қосқан жаңалығын саралауға, көркемдік шеберліктің биік сатысына көтерілерде қандай мәнді арналардан үлгі-өнеге алғандығын танып-білуге мүмкіндік берді. Екінші жағынан, қазақтың әдеби сынының алымы молайып, тынысы кеңігендігін, ғылыми арнамен өркендеуге мүмкіндігі мол екендігін, жанр ретінде қалыптасып қалғандығын танытты. Проблемалы сын мақалалардың, ғылыми ізденістердің бәрі де қазақ әдебиеттануының өркен жаюына қолайлы жағ-

дай туғандығын, ал сынды өзінің профессионалдық арнасына айналдыратын білімді жас дарындар жасағы бар екенін көрсетіп берді.

«Әдебиет майданы» журналының осы арнайы санында жарияланған материалдардың енді бір мол саласы — Абай заманын, ұлы ақынның дүниеге көзқарасын анықтау мәселесіне арналған. Әзімбай Лекеровтің «Абай және оның дәуірі», Әминә Мәметованың «Абай — кезеңнің дана ақыны», Ғаббас Тоғжановтың «Абайды әлі толық білгеніміз жоқ» атты мақалаларының идеялық-шығармашылық өрістері негізінен алғанда бұдан да бұрын талай әңгіме, айтыс-тартыс объектісі болған жайларға аударылғанмен, әр автордың ой түйіндеуі, пікір қорытуы әр алуан. Сондықтан олардың негізгі ой-пікірлерін топтастыра қарастырған абзал.

Бұл үш автордың үшеуі де ең негізгі мәселе — Абай өмір сүрген заманның сыр-сипаты әлі зерттелген жоқ. Абай жөніндегі дау-дамайдың барлығы да осы түбегейлі мәселеден өрбін жатыр. Абай заманын әркім әр қилы талдайды, сондықтан өз заманының бел баласы болған Абайды әркім өзінше бағалайды деген ойды айтқан.

Ғаббас Тоғжанов Абай шығармашылығын түсіну үшін оның заманын жыға білуіміз керек, әйтпегенде қатеден көз аша алмаймыз. Менің байқауымша, «негізінде екі қате пікір бар» деп табады да, әрқайсысы жөнінде өз ойын айтады. «XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ даласында капитализм орнайды, бұдан бұрын үстем болып келген ру тұрмысының іргесі сөгіледі, ру ішіне жік түседі» (38-бет) деген пікірдің тарихи шындыққа жанаспайтынына көптеген дәлелдер келтіреді. Ескі бай, жаңа бай деп екіге бөліп, оларды екі тап деу қате. Өйткені «қазақ байы бір-ақ тап-феодалдықтан буржуазиялыққа бет алған тап... Қазақ елінде феодализм мен капитализмнің күресі болған жоқ. Екеуі бірінбірі қолдады, екі жарылып бөлінбеді, қайта бірікті, келісті. Міне, осыдан барып қазақтың ескі феодал байы «капиталист» болды, жаңа капиталист байы «феодал» болды. Байдың бір аяғы феодализмде жатса, екіншісі капитализмге басқан еді. Онда да байдың салмағы феодализмде жатыр еді» (93-бет) деп ой түйді Ғ. Тоғжанов.

Ал екінші қате — «қазақта феодализм ғана болды. Қазақ арасына кірген сауда капиталы қазақ феодализмін бұрынғыдан да күшейтті. Сауда капитализмі қазақ шаруашылығын ілгері бастамады, қайта кері кетірді,

өйткені сауда капиталы өндіріске араласпады, тек жалдаптық міндетті атқарды» (94-бет) — деп айтқан Санжар Аспандияровтың пікіріне әлгі ойын көлденең тартты. Сөйтіп қазақ байында екі жақтылық болды, оның әсері әдебиетке тиді, Абай шығармаларындағы қайшылықтардың бәрі осыған байланысты еді деп табады.

Әзімбай Лекеровтің «Абай және оның дәуірі» деген мақаласында бірқыдыру құнарлы ойлар айтылды. «Жаңа заманның басшысы, идеологы болып Шоқан Уәлиханұлы, Ыбырай Алтынсарыұлы, Абай Құнанбайұлдары шықты», олар оқу мен ғылымға, өнер мен еңбекке үндеді, патша үкіметіне қарсыласпай, мойынсұну қажет, шығыс, батыс мәдениеттерінің жол айрығына келгенде «бетті толық орыс мәдениетіне аударып», үлгі алуға шақырды деп тауып, «Абай — ағартушы (просветитель)» (54-бет) деген үлкен де мәнді, бұрын ешкім қолданбаған термин ұсынды. Абайдың өнер-білімге шақыруы оңды-солды айтылып жатқанымен, ешбір автор Ә. Лекерштейн концепция жасамаған болатын.

Ә. Лекеров Абай шығармашылығындағы әлеуметтік сарындарды талдай келіп: «Абай қай мәселе болсын — қоғам құрылысы, жұртшылық, ел билеу, дін бәріп әкеліп — өзінің негізгі көзқарасы — ағартушылыққа бағындырады, барлық мәселеге сол көзбен қарайды» (62-бет) деп тауып, Абайдың ағартушылығын үлкен ғылыми концепцияға айналдырады, дәлелдей баяндайды. Бұл пікір кейіннен толықтырылып, С. Мұқановтың «Абай ағартушы-демократ» деген тұжырым жасағаны әмбеге аян.

Тағы бір мәселе — Абай өлеңіндегі пессимистік сарын, жалғыздық әуені дегенге Лекеров те, Маметова да, Шарафи Әлжанов та талай мәнді ізденіс жасап, оның негізгі сырын замана қайшылығынан өрбітеді. Сонымен, Абай шығармашылығының негізгі әлеуметтік сарынын жүйелей, нақтылай баяндау, Абай дүниетанымын заман шындығынан өрбіту, қайшылығын түсіндіру мәселесіне оңтайлы барлау жасалды.

«Әдебиет майданы» журналында жарияланған материалдардың үшінші тобы — Абайдың қоғамдық сананың әр саласы жайында айтқан ой-пікірлерінің мәнін ашу. Оған бір мысал — Шарафи Әлжановтың «Абайдың педагогика туралы көзқарасы» деген мақаласы. Кейін бұл салада көптеген еңбектер жазылғаны белгілі. Ш. Әлжанов: «Кейбіреулер айтады — Абай тек болғаны жазушы, ақын, онда философия, психология, педагогика туралы

көзқарас жоқ. Осы соңғы пікір дұрыс па? Жоқ, дұрыс емес» дейді. (23-бет). Абай сегіз қырлы дегенімен, автордың социологиялық қайшылыққа ұрына бергені де байқалады. Мәселен: «Абай ғылымды, мәдениетті, прогресті жаңа көзбен көре алмады. Абайдың «ғылымы» ескілікпен, дінмен, құдаймен шумақтасып, шатасып жатыр» (25-бет),— дегендері автордың игі ниетіне тұсау сала берген.

Сонымен, Абайды ғылыми тұрғыдан танып, зерттеудің алғашқы қадамы осы «Әдебиет майданы» журналының ақынға арналған санынан сәтті басталды деп білуіміз керек. Мұнда Абайдың заманы, дүниетанымы, творчествосы, өнеге алған арналары, жаңашылдығы, поэтикасы арнайы әңгіме арқауына айналып, алғашқы ғылыми мәнді барлаулар жасалды, жаңа концепциялар тұжырымдалды. Ол материалдардың басым көпшілігі Абайтану проблематикасын қайткен де көбейте түсу мақсатымен емес, шешіп алынуы айрықша қажетті түбегейлі мәселелерге арналды. Сыншылық пікір мен ғылыми ойлар ажыраспас тұтастық тауып, қазақтың әдебиет сыны жанр ретінде бірқыдыру эстетикалық-көркемдік биіктерге көтерілгендігін айқын танытты. Бір ғана 1934 жылдың ішінде Абай жайында жиырмаға тарта мақалалардың жазылуы, қыркүйекте Абайдың мұрасына арналған ғылыми дискуссияның сәтті өтуі, жалпы ынта-тілектің Абай шығармашылығын жан-жақты біліп, тануға аууы, сонымен қатар, эстетикалық талдау жүйесіне кешегі күннің салқыны тиіп, инерция бойынша айтылған ой-пікірлердің кездесуі де қазақ әдебиет сынының өсу, өркендеу процесінің құнарлы екендігіне айқын дәлел бола алады.

Абайдың қайтыс болуына 30 жыл толуын атап өту жөніндегі үкімет қаулысынан қанаттанған ғылыми ой-пікірлер бұдан кейін көзі ашылған бұлақтай мөлдіреп ақты. Кейінгі жылдарда ең аз дегенде он-он бестен, ал 1940 жылы 150-ге тарта мақала зерттеу, дәйектеме мен жарнама жазылғанын айтар болсақ, жаңадан іргесі қалана бастаған Абайтану ілімі әдебиеттану ғылымымен үзеңгі қағысып, «үрдіс өсіп келе жатқан және қазақ әдебиетінің өзге тарауларын тануымыздан гөрі, өнімдірек өскелеңдеп келе жатқан ғылым тарауы екенін» (М. Әуезов, Абай Құнанбаев, 1967, 275-бет) анық танытты. Сондықтан алғашқы кезеңдей емес, енді Абай шығармашылығын игеру мәселесіне өзіндік үлес қосқан кесек те күр-

делі еңбектерге шолу жасап айтылар ой, дәлелденер пікір, әр проблемадан өрбіп шығатын ішкі мәселелердің бәрін түгендеу ішіне кіре жазу шарт деп есептелмесе керек.

Қалыптасу дәуірін өткеріп келе жатқан қазақ әдебиеттану ғылымына Ғаббас Тоғжановтың «Абай» атты 1935 жылы шыққан зерттеуі әжептәуір үлес қосты. Әрине бұл монографияны Абай шығармашылығының бар проблематикасын әңгімелеген, көбіне оңтайлы жауап берген ғылыми эстетикалық еңбектен гөрі социологиялық арқауы басым монографиялық очерк деп атаған орынды. Өйткені бұл еңбек алғашқы тәжірибе болса, екінші, Абайтанудың революцияға және революциядан кейінгі жан-күйіне шолу жасалып, көп мәселелер жайында автордың өз ой-пікірі айтылады. Абайдың заманы, оның туып-өскен ортасы, қоғамдық-әлеуметтік мәселелерге көзқарасы туралы автор көп тоқталады және бәріне де таптық тұрғыдан жауап іздейді, сөйтіп социологияға белшесінен батады. Оған Ғаббас «біздің көбіміз (бәріміз десек те өтірікші бола қойман) қазір универсалмыз. Көп білгендіктен универсал емеспіз, көп міндет жүктелгендіктен, амалсыздан универсалмыз. Қазақ тұрмысында жұртшылық алдына түспей, білінбей қараңғы, тұйық жатқан мәселелер көп. Соларды ашқың келеді, түсінгің келеді» («Абай», 10-бет) деп уәж айтпақ болады. Сонда да эстетикалық өңірден гөрі социологиялық арнаға бұрыла бергені анық байқалады.

«Үстем таптың ой-пікірі қай заманда болса да үстем болмақ. Демек, қоғамның үстем материалдық күші сол дәуірдің үстем рухани қуаты болуға тиіс» (*К. Маркс, Э. Фнгельс. Өнер туралы, 1967, 1-том 99-бет*) деген тұжырымның аясында Ғаббас «Біз — маркстілдер тап заманында таптан жоғары ақын болмайды дейміз. Қандай ақын болса да таптан бөлектеніп кете алмайды. Белгілі бір таптың тілегін жырлайды дейміз. Бұл маркстілдіктің әліпбиі.

Бірақ біз Абай тап ақыны дегеннен оны өзге қазаққа керегі жоқ ақын, не ұлт ақыны деген сөз шықпайды. Мұндай сөзді қыңыр-қияңқы, содырлы солшылдар ғана айтады. Абай тап ақыны болып отырса да, ол ұлт ақыны болды дейміз. Ұлт ішінде капиталдаса бастаған байдың жыршысы болып отырса да, оның өлеңдерінде қазақтың жалпы бұқарасын ілгері бастайтын сөздері, өсиеттері болды дейміз. Абайдың ұлт ақыны болуы оның тап ақы-

ны екендігіне бөгет болмайды, қайта толықтырады, анықтай түседі. Біздің Сәкен, Бейімбет, Ілиястарымыз да ұлт ақындары, бірақ сонымен бірге бұлар тап ақындары — қазақтың қалың бұқарасының пролетариат жыршылары» (82-бет) деп Абай жөнінде ой түйеді де ішке тартады.

Бұл ойлар Ғ. Тоғжановтың бұрынғы пікірлерінен біртабан ілгері, әлдеқайда иман жүзді. «Қазақтың жалпы бұқарасын ілгері бастайтын сөздері, өсиеттері болды, ол ұлт ақыны» деуінен анық көрініп, С. Мұқановтың 1937 жылғы «Абай — халық ақыны» деген мақаласымен әбден айқындала түседі.

Осы монографияның социологиялық негізде жазылған бөлімдерінен гөрі негізгі үш тарауына «Абайдың реализмі», «Абайға орыс культурасының қандай әсері болды» және «Абайдың ақындығы» деген тарауларына назар аударған жөн. Өйткені бұл тарауларда Ғаббас өзінің эстетикалық таным-білігін ғана емес, ғалымдық тұлғасын да танытады, көптеген творчестволық мәселелердің бетін ашады, өзінің ой-пікірлерін жүйелей баяндайды.

«Абай реализмін» сөз еткенде Ғаббас «сыншыл реализм» деген терминді қолданбағанымен оның негізгі сипатының негізгі айшықтарын атап, мәселенің ішіне кіріп, көптеген тың бақылаулар, түйіндер жасайды. Абайдың «Жұрт ақыны болып, халық қамын қайғырғаны, өзі көрген әлеуметінің кем-кетігін жамауға тырысканы, жаманды түземек болғаны, кейінгі жасқа үлгі берем дегені, бар ақындығын осыған жұмсағандығы — бұл, әрине, Абайдың өзінен бұрынғы қазақтың феодал ақындарынан анағұрлым артықтығы» (55-бет) деп Ғаббас ой түйген уақытта, әдебиеттің қоғамдық функциясын дәл бағдарлап, өмір шындығын суреттеген шығарма ғана құнды, ғұмырлы болатындығын баяндайды. «Біз бүгін Абайдың атын көтеріп, қадірлесек, Абайдың осы өз тұсындағы көргенін, өткір тілмен жасырмай, жасқанбай айта білгендігіне сүйеніп қадірлейміз. Абайдың осы реалистігін, өз тұсының айнасы, көзі ашық үлгілі баласы болғанын көріп қадірлейміз» (55-бет) деп табады да, осы ойын «Абайға орыс культурасының қандай әсері болды» деген тарауына жалғастырып, дамытып алып кетеді.

Ұлы ақын жанашылдығы неде, оның негізгі арналары қайсы, Абайды осыншама құрметтерлік қандай

дәлел, себеп бар деген замана сауалына тұжырымды жауап беру үшін Абай шығармашылығы өрбитін жаңалықтарды топтай, жүйелей баяндады.

Абайдың қазақ әдебиетіндегі ең зор жаңалығы — көркем сөзді, поэзияны өнер деп түсінуі екенін ең алдымен ауызға алады. «Ескі көзқарасқа Абай өзгеріс жасады. Абай өлеңнің үлкен өнер екенін білді. Ақындықты талантпен байланыстырды, екіншісі бірі ақын бола алмайтынын анықтады. Ақын болу қорлық, кемдік емес, үлкен өнер, өзгеден артық, жан байлығы деп ұғынды» (121-бет) деп Абайдың жаңа эстетикалық бағдарын айқындады.

Осындай ерен жаңалықпен қазақ әдебиетіне келген дана Абайдың екінші жаңалығы — «қазақтың жазба ұлт әдебиетін жасауға бас болғаны», (123) атасы болғаны, үшінші жаңалығы — орыс әдебиетінің өрісті үлгілерін алуы, «қазақ әдебиетіне жаңа пікір, жаңа өлең түрлерін кіргізуі, сөйтіп қазақ әдебиетін өнерлі елдің әдебиетімен жақындастыруы, байланыстыруы» (24-бет), яғни профессионалдық әдебиет арнасын айқындауы, төртінші жаңалығы — қазақтың тіл байлығын ұқсата білуі, «қазақтың жабайы тілі Абай өлеңдері арқылы көркем әдеби тілге айналуы» (125-бет), бесінші жаңалығы — «жаңа әдебиет түрлерін жасауы» (120-бет), деп бірінен-бірі туындайтын, сөйтіп Абайдың ұлылығын, асқан ақындығын айқындайтын салалардың бәрін түйіндей баяндады.

Осылардың ішінен Абайдың жаңа түр жасаудағы еңбектерінің тарихи мәнін түсіндіруі назар аударарлық. Абай 16 өлең өрнегін жасады деп тапқанымен, Ғаббас олардың әрқайсысына жеке-жеке талдау жасамайды. Абай қосқан жаңалықтардың екі түрлі өзгешеліктері бар, бірі, Абайдың «сөз ырғағы, дыбыс ұйқастығы, өлеңнің жалпы кестесі әнге өзі тартып тұрады... ән болып оқылады» (131-бет) екінші өзгешелігі — әнге арналмаған өлеңдері, «өлең кестесі, сөз ырғағы, сөз қисыны мазмұнына бағынады. Абайдың мұндай өлеңдерінде терең ой, толғаулы, сабақты сөз кездеседі. Әндетіп, сыдыртып оқи алмайсың, көбінесе талдап, саралап, тоқтап оқысың» (132-бет) деп көп сыншылардың Абай өлеңінің кемістігі деп табатынын Ғаббас алғаш рет түсіне баяндады.

Абайдың «Сегіз аяғын» талдаған уақытта оған бауырлас түрлердің мән-мағынасын, өлеңдік кестесін

ашып, «Алты аяғының» әбден қалыптаспағанын атап көрсетеді. Ал Абай аллестерациясын әңгімелегенде тек дыбыс әрпіне емес, буынына назар аудару қажеттігін ескертеді де, Абай ақындығы таусылмайтын бұлақтай екенін түсіндіреді, жаңа түр жасаудың үлгі-өнегесін Абайдан үйрену керек деп ой түйеді.

Абай лирикасына тоқтаған уақытта оның «бір ұшы қазақтың ескі әдебиетінде, енді бір ұшы орыстың Пушкин, Лермонтовтарында жатыр. Абай екеуін де қоса білді. Абай лирикасында жеке адамның мұңы мен әлеумет тілегі араласып жатады. Абай қара басын сол көп үшін, жұрт үшін жылатады, өлеңмен өлердегі сырын айтады. Абай сыры — жүрек, сезім, сананы түгел аралайды. Адамның ішіне кіреді, жанын қозғайды. Бұл жағынан қарағанда терең сырлы, ішкі сырды қопаратын лирика қазақта Абайдан басталды деуге болады» (136) деген мәнді бақылаулар жасап, Абай неге кесек поэма, үлкен шығармалар жазуға ден қоймады деген мәселелерді көлденең тартып, дәлелді себептерді де айта алған.

Осы монографиялық еңбегін «Абай сықылды үлкен талантты ақынды қазақ еңбекшілері өткен өмірдің бізге тастап кеткен үлкен байлығы, асыл мұрасы деп бағалайды» (142-бет), оны миллиондаған қалың бұқара оқып, білуге тиісті деген тұжырыммен аяқтайды.

Сонымен, Ғаббас Тоғжановтың қазақ әдебиеті тарихындағы тұңғыш монографиясында қайшылықты ой-пікірлер, түйіндер кездессе де, Абайды ғылыми жолмен танудың белесті бір шығармасы болды. Ұлы Абайды ұлт ақыны деп тану және бар өнімді ой-пікірлерді осы тұжырым аясынан өрбіту келешектегі көп ізденістер мен зерттеулерге соқпақ салып берді. «Әдебиет майданы» журналындағы құнды материалдар, мектеп оқулықтарындағы соны деректер, Ғ. Тоғжановтың тұңғыш монографиясы көп мәселені айқындап, ендігі жерде көркемдік шеберліктің өнерпаздық биігіне Абайдың қалай көтерілгенін айқындау міндетін көлденең тартты.

1937 жылы «Әдебиет майданы» журналында, кейін Абай шығармаларының бірінші томында алғы сөз ретінде 1939 жылы жарияланған С. Мұқановтың «Абай — халық ақыны» атты ғылыми-эстетикалық еңбегі Абайдың қара басын, оның асыл шығармаларын дау-дамай, айтыс-тартыс арнасынан шығарып, халықтың бәрі бірдей мойындайтын мақтанышына айналдыруға себепкер болды.

Абайдың заманы, дүниетанымы, ақындығы, жаңашылдығы сияқты күрделі де мәнді мәселелердің бәрі де күн тәртібіне қойылып, идеялық-көркемдік шешімін таба бастаған уақытта ендігі жазылар еңбектер құр баяндауға негізделмей, түйінді жинақтауларға көшуге тиісті еді. Міне, осыны С. Мұқанов кезең талабын ескере отырып жүзеге асырды. Абай шығармашылығын әңгіме-легенде бұрынғыдай ұзақ сонар дәлелдер келтіріп, тарихи-әдеби шолу жасау қажеттігі анохронизмге айналды. С. Мұқанов «Абай — халық ақыны» деген ең негізгі концепцияны жан-жақты дәлелдеп шықты.

Бұл термин біз үшін соны емес, 1925 жылы Б. Кенжебаев алғаш рет айтты емес пе, Ы. Мұстамбаев пен Ғ. Тоғжанов ұлт ақыны, ал К. Жұбанов қазақтың тұңғыш классигі деген жоқ па, С. Мұқанов тұжырымдаған халық ақыны терминінің нендей жаңалығы, артықшылығы бар? деген күдікті сауал туар болса, оған айтар жауап пен дәлелдер көп. Б. Кенжебаевтың 1925 жылғы пікірі көбіне саяси-әлеуметтік және эстетикалық талдаудан гөрі сезіну тұрғысынан, осылай болуға тиіс шығар деген игі ниеттен туды да, бүкіл мақаланың логикалық ой жүйесінен өрбіп шықпады. «Абай — халық ақыны болғандығын Бейсембай ол кезде дәлелдеп айта алмаған» (Е. Ысмайылов, 172-бет), ал Ы. Мұстамбаев бұл тұжырымды қолдана қояр қисын таппаған. Одан кейінгі кезде байшыл, діншіл, феодалшыл, ұлтшыл, ұлықшыл, жаңашыл Абайлардың көбейіп кетуі бұл мәселені анықтап шешіп алуға мүрсат бермеді. Ғ. Тоғжанов 1925 жылғы монографиясында Абайды тап ақыны, сонымен қатар ұлт ақыны деген тұжырымды барынша сақтана айтқанын және социологиялық жағынан қазып айтқанын ескертсек, онда С. Мұқановтың «Абай рушылдық шеңберінде қалып қоймай, онан саяси құшағын кең жайған, ру қамын емес, жалпы қазақ халқының қамын ойлаған, бақытын көксеген, қазақ шаруасын мәдени жолға түсіруді, қазақтың әлеуметтік тұрмысындағы теңсіздікті жоюды, қазақтың ұлт мәдениетін, ұлт әдебиетін өсіруді арман еткен, ұлттық самосознаниесі күшті қазақ халқының бірінші ұлы ақыны» (Абай, I том, 1939, 7-бет) деген ең негізгі пікірді дәлелдей айтуы 1937—39 жылдарда үлкен ерлік қана емес, ғылыми-эстетикалық жаңалық болатын. Ал бұл қорытынды пікір Абайды ғылыми жолмен тану бағытында жазылған барлық еңбек, мақалалардан өнетін, өсіп шығатын, бірақ осыған дейін

ешкім тұжырымдап айтпаған түйінді тұжырым еді. Және мұндай синтездік еңбек зерттелер объектінің сыр — құпиясы бірқыдыру ашылып, шиыр түсе бастаған шақта жазылмақ. Сәбит ұсынған «ағартушы демократ» атауы мықтап орнығуының бір себебі осында болса, екінші жағынан Абайдың қазақтың жаңа жазба әдебиетінің негізін қалаудағы ерен жаңашылдығына барынша көп назар аударып, ашып беруінің де септігі аз тимеді.

Абай қазақ поэзиясына 15 жаңа түр кіргізді деп, оны нақты-нақты мысалдармен дәлелдеді. Е. Ысмайылов пен З. Шашкиннің «Абай поэтикасы» деген еңбегінің методологиялық тәсілін сыртқа теппегенмен, мүлде жаңаша ой толғады. Оны «Жарқын жұлдыздар» монографиясында дамыта түсті. Абай жасаған жаңа өлең өрнектерінің сырт құрылысына емес, ішкі тынысына айрықша көңіл бөлу өзінің жемісін берді және үш түрлі ескерту жасауды қажет деп тапты. «Бірінші — бұл жаңалықтарды табарда Абай негізінде Европа әдебиетіне сүйенгенмен, оларды аударды деуге болмайды» (21-бет), оның көп түрі қазақ поэзиясының өз бесігіне бөленген, екінші, орыс өлеңінің құрылысы тоникалық болса, Абай силлабикалық өлеңнің жүйесін қатты қолданды, үшінші, өзінің жаңа өрнегін қалыптастыру үшін әдейі 17 ән шығарып, жаңа әуенді музыкапы поэзия жаршысына айналдырды деп түйіндеді. Өз «өлеңіне жаңа мазмұн, жаңа ырғақ, жаңа үйлес, жаңа түр ізденіп, оны көп еңбек сіңіру арқылы тауып, қазақ поэзиясын бұрынғыдан жоғары сатыға көтерген Абай осы ізденудің аркасында өлеңдерінің көркемдігін жаңаша құрып, көркемдіктің жаңа түрлерін, жаңа образдарды, жаңа тенеулерді көп тапқан ақын» (23-бет) деген тұжырымының эстетикалық арқауы мықты ғана емес, логикалық жүйесі қараға да, ғалымға да, ақын-жазушы, сыншыға да қонымды екенін аңғармау әбестік болар еді.

Сонымен С. Мұқановтың «Абай — халық ақыны» деген ғылыми-эстетикалық жағынан толымды да дәлелді қорытындысы біздің әдебиеттануда әбден орнығып, Абайдың шығармашылығын дау-дамайdan шығарған тұжырым болды. Әрине 1951 жылы С. Нұрышов сияқты дөрекі социологизмге бой алдырған зерттеушілердің аз күнгі әлегі бұл тұжырымды өзгерте алған жоқ.

Абай жөніндегі ой-пікірлердің жетіле толысуы, ерелі өркендеуі барысында Абайдың ғылыми ғұмырнамасын

жасау мәселесі күн тәртібіне нақты қойылды. Мұны негізінен М. Әуезов атқарып шықты, ерен еңбек сіңірді, ұлы Абайды әлемге танытты. І. Жансүгіров те, Ғ. Тоғжанов та Абайдың өмірбаянының көп сырын М. Әуезовтің «Абайдың туысы және өмірі» атты еңбегінен аңғара отырып, оны әлі толық емес, жетілдіре түсу, қомақтандыру қажет деп тапқан болатын. Әсіресе Ғаббас Абайдан қалған қолжазбаның сақталмауы мүмкін емес, талай көшірмелер болған, солардың соңына жарық алып түсу, Абайдың орыс достары туралы деректерді іздестіру, Семей, Омбы архивтерін ақтару жайлы ойлар айтты. Міне, осы жай Абайдың екі томдығын 1939—1940 жылдары шығару кезеңде қатты ескерілді. Мұхтар Әуезов пен Өтебай Тұрманжанов екеуі Алматы, Семей архивтерін ақтарып, Мүрсейіт қолжазбасының жаңа варианттарын тапқан. Ірілі-уақты деректік дүниелер, естеліктер жиналып, Абайдың толық жинағының II томында жарияланды. Солай бола тұрса да, М. Әуезов өзінің «Абай (Ибраһим Құнанбай ұлы)» атты классикалық монографиясында «Абайдың өмірбаянын зерттеп, толықтырып жазу жұмысы жетер өресіне жетіп, аяқталған жоқ», дегені әшейінгі кішіпейілдік ғана емес. Демек, Абайды ғылыми жолмен тануға үлкен септігін тигізетін осындай еңбектердің кезеңдік мәнін ғана емес, жалпы тарихтық орнын айқындау шарт.

1945 жылы Абайдың туғанына 100 жыл толуы бүкіл-халықтық мерекеге айналды. Мерекеге арналып шыққан Абай шығармаларының толық жинағына С. Мұқанов «Абай — қазақ халқының данышпан ақыны» деген алғы сөз жазуы, М. Әуезов пен Б. Кенжебаевтың «Абай — қазақ халқының ұлы ақыны» деген кітапша шығаруы, Қ. Жұмалиев, Е. Ысмайылов, Ә. Қоңыратбаев, Қ. Мұхаметханов, Т. Нұртазин, Н. Сауранбаев, М. Сильченко, Ә. Тәжібаев, Т. Тәжібаев сынды ғалымдардың, қоғам қайраткерлерінің, ақын-жазушылардың 300-ден астам мақала жариялауы Абайдың жазба әдебиет негізін қалаудағы еңбегін ғана айтып қоймай, бүкіл қазақ қоғамындағы, мәдениет тарихындағы орнын айқындап берді. Соның арқасында қазақ әдебиеттану ғылымында Абайтану ілімінің өз алдына отау тігуіне жағдай жасалды.

Бұдан кейінгі 40 жыл, яғни 1945—1985 жылдарда Абайтану саласындағы ізденіс-зерттеулердің барынша өркендей түскені соншалықты, ол өз алдына ілім

ретінде қаралып, оның тарихы басып өткен жолы М. Мырзахметовтың жәдігерлігімен жарқырай көрінді, ғылыми жолмен зерттеудің өнікті де жемісті арнасына айналып, қазақ әдебиеттану ғылымының жетістігінің көрсеткіші болып отыр.

Абайтанудың алғашқы кезеңінің ұзақ сонар баяндалуының себебі — Абай жайындағы ғылыми-сыни ой-пікірдің эволюциясын көрсету болса, екінші жағынан, жеке ақын-жазушылардың шығармашылығын игеру ісі тап осындай болмағанымен, осыған ұқсас процесті басынан өткергенін аңғарту еді. Бұл жөнінен Сұлтанмахмұт Торайғыров, Спандияр Көбеев, Мұхаметжан Сералин, Сәбит Дөнентаев, Махамбет Өтемісов, Ыбырай Алтынсарин, Ақансері Қорамсаұлы, Ығылман Шөреков, бертінгі Байғамбет Ізтөлин мен Шолпан Иманбаева т.б. жайында жазылған мақалалар, зерттеулер олардың шығармаларын жариялау қаншалықты мәнді екенін ескергенмен, олардың да тану-танылу процестері Абай өнерпаздығының өткелдеріне ұқсас болғаны айдан-анық.

Жалпы әдеби мұраны дұрыс игеру, әсіресе, жеке ақын-жазушының тарихи орнын айқындау процесінде Абай шығармашылығының шешуші сипаты болды, кейбір дарын тағдыры осы үлгімен пішіліп, әдебиет тарихынан тиісті орын алды. Әрине әрбір дарынның алға тартар әңгімесі де, көтерер мәселесі де Абаймен деңгейлес емесі өзінен өзі түсінікті.

Сонымен, қазақ халқымен талай ғасырдан бері бірге жасап, рухани азығы болған ауыз әдебиетінің озық үлгілері мен жеке дарындардың, әсіресе Абай сияқты данышпан ақынның шығармашылығын игеру барысында қазақ әдебиет сыны жанр ретінде қалыптасып, қазақ әдебиеттану ғылымының туып, қарқынды өсу жолында келе жатқанын мықтап аңғартты.

МАЗМҰНЫ

Кіріспе	3
-------------------	---

I БӨЛІМ

Қазақтың сыни ой-пікірінің оянуы және әдебиет сынының тууы

Бірінші тарау. Әдеби сын арналары	
1. Халықтық эстетика	6
2. Көне дәуірдегі сүбелі ойлар	18
3. Қазақтың ұлы ағартушы-демократтарының сыни ойлары	36

Екінші тарау. Баспасөз және сын

1. Оянған ойға кең өріс	54
2. «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінің әдебиет сынын тудырудағы тарихи маңызы	70

Үшінші тарау. Жазба әдебиет және сын 144

1. Дәйектеме-сын	146
2. Абай өнері — өсер сынға өрелі өрнек	166

II БӨЛІМ

Қазақ сынының жанрлық калыптасуы және әдебиеттануы

Төртінші тарау.

1. Заман және көркемдік мұрат	200
2. Дарындар — сын додасында	212
3. Өркендеу өзегі — көркемдік әдіс	235
4. Көркемдік тәжірибе — қисын негізі	259
5. Ұйымдасудың қияметі мен қиястығы	275
6. Эстетикалық-социологиялық сын	300
7. Тұсаулы ой толқындары	326

Бесінші тарау. Әдеби мұраны игеру мәселелері 360

1. Әдеби өркендеудегі тарихи сабақтастық	361
2. Ауыз әдебиетінің үлгілерін жинау мен зерттеу мәселелері	368
3. Абайтану асулары	394

ТУРСЫНБЕК ҚАКИШЕВ
ИСТОРИЯ КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРНОЙ КРИТИКИ

УЧЕБНОЕ ПОСОБИЕ

(На казахском языке)

Редакторы *Майко Әсембайқызы*
Сарапшы редакторы *Ж. Махмұтова*
Техникалық редакторы *Ф. Овчинникова*
Суретшісі *Б. Табылдиев*

ИБ № 167

Теруге 14.06.92. жіберілді. Басуға 28.07.94 қол қойылды. Пішімі 84×108^{1/32}. Жоғары басылым. № 2 баспаханалық қағаз. Шартты баспа табағы 23,5. Есептік баспа табағы 25,0. Таралымы 3000 дана. Тапсырыс 2065. Бағасы келісімді.

Қазақстан Республикасы Білім министрлігінің «Санат» мемлекеттік баспасы, 480012. Алматы қаласы, А. Байтұрсынұлы көшесі, 65«а» үй.

Қазақстан Республикасы Баспасөз және бұқаралық
ақпарат министрлігінің Полиграфия комбинаты, 480002,
Алматы қаласы, Мақатаев көшесі, 41-үй.